

MLADEN OLJAČA

KOZARA

ROMAN

BIBLIOTEKA SAVREMENICI

JUBILARNO IZDANJE

**(uz tridesetogodišnjicu autorovog
književnog rada)**

**Odgovorni urednik
STEVAN TONTIĆ**

MLADEN OLJAČA

K O Z A R A

ROMAN

„SVJETLOST“, OOUR IZDAVAČKA DJELATNOST, SARAJEVO
1979.

ScanBook by Stric

KNJIGA PRVA

*Oj, Kozaro, gusta šumo,
u tebi je vojske puno.*

(Narodna pjesma)

Obišao sam ponovo cijelu Kozaru. Zalazio sam u šumu, lutao ispod krošanja, penjao se na brežje, gazio vodu, brao jagode, grickao zečji kupus, dozivao ptice. Posjetio sam, naposljetku, mjesta teških bitaka koje su ovdje vođene godine hiljadu devet stotina četrdeset i druge, u junu i julu. Vidio sam Patriju, Pogleđevo, Macure, Cvijića Gaj, Hajderovce, Knežicu i Knešpolje, dubičku cestu i brežuljke na kojima se i danas, toliko godina poslije bitke u kojoj je poginulo desetak hiljada vojnika i preko trideset hiljada seljaka, naziru obrisi rovova i rupčage zarasle travuljinom što podsjčaju na front i na vojevanje.

Ove predjele pohodio sam i ranije, nekoliko puta, ali u šumu nisam zalazio dalje od planinskih obronaka, jer sam se plašio da ću tamo, oko Bokana i mlina u Mlječanici, čuti vapaj, krikove i plač djece, žena i staraca, kojih je u velikom zbjegu, pod ledenim nebesima, bilo preko sto hiljada. Činilo mi se da ću čuti i bespomoćne dozive ranjenika koje smo ostavili u jarku iznad Bokana, u noći, kad smo posljednji put pokušali da se probijemo iz obruča. Bojao sam se, najzad, da ću čuti i jecaj sestre Đuje, koja je imala dvadeset godina kad joj se, jedne noći, u šumi, izgubio svaki trag, pa joj ni za grob ne znamo.

Nisam zalazio u ovu šumu punih dvadeset godina, jer sam se bojao uspomena, ali i danas, poslije tolikih nedjelja, mjeseci i ljeta, učinilo mi se da sam ponovo šesnaestogodišnji mladić u partizanskoj koloni koja očekuje neprijateljski napad i na koju će, iz šume, sa nekog uzvišenja, iz rova ili iza panja zalajati mitraljez i ljuljnuti bomba. Ovo osjećanje nije me napuštalo, a što sam dublje zalazio u planinu, kao da se i pojačavalo.

Dok sam koračao ispod borova i omorika, kroz čije je krošnje sunce samo gdjegdje moglo da prodre, sijekući šumsku polutminu zracima sličnim pozlaćenim mačevima, učinilo mi se da vidim i komandira čete, crnog Lazara: krakrat, trapav i širi od stabla, s brčinama kao u Kraljevića Marka, jezdi on pred četom i zapovijeda gromkim glasom, a od toga glasa odjekuje šuma, kao da se u njoj stropoštava hrašće...

Učinilo mi se, najзад, da vidim Anđeliju, pa Ljeposavu, pa Emiru: Anđeliju sa Ivanom u lancima; Ljeposavu sa onim ženama, u napadu, Emiru s Rajkom, u pustoj šumi. Vidjeh zatim i Matildu, lutalicu, koja traži đavola. Na časak kao da sam ugledao i pukovnika Franjčevića, uz fra-Avgustina i majora Ditera, njemačkog oficira koji na Kozari čeka vijest da mu je žena rodila sina, i pokušava da nađe ono što je zauvijek izgubio...

Razmišljajući i snatreći, vratio sam se u kišne dane i mračne noći kad je odred, sa Šošom, poslije silnih bojeva i teških gubitaka pokušavao da se iščupa iz kliješta kojima su ga stezali pukovi tuđe vojske. Bio sam zapanjen veličanstvenom ravnodušnošću šume, bilja, kamenja i neba. Sudeći po toj ravnodušnosti, sve je davno zaboravljeno, ili ničega nije ni bilo.

Ipak sam koračao oprezno, čak i sa strepnjom da će se prošlost vratiti, da će se ponoviti ono što je prohujalo, da će odnekud iz šume grnuti smrtonosni plotun i da će opet neko pored mene pasti pokošen.

Mogli su da pogode i mene, mislio sam, sjetivši se starice koju sam sreo u jednom selu, na ivici šume: starica mi je pokazala čauru ispaljenu vjerovatno prije dvadesetak godina, a pronađenu juče na njivi, u oranju. Možda je ta čaura izletjela iz moje puške, a možda je taj metak bio opaljen na mene; sjetio sam se i priče koju pronose kozaračke drvo-sječe: prije nekoliko dana oborili su stablo usred planine, a kad je drvo palo, iz njegovog granja ispao je ljudski kostur. Odakle taj kostur u granju, pitao sam se, kao i toliki drugi koji su čuli ovu priču. Možda se neko, u časovima rasula, kad je valjalo spasavati glavu, popeo na krošnju i pri-

vezao uzicom ili opasačem, strepeći da u snu ne padne odozgo, pa ga je pogodio kuršum i zauvijek ostavio u granju, da bi pao kad je drvo posječeno?

Išao sam i mislio: ako kuršum nije pogodio mene i tebe, već drugog, ako je tada, prije dvadesetak godina, na Kozari ubijen drugi, a ne ti i ja, moj brate, nas će da dotuče misao o tuđoj smrti. Ubiće nas sjećanje na stravu, pustoš i užas. Do kraja života pričinjaće nam se da smo opkoljeni, da nas sa mnogih strana vrebe pogibija i da nas, mrtve, oplakuje majka.

(Piščeva bilješka)

Slovensko smeće mora biti očišćeno, govorili su majoru Diteru dok se spremao na put u Bosnu. Ali njemu je dosta. Bez žara, kao ugašen ugljen, protiv volje, s gomilama vojske stigao je u Banju Luku godine hiljadu devet stotina četrdeset i druge, u sunčano jutro. Čaša je prepunjena, mislio je, posmatrajući Vrbas u usjeklinama, među surim bregovima. Zadržavao je pogled na plećinama, koje se strmo spuštaju ka obalama, sa hrašćem, bukvama, javorima: drveće se naprosto sručuje u rijeku, kao da želi da je ispljusne iz korita, stiješnjenog stijenama.

Drugog dana, desetog juna, uz drmusanje i škripu, stari mostovi izdržali su teret tenkova i oklopnih kola, koja su odlazila u napad, prema Ivanjskoj, Piskavici i Prijedoru. Za njima je krenuo i major Diter da bi uskoro nazreo obrise šume pokrivene izmaglicom. To je Kozara, pomisli. To su istočni obronci planine što se podmuklo pritajila, pretvorena u busiju. Dobili su zadatak da osvoje planinu i pročešljaju područje od nekoliko hiljada kvadratnih kilometara, sa dvjesto hiljada stanovnika i blizu četiri hiljade partizana. Neće to biti lako, uzdahnu Diter, pritežući revolver kojim se nekad ponosio, a koji mu je u posljednje vrijeme sve češće smetao.

Na geografskoj karti je označio general Štal tačke do kojih je trebalo doprijeti za svega tri dana. Iscrtao je zamišljene pravce nadiranja od Banje Luke, Bosanskog Novog, Kostajnice i Dubice, a posebno je izdvojio predjele mogućih okršaja s partizanima, koje je Hitler na jednom savjetovanju nazvao banditima. Zatim je izdijelio zapovijest:

Opravdana je svaka mjera potrebna za sigurnost vojnih formacija. Niko ne smije biti pozvan na odgovornost zbog prestrogog postupanja prema pobunjenicima. Svako ko sudjeluje, ili je sudjelovao u borbi pro-

tiv njemačkih i hrvatskih četa, ima se objesiti ili strijeljati. Nema zarobljenih bandita. Postoje samo mrtvi. Nijedan ne smije da izađe iz obruča. Ranjenike ubijati. Svi zarobljeni i sposobni muškarci od petnaest godina naviše imaju se otpremiti u posebne logore, ili na prisilan rad u Njemačku. Naselja koja su teško pristupačna, kao i sva partizanska uporišta, imaju se razoriti. Trupe moraju bezobzirno i s brutalnom oštrinom da postupaju prema stanovništvu, za koje je utvrđeno da je neprijateljski raspoloženo. Razaranjem napuštenih mjesta i seoskih domova, kao i odvođenjem stanovništva u logore i na prisilan rad, neprijatelju treba oduzeti svaku mogućnost života. General Kunce, zapovjednik Jugoistoka, u ime Firerovo naređuje da trupe koje operišu protiv pobunjenika na Kozari izvrše ovaj zadatak najkasnije za deset dana, kako bi ove trupe mogle biti upotrijebljene na istoku, protiv Rusa, kao i u Grčkoj u slučaju anglo-saksonskog iskrcavanja.

Prelistavajući zapovijest, major Diter sjetio se savjetovanja u Opatiji, održanog trećeg marta. Tada je od izabраниh njemačkih, ustaških, domobranski i mađarskih jedinica stvorena zapadnobosanska vojna skupina (Kampfgruppe Westbosnien), po snazi ravna jednoj armiji, koja je dobila zadatak da pregazi Kozaru. Zapamtio je i svečanost u čast njemačkih generala i oficira: Štala, Borovskog, Hojtnera, Putlića, Henšela, Vedela, Frica i drugih, čije su trupe ušle u sastav zapadnobosanske skupine. Zapovjednik ove skupine, inače komandant 714. divizije, general Fridrih fon Štal, podigao je prvu zdravicu Hansu Hojtneru, komandantu 718. divizije, starom poznaniku kozaračkih partizana, koji se s njima tukao i zimus, na dubičkoj cesti, u Dvorištu, Međuvođu, Brekinji i Jutrogušti, kad je po dubokom snijegu prodirao u odsječeni Prijedor, nastojeći da pruži pomoć opkoljenom garnizonu hrvatske vojske što je nekoliko nedjelja čamio u klijestima.

Bilo je veselo na prijemu: mnogo rakije, vina, jela i žena. Diter bi se osjećao prijatno da nije morao paziti kakvu mu kašiku nude, kakav je nož dobio, iz koje boce pije, u kakvoj posudi služe jelo, da li je čista viljuška koju su mu dodali, je li opran tanjir u kome donose meso. Morao je da

pazi, jer je ovo zemlja prljavštine i smrada. To je strašno. Nigdje nema nužnika, a ako i postoje, odvratni su i zagađeni, pa čovjek naprosto nema gdje da se izruči, ukoliko ne želi da lunja naokolo, po brežju i šumarcima, strepeći da ga odozgo, s nekog brda, ne zvizne kuršum . . .

Na svečanosti je bilo i muzike: violina, bubanj, kontrabas, čak i klavir, doduše raštimovan. Zavladała je bučna živost, naročito poslije nekoliko boca rakije, koju je Diter obožavao uvjeren da samo ona nije zagađena, pa je pio naiskap, sjećajući se mnogobrojnih čaša ruske votke s kojom bosanska šljivovica može da se mjeri, ako nije čak i ukusnija.

Bilo je na večeri i lijepih žena, koje su se kikitale, raspoložene i zadovoljne, gledajući njemačke generale i oficire i ne skrivajući divljenje, što je kod hrvatskih časnika izazivalo podozrivost i vrijeđalo sujetu, jer su neke žene bučno i bez ustručavanja grlile Nijemce, nudeći im obraze i usne, ljubakajući se naočigled svojih domaćih obožavalaca. Time se može objasniti i nesmotrenost potpukovnika Rudolfa (iz ustaške pukovnije), koji je jednu ljupku ženicu odgurnuo od majora Ditera. Ovaj je to opazio: pomislio je na dvoboj, ali se zatim samo nadmoćno nasmiješio, želeći da kaže Rudolfu da je grubijan i prostačina, kome su nepoznata pravila dobrog odgoja i viteškog ponašanja. Osjetivši da je prekardašio, Rudolf je snishodljivo pokušavao da izglati neprijatnost, izvinjavajući se majoru Diteru: onda je iznenada počeo da govori sa njim o nekoj ženi, ustaškinji iz Zagreba, navodno presvučenoj u seljačko ruho i upućenoj na Kozaru da bi otuda slala izvještaje o broju, rasporedu i naoružanju partizanskih četa. Rudolfovu priču Diter je primao sa oprežnošću, jer u nju nije vjerovao, ali je, kao dobro vaspitan čovjek, poslije svake nove riječi klimao glavom uz smiješak.

Pretvarajući se da sluša Rudolfa, posmatrao je fra-Avgustina, sveštenika u vojničkoj odori, sa nožem zadjenutim u čizmu. Diteru, pobožnom hrišćaninu koji je vjerovao u nevinnost i uzvišenost sveštenstva, fra Avgustin ličio je na orlušinu iznad lešine. Do njega je sjedio Mujaga, gradski pobočnik, čiji je glas podsjećao na volovsko rikanje i koji nije mogao da izusti ni slova a da mu ne izbije pjena na uglovima usana, što je Ditera nagonilo na povraćanje. Slično je izgledao i Viktor Gutić, nekadašnji stožernik u Banjoj Luci, koji je doputovao iz Zagreba; nezgrapnan, zadržigao, tupog iz-

raza, ličio je na svinju sa ovratnikom i podsjećao na čovjeka puštenog iz ludnice, što je major Diter, kao nesuđeni slikar, lako uočio, razmišljajući o mogućnosti da stvori platno domijeovski obojeno.

Pukovnici Brozović, Rupčić i Peričić, komandanti združenja u Prvoj gorskoj diviziji kojom zapovijeda Artur Gustović, sjedjeli su smjerno, posmatrajući čovjeka kome se i major Diter divio. Bio je to ustaški pukovnik Franjčević, čovjek suv, čutljiv, apostolski uzvišen, o kome se pričalo da je raspršio nekoliko partizanskih odreda, vrativši neke izgubljene krajeve pod zastavu Nezavisne Države Hrvatske. Da li da mu se divim ili da ga sažaljevam, pitao se Diter, posmatrajući Franjčevića i razmišljajući o uzaludnosti klanja i umiranja na bojnim poljima...

Taj isti Franjčević, mislio je, pokušava danas da prođe na Kozaru sa sjevera, prkoseći opasnostima, kao što to čine Putlic, Henšel, Vedel i Fric s drugih strana, od Kostajnice, Bosanskog Novog i Sanskog Mosta. Kozara je opasana, a uskoro će biti ispresijecana. Vojska majora Ditera napada na Prijedor, u koji su partizani ušli šesnaestog maja, proširivši tako područje pod svojom kontrolom.

Prijedor, Prijedor, ključalo je u Diterovoj glavi dok se vozio kolima, zureći u džombastu i prašnjavu cestu zakrčenu zapregama i tovarima. On se sjetio priče koju je čuo od majke Elze. Ona mu je govorila o Prijedoru; od nje je prvi put čuo da jedan grad u Bosni nosi ovo ime. Prije mnogo godina, majka Elza primila je pismo iz Prijedora, posljednje pismo svoga muža Franca Ditera, kapetana carske vojske koja je polazila na Srbiju. Franc Diter nije se nikad više javio, niti se vratio. Bilo je to godine hiljadu devet stotina i šesnaeste. Mali Jozef Diter imao je samo četiri godine kad je njegova majka, gospođa Elza, primila vijest da je njen muž, carski kapetan Franc Diter, pao za boga i otadžbinu (Für Gott und Vaterland), ali da njegovo tijelo nije pronađeno.

Ovo je, dakle, zemlja u kojoj je poginuo moj otac, uzdahnu Jozef Diter kao čovjek koji je to čuo prvi put, pa je utoliko zgranutiji. Ponovo mu se vrati potmuo bol djeteta odraslog bez oca. Bože moj, kako je život čudan! Kako su zamršeni konci ljudske sudbine! Zar je moguće da se ja vozim drumom kojim je, po svoj prilici, moj otac otišao u smrt?

Što je najčudnije, sad se ista prilika ukazuje i sinu Franca Ditera, majoru Jozefu Diteru, koji se drmusa u kolima, uvjeren da će na njega, iza prvog zavijutka, iz žbunja, navaliti rulja s kopljima, sjekirama, puškama, mitraljezima i bombama, a možda i topovima. Imaju i topove, uzdahnu. Imaju i dva tenka, oteta od Franjčevićevih legionara. Imaju čak i dva aviona; doletjela su iz Banje Luke i spustila se na poljanu iznad tek osvojenog Prijedora.

Opet ću, dakle, da se bijem s partizanima, uzdahnu Diter. Znao je da Kozara u svojim šumama skriva blizu četiri hiljade vojnika. To je divizija, pomisli on. Takvoj vojsci pozavidio bi i Manštajn, čije armije pokušavaju da prodru od Dona ka Volgi i od Kalmičkih stepa ka Staljingradu. Diter zna kako se bore i kako umiru partizani. Sretao ih je u Ukrajini, a i na Kordunu, u Hrvatskoj. Posmatrao ih je vezane, pred protivnicima, kao što ih je gledao pod vješalima, dok osuđeni na smrt prkose neprijatelju. Kozarački partizani drže područje između rijeka Sane, Une, Vrbasa i Save, ruše željezničke pruge, prekopavaju ceste, napadaju kasarne, uništavaju skladišta, pale nadleštva, pa čak zauzimaju i gradove kao što je Prijedor, u koji će major Diter, ako ga posluži sreća, stići još tokom današnjeg dana.

Ali major Diter više ne sanja o ratnoj slavi. Dosta mu je ratovanja. Čovjeku dojadi i cvijeće, kamoli neće ubijanje. On se samo čudi što je moralo da prohuji toliko dana, nedjelja, mjeseci i godina dok je shvatio da je rat besmislen, odvratn i proklet čin u ljudskom životu, čin kojim čovječanstvo srlja u sopstvenu propast...

Oficir koji je za nekoliko godina prokrstaro gotovo cijelu Evropu, Diter je primao unapređenje za unapređenjem i pohvalu za pohvalom. Bio je hrabar i ništa ga nije moglo pokolebati. Vjerovao je da se Njemačka bori za pravednu stvar, za svoj spas i opstanak. Nikakva žrtva za otadžbinu nije mu izgledala prevelika. Hitlera je obožavao. Hitler je Njemačku nametnuo Evropi, a Evropu potčinio Nijemcima. Cio svijet je zadrhtao pred Hitlerom, ponavljao je Diter s gomilama svojih zemljaka, odanih vođi Trećeg Njemačkog Rajha. Onda je stigao pred Moskvu; tu ga je ruska zima prikovala za snijeg, led i smrzlu zemlju, zima koja mu je pojedela nokte na nogama i nekoliko nokata na desnoj ruci, vazda oslonjenoj na mašinku. Pošto su mu prsti promrzli, a

docnije i nokti pootpadali, vraćen je sa fronta u bolnicu, na oporavak, čime je izbjegao smrt, jer su njegovi drugovi ostali na ruskim stepama zavijani snijegom.

Diter je pripadao pokoljenju koje se rađalo i umiralo na bojnim poljima, snivajući o proširenju njemačkog životnog prostora (Deutscher Lebensraum). Vjera u Hitlera, koji Nijemce vodi slavi i blagostanju, davala mu je krila. Nije ga plašila ni pomisao da bi mogao pasti u okršaju. Rađamo se da bismo umrli, učio je u školi za mlade oficire, u Fonsohofenu. Jedan od najboljih đaka ove škole, dobio je oficirski čin i stigao na front da zapovijeda. Bodar i ponosan, oličenje požrtvovanja, pregazio je Čehoslovačku, vidio Poljsku, jezdio kroz Francusku. Vidio je Pariz, osramoćen, ponižen i poražen, čija ga je umjetnost oduvijek privlačila. Ali baš kad je zaželio da se nadahne nepresušnim vrelima pariske umjetnosti, morao je da krene dalje, ka istoku, na Rusiju. Tada su počela da ga muče pitanja:

Kuda idemo? Zašto?

Zar se sudbina Njemačke odlučuje u Pragu, Varšavi, Parizu i Kijevu?

Zar Njemačku treba braniti tako daleko od naših domova, u tuđim zemljama, na kraju svijeta?

Kakvog smisla ima lomatanje po dalekim neprohodnim i snijegom zavijanim prostorima, koji žderu ljude, oružje i mašine?

Ukrajina mu je izgledala beskonačna, a Moskva nedostižna. Crv sumnje nagrizao ga je kao boljka. Sve češće postavljao je sebi pitanja na koja nije umio da odgovori. Mučio se mislima iza kojih je ostajala patnja (bilo je opasno i razmišljati). U bolnici, prikovan za postelju, svakodnevno je mogao da vidi mrtvace, koje su odnosili u bijelim čaršavima. Bili su to dojučerašnji ratnici, izranjavani na bojnim poljima. S njihovim leševima odlazio je zauvijek iz sobe majora Ditera i jedan san, ustupajući mjesto turobnim i mračnim osjećanjima. Sad je jasno shvatao da ratom neće biti riješeno nijedno svjetsko pitanje. Naprotiv, rat je ugrozio i sâm opstanak Njemačke. Vojujući širom Evrope, milioni njemačkih vojnika kopaju sopstveni grob. Umjesto raja o kome su sanjali, čeka ih zemlja, duboka raka.

Shvataju li to jadnici koji svoja tijela izlažu kuršumima? Zar su svi ostali bez razuma?

Kao što je svesrdno odobravao i pozdravljao prve Hitlerove korake u Njemačkoj (na području ekonomskom i socijalnom), pa i vojne poduhvate kojima su vraćene ranije otrgnute pokrajine, major Diter se zamislio kad je već bilo kasno i kad ga je ratna neman bacila u ponor iz koga nije bilo povratka. On to, naravno, nije shvatao. Tako poljuljan, u stvari naivan i čista srca, on je čak počeo zamišljati kako će kad izađe iz bolnice, ukoliko bude morao da ostane u vojsci, činiti samo dobra djela što će ljudima snažiti duh, otvarati oči i pokazivati put. Još nije znao na koji će način ostvariti svoje namjere, ali im se predavao cijelim bićem.

Tako je major Diter stigao do bosanskih šuma, do Kozare i predjela po kojima je možda ratovao i njegov otac ili njegov djeda, a možda i neki čukundjeda ili još neki dalji predak, dolazeći ovamo u vojskama Eugena Savojskog, ili u vojskama cara Ferdinanda, ili u vojskama cara Leopolda ili još ranije, u pohodima Karla Velikog...

Nije se bojao smrti koja bi ga zatekla u jurišu, u ratnom okršaju. Takva smrt nekad mu je izgledala viteška, častna, pa čak i lijepa: kad biraju između slave i poniženja, ratnici priželjkuju ovakvu smrt. Ali danas, dok ga kola nose prema Prijedoru, iz dubine bića ključa pobuna: sve gluplja, uzaludnija i besmislenija izgleda smrt na ovoj cesti, na koju čovjek može da padne s razmrskanom lobanjom i prosutim mozgom. Ružna i sramna slika (zar da me ubiju divljaci!) mota se pred očima majora Ditera. Zar da pogine baš ovdje, na drumu pod Kozarom, daleko od zavičaja, na izrovašenoj i srmbanoj cesti što svjedoči o bijedi i zaostalosti? Zar da pogine u ovakvoj zemlji? Zar da pogine nevin?

Moja glava, uzdahnu Diter. Da ne boli od rakije? Prošle noći loše sam spavao, a bez dobrog sna nema ni dobre slike svijeta, pokušavao je da se utješi i da otjera crne misli. Možda ga je obuzela zebnja i zbog pomisli na mali dom u Bavarскоj, na kućicu u kojoj je ostala Izabela. Prilikom posljednjeg susreta rekla mu je da očekuje dijete. Možda će biti sin, kazala je, a on je zamolio da mu, ukoliko se rodi muško, nadjene ime Franc, kako bi se sačuvala uspomena na oca. Moja sreća, prošaputao je, sjetan, razmišljajući o platnu na kome je pokušao da ovaploti lik svoje žene. Na žalost, nije imao vremena da djelo okonča. Ne želeći da upropasti

zamisao, u stvaralačkoj groznici koju je sputavala vojnička dužnost, odlučio je da započeto platno ponese sa sobom, u Jugoslaviju, kako bi ga dovršio. Ponio je i pribor za slikanje: nogare, paletu, kičicu, boje. Izabelu će slikati po sjećanju, što će sa umjetničkog gledišta možda biti i bolje: ne sputava ga blizina predmeta. Bio je uvjeren da će završiti započeto djelo.

Ali stigavši u Bosnu, učinilo mu se da je, kao Gogen na ostrvu Tahiti, otkrio neslućene predjele i neuporedive boje, koje će morati da prenese na platno. Izabela i Bosna stajale su pred njim kao dva izvora umjetničkog nadahnuća. Biće slikar, a to jedino i želi. Vojnički život je prezreo i jedva čeka da se rat okonča. Umjetnost ga privlači ludom snagom. Samo je umjetnost dostojna naše ljubavi i našeg žrtvovanja, ponavljao je. Slikaću, pa makar i na predjelima pokrivenim leševima. Neće to biti prvi put da se stvaralac rađa na grobovima. Ja mrzim rat, ja ću to izraziti u svojim slikama, zamišljao je platna i boje, svjetlosti i sjenke, i buduće slike kojima će se vinuti u carstvo priznatih i velikih umjetnika...

Kad je odjeknuo plotun, Diter se nije iznenadio. Krenuo je u borbu i očekivao okršaj. Izoštrena sluha, podozriv i okretan kao zvijer, u tutnjavi je mogao da razlikuje puške od mitraljeza, ručne bombe od bacačkih mina, protivtenkovske granate od brdskih topova.

— Bombe — rekao je osluškujući paljbu.

Javiše mu o prvim čarkama. Tenkisti su naišli na zasedu koju su partizani postavili iznad ceste, na obronku šume. Začudo, cestu nisu prekopali, tako da se prodor nastavlja.

— Ima li ih mnogo?

— Oko stotinu pušaka i jedan teški mitraljez.

— Jedna četa — reče major Diter i pogleda udesno, prema padini obrasloj šipražjem. Opazio je komešanje u granju i pokrete od kojih su se talasale niske krošnje šiblja. Zgrabio je revolver. U daljini je puškaranje jenjavalo, ali ovdje, pred nosom majora Ditera, dešavalo se nešto izuzetno: male krošnje šiblja ljuljale su se i razmicale, kao da propuštaju ljude koji se kreću.

— Banditi! — Naredio je vozaču da pojača brzinu, a vojnicima iz pratnje da se pripreme za odbranu. — Pucaj! — htio je da vikne, ali mu se glas oduze.

Sa padine, iznad ceste, pred kola je iskočilo rumeno i zblanuto june. Ugledavši vozilo, stalo je i odbočilo se prednjim nogama kao da očekuje sudar. Nije htjelo da se ukloni, niti je znalo da pobjegne, već je buljilo u kola ispružajući glavu, na kojoj su se nazirali mrki roščići, tek izrasli i zatubasti.

Želeći da izbjegne gaženje, vozač je skrenuo ulijevo, a onda je zakočio, jer je june i dalje stajalo na cesti, šeprtljavo i smušeno. Kola se zaustaviše, ali se june ne ukloni, nego je i dalje stajalo, njušeći grdosiju pred sobom.

Diter se naljuti i viknu, ali ga tele nije slušalo. Nije se ni pomjerilo. On htjede da naredi pokret, ali se sjeti varke: tele je možda mamac za klopku u koju partizani žele da ga uvuku. On pogleda prema plećini, ali se granje nije talasalo, niti su se njihale niske krošnje šiblja. Šumica je mirovala, u tišini, obasjana suncem.

Šta da radi? Ne želeći da gubi vrijeme, uvjeren da će tele odskočiti kad kola zatutnje, Diter naredi vozaču da krene.

Kola zatandrkaše, a kad je njihov prednji dio gotovo dodirnuo njuškicu teleta, ono se trže i stuknu, ali nije imalo vremena da se ukloni jer mu točkovi zakačiše noge. Ono se prevali i zabatrga. Podizalo je glavu, izvijalo šiju i trzalo se, pokušavajući da ustane.

Diter uhvati ovu sliku, ravnu Šagalovim prizorima besmislenog umiranja. Nije mogao da gleda u tele koje se koprčalo, nemoćno i poraženo. On zgrabi revolver i opali, ali tele ne prestade da se batrga. On opali još jednom, a tele obori glavu.

— Vozi — reče on vojniku za volanom. — Brže, brže — ponavljao je, kao da bježi od potjere.

Moja bolećivost je potpuna i ja više ne ličim na Nijemca, uzdahnu on. Nije mogao da zaboravi sliku ubijenog teleta.

On se sjeti ratnih drugova, mladih oficira iz škole u Fonshofenu, koji su uvježbavali svoju okrutnost na mačkama, vadeći im oči. Poslije su ubijali ljude. Ja to nisam mogao, a sad vidim da to nije bilo slučajno. Ja imam dušu.

Posmatrao je šume, njive sa pšenicom i polja s kukuruzom. U ovoj zemlji poginuo je moj otac, ali ja ne mislim da se svetim njenim ljudima, mada ih prezirem. Možda bih se i svetio da sam ovamo stigao ranije, prije nekoliko godina, sa usijanom glavom, ali ja sam danas drugi čovjek, razmišljao je dok su ga kola vozila Prijedoru.

Toliko je želio spokojstvo i strasno čeznuo za uslovima koji bi mu omogućili da se bavi umjetnošću, ali budućnost nije izgledala ni ružičasta ni ohrabrujuća. Budućnost je ličila na mračnu stijenu koja se odronjava dok čovjek stoji ispod nje. Hoće li mu se ta stijena sručiti na glavu? Bio je uvjeren da ga čeka nova Rusija, s mukotrpnim danima i noćima, poput onih kad su njegovi drugovi iz škole u Fonsohofenu probavali svoju surovost na mačkama, vadeći im oči, kako bi docnije lakše mogli da ubijaju.

Bože moj, bože, kako je čovjek nisko pao i kako je dubok ponor u koji se stropoštavamo: jedno ubijanje nije ni završeno a drugo već počinje. Posmatrao je zloslutna brda, šume i klance, s pramenjem gustog i crnog dima što se podizao nad zapaljenim seoskim kućama i štagljevima, zamračujući nebesa.

Ali kad đipne na konja, vranca visokih sapi i bujne grive, koju vjetar talasa dok konj kaska ili skače udalj i visinu, Rudolf sebe upoređuje s vladarom. To je časnik, čuje šapat po uglovima, pored zidova i na vratima. Pa i više: kao da čuje glasove koji dopiru iz daljine, sa ivice varoši ili s poljana iz okoline i s brežja iznad rijeke. Prati ga ushit, dočekuju klanjanja i znaci obožavanja dok jaše na vrancu, čvrsto držeći ukrućeno tijelo i katkad klimnuvši glavom, lako nasmiješen, kao čovjek kome laskanja ne gode i kome je slava dojadila.

On je opet na konju. Opet je na vrancu koga mora da smiruje zatežući uzde, ali oprezno, čak i nježno, jer svaki grublji pokret životinju dovodi do bijesa, jurnjave i poskakivanja. U blaženom i samodopadljivom stanju, tako u sedlu Rudolf osjeća svaki damar svoga bića.

Pored njega, takođe na konju, ukipljen je poručnik ćutljiv i zamišljen, stuštenih vjeđa. O čemu li on razmišlja? Šta u sebi nosi i skriva?

Krajolik je obasjan suncem što plamsa u čistim i svijetlim nebesima. Rudi ljeto, izđikala trava...

Na poljani pored grada, iznad Une koja teče niz kotlinu, dijeleći Hrvatsku od Bosne i Zapad od Istoka (njegova omiljena izreka), postrojena je vojska u zelenim uniformama. Ima je mnogo. Tu su velike grupe mladića, biranih po stasu i ljepoti, po snazi i pameti. Od nekoliko hiljada ovakvih mladića, svrstanih u združove i pukovnije, možda nijedan nema više od dvadeset godina.

Juče je general Štal stigao u Stožer njihove pukovnije, i dubičku cestu označio kao cilj koji se najhitnije mora dosegnuti. Sutra mladići polaze u boj, u novo vatreno krštenje. Dok stoje pod suncem, pritisnuti oružjem i municijom, do grla zakopčani, govori im fra Avgustin, sa nožem zadjenutim u čizmu:

Draga djeco,

Na dan uskrsnuća božjeg Sina, desetog travnja tisuću devet stotina četrdeset i prve, uskrsla je i naša Nezavisna Država Hrvatska. Mi smo pobijedili zahvaljujući božjoj providnosti i moćnoj ruci našeg dičnog Poglavnika, doktora Ante Pavelića. To je naš vođa zlatni, naš ustaša dični, naš Zrinjski i Frankopan. On je uskrsnuo krunu Zvonimirovu. On Hrvatsku čuva od raja sotoninog, od marksizma, od boljševizma, od židovstva i pravoslavlja. Poglavnik je izvršio sveto djelo...

*U svojoj poslanici od dvadeset osmog travnja tisuću devet stotina četrdeset prve, zagrebački nadbiskup, doktor Alojzije Stepinac, poziva nas na rad oko čuvanja i unapređivanja Nezavisne Države Hrvatske, koja predstavlja naš davno željkovani i sanjani ideal. Znajte, vojnici, da takvu djelatnost katoličke crkve odobrava i Sveta stolica. Jer tko nam može zamjeriti ako i mi, kao duhovni pastiri, dajemo svoj prinos narodne veselju i zanosu, kad se puni dubokog ganuća i tople zahvalnosti obraćamo božjem veličanstvu znajući da, koliko god bilo zamršeno pletivo današnjih sudbonosnih događaja, ipak je lako razabrati ruku božju na djelu. A *Domino factum est istud et est mirabile in oculis nostris* (Bog je to učinio, i oči su naše pune divljenja). Jer po prirodnoj naravi pojava, ako bog ne bi učinio nešto drugo, neko veliko čudo, napredak katolicizma na cijelom ovom području povezan je najuže s napretkom Nezavisne Države Hrvatske.*

Moramo se čvrsto držati stijene Kristove, na kojoj je Sin božji sazidao svoju crkvu. Rim je princip našega jedinstva. On je izvor istine.

Mnogi su se katolici dali zavesti, pa su čak stupili u pokrete da se osnuje Jugoslavija, kao nužni put do crkvenog jedinstva između istočne i zapadne crkve, katolicizma i pravoslavlja. Nu katolicizam je u Jugoslaviji, državi kojoj su neki krugovi namijenili ulogu mosta na Balkanu, bio ne samo u neprestanoj defanzivi nego je doživio potpuni slom, tako da je i slijepcu postalo jasno da jugoslavenska država ne može poslu-

žiti kao sredstvo crkvenog jedinstva kako ga shvaća katolicizam. Srbi i Hrvati su dva svijeta koja se nikad neće ujediniti, dok je jednog od njih na životu. Hrvati i Srbi su dva svijeta, sjeverni i južni pol, koji se nikad neće približiti. Hrvatsstvo i srbstvo zastupaju dva razna načela, dvije razne uljudbe, dvije suprotne težnje: prije ćeš pomiriti vatru s vodom, negoli hrvatsstvo sa srbstvom. Duh bizantizma je nešto najgroznijega. Pravoslavlje je najveće prokletstvo Europe, gotovo veće i od protestantizma: tu nema morala, nema načela, nema pravde, nema istine, nema poštenja.

Svi su, dakle, razlozi tražili da se Hrvatska mora odijeliti od Srbije i da se mora raskrojiti ta nakaza od države koju su nazivali Jugoslavijom. U prvome redu, to je tražila povijesna uloga Hrvatske, onda uloga koju nam je papa Leon VII svečano priznao, nazvavši nas predziđem kršćanstva (*antemurale cristianitatis*). Da se ostvari taj cilj, moralo se ići u otvorenu krvavu borbu sa onim narodom i sa onim sustavom koji je Hrvatsku kroz zadnje dvadeset i dvije godine držao u ropstvu, to jest sa srpskim narodom i njegovom državom. Valja upozoriti da ova borba nije bila u protimbi s katoličkim načelima. Do tisuću devet stotina dvadeset devete godine, prije ubojstva Stjepana Radića, ubijenoga u Beogradu, upotrebljavali smo parlamentarnu borbu, a kasnije je hrvatska borba poprimila drugačije metode i latila se oružja. Ovaj su jezik Srbi jedino razumjeli. On je progovorio praskanjem bombi po zarobljenoj domovini, ustaškim ustankom u Lici, ubojstvom kralja Aleksandra i, napokon, velikom ustaškom pobjedom u travnju četrdeset prve, kad je Jugoslavija poražena.

Katolička crkva, koja je kroz tisuću i tri stotine godina vodila hrvatski narod u svim njegovim teškim, bolnim i radosnim danima, prati s veseljem i radošću naš narod i u ovim časovima njegova podizanja i obnavljanja. Ona se moli bogu da se svi članovi hrvatskoga naroda nađu u međusobnoj slozi, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a da cijeli narod, sa svojim odgovornim vodstvom, ide kao istinsko božje stado...

Postavlja se pitanje Srba i pravoslavlja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. „Pravoslavna crkva — kazao je Poglavnik — nije crkva, nego politička organizacija.” Ja k tomu dodajem: s vlahom jedi samo do pola zdjele, a od pola zdjele udri ga zdjelom po glavi! Ovo ima biti zemlja Hrvata i nikoga drugoga. Nema te metode koju mi, kao ustaše, nećemo upotrijebiti da našu zemlju načinimo zbilja hrvatskom i da ju očistimo od Srba. Mi to ne tajimo. To je politika ove države.

Neka se već jednom prestane s glupim i Kristovih učenika nedostojnim tvrdnjama da se protivu zlu i pokvarenjacima valja boriti na fini i otmjen način. Sveti Avgustin je rekao da crkva ima pravo kazniti heretika i smrću kako bi spasila njegovu dušu. U Svetom pismu je rečeno: „Ako bilo tko uvrijedi tvoga boga, ti ga ubij; ako ga uvrijedi otac tvoj, ti ga ubij; ako ga uvrijedi žena tvoja, ti je ubij; ako ga uvrijedi sin tvoj, ti ga ubij.” Do sada smo za katoličku vjeru radili molitvenikom i križem, a sad je došlo vrijeme da radimo puškom, bodežom i samokresom.

Hrvatskom su narodu najveći neprijatelji Srbi, a uz njih, kao i u ostaloj Europi, naši neprijatelji su Židovi, slobodni zidari i komunisti. Jedan dio Srba mi ćemo pobiti, drugi raseliti, a ostatak prevesti u katoličku vjeru i tako pretopiti u Hrvate. Bit će najbolje neka ih što više ode u zemlju. Kad je bosanski kralj Stjepan Tomašević zamolio sultana Mehmeda neka mu ne skida glavu, sultan je to odbio, poslušavši savjetodavca koji mu je rekao: „Muslim se ne da prevariti da ga dva puta ujede zmija iz jedne rupe.” Niti mi se nećemo dati prevariti. Zmijsko leglo u Beogradu zauvijek je razoreno. Prirodno je pravo hrvatskoga naroda i hrvatske države da svoj organizam očisti od otrova. Ustaški pokret dao se na taj posao. Ometati taj posao, značilo bi, u najmanju ruku, biti nesvjestan svoga katoličkoga poziva. Hrvatskim katolicima pruža se prilika pokazati se kao božji borci. Očistit ćemo ove krajeve, a naročito Kozaru, od pileta do starca, jer danas nije grijeh ubiti i dijete od sedam godina ako ono smeta našem ustaškome pokretu.

Draga djeco,

Ja sam svećenik, ali mi možete vjerovati da ću, kada bude potrebno, uzeti strojnicu u ruke i tamaniti do kolijevke sve što je protivu ustaške države i našeg Poglavnika, jer znam da samo u ovoj državi katolička crkva može obavljati svoje vrhunaravno poslanje. Naš prvi korak je, dakle, obračun sa Srbima na Kozari. Nije važno nosi li neko pušku ili nas dočekuje goloruk. Sve je to šljam koji mora nestati i koji ćemo bajunetima raznijeti. Moramo u prah razoriti gnijezdo odmetničko. To je zadatak koji stoji i pred vama, čarkarima i častnicima, pripadnicima pukovnije koja nosi ime našeg dičnog Poglavnika.

Fra Avgustin završio je govor mladićima, koji su ga slušali bez oduševljenja, braneci se od muva. Govorio je strasveno, ali ga je pred kraj propovijedi izdao glas, a jezik se osušio. Bio je žedan i činilo mu se da su mu usta napunjena solju. Ali je izdržao uprkos svemu, ubijeđen da su ga vojnici saslušali smjerno i hrišćanski, kao prava djeca božja koja od svoga dušebrižnika očekuju da ih prije boja pomiri sa Svevišnjim.

Fra Avgustin je zatražio čašu vode, a potpukovnik Rudolf, zadovoljan i nasmijan, bodro ga je potapšao:

— Bravo, velečasni! Jeste li za čašu piva?

— Popio bih i otrova — reče velečasni.

— Dvije boce piva — viknu Rudolf, a vojnik koji je očekivao zapovijest suljnu ulijevo. — Poznajete li našeg poručnika, velečasni?

— Ne — odgovori velečasni.

— Jozo Horvat — reče poručnik, a njegovo lice ostade i dalje potuljeno, bez sjaja. Nije se ni pomjerio.

— Vi ste iz ovih krajeva? — upita Rudolf, pošto je fra-Avgustina ponudio pivom.

— Da — reče fra Avgustin — Ovo je moj zavičaj.

— Iz Kostajnice?

— Ne — reče fra Avgustin, iskapivši i drugu čašu. — Ja sam iz obližnjeg sela, ali Kostajnicu odlično poznajem. Postoje, uprav, dvije Kostajnice: ova ovdje i ona tamo. Ova je naša, a ona tamo... Ono je gnijezdo izdajničko...

— Je li vam poznata borba koju su kod Kostajnice, u travnju tisuću devet stotina četrdeset i prve, vodili dijelovi bivše jugoslavenske vojske protivu njemačkih snaga što su nadirale ka Bosni?

— Vrlo dobro poznam tu stvar — reče fra Avgustin preplićući prste. — To se zbilo... — i on poče da priča.

Devetog aprila 1941. jedna artiljerijska grupa jugoslavenske vojske povlačila se pred Nijemcima od Petrinje i zauzela se na brdu iznad Bosanske Kostajnice. Tu su artiljerci ukopali svoje topove, riješivši da neprijatelja sačekaju i da mu pruže otpor. Sa brijega su mogli da vide cijelu Hrvatsku Kostajnicu i predio oko nje, s njivama i šumarcima kroz koje se probija tamna traka uske ceste, prema Sunji. Uskoro su naišli njemački tenkovi, kamioni, automobili i oklopna kola. Artiljerci su ih dočekali, a Nijemci su povjerovali da ih preko Une, u Bosni, čeka neprijateljska armija: odgovorili su vatrom, ali dalje nisu smjeli da idu, nego su zaštaljali i tri dana čekali pomoć i novu naredbu.

Vidio sam odakle artiljerci gađaju njemačke tenkove — priča fra Avgustin, pošto se okrijepio pivom — pa sam pozvao Matu Nosalicu, Asima Podvornika i Mujagu Dućanliju. Otišli smo u crkvu, popeli se na zvonik, iznijeli gore mitraljez i odozgo, s tornja, počeli tući mitraljezom. Mi smo pucali tamo, a artiljerci otuda. Zadavali smo im mnogo brige, jer su ih kuršumi s tornja uznemiravali, a možda i pogađali. Dugo su nas tražili, a onda su spazili odakle ih bijemo, pa su topovske cijevi okrenuli na crkvu i zasuli nas granatama. Pobjegli smo s tornja pet minuta prije nego što su ga uspjeli pogoditi i presjeći nadvoje, kao rotkvu. Tako su nam srušili crkvu...

Fra Avgustin duboko uzdahnu.

— Razumije se — produži on — ova samoubilačka lakrdija nije dugo trajala. Artiljercima je ponestalo municije, a Nijemci su ih pritisli odovuda. Nakon što su ostavili topove, morali su uzmaknuti.

— Kada ste crkvu obnovili?

— Odmah — reče fra Avgustin. — Obnovili, ali i osvetili. Lično sam naredio da se imaju pobiti uhićenici koji su, poslije ustanka, bili dotjerani iz Bosne. Znao sam s kime imam posla i postupio sam odlučno. U Bajića jamama pobijeno je preko tri stotine Kozarčana, seljaka, roguljaša i puškara,

pohvatanih po odmetničkim zbjegovima. Poslije ovoga obračuna podario sam blagoslovom Mujagu, Asima i Matu, neka bi uvijek imali na umu da su Srbi naši grobari; treba ih uništavati, kao što treba ubiti i onoga tko bi se za Srbe zauzimao.

— Ispričavam se, velečasni — smiješio se Rudolf, povijajući glavu, kao da stoji pred biskupom. — Ali htio bih vam postaviti još jedno pitanje, no se bojim . . .

— Samo pitajte — reče fra Avgustin.

— Čuo sam, velečasni, kako ste bili u zatvoru, ali u našem, ustaškom zatvoru . . . Je li to istina?

— Istina je — reče fra Avgustin. — Bio sam u našem zatvoru, ali mi nije žao, jer vidim da sam postupao ispravno, kao pravi Hrvat i pravi katolik . . .

— Zbog čega ste, ako smijem znati, bili u zatvoru?

— To je duga priča — uzdahnu fra Avgustin, kao čovjek koga su uvrijedili. — Prije osam mjeseci, u listopadu prošle godine, bio sam uhićen pod optužbom kako pretjerujem u borbi protivu Srba. Prigovoreno mi je, kao i doktoru Gutiću, da sam predaleko otjerao u podstrekivanju ustaške odmazde i da sam se lično angažirao u pokolju jednog razreda srpske djece iz pučke škole. Istina je da smo Gutić i ja za kratko vrijeme nakon ustanka likvidirali u Prijedoru, Sanskom Mostu i okolini preko jedanaest tisuća Srba, a ostalima smo zapovijedili da u roku od pet dana imaju napustiti teritorij Nezavisne Države Hrvatske. Doktor Gutić je uveo novčanu nagradu za dodijeliti je ustašama za svaku zaklanu srpsku glavu. Njega su, kao stožernika u Banjoj Luci, kobajagi opozvali, a mene su čak uhitili i strpali u zator. Naše uklanjanje bilo je prouzrokovano taktiziranjem spram četnicima u zapadnoj Bosni, sa kojima je ustaški pokret u to vrijeme ulazio u sporazume okrenute protivu partizana. Gutić je otišao u poglavnikov Glavni stan, a ja sam nekoliko mjeseci čamio u zatvoru, dok svima nije postalo jasno da se sa odmetnicima može razgovarati samo kroz puščanu cijev i preko bodeža.

— Čujem da pripremate logor za Kozarčane?

— To radim u zajednici sa Maksom Luburićem, Ljubom Milošem i pukovnikom Franjčevićem. Ali ima jedna ne-zgoda: pukovnik Franjčević, naime, ne voli Luburića, pa mu čak i prijeti, a sad moramo raditi zajedno. No, ufam se da

ćemo posao lako obaviti, jer uhićenih Kozarčana neće biti mnogo — nasmija se fra Avgustin, podsjetivši na zmiju koja palaca jezikom. — Primat ćemo samo zarobljenike sa četiri noge, a onima sa dvije davat ćemo proputnicu i besplatnu kartu za Beograd, neka plove niz Savu, u Srbiju. Vi me razumijete?

Rudolf pogleda u poručnika Horvata, koji je djelovao odsutno i nekako turobno. Činilo se i da ne sluša fra-Avgustina.

— Ja sam, u stvari, za metode Viktora Gutića, sa kojim me vezuju niti prijateljstva — nastavi fra Avgustin. — Kao stožernik u Banjoj Luci, Gutić je sve Srbe stavio van zakona. Dao je porušiti pravoslavnu crkvu, a uveo je posebnu nagradu za ustašu koji se ističe u pokoljima. Takve nagrade podijelio je ustašama u Sanskom Mostu dok su se, nekoliko koraka dalje, u parku, njihali o stabla povješani Srbi. To je jedino ispravan put, dragi moj — fra Avgustin dodirnu nož, zadjenut u čizmu. — Vama je vjerojatno poznat raspis Ustaške vojnice, u kome je izrijeком naglašeno . . .

Fra Avgustin izvadi listić, izgužvan i presavijen, na kome je pod brojem 1174 pisalo:

Veoma tajno

Sve osobe iz opkoljenog područja Kozare i Prosrare imaju se uhvatiti i poslije preslušanja u koncentracioni logor Staru Gradišku, odnosno Jasenovac uputiti (sprovesti). Tko osobe koje dolaze iz Kozare propusti ili nakon zarobljavanja oslobodi, bit će radi neposlušnosti stavljen pred ratni sud.

— Kako čujem — nastavi fra Avgustin — gospodin Kaše, njemački poslanik u Zagrebu, želi što veći broj uhićenih Kozarčana poslati na prisilan rad u Njemačku, pa je u tome cilju uputio ovamo svoga izaslanika, gospodina Rekvarta, sa kojim sam već razgovarao. Ja sam Rekvartu, naravski, koješta obećavao, ali vam mogu kazati kako se ufam da ćemo se mi znati izboriti za našu računicu. Bezopasan je samo mrtav protivnik, a živoga treba izbjegavati ili ga ubijati. A sada vi recite nešto o sebi, o svojem životu . . .

— Vraški je toplo danas — Rudolf je izbjegavao odgovor, želeći da sakrije podatak o svom braku: da ima ženu

Srpkinju, da je tu ženu davno otjerao, ali da mu je ona ostavila sina, Branimira, đaka četvrtog razreda osnovne škole. To ne smije da kaže velečasnom, jer bi to bilo opasno, pošto srditi opat, sa nožem zadjenutim u čizmu, ne djeluje nimalo miroljubivo. — Ovo sunce, velečasni...

— Hoćete li mi kazati nešto o sebi?

— Ja sam, prije svega, vojnik — reče Rudolf. — Za mene su zapovijesti mojih pretpostavljenih... a, prije svega...

— Kako ste dočekali kapitulaciju?

— Bio sam na mađarskoj granici — obradova se Rudolf, jer se udaljavao od neprijatnog pitanja o ženi, Srpkinji. — Kad su Nijemci navalili sa sjevera, neki luđaci dali su otpor, bacivši na tenkove puk konjice, ali je bila iskasapljena. Ja sam se odlučio predati. Sa pješačkim bataljonom, kojim sam komandovao, bez metka sam se predao Nijemcima...

Fra Avgustin je zadovoljno klimao. Jednom je pogledao u poručnika Horvata, valjda želeći da mu kaže kako ima dostojnog starješinu. Ali poručnik Horvat, začudo, nije pokazivao da ga razgovor zanima, već je zurio u zemlju, zamišljen, mračan i sapet, kao na pogrebu.

— Htio sam vam, velečasni, povjeriti stvar koju pred vama ne moramo tajiti — nastavi Rudolf, uvjeren da je pobjegao od neprijatnog pitanja o svojoj ženi. — Prije nekoliko dana uputio sam na Kozaru jednu ženu iz Zagreba, presvučenu u seljačko ruho, koja će nas izvještavati o pobunjeničkim snagama i nakanama.

— Kako će vam slati izvještaje?

— Bilježić će svoja zapažanja, na papir će unositi i crteže sela, skladišta, štabova i bolnica, kao i brojčano stanje partizanskih skupina, a zatim će sve to stavljati u kutiju koja ne propušta vodu i zakopavati na određenim mjestima. Ostavljat će to ispod pragova crkvenih vrata i škola, ili će se pobrinuti da nam izravno pošalje svoja zapažanja, imajući u vidu da se naša divizija kreće od Une ka dubičkoj cesti i dalje: selo Maglajci, selo Pogleđevo, Vilić Brdo, Poharino Brdo, selo Palančište...

— Koliko znate tih sela?

— Mogu opisati svako selo kroz koje će proći naša divizija. Prije svake ofanzive ja naučim naizust sve što treba znati. Tako je bilo i na Baniji, dok smo prodirali ka Šumatici i Petrovoj gori, pripremajući se za napad na Kozaru.

— Na Baniji se niste baš proslavili — reče fra Avgustin.
— Niste zarobili ni deset partizana.

— Pobjegli su na Kordun — reče Rudolf, objasnivši da je Prva gorska divizija pregazila Baniju uzgredno, na putu prema Uni i Kozari. — Znete li, velečasni, da je Prijedor pao u naše ruke?

— Prijedor? — viknu u nevjerici fra Avgustin.

— Zauzele su ga njemačke trupe — govorio je Rudolf, mlatarajući rukama. — Zauzet je bez pucnjave i bez žrtava, jer su se partizani razbježali.

— Tako im i treba — prekrsti se fra Avgustin i pogleda u nebo. — Crkvo moje prve pričesti, pomogni nam savladati antikrista.

Išli su poljanicom, obraslom gustom i sparušenom travom. Nasred poljanice, ovjenčen čoporom dječurlije, djevojaka i vojnika, vrtio se ringišpil uz dreku i struganje raštimovanog gramofona, koji je zapinjao, škripao i strugao, lomeći zvuk neke stare pjesme.

— Koga to vidim gore? — uzviknu fra Avgustin, posmatrajući vrh šarene i zakovitlane vrteške. — Ovo su ljudi o kojima sam pripovijedao: Asim Podvornik i Mate Nosolica. Ali šta će gore, sa djecom?

Fra Avgustin buljio je gore u točak što se okretao, noseći ljude na stolicama. Gore je gledao i potpukovnik Rudolf, pokušavajući da pogodi o kojima ljudima govori fra Avgustin. To nije bilo lako, jer se vrteška đavolski okretala, zamarajući oči. Zureći u nebo, on opazi avione: letjeli su dolinom Une, iznad rijeke, sasvim nisko.

Uskoro se avioni nađoše nad varošicom. Odjeknu eksplozija, a Rudolf zinu zaprepašćen jer ovo nije očekivao. Prolijetajući krovove, avioni su bacali bombe. Tutnjava potrese varošicu. Svijet prsnu na sve strane, jer se avioni, opisavši krug nad dolinom, počеше vraćati. Pobjegoše svi osim onih na vrtešci: njih je veliki točak i dalje okreta i nosio, uz pjesmu s gramofonske ploče.

Dok se povlačio prema zidu jedne građevine, trčeći za sveštenikom, Rudolf je mislio o ljudima na vrtešci, koji su se okretali i dozivali, očekujući pomoć. Ali avioni ponovo počеше da bombarduju: gađali su predio oko željezničke stanice, približavajući se ringišpilu. Tako oni gore, na velikom točku, počеше da zapomažu:

— Rafaelo, Rafaelo... Rafaeelooo...

Zvali su, izgleda, vlasnika ringišpila. On je, po svemu sudeći, bio nestao u gužvi, ostavivši spravu koju drugi nisu mogli ili nisu znali da zaustave. To su najmanje mogli da učine oni gore, na vrtešci, kuknjavom i zapomaganjem, dok ih je veliki točak divljački okretao, izlažući ih mitraljezima i bombama.

— Rafaelo, Rafaeelooo! — fra Avgustin je poznao glas Mate Nosalice, kljakavog čovječuljka koji je, otkako znaju za njega, po varošici prodavao ogledalca, češljeve, nožice, prstenje, igle, konce, makazice i kaiščiće, s tovarom oslonjenim o štap kojim je podupirao svoj mali izlog, privezan kaišima za mršavo i pogrbljeno tijelo. — Rafaelo, platićeš za ovooo — odjekivao je glas Mate Nosalice, gubeći se u huci avionskih motora i eksplozijama bombi što su padale po poljanici, oko samog ringišpila.

Kad se avioni udaljiše, tutnjeći dolinom, oni odozgo, sa vrteške koja se nije zaustavljala, još bjesomućnije počеше da viču i zapomažu:

— Rafaelo, Rafaeelooo...

— Rafaelo, krmak ti majku — fra Avgustin je prepoznao i glas Asima Podvornika, školskog služitelja, oca troje djece, žgoljavog i odrpanog jadnika pečenog lica, sasušenih ruku, uskih ramena i unezvijerenog pogleda, kome su ustaše dale pušku, odijelo, stan, platu i preko noći ga učinile značajnim stanovnikom male varoši.

— Rafaelo, svinjo, skidaj nas odavde — vikao je Mate Nosalica, kome su se, na vrtešci, pridruživali vojnici, djeca i djevojke, dok ih je veliki točak besmisleno vrtio nad opustjelom poljanom.

Strašno tutnjeći, avioni se ponovo ukazaše niz dolinu. Ali nisu više bombardovali. Gađali su mitraljezima, nakrivljeni na jednu stranu, tako da su odvažniji posmatrači mogli da primijete pilota, njegovo crno poprsje i majušnu glavu, malko savijenu, kao da se naslađuje.

Opazio je to i Rudolf dok je ležao pored zida, s licem na dlanu. Gadovi, mislio je šćućuren i bespomoćan. Engleski nisu, a ni ruski. Naši su, poznajem ih, prebjegli partizanima. Pošto su avioni odletjeli niz dolinu, digao se i otresao prašinu. Zatim potrča prema ringišpilu.

Vikali su i oni gore i oni dolje, iskupljajući se na poljanici oko vrteške, kao u cirkusu. Zvali su Rafaela, ali njega nije bilo.

Najzad stiže neki mladić u zamašćenom odijelu. On se nasmija, pipnu motor i zaustavi ga. Vrteška se još okretala, ali je malaksavala. Ne čekajući da se ona zaustavi, ljudi počеше da skaču. Jedan posrnu i pade.

— Zaklaću ga — reče čovjek koji je posrnuo, pošto je iskočio sa sjedišta.

— Ne bio ja onaj koji sam ako ga ne zakoljem — reče drugi čovjek dodirnuvši zemlju.

— Mate, jesi li se uplašio?

Oderaću ga, Asime, Gospe mi — reče Mate tišim glasom, radostan što je srećno prošao.

— Zaklati krmka — zvjerao je Asim.

— Ali tko će ga naći?

— Ja ću ga naći — prijetio je Asim.

— Smirite se — reče fra Avgustin, približivši se čoporu tjelesa, glava i očiju.

— Smirit ćemo se, velečasni, kad ga zakoljemo — frktao je Asim Podvornik dok je Mate Nosalica pretraživao poljanicu, na kojoj su poslije nereda i gužve ostale razbacane boce, prevrnutе klupice, jedan zavežljaj, jedna marama i par dječijih cipelica.

— Nikad nisam doživio nešta sličnoga — reče velečasni, posmatrajući ljude koji su sišli sa vrteške. Matu i Asima, stare znance, gledao je s nježnošću, tapšući ih po ramenima i misleći na ulogu koju im je namijenio. Sutra u zoru, kad krene za vojskom, povešće sa sobom i Matu Nosalicu i Asima Podvornika. Uz Mujagu Dućanliju, svoju desnu ruku, oni će mu pomagati u teškom poslu, a bez njihove pomoći ne bi ni mogao da ostvari svoju zamisao.

Biće to razbojište slično Danteovom paklu, pomisli fra Avgustin i okrenu se rijeci Uni, nad kojom se dižu kozaračka brda i šume. Tamo vode naši putovi, šarao je pogledom po vijencima žita, šume, plećina i brežja. Zemlja je ćutala u timorini, pod začuđenim i svijetlim suncem.

Odlučio je da sâm udari na Kozaru. Ne obavještavajući generala Borovskog, komandanta 717. njemačke divizije, prikupio je preko tri hiljade legionara, dovukao topove i tenkove, i trećeg juna krenuo cestom ka Orahovi, uvjeren u uspjeh. Ali mu sreća nije bila naklonjena. Partizani su ga iznenadili, ubili mu šest vojnika, desetak ranili, neke pohvatili, a ostatak nagnali u bjekstvo.

Ali pukovnik Franjčević nije se mirio s porazom. Tek što je mrtve sahranio, a ranjene otpremio u bolnicu, ponovo je krenuo prema Kozari. Ošinuo je drugim putem, prema Kruškovcu i Knežici, želeći da prodre u Međuvođe i da razori partizanski aerodrom. Ponovo je bio dočekan i vraćen; shvatio je da Kozarčani nisu ono što su bili neki drugi pobunjenici, s kojima je lako izlazio na kraj, razgoneći ih po brdima.

Ogorčen na Nijemce, koji sve uzimaju u svoje ruke i ne vjeruju čak ni ustašama, krenuo je i treći put, opet sâm, sa svojom crnom legijom. U pozadini je ukopao topove, a naprijed isturio tenkove. Vjerovao je da će partizani čim ugledaju tenkove prsnuti uz plećine, prema obroncima šume, zavlazeći se u čestar i spasavajući glave. Ali se opet prevario.

Partizani se nisu ni pomjerali. Ostali su na svojim mjestima, u zasjedi, dočekavši i tenkove, na koje su bacali ručne granate i boce zapaljenog benzina. Što je najčudnije, tenkisti nisu uočili opasnost i neoprezno su uletjeli u klopku. Dva tenka, oštećenih gusjenica, bila su zaustavljena. Tenkisti su uzalud pokušavali da pokrenu mašine. Nisu se predavali, već su pucali mitraljezima i topovima sve dok ih partizani ne prisiliše, skočivši na tenkove, da iziđu iz oklopa i dignu ruke u znak predaje. Tako su se partizani dočepali tenkova, a legija pukovnika Franjčevića pobjegla je prema Dubici,

zapalivši uz put nekoliko seljačkih domova, čija se čeljad razbježala.

Ali vojska pukovnika Franjčevića ponovo prelazi most na Uni, kod Dubice. Potpuno trošan, od istrulih greda, sa stubovima i potprnjima koji se klimataju, most povezuje Hrvatsku sa Bosnom, a sad prenosi crnu legiju pod čijim cokulama tandrču daske, škripe podnice i uvijaju se grede. Ne mogavši Kozaru da pregazi sama, vojska pukovnika Franjčevića, priključujući se njemačkim trupama, polazi prema Kruškovcu. Kažu da je tamo jedna partizanska četa, ali Franjčević ne vjeruje nagađanjima. Zar bi samo jedna četa mogla da se drži tako grčevito, ne uzmičući čak ni pred tenkovima?

To je krupnija skupina, možda bataljon Ranka Šipke ili brigada Ivice Marušića. Franjčević zadiže kapu, ispod koje izviruje pramenčina kose. Sunce prži, tuče po tjemenu, lju-lja se mostić nad rijekom, a Franjčević zabacuje kapu na potiljak i trči prethodnici, kao i uvijek pred bitku kad lično bira zavijutke, šumarke, mračine i vrtače kojima se prikra-da neprijatelju. Ovoga puta iznenadiće partizane udarom u bok, gdje su najosjetljiviji. Sunce ga ne zamara, jer je odrastao na kršu na kome nema nijedne krošnje veće od kišobrana. Ne plaši se ni pucnja, ni vriska, ni juriša, jer je navikao na plotune, prasak i dumbaranje. Što se okršaj više približava, on kao da zaboravlja na sopstvenu glavu: srce ga vuče naprijed, opasnostima, bliže neprijatelju i oružju. Ponekad izgleda kao da Franjčević prosto srlja na protivničke puške i mitraljeze, kao da želi da im opipa kundak, vidi nišan, omiriše barut i dohvati remen.

Za leđima, opet, tutnje tenkovi i zvone kopita, konji vuku lake i teške topove, a on posmatra lica svojih čarkara. To su pretežno mladići koji ranije nisu bili u vojsci, već ih je on sakupljao oglasima, iz Sarajeva, po Bosni i Hercegovini. Pokrojio im je odijela od crne tkanine, koju je poslije poraza pronašao u magacinima stare jugoslovenske vojske, a kad ih je izveo na smotru onako vižlaste i golobrade, u crnim odorama, nazvao ih je dečkima, pa crncima, pa crnom legijom. To ime im je i ostalo. Poveo ih je ka Drini, Vlasenici, Srebrenici i Romaniji, protiv pobunjenika čiji se ustanak raspłamsavao. Služio se partizanskim načinom ratovanja: noćnim napadima, zasjedama, udarima i prodorima

u neprijateljsku pozadinu, gdje se nalaze štabovi, bolnice i skladišta.

Hitar i neustrašiv, stekao je ugled oficira koga kuršum mimoilazi, a možda i ne može da ga obori. On je u boju, zaista, najčešće prkosio. Jednom dok je stajao raskoračen, mitraljez mu je izrešetao šinjel oko nogu. Drugi put mu je kuršum iskašao rukav na bluzi. Zatim ga je zrno pogodilo u kapu, koju mu je odnijelo s glave, tako da je pukovnik Franjčević potrčao za kapom kao za leptirom.

Vodeći svoje dječake iz okršaja u okršaj, danonoćno na nogama i pod oružjem, mjesecima u borbama, ulazio je u pjesmu: kako gazi Drinu vodu i bori se za slobodu. Spavao je na tvrdom ležaju među vojnicima, dijeleći s njima jedinu cigaretu i posljednje parče hljeba. Ako su čarkari morali da leže na goloj zemlji, on bi legao pored njih, na голу zemlju. Ako bi, malaksali i smlavljeni, poslije dugog maršovanja izbili na kakvu njivu i zavukli se u sijeno da odspavaju pod vedrim nebom, i on se zavladio u sijeno, i često bivao buđen pljuskom i grmljavinom, pa bi zatim nastavljao pješaćenje pod kišom, vodeći svoju vojsku, mokar do kože. Htio je u svemu da bude ravan njima, vojnicima, da se ni u čemu ne odvađa od njih i da trpi čak više od svakoga pojedinca. Zbog toga su ga i uznosili do pjesme i legende, okivajući ga u zvijezde. Rasla je, tako, legenda o pukovniku Franjčeviću i njegovim crnim legionarima. Njegova slava i priče o podvizima njegove vojske osvojiše Bosnu i Hrvatsku, da bi mu uskoro donijele Orden Zvonimirove krune sa zlatnim trolistom, naziv viteza i čin ustaškog pukovnika...

Korača Franjčević cestom prema Kruškovcu, koji se uzdiže na puškomet, pod tavnom šumom. Mogao je da uzjaše konja, nije htio. Nudili su mu da se popne na tenk, nije htio. Predlagali su mu da uzme automobil, nije htio, jer je želio da ostane sa svojim dečkima, da pješaći uporedo s njima, po tvrdoj i prašnjavoj cesti što se vijugavo penje uz strminu i nestaje u hrastovim stablima. I dok se brani od prašine, koja štipa nozdrve i prodire u gušu, cio njegov život, kao u ogledalu, izbija odnekud iz daljine, život satkan od nemaštine, čemera, studeni, gladi, balege, jada i batina.

Odrastao u sirotinji, na kamenu, otkako zna za sebe morao je da trpi, pati, strahuje, oskudijeva, priželjkuje. Često

je i batinan, kao siročće bez zaštite na koje svak živ slobodno diže ruku.

Jesu me, bogme, i mlatili, češe se pukovnik Franjčević po potiljku, razmičući okovratnik moka od znoja i ulijepljen prašinom. Siromah je svakome kriv, a bijednik liči na okuženo pseto od koga bježe ljudi...

Sjeća se onog dalekog dana godine hiljadu devet stotina dvadeset i osme kad je kao mladić, gimnazijalac, praznih šaka i bez dinara, krenuo iz svoga sela u bijeli svijet. Ostavio je roditeljski dom da bi našao posao i hljeb jer više nije mogao da se školuje. Nekim čudom obreo se u Zagrebu. Lunjao je ulicama vukući seljačke hlače od grubog sukna, koje su mu landarale oko nogu i bezmalo dodirivale beton, kupeći blato i snijeg. Bilo je to prvog decembra, na Dan ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca, ali je grad osvanuo pod crnim zastavama, što je mladića zbunjivalo. Išao je gladan, bez cilja i bez nade, strepeći od snijega, koji je lebdio u teškim oblacima. Slučaj ga je doveo na prostrani trg, u gužvu. Gomila je navaljivala, ljuljala se i gibala uz viku, trku i prijatnje. Nije znao kuda svijet trči i zašto više. Pridružio se ljudima, poredeći ih s hajkačima. Tada je opazio i žandare s bajonetima na puškama.

— Razlaz! — vikali su žandari. — Razlaz! U ime zakona!

— Dolje žandari! — odjeknuo je poklič. — Živjela Hrvatska...

Poletjele su cigle.

Pogođen u grudi, jedan žandar se zateturao.

Odjeknuo je pucanj. Neko je jauknuo.

Mladi Franjčević je potrčao, želeći da pronađe čovjeka koji je jauknuo. Utrčao je u gomilu i, gurajući se laktovima, probijao se prema sredini trga, sa koga je svjetina bježala. Trg se praznio, a na betonu, u krvi, ležao je čovjek sa zastavom u ruci: tijelom je pritisnuo zastavu po kojoj je curila krv. Franjčević mu je pružio ruku, ali čovjek se nije pomjerio. Bio je mrtav. Franjčević mu je opipao lice, uklonio sa očiju okrvavljen pramičak kose, a zatim dohvatio zastavu, izvukao je ispod mrtvaca i visoko podigao.

Bila je to hrvatska zastava, crveno-bijelo-plava, bila je to trobojka kakvu je viđao i ranije, o praznicima, na prozorima i krovovima. Ponio je tu zastavu pustim trgov, a svijet je ponovo počeo da se prikuplja i da galami, prkoseći

žandarima, koji su stajali pored zida, sa bajonetima na puškama. Posve neočekivano, Franjčević se našao u srcu pobune: dok se svijet okupljao oko njega, nad tanušnim mladim čvrsto stezao.

Poslije je morao da bježi iz zemlje, u Italiju. Godinama je čamio u tuđini, zlopatio se, gladovao, grcao, kukao i čeznuo za zavičajem, dok se najzad nije vratio, ponovo sa hrvatskom trobojkom u rukama...

Bilo je svašta, pomisli Franjčević i priđe dežmekastom natporučniku široka lica i jakih vilica, koji stupa na čelu kolone. Gleda ga s ljubavlju i divljenjem.

— Dečko, jesu li znojava muda?

— Pukovniče, ustaški javljam, znojava su — smiješi se natporučnik, kao priprost čovjek što se našao pred starješinom koji mu govori prisnim jezikom.

— Hoćeš li da se odmoriš na onom brdu pod hrastovima? — pokazuje Franjčević na lijevu stranu padine, nad kojom se izdiže gusto pošumljen brežuljak.

— Pukovniče, ustaški javljam — odgovara natporučnik — spreman sam izbiti na samo brdo.

— Koliko ti treba?

— Pola ure.

— Koliko ti treba crnaca?

— Jedna satnija.

— Dajem ti satniju — tapše natporučnik po ramenu i naređuje mu da što hitnije izbije na brdo, odakle će protivnika napasti s boka.

Čuje se pucanje na lijevom krilu...

— To je Boban — kaže Franjčević. — Čuješ li ga? To je Boban.

— Ko će prije: on ili mi?

— Idi, dečko, i neka ti je sreća — kaže Franjčević, sav ushićen i kao da ne govori o boju već o gozbama.

— Za dom i poglavnika! — viknu natporučnik, pozdravljajući Franjčevića.

— Spremni — odgovori Franjčević i suljnu na desno krilo. Tamo je Sudar, zapovjednik bojne, koji nije zadovoljan ukoliko svakodnevno ne ubije bar jednog odmetnika.

Opet ga misao vraća u prošlost, grubu i crnu, kad nije imao hljeba, kad se skitarao po italijanskim gradovima odpan i bosonog. Vukao je kofere po stanicama, prao palube

po brodovima, čistio ulice, pa čak i krao. Crijeva su krčala, danima je živio na korici hljeba, potucao se od krčme do krčme, bradat, razdražljiv i zao, a kad bi mu sve dojadilo, nasrtao je na prolaznike, katkad i na policajca: u zatvor je odlazio bez roptanja, čak i veselo, jer je znao da ga tamo čeka topla čorba, krov nad glavom i pokrivač na rebrima.

Onda je ugledao čovjeka koji je govorio jezikom zavičajnim, jezikom izgnanika iz rodnog kraja, jezikom bjegunca, koji čezne za domovinom. Slušao ga je bez radosti, drošnjav i dokrajčen, na ivici sloma. Čovjek mu je nudio krov, hljeb, odijelo. Ispunjen nevjericom. Franjčević je oklijevao, a čovjek je ponavljao obećanja, predlažući mu da odmah krene prema Firenci, na zborište, gdje ima mnogo Hrvata, prognanika, sa kojima će da se upozna i prijatelji na zajedničkom poslu. Mada nevoljno, Franjčević je pristao, jer nije imao drugog izbora.

Tako se našao među izbjeglicama, u jednom logoru kod Firence. Pretpostavljao je da su to pripadnici raznih naroda, sa svih strana svijeta, ali je ubrzo otkrio da se nalazi isključivo među Hrvatima iz Hercegovine, Bosne, Like i Dalmacije. Bio je to logor u kome se vježbalo nekoliko stotina ljudi. Bile su to ustaše Ante Pavelića, sa kojima je Franjčević položio zakletvu.

Zaklinjem se Bogom svemogućim i sveznajućim, te svime što mi je sveto, da ću se pod ustaškom zastavom u ustaškim redovima boriti za oslobođenje hrvatskog naroda i za izvojevanje Nezavisne Države Hrvatske, da ću izvršiti sve odredbe Poglavnika i svaku zapovijed svojih pretpostavljenih u ustaškoj vojsci, da ću učiniti sve što mi se naloži, da ću najstrože čuvati svaku mi povjerenu tajnu i da nikada nikome ništa odati neću. Ako se oriješim o ovu prisegu, ima me po ustaškim propisima stići smrtna kazna. Tako mi Bog pomogao. Amen.

Dok su čarkali vježbali, naišao je čovjek širok, glavat, snažnih ruku i stuštenih vjeđa. Nosio je vojničko odijelo i čizme, bez oznaka čina, sa velikim slovom „U” na kapi. Kretao se lako i čvrsto. Prišao je Franjčeviću i, kao da mu je stari znanac, počeo da ga ispituje odakle je, koga je ostavio kod kuće, zašto je pobjegao iz zemlje i da li je spreman na žrtve. Mladi Franjčević je odgovarao odsječno i britko, bez kolebanja i zamuckivanja, naslućujući da se nalazi pred

vrhovnim zapovjednikom. Poslije su mu kazali da je to bio Ante Pavelić. Zapamtio je ovaj razgovor, a svaka poglavnikova riječ, zauvijek usječena u svijest, izjednačavala se s roditeljskom utjehom i božjim blagoslovom...

Gruvaju granate po Kruškovcu i oko njega, a pukovnik Franjčević, krepak i čio, izbija na desno krilo svojih trupa. Legionari ga primjećuju i trče mu u susret.

— Dečki, ko vam je desni susjed?

— Pukovniče, ustaški javljam, naš desni susjed je jedna satnija iz Rudolfove pukovnije.

— Ah, Rudolf — odmahnu Franjčević rukom, ne skrivajući prezir. Ne voli Rudolfa i to javno pokazuje. Smatra ga brbljivcem, hvalisavcem, laktašem i srebroljupcem, koji nema mnogo zajedničkog s načelima ustaškog pokreta. Oficir stare vojske, on se prilijepio za ustaše, ali da je u časovima sloma Jugoslavije neko drugi banuo pred njega, Rudolf bi mu isto tako pritrčao.

On uzima dogled i pažljivo osmatra zemljište ispred sebe: tratine djeteline i trave, njive pšenice, zobi i kukuruza, uvale i jarkove pod šipražjem, plećine s bukvama i hrastovima. Partizani su tamo, iza stabala, iza kamenja, iza međa pokrivenih travuljanom. Čekaju u zasjedi, ne sluteći odakle im se sprema udarac.

Osmatra položaje pukovnik Franjčević, a misao ga ponovo vraća susjedu na desnom krilu, Rudolfu, čiji se vojnici motaju po grmlju. Odakle on u Stožeru pukovnije koja nosi poglavnikovo ime? Šta ga je uvrstilo među odabrane? Kako se dočepao čina? Zašto ponavlja priču o djevojci koju je poslao na Kozaru, među partizane? Zar ovo ne spada u vojne tajne? Ili ovakve glasine protura s predumišljajem, želeći da ih čuje poglavnik, od koga očekuje odličje i promaknuće?

Znam ja takve, misli Franjčević idući od legionara do legionara i provjeravajući da li su spremni za okršaj, mogu li da pješače, žuljaju li ih cokule, kakvo im je oružje i da li su stavili bajonet na cijev da bi, kad cikne pištaljka, potrčali u juriš. Ne voli Rudolfa, jer je sličan Maksu Luburiću, zapovjedniku koncentracionih logora (šta bi drugo i mogao da bude), koji se izivljava nad bespomoćnim zatočenicima. U sukobu s partizanima, kod Draksenića, bio je ranjen u petu, što je očevidan znak da je bježao.

S padine zalaja mitraljez.

— Leezi — povika Franjčević, nadgledajući povorku legionara, koji su se bacili na zemlju, tražeći zaklon. Zapovijedao im je da se okrenuti padini, s koje bježe mitraljez, razviju u strijelce, i jedan za drugim, štice vatrom, žurno privlače protivniku. Time ćemo pratizane zavarati, mislio je ubijeđen da će natporučnik s lijevog krila udarati u bok partizana.

Ali partizani krenuše niz plećinu. Trčali su, vikali i pucah, lelujavu od sunca. Ruke su im mlatarale, šinjeli landarali. Činilo se da ih ima nekoliko stotina. Bili su udaljeni oko pola kilometra, i Franjčević je mogao da ih posmatra i golim okom. On se razveseli, jer je pretpostavljao da ih odvajanje od brijega vodi u propast što će im je donijeti natporučnik s lijevog krila udarcem u bok, ako ne i u otkrivena leđa.

On naredi paljbu. Tukla su sva oruđa. Iz pozadine, od Dubice, gruvale su bitnice, a njihove granate, očajno pišteći, rasprskavale su se na brijegu, u šumarku, po plećinama i njivama, orući zemlju i rušeći stabla.

— Evo i zrakoplova! — viknu Franjčević, stojeći pored širokog hrasta. Nije htio da legne, jer bi time smanjio vidik. Posmatrao je avione koji su letjeli iznad Kruškovca. Očekivao je bombardovanje partizanskih položaja, ali avioni preletješe Kruškovac i, spuštajući se naglo, ustremiše se na legionare koji su bauljali po zemlji. Niko nije pokušao da puca, jer su pretpostavljali da avioni pripadaju ustašama, a kad odjeknuše prve bombe i mitraljezi počеше da biju iz vazduha, legionari se rasuše po njivama.

— Stoj, ne bježi... Lezi, pucaj...

Pokušavao je da zaustavi legionare, koji su mu okrenuli leđa, i, ne skrivajući se, mahnito bježali, suočeni s neprijateljskim avionima. Zar i partizani imaju zrakoplove? pitali su se, dok ih je smrt vrebala sa zemlje i iz neba. Bili su bespomoćni sve dok pukovnik Franjčević ne pritrča jednom puškomitraljescu i zapovjedi mu da gađa avione, ciljajući u motor i propeler. Ovaj počе da puca, ali mu Franjčević iščupa puškomitraljez iz ruku i, bacivši mu svoju mašinku počе da nišani: gađao je avion, uvjeren da ga mora oboriti. Kad to ugledaše, neki legionari koji su bježali zaustaviše se, padoše na zemlju ili počеше da se vraćaju.

Avioni odletješe na zapad, a pukovnik Franjčević, s mitraljezom u rukama, opazi partizane koji su se pogibeljno približavali. Dok je gađao avione, nije pratio partizane, koji su trčali niz plećinu, a sad ih ugleda pred nosom, na dobačaj granate. On leže i povika:

— Paljba! ... Bacaj bombe! ...

Podiže se, kratak i dugoruk, pa zavitla bombu. U tom času, pomiren s bitkom prsa u prsa, dok je pomišljao na nož i gušenje, Franjčević začu paljbu na lijevom krilu, pred Kruškovcem. Bio je to, svakako, natporučnik. Kao da je čuo njegov glas, pomiješan s praskom pušaka i mitraljeza, Franjčević viknu što je jače mogao:

— Dečki, naprijed ...

Ali su dečki bježali, bez glasa, leđima okrenuti pukovniku, a oni malobrojni koji su se bili vratili strugnuše natrag ugledavši partizane. Franjčević je uzaludno dozivao. Bježali su prema Dubici, mada su i partizani, napadnuti s boka, počeli da se vraćaju na Kruškovac, pucajući nasumce. Tako Franjčević osta sâm pored hrasta, prateći dvije vojske koje su bježale.

Stajao je pored stabla stegnutih vilica i gnjevnih očiju, spreman da ubije prvog vojnika koji mu se bude približio. Zar je ovo crna legija? Zar su ovo neustrašivi crnci? Zar su ovo dečki iz pjesme? Zar je ovo vojska pukovnika Franjčevića?

Tješio se jedino time što je i protivnik uzmakao. A kad mu natporučnik s lijevog krila dovede zarobljenika okrvavljenog po licu, s rukom koja je visila u rukavu, s prstima zalivenim krvlju, Franjčević upita suvim glasom:

— Koliko vas ima?

— Puno — odgovori zarobljenik.

— Koliko?

— Ima nas ko pljeve ...

Franjčević podiže pesnicu iznad zarobljenikove glave, ali ga ne udari, jer se sjeti majke: ona ga je, na samrti, molila da ne tuče ljude bez zaštite i da ubijanja prepusti drugima. On upita zarobljenika:

— Znaš li šta te čeka?

— Znam — reče zarobljenik.

— Ustrijelite ga — reče Franjčević s jezivom mirnoćom.

Prije mnogo vijekova, u vremena starostavna, živjeli su ovdje Iliri, Kelti, Rimljani i Sasi, koji naseljavahu ove krajeve kao pastiri, rudari, kopači, topioničari i putograditelji. Docnije, iz Male Azije, navališe Turci, vojnici i zulumčari, konjanici, pješaci i tobdžije, čije su kosti trunule po ovim vrtačama. Iza jednih i iza drugih, poslije svega, ostadoše samo tragovi njihove vladavine: gradine, kuline, crkvine, selišta, trgovišta, džamišta, groblja, ciglane, zidine, razvaline, prokopi i razbojišta. Na njih još podsjeća i ime ponekog naselja, brežuljka ili predjela, kao na primjer Patrija*, uzvišenje na zapadnoj strani kozarske planine, gdje su u velikom pohodu na Kozaru vođene najžešće borbe.

Stari narodi, pastiri i stočari, slavljahu Mitru, boga sunca; uzdizali su i Hermesa, vođu mrtvih, a uz njega i Silvana, boga šuma. Sunce, mrtvi i šume — zar je nešto drugo i moglo da bude dostojno slavlja i poštovanja?

Borbe s Rimljanima, između rijeka Sane i Bosne, bijahu najžešće u vrijeme Tiberijevo. Vođa Breuka, Baton, iznevjerio je i predao neprijatelju drugog njihovog prvaka, Pinesa. Tako u ovim krajevima počеше prve izdaje za koje znamo.

Da bi svojoj vojsci olakšao prohod kroz bosanske vrleti i šume, rimski car Avgust počeo je da gradi mrežu puteva, koja se prostirala od Jadranskog mora do rijeke Save. Jedan krak rimskog puta išao je preko Glamoča i dopirao do Gradiške, sjeveroistočno od Kozare, gdje je nekad bilo pristanište (Servetia).

Mladići iz ovih krajeva, bez građanskih prava, regrutovani su u rimske legije, ali vojevahu u pomoćnim četama, na strani: u Engleskoj, Njemačkoj i Alžiru. Neki su uzimani čak i u mornaricu.

Bogata dolina Sane, južno od Kozare, iskorišćavana je još u trećem stoljeću. U Starom Majdanu kopana je gvozdena

---

* Patria, lat. otadžbina.

ruda, a kod Gornjeg Vakufa vađeno zlato, koje je, još i prije dolaska Rimljana, ispirano u Vrbasu. Zahvaljujući Pliniju, sačuvana je tvrdnja, svakako preterana, da je ovdje za Neronove vladavine dnevna proizvodnja zlata iznosila pedeset funti. Iskopana su i pretopljena brda gvozdene rudače, preorani bregovi ilovače i ispečeni milioni cigala, pa ipak bosanske planine, sa svojim šumama, klancima i neprohodima, izgledaju vječite, kao da ih ljudska noga nije pohodila, niti ruka dotaknula.

U šestom i sedmom vijeku, na hitrim konjima, provališe sa istoka slovenska plemena, naoružana strijelama, kopljima i štitovima. Zajedno sa Avarima ili u borbi protiv njihovih hordi, stari Sloveni pustošahu naselja i zemlju. Pod kopitama njihovih konja, u ognju, nestadoše rimski gradovi: Domavium, Bistue, Delminium, Deluntum i drugi, kojima se čak i ime zatrla.

Živeći u močvarama Ukrajine i Poljske, gdje ih je davilo blato, vlaga i magla, dok su se bavili lovom, ribolovom, stočarstvom i zemljoradnjom, Sloveni napustiše svoju staru postojbinu i, željni sunca, odjezdiše ka Jadranskom moru i još dalje, ka toplom jugu, potiskujući starosjedioce. Tako ovi krajevi postadoše njihova nova domovina.

(Iz starih zapisa)

Kad je zapucalo, Lazar se brijao. Sa zapada, od rijeke Une, silno je grmjelo. Ali grmjelo je i ranije, od Une, od Save, od Vrbasa, pa se Lazar ipak brijao, govoreći uvijek da partizan ne smije biti bradat, jer je to obilježje četnika.

(A mi nijesmo četnici, mi nijesmo bradonje, ubiše nam Mladena, komandanta, koji je prije rata u Prijedoru sirotnju besplatno liječio, a u ratu je komandovao i bio prvi u ustanku i poslije, sve dok nije poginuo, daleko od Kozare, u Jošavci, od izdajničke ruke.)

Zbog toga se Lazar brijao svakoga dana, čak i pod oružjem, s mašinkom o ramenu, utegnuto opasačem, sa šubareti-
nom na glavi. Ali se brijao i na smotru nije izlazio bradat, niti je na položaj išao bradat, niti je u selo bradat dolazio. Pa kad su htjeli da nekog ukore zbog zapuštenog lica, govorili su: „Poslaćemo mi tebe Lazaru da te on ostruže.” Jer znalo se da u četi crnog Lazara nijedna brada nije smjela biti neobrijana, niti je Lazar praštao bradonjama, niti ih je u stroju trpio. Primijetivši takvog, prilazio bi mu stisnutih pesnica.

— Iziđi iz stroja, dva koraka naprijed! — A kad on kaže nekome da iziđe iz stroja dva koraka, to nije rečeno bez razloga. Jer Lazar nije znao za šalu: ogroman, brkat, sa svojih devedeset kilograma, umio je da zvizne pesnicom, da gurne nogom, da klapne kundakom, a znao je neobrijanog i da razoruža i veže, i tako osramoćenog uputi pod stražom u štab Žarkovog bataljona, prema Karanu ili još dalje, u Kozaru, Šoši na raport.

(A neću da ti pričam kakav je ponekad drug Šoša, koji je Mladena zamijenio, jerbo to, kakav je Šoša, znaju svi koji su zalazili u Šošin jarak, a otuda se nijesu vratili...)

Ali da bi u svemu služio primjerom, Lazar se prvi i brijao, već ujutru, dok drugi spavaju ili se bude i protežu noge i vratove: uzimao je britvu, oštrio sječivo na kaišu ili na

kamenu, presijecao dlaku. Ili je tjerao maloga da ga brije, dok bi on važno sjedio okružen seljacima, koji su sa uživanjem posmatrali kako se brije komandir. Ali jutros, baš kad se nasapunao i stao pred ogledalo, neko je zavikao:

— Komandire, napadaju... Čuješ li? Evo ih, napadaju...

— Dobro si došao, mali, da me obriješ.

— Tetak, ma čuješ li?

— Nijesam ja tetak, već komandir.

— Evo ih, na Cerovici.

— Zar ih Hamdija nije vratio? Zašto sam mu dao vod vojnika? Zar ih nije u Unu saćerao?

— Dočekao ih je na Maziću, ali ga zasuše takvom mitraljeskom, minobacačkom i topovskom vatrom...

— Ne seri! Drži britvu!

— Druže komandire — pokušavao je mali da kaže još nešto, ali ga zagluši granata što grunu u neposrednoj blizini, tako da se zadrma zgrada pred kojom je Lazar stajao, držeći ogledalce.

— Hajde! Brij me!

— ...Hamdija mi je rekao... To jest, on traži pojačanje, ako može i teški mitraljez...

— Ima vremena — reče Lazar. — Drži britvu!

— Tetak, nema vremena — preklinjao je mali, ali ga Lazar presiječe pogledom pred kojim bi i stablo zadrhtalo. Nije mu ostalo ništa drugo nego da uzme britvu: kaži prstom je obrisao sapunicu s Lazarevog obraza i počeo je da ga brije ispod lijevog uva, misleći o tome što mu je rekao Hamdija, da se partizani povlače prema Cerovici, da su izbili na brdo i da traže pomoć jer ih vojska pritiskuje. Ali ko bi sada mogao da natjera crnog Lazara da mijenja odluku, to jest da prekine brijanje? Naročito je volio da bude obrijan prije boja, tako da zarobljenici, kad ga ugledaju, shvate da ih je zarobio partizan, a ne bradonja. Ali kad je mali povukao britvom niz obraz, grunu još jedna granata, i to bliže logoru u kome je četa zimovala.

Bila je to šuma, gusta, zelena, tek olistala, sa kućicama pod krošnjama, lijepo uređenim bajtama, magacinima, kuhinjom, stražarnicama i puteljcima, iznad kojih su, ključajući stabla, cvrkutale ptice i zujale pčele. Bilo je to cijelo naselje podignuto usred gaja, iznad izvora pitke vode.

— Da pojedješ vola pa se napiješ ove vode, izgladnio bi za polak sata — volio je da kaže Lazar, a sad je ćutao sjedeći na klupi pred zgradom četne komande, dok ga je mali brijao, otpjevši prasak i druge granate.

Pretvarao se da ne čuje, mada su mu topovi pištali u ušima. Morao je da se pretvara, jer je Lazar izgledao neosjetljiv, gotovo odsutan i trom, kao da je zadrijemao. Nije to bila ni varka ni podvala. Lazar se brijao, a kad je to obavljao, nisu mogle da ga uzdrmaju ni granate, koje su praskale sve češće i sve bliže, šarajući po šumarcima i plećinama. Jedna, bogme, zviznu usred gaja, na pedesetak koraka od dvojice partizana.

Mali zinu.

— Hajdel ... Što si stao?

— Ova, tetak, pade u logor.

— Držiš li ti britvu ili ćeš me posjeći? Čuješ li? Hoćeš li ti malo bolje stegnuti tu britvu?

— Oborila je hrastuljak ...

— Ma ko, bolan?

— Granata.

— Neka obara ... Brij, bogamu ... I rekao sam ti stotinu puta: nijesam ja tetak, ja sam komandir.

— Tetak, tetak — mali je ugledao slomljenu krošnju koju je nova eksplozija zahvatila, presjekla i bacila na zemlju. Bila je to krošnja debelog javora, pod kojim su se smjenjivale straže. Granata je ljuljnula na sam ulaz u logor, ali je tetak i dalje sjedio, bijesan, jer je mali oklijevao s brijanjem i ponovo, ko zna po koji put, oslovio ga fanilijarno, mada mu je to zabranjivao.

Vidio je malog zabezeknutog i preneraženog, s britvom u ruci, kako je zinuo i prikovao pogled za oborenu krošnju javora, ali kao da nije shvatao njegovo zaprepašćenje. A kad nova granata zviznu u krov jedne zgrade, podigavši oblak prašine, kreča i letava, Lazar se okrenu:

— Gađa dobro, sestru li mu ...

Uvjeren da će komandir skočiti i dati mu znak da bježi u jarak, mali iskolači oči, očekujući zapovijest.

— Sad ćeš me ponovo morati nasapunati — reče komandir brišući s lica kreč i prašinu, koju je eksplozija dobacila s krova, podigavši ga u vazduh. Nije ustao, niti je pokušavao da potraži zaklon. Mali se još nadao, ali ga Lazar pogle-

da poprijeko. — Ti bježi, a ja ću se brijati — reče on i uze britvu.

Kad se obrijao, on se okrenu ka bajti, koju je pogodila granata:

— Sestru mu, šta uradi! — posmatrao je krov koji je eksplozija razušila.

— Komandire, naši se povlače s Cerovice. Odstupaju s brda.

— Hamdija?

— Povlači se i Hamdija i traži pomoć. Ako pomoć ne stigne, neprijatelj će izbiti u logor...

— Kakav logor, budalo — skoči Lazar. — Da izbiju u logor, treba im divizija... Cvjetane, spremi mitraljez.

Zapovjednik mitraljeskog voda udalji se trkom, a Lazar obrisa lice i, zavirivajući u ogledalce iz koga mu se cerio brk, pozva dežurnog i naredi zbor.

Za nekoliko minuta bila je na okupu cijela četa. Lazar je komandovao:

— Četa, mirno... Nadesno ravnaj's... Mirno... Nadesno... U kolonu po jedan, za mnom.

On otrča na čelo, posrka talas vazduha, pritegnu opasač i huknu; nije vjerovao ni malome ni drugim glasnicima, ma da su njihove riječi bile potkrijepljene sve češćim i bližim praskanjem granata, kao i snažnom pušćanom i mitraljeskom vatrom.

Nijesu, valjda, budale odstupile sa cerovačkog brda... Kako mogu napustiti onakav položaj? Zaklaću nekog...

— Brže, brže — okretao se prema začelju kolone, koja je vijugala kroz šumu, između stabala, stazicom poprskanom opalim lišćem. — Rajko Mačak na čelo — reče primijetivši maloga, koji je tapkao iza leđa. Zapovijest ode ka začelju, od vojnika do vojnika, dok je četa izbijala na brijeg.

Lazar ugleda vitkog i koštunjavog momka, kukastog nosa i zelenih očiju, sa grivom koja je virila ispod kape, malo naherene na lijevu stranu. Nosio je mitraljez.

— Druže komandire, stigao sam, po naređenju...

— Uđi u kolonu!

Mitraljezac se ubaci između komandira i maloga, ali ga mali zaobiđe i preteče, pa opet stade iza komandirovih leđa, gdje je bio i ranije, što mitraljezac primi bez gundanja jer je znao da se mali ne odvađa od komandira.

— Koliko imaš metaka? — okrenu se komandir, pa kad umjesto Rajka ugleda maloga, ljutito šmrknu i odmahnu glavom.

— Trista komada — reče Rajko.

— Poruči, preko veze, još trista.

— Imamo municije — osmjehnu se Rajko zečjim očima i kapu nabi na čelo. — Ponijeli smo pet stotina metaka.

— Dobro — reče komandir, osluškujući prasak pušaka i mitraljeza, pomiješan s gruvanjem granata. Dok je razmišljao o tome kolike bi mogle da budu neprijateljske snage koje su Hamdiju natjerale na povlačenje, on se pope na brežuljak načičkan krstovima. Bilo je to seosko groblje, obraslo glogovim trnjem, s kupinama, vrežama, jagorčevinom. On stade iza krsta od kamena. Nadnijet nad humku, poče da osmatra predio ispred sebe, obrastao žbunjem, presječen jarkom, sa kućama u dolini. Vidik se prostirao daleko, do Cerovice, i dalje, preko Une, do Šumarice i bezimernih bregova u daljini, zagrnutih plavičastom izmaglicom.

Nije mogao da vjeruje: sitne pjege ljudi kotrljale su se niz plećinu, sa ove strane cerovačkog brda, hvatajući rijeku i zaselak s kućama, iznad kojih se zelenio šumarak drenjaka, dudova i jošikovine. Sad je i desno i lijevo, niz padinu, vidio nekoliko kolonica što su se kotrljale u dolinu. Puške su i dalje plamtjele, mitraljezi klokotali, a Lazar je gnjevno lupao nogama, jer je najzad povjerovao da su se partizani povukli ne samo s Mazića nego da napuštaju i cerovačko brdo, mada je Hamdija dobio zadatak da neprijatelja dočeka i odbaci.

Ali ne odstupaju samo partizani. Namještao je dogled.

Odstupaju i gomile seljaka među kojima se, kao bobice po livadi, rasipaju grupe boraca po plećini. Jedni već izbijaju pod groblje, praćeni gomilama žena i djece: narod tjera stoku, ovce, goveda, svinje i kola s prtljagom i dječicom, čije glave izviruju iz prnja. Bježi narod, a oni otuda ga gone, gađaju i natjeruju u bjekstvo i rasulo. Artiljerci sa zapada, od Une, čiste sela i gađaju kuće i raskršća, plastove sijena i stogove žita.

Sjeti se i Ivana, koji je ostao na začelju. Nije volio da se savjetuje sa njim. Sâm je donosio odluke, a poslije je Ivana obavještavao. Znao je da uzme stotinak vojnika i da krene na prugu, na voz, na most, na kasarnu: ostane i dva dana tamo, u napadu, a onda se vrati i, kao da se ništa nije de-

silo, kaže Ivanu gdje je bio i šta je uradio. Ako ne uspije, ljutito frkće, smrknutog lica i opuštenih brčina, kao da ga je neko drugi natociljao.

— Uspjećeš drugi put, a sad idi i lezi, sigurno nisi spavao noćas — kaže mu Ivan prijateljskim i praštajućim glasom, a Lazar prosto zacvili, ali ga ne pita ni sljedeći put, nego sâm donosi odluke. Jer on je komandir, a zna se šta je u četi komandir a šta komesar. Ja zapovijedam, a on se brine o opismenjavanju, čita radio-vijesti, prorađuje istoriju Eskapebe, drži sastanke sa odborima, omladinom i Afežeom, na terenu, i to, ali ja komandujem, to je jasno, a ako nešto treba pitati, pitaću ga šta je prakomunizam, šta je diktatura proletarijata, kad će Turska stupiti u rat i je li istina, kako pričaju, da je čovjek postao od majmuna.

Ali je ipak zaželio da vidi Ivana i upita ga šta se zbiva. Ovo se nikad ranije nije dešavalo. Nikad tako nisu gruvale granate i mine, niti su u tolikom broju klokotali mitraljezi, a narod grljao s kolima, konjima, volovima, kravama, ovcima, svinjama, kao da bježi od potopa.

— Slave mi, evo i Ljeposave! — ugledao je ženu srednjih godina, plečatu i hitronogu, zabrađenu maramom. Gonila je krdo stoke i na uzici vukla tele, koje se tvrdoglavo opiralo.

— Moj Lazare, ode naša sirotinja — reče Ljeposava. — Popališe nas, sjeme im se zatrla — grdila je, a on kao da je tek sada primijetio požar, plamen i dim nad krovovima.

Crni oblaci dima kuljali su u nebo, tromo se vukući i zaklanjujući vidik po Maziću, Cerovici, Ravnicama, Poljavnica, Vodičevu... i još dalje, oko Pastireva. Svuda je gori. Dim je kuljao, penjući se u oblake. Plamtjele su kuće, pojate, štagljevi, kukuruzane i kokošinjci. Napadači su palili i plastove sijena, stogove pšenice, zobi, brklje s djetelinom. Palili su, izgleda, sve što je moglo da gori, počinjući od stogova žita i sijena.

— Ivane, šta je ovo? — ugledao je komesara. — Šta je ovo, Ivane, bogara mu?

— Imaš li vezu s Hamdijom? — upita Ivan.

Kažu da je odstupio.

— Jesi li se povezao s njim?

Potčinjeni je dužan da se povezuje s pretpostavljenim, htio je da odgovori, a onda se sjeti da je negdje čuo da i

starješina može u teškim časovima poslati kurira ili grupu boraca da nađu jedinicu od koje nema glasa.

— Čekam ga. Valjda će se javiti.

— Ja mislim da je u pitanju napad većih razmjera — poče Ivan. — Ovo je, svakako, u vezi s neprijateljskim udarom na Prijedor.

— Sačekaćemo ih u groblju — reče Lazar, mada se sve u njemu opiralo da komesaru szopšti bilo šta u vezi s vojnim odlukama. — Ovo je odličan položaj i branićemo ga svim silama — mrmljao je preko volje, pitajući se zašto otkriva svoje zamisli kad to ranije nikad nije činio.

— Jesi li javio bataljonu da smo napadnuti? — upita Ivan.

— Zar i to treba javljati? — zinu Lazar. — A ti onda idi pa javi. Ja moram ostati na položaju. Eno ih, niz plećinu... Pogledaj — i tutnu mu dogled.

Ivan je nekoliko časaka osmatrao dolinu Male Žuljevice, koju od Cerovice odvaja visoka strmina. Onda vrati dogled i poče prema četnom logoru.

Lazar poče da raspoređuje borce. Zapovjedio im je da se pritaje iza humki i travnjaka, pored krstača od drveta i kamena, u uvalama s bujadarom i grmljem. Sa malim, koji ga je u stopu pratio, on otrča do ruševina crkve, zapaljene u ustanku, gdje se gnijezdilo mitraljesko odjeljenje iza već gotovih grudobrana od kamena.

— Jesi li spreman, Cvjetane?

— Biće krvi — reče Cvjetan. — Ja odavle ne odstupam — namještao je teški mitraljez iza crkvenog zida, u prozorsko okno, zakrčeno kamenjem, ciglama, malterom, krečom i razbijenim crijepom. Bila je to prava grobnica kojoj je samo mrtvac nedostajao.

Fijućuci iznad doline, granate su udarale u padinu iznad Male Žuljevice, šarale je i rasprskavale se, bacajući u nebo buljuke zemlje, kamenja i žila.

— Evo Hamdije — reče Lazar. — Gdje si, pobogu? — on ga pozva u razvalinu. — Zar ih nijesi mogao suzbiti?

— Nijesam — reče Hamdija.

— Kako, bogara mu?

— Tako, razumiješ — reče Hamdija, tužno gledajući niz dolinu po kojoj su promicale kape, leđa i cijevi njegovih drugova.

Uputivši se ka groblju, prema humkama i krstovima, iza kojih su ležali borci, Lazar i Hamdija izmijenjaše misli o snazi i vjerovatnim namjerama neprijatelja. Brzo se saglasiše da se jutrošnji napad razlikuje od dosadašnjih po žestini i snazi, kao i po sastavu trupa koje napadaju.

— Koliko ima ranjenika, Emira? — upita ridokosu djevojku u vojničkom odijelu, s karabinom preko leđa, koja je koračala pored nosila.

— Osam — odgovori Emira. — I dva mrtva: Šurlan i Jelisavac.

— Jeste li iznijeli sve ranjene i mrtve?

— Jesmo — uzdahnu Hamdija.

— Hajde, pričaj — navaljivao je Lazar, prateći ga u stopu. — Ima li mnogo vojske?

— Ima, razumiješ — birao je mjesto pored humke, čije ga je šiblje zaklanjalo. — Napadaju nas dvije, ako ne i tri bojne. Cijeli puk, razumiješ... Imaju grdno mnogo mitraljeza i bacača, koji su cerovačko i mazičko brdo prosto preorali. Odbacili su nas iza Mazića, a dok smo se povlačili ka Cerovici, gađali su nas minama i granatama. Poslije su minobacačku i artiljerijsku vatru prenijeli na Žuljevicu, a pješadija je krenula ka Cerovici... Evo ih — prekide Hamdija pošto je granata grunula u neposrednoj blizini. — Ovo je znak da kreću ovamo.

— Jeste li ubili barem jednoga?

— Jesmo — reče Hamdija. — Koknuli smo ih sigurno šezdeset.

— Šezdeset? — razrogači Lazar oči.

— Jakako — reče Hamdija. Tukli smo ih više od pola sata. Oni navaljuju, a mi pletemo s baira. Idu i padaju, ali ne staju, stalno srljaju, razumiješ...

— Nijemci?

— Odijela su njemačka, ali govor nije. Sudeći po govoru, to su ustaše, ali se čudim što će na njima njemačka odijela. Možda time hoće da nas uplaše.

— Jeste li koga zarobili?

— Dobro je da oni nijesu šćepali nekog od naših — nasmiješi se Hamdija usahlim obrazima. — Strašno sam žedan — uzdahnu. — Hajde, šta se vučeš — reče vojniku koji je tražio zaklon, cunjanjući i oklijevajući oko grmlja.

— Ja bih njih napao — reče Lazar. — Ja bih izvršio protivudar...

— Polako — reče Hamdija. — Treba sačekati i vidjeti... Sačekati noć, razumiješ.

— Imamo dvije stotine vojnika i dvadeset puškomitraljeza — govorio je Lazar više sebi nego Hamdiji, riješen da napadne neprijatelja.

— Rajko, da nemaš vode? — upita Hamdija momka koji je ležao na tri koraka, pored kamena pokrivenog bujadarom, vrežama i travuljinom.

— Imam, zamjeniče — reče Rajko — a imam i rakije. Hoćeš li rakije?

— Daj šta bilo, razumiješ...

— Eno ih — reče Lazar držeći dogled, dok su oko njega šišтали kuršumi, presijecajući granje i bujad. — Evo ih, mrcina, niz plećinu.

— Jesam li ti rekao?

— Ne pucati bez moje komande! — viknu Lazar, zanijet i kao vinut u nebo, iznad žila, iznad mrtvacu, iznad humki. — Prenesi, mali: ne pucati bez moje komande, po cijenu života — zapovijedao je zaklonjen samo do pojasa, a od pasa otkriven kao poprsje na spomeniku.

— Ne pucati bez naređenja! — vikao je mali. — Prenesi preko veze: ne pucati bez naređenja — vraćao se uvjeren da je zadatak izvršio.

— Lezi, budalo... Vidiš li da te gađaju?

— Tetak, je li ovo teški mitraljez?

— Nijesam mu stavljao so pod rep — huknu tetak, jer ga je mali ponovo izazivao, oslovljavajući ga rođački.

Stajao je otkrivenih grudi, ispruženog vrata, isturene glave, ustremljen ka napadačima. Nije lijegao niti se prikrivao. Posmatrao je neprijatelja najprije dogledom, onda počeo da ga prati golim očima.

Sitne pjege vojnika, zelenkaste i mutne, kao niske prljavog bisera, spuštale su se padinom u dolinu ka Maloj Žuljevici, puteljcima i tratinama, između drveća. (Tim istim puteljcima progrljale su maločas gomile bjegunaca, seljaka i seljanki). Bilo ih je mnogo. Cijelu pećinu išarali su i pritisnuli. Mogao bi da ih bije teški mitraljez, ali je Lazar odlučio da ih sačeka na cijev puške i dobačaj bombe.

Mali se svalio za humku. Virila mu je samo glava, koju je, kao loptu, isturio iznad groba.

Mitraljez zaklokota, kuršumi zazviždaše, a oko crnog Lazara rasu se hrpa granja i lišća, skresanog sa grmlja. Ali on je i dalje stajao kao da se ne dešava ništa ozbiljno, samo se okrenuo udesno: otkriven do pojasa, ugledao je maloga iznad humke i njegovu glavu, takođe otkrivenu.

— Dolje glavu, budalo, poginućeš — rinuo je dječaka u ćubu pesnicom kao maljem, satjeravši mu glavu za humku, u zaklon, pa je nastavio da osmatra neprijatelja, onako do pojasa otkriven i izložen kuršumima. — Ala gruvaju, bogara im — reče poslije eksplozije koja je bacila u vazduh cio grob s krstom. — Udrite, udrite! — gledao je kako se rasprskavaju nove granate i zamišljao šta bi on činio da ima takvu artiljeriju.

— Na desnom krilu dva mrtva — dolazilo je vezom.

— Odnosite ih — zapovijedi Lazar, ubijeđen da će mrtvih biti još, kao što će biti i ranjenih (čudnovato je da ih već nema), ali će i među onima što se približavaju groblju biti jauka, kuknjave, krvi, leševa i govana, jerbo ću ih tako maznuti da se neće zaustaviti do Une, Novoga i Dobrljina, pa će zapamtiti dan kad su pokušali prodrijeti u logor moje čete, najveće čete u Žarkovom bataljonu, — šaputao je sućuci brk, kad mu pored desne noge, iznad samog koljena, prohuja komad kamena odvaljenog sa krsta. — Dobro gađa, sestru mu — reče kao da je u pitanju neko drugi, neko na kome napadači isprobavaju oružje i vještinu.

Ležeći iza humke, mali ga je posmatrao zabezknut. Poginuće, a tetka Darinka će ostati udovica, šmrkutao je zabrinut.

— Tetak, jesi li pametan? Lezi, primijetili su te... Zar ne vidiš kako oko tebe vrca kamenje?

— Lezi, Lazare! — viknu neko iza leđa. — Jesi li poludio? Zašto ne legneš?

— Trči, Ivane, na desno krilo i ostani tamo — zapovjedi komesaru kao golobradom dječaćiću, koga možeš i za uvo potegnuti. — Pucati samo na moju komandu. Jesi li čuo?

— To sam već javio — zaguguta mali podigavši glavu, tako da je ponovo, kao lopta, iskočila iza humke.

— Dolje glavu, budalo! — drmnu ga Lazar šapom desne ručerde, a glava zbunjenog partizančića utonu za hum-

ku, dok su komandirove grudi, potpuno otkrivene, i dalje prkosile kuršumima.

— Glavno je održati se poslije prvog rafala — često je objašnjavao poslije boja. — Ako te ne pogodi prvi rafal, ne boj se ni drugoga, a treći je već daleko od tebe, jerbo je neprijatelj zbunjen i prevaren: on misli da ne gađa dobro, da je pogriješio u ocjeni odstojanja, pa gajku pomjera i uzima novo odstojanje, tako kvari ono što je možda bilo dobro, uvjeren da će grešku u gađanju popraviti, a ne zna da je sve dalje od mete, to jest od moga tijela — govorio je hvalisavo ali sigurno, kao čovjek sa iskustvom. Onako plećat, stamen i temeljan, s crnim brčinama, djelovao je zaista snažno i ubjedljivo. Mada prije rata nije služio u vojsci (zbog proširenih vena), on se preko noći, u ustanku, nametnuo odlučnošću, čvrstinom, surovošću i požrtvovanjem, a mnogi ljudi su mu se divili jer su ga na dan ustanka vidjeli kako prije obračuna sa ustašama usred dana ide putem naoružan karabinom, u vojničkom odijelu, sa šubarom i kićankom, kao što je noću u napadu na Lješljane bio, uz Šošu i Žarka, među najhrabrijima. Docnije mu je ugled porastao u očima seljaka i zbog toga što je ubio Tatomira (jer se pokatoličio i izdao pravoslavlje), a tražio je i šumara Mihaila da ga zakolje (jerbo se i on pošokčio), ali ga nije zatekao kod kuće, pošto je ovaj otkrio opasnost i odmaglio.

Granate su rile zemlju, preoravale humke, obarale stabla, sjekle granje i rasturale gomile lišća i žila, a crni Lazar, kao zapeta tetiva, stezao je mašinku i pripremao bombe, ali još nije komandovao. Pješadija je podilazila u gustom poretku, korak po korak, dok su na sve strane grurali topovi i minobacači. Doletjeli su i avioni, tri „štuke“, bacajući bombe po brijegu. Kružili su iznad groblja, mitraljirali po žbunju i šiblju, gađali krošnje, kamenje, vinjage, kupinjare, a zatim odletjeli prema istoku.

Lazaru javiše da su poginula još tri borca, a da ih je sedam ranjeno. Jutroske osam, a sada sedam, to je petnaest, mnogo, sestru mu, pobiću sve zarobljenike; stezao je mašinku i opipavao bombu. Najednom mu se učini da su ga otkrili, da ga neprijateljski vojnik vidi i gađa polako, natenane, kao da se naslađuje, siguran u pogodak. Učini mu se čak da toga vojnika odnekud poznaje.

— Gotov si, majku ti — vojnik kao da se zacerekao, gađajući ga, dok se naokolo rasipalo sasječeno granje.

Prvi put otkako je partizan prepao se smrti i pao, dok je kuršum prohujao iznad njegovog potiljka, bezmalo očešavši ga. A sad pogledaj kako gađa Lazar, sunce ti krvavo. Viknuo je koliko ga grlo nosi:

— Pali! Brza paljbaaa...

Gađao je čoporčić vojnika što se zgomilao na puteljku, užlijebljen između otisline i trnja koje su, oklijevajući htjeli da zaobiđu. Vidio je kako dvojica padoše, prosto ih nestade kao da ih proguta zemlja, dok drugi prsnuše desno i lijevo.

— Ploooootuuun! — vikao je dok je naokolo grmjelo.

Partizani su alaukali, derali se, začikivali i psovali, od bijesa i iz straha. Ali se i otuda, s neprijateljske strane, začuše glasovi, pomiješani s praskanjem:

— Naprijed, naprijed! — uz prasak pušaka i mitraljeza.

— Drži partizana živog — uz gruvanje mina i granata. —

Drži žive, hvataj žive! — uz dumbaranje topova, sve silnije.

— Hvataj, hvataj... majku partizansku...

Čuo ih je i pucao, osluškajući Rajka i maloga pored sebe, a onda ugleda čitavu ljesu vojnika koji banuše iza grmlja, na padinu, pod grobljem. Išli su uspravno i smjelo, podvikujući i prijeteci, želeći da uhvate bar jednog („Drži živog, hvataj živog”), što Lazara lecnu, jer ranije nikad nije čuo nešto slično.

— Plotun, plotun! — vikao je divljim glasom, osluškujući jauke i zapomaganja (i s jedne i s druge strane). Neko poče da bježi. Nije vjerovao: bio je to čopor partizana, otisnut niz padinu.

— Natrag, natrag! — zavikao je. — Brza paljba, plotun... Bacaj bombe... Natrag, svetu vam neđelju... — zavitlao je bombu, ona grunu, ali ga borci ne poslušашe, nego još i ubrzaše povlačenje, osipajući se niz padinu, prema šumi, ka četnom logoru. Tada ugleda i Cvjetana, zapovjednika mitraljeskog voda, kako trči s teškim mitraljezom na rame. — Stoj, trista ti bogova, ne odstupaj...

— Zarobiće nam mitraljez — duvao je Cvjetan.

— Ovamo, sunce ti krvavo... — Lazar je i dalje zapomagao.

Cvjetan ga poslušao i okrenu ulijevo, prema humci za kojom se nalazio Lazar. On spusti mitraljez, a Lazar ga do-

grabi i okrenu prema vojnicima koji su mu trčali u susret i vikali, kao da nisu u okršaju već u dječjoj igri:

— Eno ga, eno ga ... Drži živog ...

Dok ih je Lazar kosio (on i Rajko), nekoliko vojnika je palo, ali su drugi bjesomučno jurili naprijed, a jedan od njih, visok i riđokos, prosto se zaletio sa isturenom puškom. Na sreću, promašio je pa mu se bajonet zario u humku i povukao i njega u zaletu ka zemlji, što je Lazar iskoristio i maznuo ga po glavi, sručivši ga na travu poleđuške. Tada je čuo i maloga:

— Tetak, bježimo, ode glava ...

Shvatio je da se vojnici ne šale i da će ga, ukoliko ne uzmakne, uhvatiti živog, jer mu iznova trče u susret i gotovo se zabavljaju njegovom riješenošću da ih sačeka. Zgrabio je mitraljez, tutnuo ga na pleća i zaždio niza stranu, preko humki, između krstova, prema šumi kuda su bježali i Cvjetan i Rajko i mali, dok je Cvjetan još i vikao:

— Brže, Lazare, zarobiće nam mitraljez — kao da je mitraljez važniji i vredniji od Lazara. — Brže, komandire, daj mitraljez — stao je iza stabla, trapav, pa je pokušao da ga skine s njegovih pleća.

Ali ga je Lazar odgurnuo, produživ niz plećinu ka logoru, već spokojniji jer ga je zaklanjala šuma. Ko mi je isparao dolamicu, bogara mu? Zurio je u iskupusan rukav, sav u kaišima. Nije me, valjda, zakačilo? Tek tada je opazio da ide gologlav i da je ostao bez šubare.

Gledao im je u leđa: u gunjeve, marame, bošče, majice. U leđa im je gledao: povlačili su se pokunjeni, zgureni, uplakani, dronjavi, bez duše, u pljusku. Odlazili su na istok, prema planini, ostavljajući kuće i imanja. Gonili su krave, ovce, svinje, volove, vukli kola pretrpana zavežljajima, vrećama, jastucima, i biljcima, ispod kojih je izvirivala dječja ili staračka glava, do guše zatrpana.

Posmatrao ih je kako gaveljaju, snuždeni; bez nade; kako uzdišu malaksali, bez odmora; kako plaču, jecaju, kukajući i osvrću se prema svojim kućercima, u plamenu; kako izbezumljeno viču:

— Jesi li sreo moga maloga, Lazare, brate?

— Šta je bilo s mojim ovcama?

— Izgubila mi se kobila. Ljudi, da nije ovuda prošla kakva kobila?

— Ko mi očera prase, zemlju vam crnu...

— Joj Mlađane, jabuko zelena...

Išao je za njima, ali nije želio da ih stigne, neka odmaknu što dalje: nije mogao da ih pogleda u oči, jer su bile zakrvavljene, upaljene i pune suza, oči jadnika, bjegunaca i bespomoćnika; grljaju prema istoku, zakrčuju puteve, njive, stazice i proplanke, zavlache se u šumarke i jarkove, traže izvor, lože vatru, pripremaju konak u šumi, pod hrastom, pod bukvom, pod javorom ili pod vedrim nebom.

Zemljo, prokletinjo, zar i ti možeš gorjeti?

Na sve strane, od Bosanskog Novog do Kostajnice plamtjela su sela, a crno pramenje dizalo se iznad krovova, plastova, stogova. Nicala su vatre, plamen, požar i oganj: od zemlje do neba.

Odstupivši s groblja, s mitraljezom na leđima, počeo je da doziva borce rasute po šumi. Htio je da ih okupi, da ih sabere i okuraži, pa da ih povede u protivnapad kako bi povratio četni logor. Vikao je, preklinjao, molio. Neki

su ga čuli i poslušali, pa su dolazili pod stablo gdje se on bio zaustavio, sprtivši mitraljez. Drugi nisu mogli da ga čuju, jer su odmaglili predaleko, sa srcem u turu, a treći nisu ni htjeli da ga čuju, jer su bježali, preneraženi, sa uvjerenjem da će pogubiti glave ako zastanu: hvatali su brine, vododerine, provale i otislinae i hitali na istok, prema Kostadinovićima i Cvjetniću, u namjeri da se dočepaju visa.

Najzad je glavninu iskupio. Odmorili su se, popili po gutljaj vode, utvrdili brojno stanje, izbrojali mrtve, ranjene i nestale. Pominjali su i ručak, ali ručka nije bilo. S nekoliko riječi ukazao im je na ozbiljnost trenutka i obrazložio potrebu protivudara. Krenuli su natrag, ka malom gaju, da ginu ili da logor povrate. Napali su neprijatelja ne čekajući noć, prije sutona: napali su ga sa istoka i s juga, kroz gustu šumu. Poslije prvog plotuna i prvih bombi, došlo je do okršaja nožem i kundacima.

Vidio je mitraljesca Dakića kako juri puteljkom i kako pada, pored stabla, dočekan vatrom. Pogibe, pomislio je, ali je Dakićev mitraljez zagrmio, tako da je šuma zabubnjala. Tukao je, neustrašiv, dok su prema njemu, putem i kroz šumu, nadirale gomile vojnika u zelenim uniformama i crnim čizmama. Vidio ih je i čuo:

— Drži partizana živog, drži živog ...

Trčali su prema Dakiću kao što su, nekoliko časova ranije, trčali prema njemu, Lazaru, dok ih je čekao u groblju. Ali ih je Dakić kosio, pa ih je još i izazivao, začikivao i dražio da bi se otkrili i posrljali, što su oni (začudo) i činili, ne obazirući se na gubitke. Jedan je pao, ali su ostali trčali. Drugi je pao, ali su ostali trčali. Treći je pao, ali su ostali trčali. Četvrti je pao (ovoga sam ja koknuo), ali su ostali trčali. Pao je i peti i šesti, pao je sedmi, osmi, deveti i deseti, ali je jedanaesti trčao s bajonetom na pušci prema Dakiću. On je ležao na putu, iza stabla, ali nije dještovao. Ili je ranjen ili mu se mitraljez zakovao, pomislio je Lazar, a možda nema municije, okrenuo je mašinku prema vojniku koji je, s bajonetom na pušci, trčao prema Dakiću. Opalio je samo nekoliko metaka, jer je štedio municiju. Pomislio je i na revolver i na bombu (daleko je, sestru mu), ali se vojnik bio već suviše približio Dakiću i zabo mu bajonet u leđa, prikovavši ga za zemlju.

Putem i plećinom, čopor je pohrlio iz šume prema partizanima. Nisu pucali, ali su galamili i prijetili i psovali:

— Drži partizana živog, drži živog...

— Uhvati me za jaja! — doviknuo je Lazar.

Neprijateljski vojnik ga je čuo pa mu se odazvao na isti način:

— Uštrojiću te, samo pričekaj...

Lazar je na pedesetak koraka ugledao grupu zelenih vojnika što su se lomatali oko stabala i jurili prema njemu. Bez municije za mašinku, s revolverom i bombom (ovo treba meni ako me opkole), opet usamljen jer su njegovi odstupili, ostavivši mrtvog Dakića i jednog ranjenog, koji je zapomagao, morao je i on da uzmakne. Shvatio je da je protivudar propao: neprijatelj je upao u logor i zapalio ga, dim se podigao iznad gaja. Niti je neprijatelj odbačen, niti je logor sačuvan.

Okreneš se na zapad, zemlja gori. Pogledaš ka istoku, narod pritisnuo puteve, staze i šumarke. Sa zapada ide vojska, a ispred Lazara, na kilometar-dva prolazi su zakrčeni ljudima, ženama i djecom, kolima i stokom, ranjenicima i izbjeglicama. Seljaci se, bez naređenja, povlače prema Karanu, Strigovi i Marinima, u dubinu, uzdajući se u Žarkov bataljon.

Kako ću mu izići pred oči? Šta ću mu kazati? Hoće li povjerovati da ih nijesmo mogli ni suzbiti ni savladati? Ima ih kao mrava, ponavljao je Hamdijine riječi, mada mu ranije nije vjerovao. Dočekaćemo ih na Pošti, mrmlja on, a neko kao da mu došaptava da će i ovaj pokušaj propasti, jer je neprijatelj nadmoćniji. Dočekaćemo ih u Devetacima...

Tako je i bilo. Četa nije mogla da izdrži. Brijeg je obasut granatama, selo zapaljeno. Naročito je stradao zaselak ispod brda Pošte, u kome nije ostala nijedna čitava kuća.

Dok se povlačio ka Pruscima, ugledao je Rajka, rumenog i nekako ošamućenog, sa čaturicom u ruci.

— Komandire, ženim se! — doviknuo je Rajko.

— Šta kažeš, budalo?

— Kažem da se ženim i zato ti pružam čaturicu. Drži! Tu je rakija. Zar bih se mogao oženiti bez rakije?

— Odakle ti?

— Ne pitaj, nego pij... Moram i druge počastiti, jer je tako bog odredio.

— Kakav bog? Nema boga.

— To kaže komesar, a ja komesaru ne vjerujem i ne volim ga... Pij, Lazare, zdrav mi bio i vazda se ponosio.

— Pijan si, Rajko, djece mi.

— Nijesam pijan, ali ću se napiti jer se ženim, a tebe, komandire, zovem u svatove.

— Gdje ti je djevojka, nesrećo?

— Djevojka je ovdje, među nama, samo ne smijem kazati koja je jer se bojim komesara. Jesu li komesari dobri ljudi ili im je srce od kamena? Meni se čini da im je srce od kamena, jer nas uvijek kritikuju.

— Kako da te ne kritikuju kad si se našljemao?

— Nijesam se našljemao, ali ću se nalokati jer se ženim. Zašto da se ne oženim kad još noćas mogu poginuti? Imam dvadeset godina, a ne znam šta je žena. Bojim se, komandire, da ću poginuti mlađan, pa hoću da se oženim i barem jednu noć sa ženom da provedem. A ljepša je od ikone, slave mi.

— Ne pominji slavu, Rajko, partizan si.

— Partizan jesam, ali ću slavu pominjati, jer u borbu nijesam krenuo da bih svoju krsnu slavu zabatalio. Ja sam ti u borbu pošao da se ustašama osvetim za rebro svoje polomljeno... Prebi me Mujaga, krvnik... Ženim se, slave mi, a djevojka mi je ovdje, u četi, među nama... Njih su tri, a ti pogađaj...

— Da nije Anđelija?

— Ne znam...

— Da nije Emira?

— Ne znam...

— Danica, lopove?

— Ne znam, komandire. Pogađaj!

Nagnuo je čuturicu, potegao i zaklokotao. Rakija je groljila niz gušu kao niz lijevak. Pio je, nakrivljen, a komandir ga je posmatrao bez ljutnje, spreman da mu prašta kao i uvijek, jer ga je ubrajao među najhrabrije. Prgav, samovoljan, svađalica, nedisciplinovan, žestoke naravi, drzak, znao je u ljutnji da odbrusi, opsuje i uvrijedi, ali mu je uvijek praštao, čak i kad je u logor dovođen vezanih ruku, pod stražarskom pratnjom koja bi ga dotjerala iz sela bezmalo kao dezertera. Bandoglav i neposlušan, odlazio je iz čete bez pitanja, lunjao po selima pijan, izazivao, napadao, pa

čak i smrću prijetio u ime partizanske pravde, sve dok ga naša patrola ne bi spapulala.

— Komandir naprijed — stizao je poziv niz kolonu. — Komandir naprijed — išlo je od borca do borca.

— Ko traži komandira? Prenesi preko veze: ko traži komandira, majčina mu?

— Komandir naprijed, traži ga Ivan.

— Komandir je zauzet, ja pijem s komandrom. Neka Ivan zaveže, jerbo ću mu razlupati brnjicu.

— Dosta, Rajko — rekao je, ali ne strogo, čak blago i popustljivo. — Daj ćuturicu i ne brbljaj, a budeš li komesara i dalje vrijeđao...

Rajko ga je pogledao iznenađeno. Ućutao je i istog časa okrenuo ćuturicu i prosuo rakiju iz nje.

— Je li sad u redu, komandire?

— U redu je, i dosta. A vidim li te pijanog, razoružaću te i otjerati iz čete, a možeš se i s glavom oprostiti.

— Zar ja, komandire?

— Dosta, rekao sam, i ni riječ više. Ako komesara pomeneš samo još jedanput, znaj da ćeš sa mnom imati posla.

— U redu, komandire. Ali čuj šta ću ja tebi kazati. Komesar ti je u četi zbog toga da puca u tebe, a ne u neprijatelja... Jeste, slave mi.

— Pijan si i zaveži, jerbo ću te razoružati i poslati u štab odreda kao harangera.

— Zar ja haranger, komandire? Pa ovo ja tebi kažem, tebi, nikome više već tebi.

— Komandir na čelo — stiglo je preko veze.

— Komandir na čelo — reče i Rajko pa ućuta, popravljajući remnik.

— Tetak, hoćeš li konja?

— Neću. Samo ti jaši, jaši.

— Jesi li vidio Novaka?

— Odakle ti, bogara mu? — zinuo je ugledavši starca.

— Idem u borbu — reče starac i zavitla štapom.

— Za koga? Za cara Franju?

— Za Peciju — odgovori starac. — Za Petra Peciju, hajduka i junaka koji je razgonio Turke po Kozari. Od njega, djeco, treba učiti kako se boj bije i krvca lije...

— Okani se Pecije, stari — šmrknu Lazar. — Šta je sa ostalima? Je li majka s tobom? A Darinka i djeca?

— Svi, brate — reče starac. — Izbjegli smo, a ja sam došao u četu tražiti pušku da sa sinom idem na bunkere.

— Sad vidim na koga si, Lazare — reče Ivan iza leđa. — Očeva krv, bogami.

— Očeva, jakako — huknu starac i bocnu štapom. — Nego, djeco recite vi meni šta je ovo... Zašto ih puštate da pale sela? Zar ih ne možete suzbiti i pomlatiti? Nije valjda došlo vrijeme da se i ja u ovim mojim godinama puške laćam? Ili čekate da ih žene sjekirama i koljem u Unu satjeraju?

— Polako, stari — reče Lazar — i ne petljaj se u vojna pitanja, nego mi reci gdje si porodicu ostavio.

— Otišli su prema Grabašnici, a mene će pričekati u Banjcima, jer sam im kazao da ću se vratiti čim se s četom sastanem.

— Je li naša kuća zapaljena?

— Dosad nije — reče starac.

— Daću ti konja do Banjaca... da se ne mučiš.

— Ne treba meni konj. Mogu se ja i sa zecom utrkivati — kočoperio se starac. — Zdravlja mi, mogu... Hvala bogu i svetom Jovanu, nikad još ljekarije nijesam uzimao.

— Popećeš se na konja i okrenuti visom, do Banjaca — govorio je Lazar ocu kao da se obraća djetetu. — Jeste li potjerali kola?

— Jesmo, i kola i volove, krave i jaganjce — odgovori starac. — Ponijeli smo i nešto brašna, krompira, graha i slanine. Bacio sam u kola i vreću kukuruza, zlu ne trebalo. Prašte puške od Blagaja, a ja se zavukao u ambar, uzeo polomnjak i sipam kukuruze u vreću: dragi bog, velim, zna kad ćemo se vratiti i hoćemo li išta zateći.

— Dobro si uradio, stari, a sad jaši.

— Ti baš navalio — nasmija se starac. — A koga to vidim, koga vidim? Ama naše momčel! Zdravo, deližo!

— Zdravo, Novače — reče delija.

— Kako si mi, junačino?

— Dobro — kratko odgovori junačina.

— Tako sam i ja, rano moja, u svojoj trinaestoj godini hajduku Peciji u šumu ručak nosio. Jesam, zdravlja mi... Sjećam se svega kao da je juče bilo: ide Pecija na konju, Vrancu, tanke brkove opustio, rusu kosu začešljao, ljepši i mlađi od svake djevojke. Ide Pecija, a za njim narod, muško,

žensko, djeca, sve što može pušku i kolac nositi ustalo protiv zulumčara. A vidio sam i Ostoju Kormanosa, komandira... A jednom sam vidio i strašnog Goluba Babića koji je, u Crnim Potocima, ustaničkom vojskom komandovao...

— Hajde, stari, ne dangubi — reče Lazar. — Nemamo vremena za naklapanje.

— Zar je ovo, magarče, naklapanje?

— Malom je do naklapanja — popravi se Lazar. — Hajde, jaši... Znam ja da imam oca koji potiče od hajdučke loze, i da smo rođaci Goluba Babića, iz Crnih Potoka...

— Pa i jesmo — durio se starac i nije htio da uzjaše. — Mi smo ti, brate, od Hercegovine, a došli smo ovamo prije dvjesta godina. A kakvi smo, vidi se i po tome što nam je predak, koji je prvi ovamo stigao, sâm zapalio rođenu kuću: ubio je Turčina i ne čekajući zulumčare, a da bi im uskratilo slast i uživanje, sam je svoju kuću zapalio, prije seobe...

— Pričaćeš nam drugi put o tome — podizao ga je Lazar u sedlo. — Hajde, tjeraj, i čuvaj se avijona, a mene pričekaj kod Banjaca.

— Zar vi toliko mislite bježati? — naheri se starac i podiže štap, koji je podsjećao na koplje.

— Hajde, ne petljaj — i Lazar ošinu konja.

— U zdravlje, djeco! — doviknuo starac. — I ne dajte se, majka vam stara, već gamadiju potamanite... a mi ćemo se za vas bogu moliti.

Ugledao je Lazar crveni krov, na brijegu, pored širokog hrasta. Još nije planula, a ako odem tamo, s četom, možda neće ni biti zapaljena, mislio je prikivajući pogled za kuciću, koja je stajala netaknuta pod svijetlim nebom, dok su druge kuće nestajale u plamenu. Ubrzavao je korak želeći da što prije stigne do roditeljskog doma.

— Kuda nas vodiš, komandire?

— U zasjedu — reče komandir.

— Zar u dolinu?

— Tamo nas ne očekuju — reče komandir, ne osvrćući se na sabesjednika. — Odande ćemo ih iznenaditi, sa onog baira. Ima groblje tamo...

— Da ne padnemo u klopku? — zabrinuto će Ivan.

Lazar je bio riješen da se bije do posljednjeg vojnika, do zadnjeg metka, do revolvera, bombe i noža, kao Petar

Kenjalo, koji je poginuo na kućnom pragu, pred ustašama: ušli su u kuću preko njega mrtvog i zapalili je, vatra je zahvatila i njegovo mrtvo tijelo, ali se po selima pripovijedalo kako je Petar Kenjalo svoju kuću branio. Tako ću i ja, sjećao se djetinjstva, kišnih dana i hladnih noći, kad ga je majka, sa ostalom djecom, dovela pod drvo, pod голу krošnjom divlje jabuke, gdje su morali prenoćiti jer kuće nije bilo. Tek što su bili legli pod drvo, pljusnula je kiša, pokrivači su se promoćili, djeca se probudila, a Lazar zajaukao: uzalud ga je mati tješila i umirivala, sve do svanuća oči nije sklopio. Poslije su pored te divljake podigli kuću sijeću građu, podumjente, vjenčanice, direke, grede, rogove, kopajući zemlju, vadeći kamen, dovozeći crijep. Lijepu kuću su podigli, dvanaest sa osam: na krovu sobica, pred vratima veranda, prozori na dva reda, s duplim staklima. U toj kući se oženio. U toj kući mu je žena Darinka desetoro djece rodila. Eno je i sad, na brijegu, ali joj se približava dušmanska vojska.

Neće izgorjeti, želio je da prije palikuća stigne na brdo u groblje, gdje mu leže djeca, najstariji brat i djeda Boško, koji je sa Pecijom hajdukovao. Posmatrao je plamen i dim nad krovovima i krošnjama, plastovima i stogovima. Uzdisao je neobrijan, žedan, sustao, željan sna, odmora i hljeba. Znao je da njegova odluka pobuđuje sumnju, ako ne i otpor, a ipak je išao u dolinu, spuštao se uskom stazom, između stabala, zaklonjen lišćem i granjem. Bio je srećan što pokrete njegovih boraca prikriva šuma.

Dvorištu se približavao u skokovima, bez skrivanja, ogroman i uspravljen, s mašinkom u rukama.

Dočeka ga pusto dvorište. Ni kućeta, ni zvona, ni mauka. Vrata zaključana. Prazna i gluva samoća, kao nad humkom. Okrenuo je kvaku i uzaludno pokušavao da otvori vrata. Onda uzdahnu, okrenu se, obuhvati dvorište žalosnim očima i primijeti pijetla, starog i linjavog gospodara kokošijeg jata: visoko uzdignute glave, s crvenom krestom, oprezan, začuđen, preplašen, zastao je, oštra oka, poluraširenih krila, u iščekivanju. Trenutak su se gledali, oči u oči. On ga zovnu. Pijevac se uzvrpolji i zatrepta očicama. On pođe prema njemu. Pijevac ustuknu i odskakuta, krešteći i lepećući krilima. Duboko ga kosnu susret s gospodarom kokošijeg jata,

kao da je sreo čovjeka: nešto prisno i toplo prostruja njegovim bićem i on se tužno osmjehnu.

— Niko ne smije pucati bez moje komande — reče ulažeći u groblje. Drveni i kameni krstovi, okićeni izbljedjelim peškirimama, uvelim cvijećem, trulim jabukama i dogorjelim svijećama, s kapljama otopljenog voska, strčali su u vrežama kupina i jagoda, glogovog trnja i divljeg šiblja. Nasred groblja izdizao se rakljast hrast, star vjerovatno nekoliko stotina godina, oko koga su ispod zemlje šikljale čvornovate žile, podižući busenje i travu.

Pod ovim hrastom su moja djeca, tamo je djed Boško, a malo dalje, pod onom divljom kruškom, počiva moj brat Simo, koga nijesam ni upamtio. Majka mi je o njemu pričala, a ja sam nekoliko puta obilazio njegov gropčić, tužan i začuđen: stojeći gore, iznad humke, nijesam mogao vjerovati da pod tim pokrivačem od zemlje leži čovjek što ga je rodila ista žena, moja majka, jedna krv — razmišljao je dok se četa raspoređivala po šipražju.

Pucalo je, ali on je to i očekivao. Gađali su napadači, i ujedno se približavali. Granate nisu gruvale kao dan ranije, kad je neprijatelja čekao u groblju iznad malog gaja. Neprijateljska kolona, gusto zbijena, primicala se preko plećine, udaljena nekoliko stotina metara. Ispred nje, na pedesetak koraka, kretala se grupica vojnika u zelenim uniformama. Bila je to prethodnica. Vojnici su se kretali slobodno, gotovo razuzdano. Mlatarali su rukama i larmali, prebacivši puške preko ramena. Nisu pucali. Neko je, iz daljine, mitraljezom gađao brdo i groblje dok se izvidnica približavala.

On je čekao. Strpljivo je ležao pored humke, sa okom na nišanu. Desno se vrpolio mali, lijevo Rajko. Opažao ih je, kao i uvijek pred borbu. Reče im da se pripreme, a ujedno primijeti da vojnici koji su nailazili nose u rukama zapaljene ugarke, kao baklje. Nose vatru da mi zapale kuću. Nećete je zapaliti, htio je da vikne, ali ga preteče mašinka, što zarokta, potresajući mu ramena.

— Paljba... Brza paljba...

Čuo je maloga i Rajka koji su baratali oružjem i koješta dovikivali. Vidio je vojnike s vatrom u rukama: utrčali su u dvorište i zastali pred vratima. Pijevac počeo da bježi.

Jedan vojnik ga ugleda i suljnu za njim. Pijevac zakrešta. Vojnici su lupali u vrata.

— Udri, Rajko, sestru im...

— Krknem vam Antu Pavelića! — povika Rajko, a mali mu je pomagao, dernjajući se kao da se raspametio.

Jedan vojnik pade, a drugi posrnu, pođe nekoliko koraka i stropošta se pred vratnicama koje je htio da otvori, dok je treći vojnik preskočio ogradu i jurnuo niz bašču, zaplićući se u kukuruze i vreže bundeva. Ali ga je Lazar primijetio: naslonio je pušku na humku da ne podrhtava, nanišanio i opalio, a vojnik je zabio glavu u zemlju, prosto se nasadio. Nije ni kmeknuo: ostao je na zemlji kao prevalljena vreća.

Ali su drugi vojnici, u gustom poretku, navalili preko plećine, trčeći i pucajući, uz podršku mitraljeza, topova i bacača. Granate su orale po groblju.

Učinilo mu se da vidi mrtvog Petra Kenjala kako ga bodri iz daljine. Udri, Lazare, udri, ne daj im prići, jer ako ponovo uđu u avliju, zapaliće ti kuću, kao da je doviki-vao Petar Kenjalo, obavijen magluštinom.

Pucalo je i komandovao, cijelo brdo je grmjelo. Podizala se zemlja uvis, letjelo granje, padalo lišće. Vjetar je donosio dim i smrad paljevine. Vidio je kuće u plamenu. Požar je zahvatao selo i širio se ka istoku, pokazujući dokle je stigla vojska.

— Tetak, bježimo! — vikao je mali. — Oni će nas zao-bići i pohvatati. Moramo se povući...

— Udri, sinko, udri! — kao da je čuo glas iz groba.

— Ja sam poginuo na kućnom pragu, izgorio sam zajedno s kućom, ali nijesam odstupio — lelujalo je blijedo lice Petra Kenjala.

Nije ga poslušao. Ustao je i naredio povlačenje.

Kuća je planula. S krova se podigao crn stub dima i pošao u visine, u oblake.

Izdao je zapovijest, pa sa Ivanom i malim žurno krenuo ka zbjegu, u dolinu. Izgledalo je da je šuma zapaljena. Plam-sale su vatre, a oko vatara se jatili ljudi, žene, djeca. Ponegdje je iznad plamena visio kotao s varenikom, brašnom, varicom ili krompirom. Pored jedne vatre seljak je okretao ražanj na koji je nabio ovcu, dok su ljudi, šćućureni oko njega, čutke pratili njegov posao. Jedan seljak je pušio lulu, odbijajući dimove. On ga je prepoznao.

— Zdravo, stari! — viknuo je. — Zar si i ti ovdje? Gdje su ostali?

— Sa mnom, pod drvećem...

— Čija je ta ovca?

— Moja — reče seljak koji je okretao ražanj. — Svakog ću dana zaklati po jednu, jer ne znam šta nas čeka... Volim da je pojedem ja nego ustaše.

— Hoće li skoro biti pečena?

— Sad će, samo nemamo soli.

— Može i bez soli — reče Lazar. — Je li ono moja majka? Simeuna, jesi li živa?

— Evo ti sina, Simeuna...

— Daro, evo Lazara! — povika Simeuna. — Djeco, evo vam ćaće... Trčite pred ćaću, sram vas bilo.

Sjatile su se oko Lazara i počeli da mu se vješaju o vrat i rukave: mati, djeca. Darinka je zastala. snebivajući se, djeca su ga grlila, mati je zaplakala.

— Ne vidim Đurđa — okrete se tražeći ga očima dok je milovao najmlađeg sina. — Je li Đurađ sa vama?

— Tu je jadnik — smiješio se Novak. — Nažderao se masne ovčetine bez kruva, pa se oneredio i stalno trči u grmove.

— Evo ga... Evo Đurđa...

— Zdravo — reče Lazar.

— Zdravo, Lazare — odvrati Đurađ pritežući gaće.

— Da se nijesi udrickao, poveo bih te u četu — smijao se Lazar. — Treba mi trideset ljudi, ali ne mogu da te vodim ulitanog.

— Neka ide mlađarija — reče Đurađ. — Ja sam dosta sa Šošom karabin nosio. Darinka zna: mene je i Šošu čašćavala.

— Samo si se brzo rastao sa Šošom — podsmjehnu se Lazar.

— Jesam, ali sam karabin u odredu ostavio — reče Đurađ. — Neka pušku mlađi nose, ja sam u pedesetu zagazio.

— Zagazio si u pedesetu, ali još ženama ne daš mira — mrmrljala je Simeuna. — Nikako da se skrasi kod kuće, moj Lazo, jednako trči za udovicama.

— Mora i njima, majko, neko pomagati — smiješio se Đurađ dok mu je plamen obasjavao zube. — Šta će jadne žene bez muške snage? Sevap je pritrčati u pomoć...

— Ti im trčiš pod pregaču.

— Hoće li skoro ova ovca?

— Ako tražiš jesti, imamo i mi mesa — reče Đurađ. — Samo nemamo soli.

— Mogu i bez soli. Samo ti donesi.

— Mali, jesi li vidio majku? — upita Simeuna. — Eno je pored rijeke, pod bukvom...

— Tetka! — viknu mali kad je Darinka donijela meso. — Hajde sa mnom da mi pokažeš drvo pod kojim je moja mater.

— Hoćeš li mesa? Mali, hej, mali?

Nije ga čuo niti mu je odgovarao, nego je trčao pored Darinke, koja mu je pokazivala put do majke.

— Koliko u zbjegu ima ljudi? — upita Lazar.

— Za vojsku — dodade Ivan.

— Ovdje — češao se Đurađ — ima nas dvije-tri hiljade. Ima li, stari?

— Nema — reče stari. — Znaš li ti koliko je to dvije-tri hiljade? To ti je, brate moj, kao ilindanski zbor kod crkve na Brezicima.

— Ima nas hiljadu kao jedan.

— Hiljadu ima — potvrdi stari.

— A koliko ima muškaraca za vojsku?

— Bogme, to ti je teško znati — šmrcnu stari buljeći u vatru. — Svaki sedmi je vojnik.

— Stotinu ih ima posigurno — reče Đurađ.

— Stotinu — radovao se Lazar. — Meni treba trideset.
— Pa se okrenu Đurđu: — Dok mi večeramo, ti razglasi po zbjegu da tražim dobrovoljce. Dajem im puške i municiju.

— U četi — dodade Ivan.

— U četi — potvrdi i Lazar. Lomio je hljeb i dijelio ga sa Ivanom, jedući više hljeba nego mesa koje je bilo poslano. Bio je srećan što će pred Žarka, i pored velikih gubitaka, moći da iziđe s punim brojnim stanjem.

— Gdje si, Lazare, ubila te pomrčina?

— Ljeposava, odakle ti ovdje?

— Odakle i ti, đavo te odnio. Nećeš mi izmaći noćas, kukala ti majka.

— Tiše, Ljeposava, čuće nas Darinka.

— Neka čuje — smijala se Ljeposava. — Kad ćemo ostati nasamo, srećo moja?

— Čuti, grom te spalio.

— Moj Lazare, ode život... a ja sama...

— Hoćeš li sa mnom u četu?

— Hoću, sreće mi — reče Ljeposava. — Daćeš mi pušku da osvetim jedinca. Hoćeš li mi dati pušku?

— Najbolja je puška koju otmeš od neprijatelja.

— Zar su je svi otimali? — naroguši se Ljeposava. — Nose je, duše mi, i neki što je nijesu otimali nego su je lijepo dobili. Dajte i meni jednu.

— Dobićeš je, Ljeposava — gledao je Lazar u ženu obavijenu tminom. Noć joj nije ravna, mislio je mjereći njena pleća i sjećajući se trenutaka provedenih zajedno, u šumariku, na sasušenoj tratini, pod hrastom, kad ih je sunce iza gore krišom posmatralo.

— Ubiše mi dijete, kuga ih pojela — reče Ljeposava gorkim glasom. — Sjeme im se zatrlo, dabogda. Ako nekog zarobite, nemojte ga voditi pored mene, jer ću ga sjekirom, na komade. Hoću, zdravlja mi, pa neka se pamti i pripovijeda.

— Dobro veče — reče neko iz mraka.

— Zdravo, Lazare.

— Zdravo, komandire — opkoljavali su ga u čoporu, gomilajući se oko vatre. Bili su odlučni, veseli, nasmijani. Obasjani plamenom i odsjajem vatre, sa izlomljenim sjenkama na licima, izgledali su veći, krupniji, moćniji, kao junaci iz priča.

On ih je pozdravljao. Zavirivao im u oči, mrke, zelene, motrio im ruke opuštene niz bedra, otežale od napora: od oranja, kosidbe, sječe...

Uvjeren je da će došljaci biti bolji od onih koje je izgubio u borbama. Vidjeli su šta rade dušmani i neće im ostati dužni kad se dočepaju oružja, zamišljao je kako polaze u juriš i kako se utrkuju da se što prije suoče s protivnikom.

— Zdravo, Lazo — zapjevuši glasić.

— Zdravo, Stano — reče Lazar. — Kako si, Stano? Je li te pronašao lopov?

— Dragi Lazo — produži Stana unjkavim glasom — došla sam ti kazati da pripaziš na njega. Zelen je, nejak i malo-uman, izgubiće glavu.

— Čuješ li, mali? — nasmija se Lazar.

— Nemoj vrijeđati, drugarice — reče mali. — Zar ja budala? Zar kurir u četi, a budala? Nemoj klevetati ako ti je život mio.

— Eto — govorila je Stana. — Zar nije budala? Ako ne pripaziš na njega, moj Lazo, izgubiće glavu, izgubiti, velikog mi boga.

Ali je Lazar nije slušao. Rukovao se s ljudima što su dolazili iz tmine, opkoljavali ga i miješali se s ranije pridošlima, s crnim grivama obasjanim plamenom.

— Drugovi — poče da govori, kao da od njegovih riječi zavisi sudbina Kozare. — Tražim trideset dobrovoljaca. Ko će sa mnom u četu, neka digne ruku? Jedan, dva... pet... devet...

— Mene si preskočio, Lazare.

— Nemoj da podvaljuješ, junačino.

— Petnaest, šesnaest, sedamnaest... Ljudi, znate li vi kuda idete? Idete u vatru, na bunkere... Ti se neobrijan... ne može.

— Obrijaću se. Povedi me, Lazo, vjere ti, ne mogu da iziđem nakraj sa ženama.

— Lakše je sa ženama, nego sa ustašama... Osamnaest, devetnaest... Što se nijesi obrijao, bogara ti? Ti si dvadeseti, ali ćeš se ostrugati još noćas, prije dana, nijesmo četnici... Dvadeset i jedan, dvadeset i dva... Tebe neću uzeti, malen si. Imam već jednog balavandera, dosta je... Dvadeset i pet, dvadeset i sedam... Rekao sam da si malen i ukloni se da biram ljude! Odakle si, druškane?

— Iz Grabašnice — reče druškan.

— Kako se zoveš, druškane?

— Stojnić — reče druškan.

— Šta je tebi Pero Stojnić?

— Je li Pero Gavrin?

— Onaj iz Proleterskog bataljona.

— On mi je stričević.

— Ako si na njega, bićeš dobar borac. Uđi u stroj...

Dvadeset i devet, trideset ... Dosta je, ljudi... Ne može više, ne primam. Nemam oružja... Dosta, dosta...

Necete, vala, otići dok ovu ovcu ne smažemo — reče seljak koji je okretao ražanj. — Dede, braćo, da se osladimo — on podiže ovcu i odmače je od vatre, pa je položi između dva panja.

— Držite, djeco... Uzimajte. Ovako je i hajduk Pecija junake čašćavao — reče Novak gladeći brkove.

— Zna li pjevati? — upita Lazar ljude sa kojima je dijelio pečenje. — Ko zna pjevati?

Javi se neki mladić iz Strigove i reče da se zove Tubić.

— Šta je tebi Branko Tubić? Onaj što je s Ratkom u oklopni voz ulazio?

— To mi je rođak. On je s Mladenom...

— Znam — reče Lazar. — Otišao je s Mladenom i Simom Ivanovićem, a Simu su poslije četnici... Jesi li šta čuo o Branku?

— Nijesam — reče Tubić.

Ko zna je li u životu — uzdahnu Lazar. — Majku im četničku... Hoćemo li krenuti? E pa u zdravlje, stari... Djeco, dajte mi ruku.

Poljubio se s majkom, a oca i ženu je zaobišao. Sa ocem se ljubio samo o Božiću, kako je bog zapovjedio. Ženu je zaobišao, jer su ga posmatrali svjedoci; samo joj je pružio ruku, koju je Darinka prihvatila gledajući u zemlju, valjda i skrivajući suze, jer je Lazar odlazio. Dugo je milovao najmlađeg sina, Novaka, koji nosi djedino ime: digao ga je u naručje, dok je sanjivi mališan šćućuren drhturio. Onda se okrenuo i otišao u mrak, naglo kao što je i došao.

Udaljavao se praćen pogledima rodbine i seljaka. Mnogi su, s pogledom okrenutim nebu, molili boga da mu podari sreću u boju, išli za njim, zastajkiivali i još dugo buljili u mrak, kriveći vratove, pa su se vraćali svojim vatra-
ma, svojim kolima, volovima i kravama, ili kolibama od grana što su ih večeras na brzinu podigli pod drvećem.

Činilo mu se da čuje majku Simeunu, koja stoji u mra-ku, iza njega, kako se krsti i šapuće molitve. Tako ona uvijek kad ga sretne i opet na put isprati: jer zna kuda ide i zna da se otuda, poslije boja, mnogi neće vratiti. Čuo je, bogme, i njene molitve i njen plač u noći, ali se nije osvrtao ni za-stajkivao, već je pratio dobrovoljce, svoje buduće vojnike, gledajući im u leđa, u dronjave kapute, crne gunjeve, dlaka-ve kožune, pamučne košulje, osvijetljene vatrama pored ko-jih su prolazili. Naokolo, po zbjegu, volovi su rikali, konji rzali, ovce blejale, kmrci roktali, psi lajuckali, a on je od-lazio, smlavljen i iznuren, ali srećan jer je četa opet bila u punom sastavu, s ranijim brojnim stanjem. Mirne savjesti mogao je da iziđe pred Žarka, komandanta bataljona:

— Osam mrtvih i dvadeset i dva ranjena. U četi imam dvije stotine i dvadeset vojnika, jedan teški i dvanaest puš-komitraljeza.

— Odakle ti puno brojno stanje?

— Eto, družo komandante. Imam.

— Zar nisi mogao proći sa manje gubitaka? — pita Žarko, izbrazdan, sa grčem oko usana.

— Nijesam, družo komandante — kaže Lazar. — Do-bro je što smo prošli i ovako. Ala smo ih se natukli, braćo moja...

— Jeste li koga zarobili?

— Nijesmo, sestru im ustašku.

— Po čemu sudiš da su ustaše?

— Po govoru. Jurišaju i viču, a sve razumijemo.

— Ima li Nijemaca?

— Njih nijesam vidio. Oni nose njemačka odijela, a go-vore naški. To su ustaše i crna legija.

— Kako vam zapališe logor?

— Eto, zapališe — uzdahnu Lazar. — Nijesmo ga mo-gli odbraniti. A tukli smo se u šumi cijelo popodne.

— Kako to da nijednog niste mogli zarobiti?

— Odlično se bore. Nikad se nijesu tako borili. Padaju i ginu, a drugi jurišaju i još psuju, za gušu da nas šćepaju.

— Je li ko od tvojih dezertirao?

— Iz čete? Niko. Bilo je bježanja kad je zagustilo. Uma-lo što nijesmo ostali bez teškog mitraljeza.

— Jesi li bjegunce kaznio?

— Koga da kaznim? — upita Lazar u čudu. — Morao

bih pokažnjavati polovinu čete, a bogami i sebe, jerbo sam i ja strugnuo spasavajući teški mitraljez.

— Dobro, dobro — govorio je Žarko hrapavim glasom. — Stigli ste u pravi čas. Ovdje su i ostale čete osim prekosanske. Moramo braniti ovu liniju. Branićemo Dombravu, Postirevo i logor u Karanu. Jeste li večerali?

— Jesmo, druže komandante. Neslanog mesa i po komad kruva.

— Gdje su vam ranjenici?

— Uvrstili smo ih u sastav bataljonske ambulante.

— Koliko imate teških ranjenika?

— Da pozovem Emiru? Ili Anđeliju?

— Zar je i Anđelija s vama? — začudi se Žarko; čarkao je vatru pored koje je sjedio. Roj varnica suknuo je u nebo, obasjavajući njegovo duguljasto ozbiljno lice.

— Od juče je sa nama — reče Lazar, širok i uspravljen. — Priključila se četi i kaže da će ostati s nama sve dok ova tutnjava traje.

— Čuvajte je da ne pogine — reče Žarko. — Ona ne zna da se krije, a voli jurišati i želi biti prva. U Prijedoru je dobila metak u grlo, samo što nije preklana. Kad joj je rana zarasla?

— Ona ranu i ne pominje — reče Lazar, obradovan što je Anđelija kod tolikih četa odabrala baš njegovu.

— Zovite mi Anđeliju — reče Žarko. — Ja sam komandant bataljona, a ona je komandant... nije dovršio.

— Kakav komandant? — priupita Lazar.

— Znaš li ti šta je Skoj?

— Ne znam — reče Lazar. — Da nije to ona diktatura proletarijata? — upita, sjetivši se aprilskog kursa na kome mu je drug Slovenac postavio pitanje o diktaturi proletarijata.

— Skoj ti je sila — reče Žarko — a Anđelija upravlja tom silom.

— Skoj? — zijevnu Lazar.

— Idi odmori se — nasmiješi se Žarko. — A gdje ti je šubara?

Podigao je pesnicu do ivice kape, koju je natukao na glavu pošto je šubaru izgubio. Nije rekao Žarku da je šubaru izgubio u bježanju. Žurio je stablu pored koga je stajao privezan konj. Uzjahao je i otperjao.

Prvo i osnovno pitanje koje se mora riješiti glasi: je li hrvatsstvo spram slavenstva samonikla biljka, ili pak potječe iz njegova korijenja? Na ovo pitanje može se sasama znanstveno odgovoriti: hrvatsstvo nije biljka slavenskog korijena. To je utvrđeno na osnovu dosad zanemarivanih povijesnih vrela, iz kojih se vidi da Hrvati nemaju ničega zajedničkoga sa starim Slavenima.

STARI SLAVENI

Stari Slaveni, konstatira Prokopije, „živu razdaleko, raspršeni u traljavim kolibama i vrlo često mijenjaju svoje obitovalište“. Bez dane kaljužine Pripjeta nijesu davale dovoljno zaštite protivu iznenadnih navala i napadaja: zimi su nomadi, na svojim brzim konjima, preko leda mogli prodrijeti duboko u zemlju, a ljeti su gusari mogli služiti se rijekama sve do njihova vrela. Obrana bijaše uzaludna. To je stare Slavene učinilo izvanredno ratobornima i plašljivima poput zvjeradi u šumi. Kad su ljeti bili nenadno napadnuti, morali su kao žabe iščeznuti u vodi ili u šumi, a zimi su se morali sklanjati iza svojih brojnih plotova. Prema Prokopiju, borili su se oni bez odore, samo sa malim štitovima i džilitima, neki pače bez plašta i kabanice, s pregačom oko kukova. Ali niti ta slabašna oprema ne bijaše čisto slavenska: bit će da je uzajmljena od kojega germanskog naroda, vjerojatno od ratobornih Herula, koji su se borili na isti način. Nastanjeni u mjestima teško pristupačnim, veli Mauricius, u šumama, na rijekama, i jezerima, oni prave u svojim stanovima više izlaza za slučaj napadaja i zakopavaju sve što im nije neophodno potrebno. Kad su nenadano napadnuti, oni zarone pod vodu i, ležeći poleđuške na dnu, dišu kroz stabljiku od trske i tako izbjegavaju pogibiju, jer neiskusni napadači misle

da su to prirodne trske, ali ih iskusni prepoznaju po rezu i probadaju im tijelo trskama ili ih izvlače van, tako da ronilac mora doći na površinu vode, ako neće da se uguši...

HRVATI I SLAVENI

Hrvatski narod ima svoje izvorno povijesno ime, pod kojim se pojavio prije tisuću i pet stotina godina. Hrvatsko ime je iranskog podrijetla, jer Hrvat na iranskome znači prijatelj. Na nadgrobnim spomenicima u Azovu nalazimo ga kao Horoath i Horovath. U Kavkazu se neko lezginsko pleme nazivalo Hvartin, a Grci nas u davna vremena nazivahu Hrobatoi. U Slovačkoj se naši pređi nazivahu Charwatima.

Iz tri natpisa perzijskoga cara Darija (522—486. prije Krista) doznajemo da je on među prvim narodima vladao i narodom Harahvatiša. Dakle, od petog stoljeća prije Krista do trećeg stoljeća poslije Krista nalazimo hrvatsko ime na prostoru koji sa slavenstvom nije imao nikakve veze. Darijev Harahvatiš i Izidorova Arahozia (Hrvatska) nalazili su se na samoj granici perzijskoga, a potom aleksandrijevske carstva, dakle u dodiru triju kultura: perzijske, helenističke i indijske...

Dok smo ranije sasma krivo učili kako su se Hrvati išćahurili iz slavenstva, došli u ove krajeve i tu osnovali vlastitu državu, danas se na temelju do sada zanemarenih povijesnih vrela dokazuje da su Hrvati, kao slobodan ratnički narod, došli sa Kavkaza i u području Visle, nekoliko stoljeća prije dolaska u današnju postojbinu, osnovali moćnu državu Bijelu Hrvatsku. Meteži i previranja u cijeloj Europi naveli su Hrvate stvaralačkog i ratničkog duha da odu dalje prama jugu. Tako dolazi do zauzeća ovih krajeva, u kojima su Hrvati opet sebi pokorili Slavene što su tu živjeli, te ih pretopili, davši im svoje ime, organizaciju i duh. Od Slavena su pak primili stanovite osobine, jezik i neke običaje. U stvari, pak, Hrvati su bili kvasac koji je dao osnovnu sadržinu, ideju slobode i državnosti tim masama pokorenih Slavena. Hrvati se nijesu među njima izgubili, nego su kao viši vladajući sloj učinili te Slavene Hrvatima.

Iz ovoga se posvema jasno vidi da su Slaveni i Hrvati u sedmom stoljeću dva potpuno odjelita svijeta (u korist Hrva-

ta). Hrvati u svemu vode nad Slavenima. Hrvati su vladajući elemenat nad Slavenima, kaže i Porfirogenet. Ali toj Hrvatskoj nestalo je traga već u devetom stoljeću. Tu Hrvatsku pojelo je slavenstvo.

HRVATI NA BALKANU

Tri stotine godina poslije doseljenja, ne zna se točno što se dešavalo u ovim krajevima. Hrvatska plemena trpe utjecaje rimsko-bizantijske i franačke, pak se pod tim utjecajima spajaju u veće cjeline.

Franačke čete Karla Velikog prodiru u naše krajeve u devetom stoljeću. Odupire im se Ljudevit Posavski, koji pridobija, štoviše, i pleme Timočana, na istoku, kao i dio Slovenaca, na zapadu. U devetom stoljeću vodimo borbe s Bugarijama, koji vojuju protivu Franaka, želeći povratiti Srijem. Bugarsko-hrvatska granica dodirivala se u kutu rijeka Save i Bosne...

Stari Hrvati, koji su izbili na Jadransko more, zavolješe ga i smjestiše se uz njegove obale. Na tim obalama, što otvarahu vidike i podizahu duh, rodilo se je Hrvatsko Kraljevstvo. Tu je Tomislav zapalio zublju narodnoga jedinstva, i pod svojim žezlom prvi puta okupio sve hrvatske zemlje. Godine 925, kad se Tomislav krunisao na Duvanjskome polju, hrvatsko ime blještalo je europskim sjajem, a Hrvatska je bila veća od današnje Albanije, Belgije, Danske, Estonije, Litve, Irske, Mađarske, Nizozemske, Portugalske, Švedske i Srbije. Ali poslije mnogobrojnih prodora i pustošenja turskih četa, od stare hrvatske države ostao je samo grad Zagreb, na rijeci Savi, sa okolicom (RELIQUAE ILIM REGNI IN CLITIS CROATAE) ostaci ostataka Hrvatske.

Ostala je i spoznaja o neprekinutom povijesnom hrvatskom području, koje se prostire od rijeka Drave i Mure na sjeverozapadu, do rijeke Drine i sinjega Jadranskog mora na jugoistoku. Bosna je oduvijek bila hrvatskom zemljom. Naša istočna granica je na Drini. Ustaški pokret, pored ostaloga, ima za zadaću cijelo hrvatsko povijesno područje vratiti u krilo matice zemlje. Bosna ima pripasti Hrvatima.

(Iz Dnevnika pukovnika Franjčevića)

Fra Avgustin hita za vojskom, sa odredom od tridesetak ljudi, među kojima je i Mujaga Dućanlija, zasopljen i obnevidio.

— Sve je ovo moje, velečasni — pokazuje Mujaga predjele šuma i njiva. — Moj babo je ovdje begovao. Sve je bilo njegovo.

— Koliko je sela imao?

— Dva kotara. Od Novoga do Dubice, sva sela pripadala su njegovom spahiluku.

— A kako je nastradao?

— Od noža — kaže Mujaga i obara oči. — I to sramno — briše Mujaga oznojeno čelo. — Namamila ga u postelju jedna vlaška drolja, sa kojom se bio spandao, a poslije mu je nožem odsjekla, znate, dolje...

— Nije ga, valjda, napala u krevetu? — ceri se fra Avgustin, a oči mu zeleno palacaju. — U krevetu?

— Jeste — uzdiše Mujaga. — Namamila ga u krevet, a onda ga rinula nožem, ispod pojasa, dolje... Od toga je umro.

— Jesi li siguran da je umro od toga?

— Od toga, bezbeli — kaže Mujaga. — Danima je kunjao, sve dok nije iskopnio.

Pritisnulo sunce, dašće žito, poglela trava. Na istoku tuđe topovi.

— Zakleo sam se, dina mi, da ću ga osvetiti, a to sam činio i prije rata — nastavlja Mujaga. — Evo, pogledajte! Pipnite slobodno, opipajte.

— Šta je to? Rana?

— Od štapa — kaže Mujaga i češe glavu. — Maznuo me po ćubi neki Babić, vucibatina, ali sam i ja krmka poslao na onaj svijet. Jesam, dina mi, na smrt...

— Koliko si odležao na robiji?

— Dvije godine — veli Mujaga. — Ležao bih i više, ali me spasoše svjedoci, rekoše da je krmak prvi nasrnuo.

— Koliko ste ih pobili u Bajića jamama?

— Ko bi to znao? — odmahuje Mujaga. — Nijesam ih brojao, dina mi, a neću ih ni brojati dok nosim pušku. Ja obaram odreda, samo ako je vlaško.

— Tako i treba — odobrava fra Avgustin. — A šta miliš o ovome, i nama? O Mihailu?

— Vlah će uvijek ostati krmak, makar stotinu vjera promijenio. Ja ih dobro poznajem. Sve su to krmci i razbojnici, a kad bi mogli, slatko bi nam glave poskidali i na kolac nataknuli.

— Ovaj je prešao u našu vjeru.

— Znam, velečasni, ali mu je duša ostala ista.

— Pokrstio se, potpisao izjavu i obukao ustaško odijelo.

— Sve je to luk i voda — siječe Mujaga. — Koga je kрмаča oprasila, do groba će ostati krmak. Do groba...

— Mihailo je naš — govori fra Avgustin, sjećajući se dana kad je pokrštena prva grupa pravoslavaca, među kojima učitelj Tatomir i šumar Mihailo. Obojica su prešla u katoličku vjeru da bi sačuvali službu i glavu. Sjetio se kako mu je Mihailo ljubio ruku i cjelovao križ, izjavivši pred svjedocima da „*posve svojevoljno prelazi u katoličku vjeru, uvjeren da jedino u krilu katoličke crkve možemo spasiti svoju neumrlu dušu i zato moli da pristupi u krilo neumrle katoličke crkve*”. Fra Avgustin ponavlja da je Mihailo njihov, to jest katolički, ali od Mujage očekuje nove dokaze da kao Srbin i bivši pravoslavac nije njihov, niti može da bude njihov, to jest katolički i ustaški, mada se pokrstio, obukao ustašku odoru i već nekoliko mjeseci predano služi ustašama.

— Ja vam kažem, velečasni, da će nas krmak izdati prvom zgodom — okreće se Mujaga ka začelju. — Možda je već i pobjegao.

— Nije pobjegao i neće pobjeći — trlja dlanove fra Avgustin. — Ja sam ga pače već isprobao, odlično se pokazao.

— Zapalio je nekoliko vlaških kuća, ali to mu neće smetati da nam zabije nož u leđa samo ako mu se ukaže prilika — ne odstupa Mujaga. — Ja ih, dina mi, ne bih primao u naše redove, već bih ih odreda obarao da ova zemlja bude očišćena i da ostane naša.

— Tiše, evo ga — šapuće fra Avgustin, motreći čovjeka koji im se približava. — Kako si, Mihailo?

— Dobro — kaže Mihailo pritežući opasač, koji se bio opustio.

— Poznaješ li ti ovo selo?

— Poznajem — kaže Mihailo. — Znam svaku kuću i svakog domaćina.

— Koliko ih ima u partizanima?

— Svi su u partizanima — kaže Mihailo. — Svaka kuća ima bar jednoga pod oružjem, a ostali im pomažu, idu s njima u akcije, nose hranu.

— Čija je ona kuća na brijegu?

— Stevana Mačka.

— A ona tamo, pored šume?

— U onoj se krio Šoša — kaže Mihailo. — Stigao je ovamo prije ustanka, sa Ivicom Marušićem. Čuvali su ga i hranili, pekli mu pogače, donosili sir i mlijeko, čašćavali ga rakijom, pravili mu ležaj od slame i bujadi, a da su znali da je Hrvat, možda bi ga i zaklali... Ja sam ga vidio kad sam šumu obilazio. Idem ja niz plećinu, a pod hrastom u bujadari, sjede ljudi. Poznao sam Gojka Šurana iz Devetaka, Mladu Graonića iz Rakovca, Lazu Desnicu iz Svodne. Svi su bili rudari u Lješljanima. Četvrti je bio Ivica Marušić, a peti Šoša. Njih nijesam ranije poznavao.

— Ko ti je kazao da su to oni?

— Žene koje su ih hranile.

— Kako se zapravo zove taj Šoša?

— Josip Mažar — kaže Mihailo. — On je iz Banje Luke, a Ivica iz Zagreba.

— Koliko ima godina? Kako izgleda?

— Mlad je, ni trideset, još se nije oženio. A visok je, koštunjav i mrk, malko poguren, s kukastim nosom i crnim obrvama. Nosi kožni kaput i rudarsku kapu. Ne govori mnogo, zamišljen, ne voli šalu.

— Jesi li razgovarao s njim?

— Jesam. Pitao je koliko ima vojske u Bosanskom Novom i jesu li stigli Nijemci.

— Da ga uhvatimo, bi li ga poznao?

— Kako da ne bih — kaže Mihailo. — Poznao bih ga među stotinu zarobljenika.

— Čime je naoružan?

— Pušku ne nosi, samo revolver i bombe. Tako je Lješljane napadao: s bombom i revolverom. Te noći je pod svojom komandom imao dvanaest karabina.

— Koliko je ustaša ubijeno te noći?

— Oko trideset. Ne znam tačno.

— Jesi li i ti napadao Lješljane? — upita Mujaga.

— Jesam, pobočnice — reče Mihailo. — Morao sam, jer je cijelo selo krenulo. Da nijesam pošao, ubio bi me Lazar Babić, kao što je ubio i učitelja.

— Kako su se ustaše borile?

— Dobro — kaže Mihailo. — Ubili su desetak šošinih roguljaša i sjekiraša, a onda su satjerani u kuće, na spratove, u zidine, odakle su pružali otpor sve dok se rudari nijesu dosjetili i donijeli sanduke s dinamitom, kojim miniraju ugaj u rudniku: podmetnuli su dinamit pod neke zgrade i bacili ih u zrak, zajedno sa ustašama.

— Ti si to gledao? Jesi li se radovao? Bilo ti je mило što ustaše lete u zrak? — zlrado ga pita Mujaga.

— Moli se bogu, pobočnice... Zašto bih se radovao? Ne-ka velečasni kaže kakav sam ja čovjek. On zna...

— Mihailo je naš dušom i tijelom — zuji velečasni, ne gledajući u sabesjednike, već brijeg na kome čuči kućica crvenog krova i bijelih zidova. Tamo se skrivao šoša. Tamo su ga čuvali, hranili, čašćavali. Tu kuću treba razoriti.

— Čuješ li pucnjavu? Za svaki metak ispaljen na ustaše, zapalit ćemo makar jednu srpsku kuću i skinuti barem jednu glavu. Drukčije ih ne možemo umiriti. Jesi li spreman, Mihailo?

— Učiniću sve što naredite — kaže Mihailo, a iz obraza mu krv silazi u bradu, lice se obavija bljedilom. Osvanuo je još jedan dan u kome je ljudska glava jevtinija od bundeve, uzdiše Mihailo u sebi i krije pogled.

— Je li daleko tvoja kuća, Mihailo?

— Moja kuća? — čudi se Mihailo. — Nemam ja kuće. Zapaljena je, pobočnice.

— Kad je zapaljena?

— Poslije ustanka. Ustaše su je zapalile, nijesu znale da je moja, a nijesu ni pitale čija je. A i majku su zaokupili, jedva je utekla niz plećinu, sve je noge iskrvavila bježeći niz plećinu, a strica Dragana su ubili, na pragu...

— Je li bio odmetnik?

— Nije bio. Izišao je pred vojsku i počeo govoriti njemački, jer je u prvom ratu bio austrijski vojnik i borio se na Karpatima, na Galiciji, a njemački je dobro govorio, ali ga ubiše.

— Zao ti je strica Dragana?

— Šta mogu — kaže Mihailo. — Tako mu je valjda suđeno.

— A kako je tebi suđeno? — navaljivao je Mujaga na mladića, samo što ga nije počeo ujedati.

— Ne znam — kaže Mihailo.

— Dina ti, Mihailo, reci pravo: da ti partizani ponude nagradu i oprostite život, bi li nas izdao?

— Moli se bogu, pobočnice. Zar da izdam ljude koji su me tako lijepo primili i od smrti odbranili? Oni tamo su me osudili, jer sam vjeru promijenio, i samo čekaju priliku da me ucmekaju, kao što su umlatili i učitelja Tatomira, jer se i on pokrstio. Zapravo, njega je ubio Lazar Babić, na svoju ruku, a i mene je tražio, majku pitao za me i kazao joj da je rodila izdajicu i da će me zaklati, a majka dotrča u šumu i nađe me i sve mi to kaže, i još mi kaže da bježim, da se predam ustašama. Zar bih vas mogao izdati?

— Ne bi mogao — kaže fra Avgustin. — Ali je potrebno da nam svakodnevno dokazuješ da si naš, samo naš, jer će se uvijek naći ljudi koji će te sumnjičiti, a sumnjičiti će te s pravom, jer si pripadao grkoistočnjacima, a grkoistočnjacima ne smijemo vjerovati. Zato se nemoj čuditi ako te ljudi budu zapitkivali, ako te pače i uvrijede ili napadnu, ako te i ozlijede, jer mnogi sumnjaju u tvoje katoličanstvo i tvoje ustaštvo. Što se pak mene tiče, neka čuje i Mujaga, ubijeden sam da u ovome odredu nije boljega ustaše od Mihaila.

— Meni bez ustaša nema života — kaže Mihailo.

— Vidjet ćemo te danas, u akciji — sikće Mujaga.

— Vidjet ćemo — veli i fra Avgustin. — Danas će se Mihailo u akciji natjecati sa Asimom Podvonikom i Matom Nosalicom. Pristaješ li na natjecanje, Mihailo?

— Pristajem — kaže Mihailo.

— Lako je s njima, bezbedi — kaže Mujaga. — Asim je slabačak, a Mate kljakav. Ako si ustaša, a kažeš da jesi, pokušaj se natjecati sa mnom: nema, dina mi, ruke koja pali brže i obara više. Takav je Mujaga.

— Znamo, znamo — smiješi se fra Avgustin. — Evo nam i Asima. Za dom, Asime!

— Spremni! — uzvikuje Asim.

— Zašto Mate zaostaje?

— On uvijek ide sporije, batrga ko preklana ovca — gricka Asim stručak djeteline. — Tražim djetelinu sa četiri lista. Ne mogu je naći, a baš mi je stalo... Tražim je velečasni, cijelo jutro, jer djetelina sa četiri lista donosi sreću.

— Srećan si ti, Asime. Zar nisi srećan?

— Sreća ti je, velečasni, isto što i rasušeno bure: ti odozgo ulijevaš, a dolje sve iscuri, pa nikad napuniti.

— Bio si u Rimu, Asime. Šta bi još htio?

— U Rimu jesam bio, kad nas je Dido Kvaternik pred papu izveo, i hvala vam, jerbo da nije vas, ja bih i danas gladovao, ko što sam cijelog svog vijeka gladovao. Jesam se namučio, braćo, ko živinče: djeca navalila, a podvornička plaća malena ko puca...

— U ustašama si dobio dobru plaću — kaže fra Avgustin. — Dali smo ti odijelo, cipele, novi stan.

— Sve sam dobio — kaže Asim Podvornik. — Dobio sam po spisku sve što mi sljeduje kao ustaši, a i Rim sam vidio, kad nas je Dido pred svetog oca izveo. Ali za sve treba zahvaliti vama, velečasni. Jer da vas nije bilo, Asim bi i danas hodao gole guzice i bio ono što i jeste: fukara pored koje ljudi prolaze ko pored...

— Zapjevajte, Asime, onu tvoju o nožiću...

Kiselo osmjehnut, Asim Podvornik pjevuši napuklo, krto i neskladno, kao da pseto zavija:

*Moj nožiću, krvavih korica,
bit će jošte srpskih džigerica...*

Asim pjevuši, a fra Avgustin ga zapitkuje:

— Kaži nam, molim te, koliko si Srba zaklao? Jesi li prešao stotinu?

— Kakvu stotinu! — zinu Asim. — Stotinu sam koknuo samo u Bajića jamama.

— Ko je više: ti ili Mate?

— Ja, Alaha mi — kaže Asim, s naglašenom željom da mu povjeruju. — Mate vam je faličan u jednu ruku: dok on obali jednoga, ja dvojicu. Alaha mi, nije da se hvalim.

— Šta si uradio s Rafaelom?

— Malo sam ga izbubetao, ali ga nijesam ubio. Da sam ga uhvatio odmah, kad sam sišao sa ringišpila, onako ljut zaklao bih ga ko pile, ali sam se poslije ohladio i samo sam ga zerice izdevetao, malo po bašuni, malo po leđima, malo po guzici, neka upamti, fukara, da ne smije bježati od ringišpila kad su gore ljudi i djeca.

— Ko se više uplašio: ti ili Mate?

— Bilo je gadno, Alaha mi. Evo i Mate. Neka kaže.

— Mate, je li bilo strašno juče na ringišpilu?

— Đavola — veli Mate. — Nije to ništa.

— Zar nisi i ti dozivao?

— Nijesam — veli Mate važno. — Nikog ja nijesam dozivao. Samo mi je dojadilo okretanje u čevrndiju. Mislio sam da ću se raspametiti.

— A nisi se prepao zrakoplova?

— Nijesam, kruha mi — odmahuje Mate. To su prдавci a ne zrakoplovi. Zrakoplovi su „štuke” koje nalete ko munja. Tap. Tap. To su zrakoplovi.

— Zašto tebe, Mate, zovu Nosalica?

— Zato što sam cijeloga života nosio robu na kaišima o vratu. I moj otac je bio nosalica.

— Je li to težak kruh?

— Težak, velečasni. Ne dao vam bog da ga okusite: po cijeli dan nosiš teret na ramenima, kaiši se usijeku u meso, žile nabreknu, samo što krv ne grune, a nitko se neće ni očešati, kamoli što kupiti i pružiti neku paru. Danima sam stajao na željezničkoj postaji pored zida, a hladno, a studeo, a snijeg pada, a noge utrnule, kosti pucaju, ramena se odvalila. To je prava robija.

— Sad si čovjek i po — kaže velečasni.

— Jesam, i hvala — odgovara Mate, češući ramena kao što je to činio nekad, pošto bi zadigao kaiše o kojima je visio sandučić sa ogledalcima, češljevima, dugmadima. — Nego da vam saopćim: uhvatili smo jednu djevojčuru. Eno je. Hej, dovedite je ovamo. Ovamo! Ovamo! Kaže da je isprijeka.

Asimova leđa gegaju na drugu stranu, prema djevojci koju ustaše drže za ruke, dok joj marama leprša na povjetarcu.

Fra Avgustin nema strpljenja da čeka, nego i sâm polazi u susret plavoj marami. Dočekuje ga lice zabrinute i

umorno, a ipak lijepo, lice sa koga bolno sjaje dva svijetla preplašena i nevina oka. Ovakva lica vidio je samo na ikonama.

— Odakle si i kako se zoveš? — pita fra Avgustin.

— Matilda — kaže djevojka. — Iz Zagreba sam.

— Iz Zagreba? — zapanjeno će fra Avgustin. — Ako si iz Zagreba, otkuda ovdje, u ovome paklu? Kako si uspjela doći ovamo?

— Idem k roditeljima — kaže Matilda. — Čula sam da je Prijedor zauzet, a moji roditelji žive u Prijedoru.

— Zar je ovo put za Prijedor?

— Rekli su mi da mogu ovuda — kaže Matilda. — Pošto vlak ne radi, jer je pruga razrovana, pošla sam cestom. Bila sam gladna, pa sam svratila u selo da potražim nešto za jelo.

— Poznaješ li Prijedor? Znaš li Anđelku Sarić?

— Lično je ne poznajem, ali sam čitala o njoj u *Hrvatskom narodu*. Dobro se držala na strijeljanju: dok su je vodili gradom, vezanu, klicala je poglavniku i bodrila ostale neka se drže hrabro.

— Jesi li ti bila u Prijedoru kad su ga zauzeli odmetnici?

— Nisam — kaže Matilda. — Bila sam u Zagrebu.

— A šta radiš u Zagrebu?

— Ja sam studentica — kaže Matilda. — Studiram farmaciju.

— A tako — trlja dlanove fra Avgustin. — Slušaj, djevojčice, dosta je izmotavanja. Moraš nam reći istinu. Partizani su te poslali da nas špijuniraš, da pratiš kretanje naših trupa i da o tome šalješ izvještaje. Nije li tako?

— Smiješno — kaže Matilda. — Partizani su avanturisti, mene njihove ludorije ne zanimaju. Oni nose glavu u torbi, a ja svoju glavu cijenim i želim ju sačuvati. Jednostavno sam pošla u posjet k roditeljima, koje dugo nisam vidjela.

— Kako to možeš dokazati?

— To baš nije lako — kaže Matilda.

— Poznaješ li kojega ustašu iz ovih krajeva?

— Ne poznam — kaže Matilda.

— Jesi li član ustaške mladeži?

— Nisam — kaže Matilda.

— A zašto?

— Nisam imala vremena baviti se i time, jer želim na vrijeme završiti studije.

— Onda ćemo te, djevojčice, predati Asimu i Mati neka bi te oni saslušali — isceri se fra Avgustin. — Oni će, naravski, lijepo porazgovarati s tobom, a ti ćeš im saopćiti sve šta znaš. Nemoj se ljutiti, moramo biti predostrožni. Ako njih dvojica, poslije razgovora s tobom, potvrde da si stvarno iz Zagreba i da nisi partizanska špijunka, bit će sve dobro: pustit ćemo te u Prijedor, k roditeljima...

— Što hoćete od mene? Što uopće kanite? — pita Matilda dok je Asim i Mate hvataju za mišice.

— Hajde, polazi — kaže Asim Podvornik.

— Ne otimaj se, kreći — dodaje Mate Nosalica.

— Kuda? — pita Matilda.

— Ne pitaj, nego polazi — kaže Asim Podvornik.

— Hoćeš li već krenuti? — viknu Mate Nosalica.

— Zašto me udaraš — zgranjava se Matilda.

— Jače, jače — dobacuje fra Avgustin.

— Svinje, to je svinjarija — kaže Matilda.

— Ti doista ne misliš slušati? — grunu je Mate Nosalica.

— Jao, jao — zakuka Matilda, dok su je vukli ka šumarku, udaljenom od puta stotinak koraka.

— Čujte, velečasni — javi se Mujaga Dućanlija. — Ja bih djevojku pustio. Dina mi, to je pošteno čeljade.

— Po čemu to sudiš, Mujaga?

— Po tome što je priznala da nije član ustaške mladeži. Druga bi lagala, ona nije. To je za mene dokaz da je iskrena i da ništa ne krije.

— Možda si u pravu, Mujaga, ali je ipak bolje provjeriti.

— Šta će djevojka reći o nama kad je pustimo?

— Zar očekuješ da ćemo je pustiti?

— Ako bude nedužna, treba je pustiti.

— Pobili smo toliko nedužnih, dragi moj, — reče fra Avgustin. — Ustaška pravila, doduše, zabranjuju ubijati nevine, ali tko se još u ratu pridržava pravila.

Matilda je zapomagala.

— Hej, stanite! — viknu fra Avgustin. — Je li priznala da je špijunka?

— Nije, velečasni — odgovori Mate Nosalica.

— Priznaće kad je bocnemo — reče Asim Podvornik.

— Zaveži, Asime — reče Mujaga Dućanlija. — Ona je nevinna. Oči joj govore da je nevinna. Djevojku treba pustiti — sjetio se Mujaga kćerke Vasve, koja leži nepomična, oduzetih udova, bolujući tri godine. Dok je posmatrao uplakanu Matildu, pred očima mu je lebdio Vasvin lik, činilo mu se da Vasva nikad neće ozdraviti, jer je Alah digao ruke od nje, kao što je u trenu pomislio da ozdravljanje Vasvino zavisi od Matildine sudbine.

— Pustit ćemo je ako obeća da nikome neće saopćiti što se desilo — reče fra Avgustin. — Zagrepčanka je, to se vidi po njenome držanju. Takovo otmjeno držanje može imati samo Zagrepčanka. Obećaješ li nam da ćeš šutjeti?

— Svinje — jecala je Matilda.

— Čuješ li, Mujaga? — raširi ruke fra Avgustin. — Upućujem joj blagu riječ, a ona me vrijeđa. Što da radimo?

— Peta točka ustaških pravila kaže da se nijedan ustaša ne smije ogriješiti o tuđi nevini život i tuđe dobro — brslačio je Mujaga.

— Nemoj mi ponavljati ustaška pravila, znam ih naizust — ljutio se fra Avgustin, posmatrajući Matildu; ona je brisala suze i namještala zamršeno pramenje kose. — Nije dovoljno što je nevinna. Treba nam njeno obećanje da nikome neće kazati da smo je premlatili.

— Zašto ste me tukli?

— Zato da stvar provjerimo — reče fra Avgustin. — To je naša metoda, i sad je sve jasno.

— Prijavit ću vas pukovniku Franjčeviću — reče Matilda. — Ja poznajem pukovnika Franjčevića i kazat ću mu sve što se zbilo.

— Pukovnik Franjčević je kod Dubice — reče fra Avgustin. — Ako želiš naći pukovnika Franjčevića i prijaviti nas, pomoći ćemo ti neka otputuješ, ali ne vlakom; postoji drugi put: niz rijeku Unu, na splavu za mrtvace.

— Hoćemo li, djevojko, na željezničku postaju? — upita Mate Nosolica.

— Na kolodvor ili na pristanište? — dodade Asim Podvornik. — Bolje je da idemo na pristanište.

— Vodite je na pristanište i pošaljite je niz rijeku, s besplatnom kartom — reče fra Avgustin.

— Kreći, djevojko — reče Mate Nosolica.

— Hajde, ne oklijevaj — požurivao je Asim Podvornik.

— Ako je dodirnete, imat ćete posla sa mnom — isprpječi se Mujaga zakrvavljenih očiju. — Djevojka je nedužna i treba je pustiti neka ide kuda hoće.

Svađa bi se rasplamsala, ali izbliza zapraštaše puške i mitraljezi. Začu se graja i dovikivanje. Ličilo je na hajku. Vojnici su, u čoporima, gonili pohvatane seljake i seljanke, dok su drugi opkoljavali kuće, zalazili u dvorišta, gazili njive sa žitom, pretresali šumarke i lovili raštrkane bjegunce.

Fra Avgustin je ugledao bošče na ženama koje su išle pred vojnicima, oborenih glava i pogrbljenih leđa. Vidio je marame na djevojkama čija su lica bila zajapurena od straha i bježanja.

— Ode Matilda — reče Mate Nosalica.

— Ja sam je pustio — reče Mujaga mirno.

— Neka ide k vrugu — reče velečasni. — Ovamo, ovamo — davao je znakove vojnicima koji su gonili pohvatane seljake i seljanke. — Vodite ih u dvorište one kuće — zapovijedao je, treći prema gomili, koja se komešala, ljuljala, zastajkiivala i kolebala, neodlučna. Fra Avgustin počeo da broji: ispred njega je bilo dvadesetak seljačkih glava. On potrča za njima.

— Jeste li pomagali odmetnicima? — upitao je s vratnica, ulazeći u prostrano dvorište, ograđeno letvama od hrastovine, na vrhu zaoštrenim.. — Gdje su partizani?

Pohvatani su ćutali, šćućureni, sabijajući se u gomilu. Glave su uvlačili u ramena, kičme savijali, oči obarali.

— Čija je ovo kuća? — upita fra Avgustin.

— Moja — reče seljak s pohabanim šešišrom.

— Kako se zoveš?

— Sreten Maćak — odgovori seljak.

— Koliko ti je sinova u partizanima.

— Nemam ja sinova — reče seljak.

— Nemaš? — približi mu se fra Avgustin. — A zašto si bježio u šumu? Zašto nas nisi čekao kod kuće?

— Bježi narod, pa i ja, eto, šta ću...

— Zar baš u šumu? Da nas gađaš karabinom?

— Nemam ja karabina.

— Nemaš jer si ga dao sinu — reče fra Avgustin. — Je li tako, Mihailo?

— Tako je — odgovori Mihailo.

— Jesi li čuo šta kaže Mihailo?

— Vi govorite svoje, a ja sam svoje kazo — reče seljak mirno.

— A ti? — obrati se fra Avgustin ženi zabrađenoj crnom maramom. — Koliko si sinova poslala u partizane? Zašto nosiš crnu maramu?

— Umrlo mi je unuča, jadna ja.

— Unuča? Čije unuča? Nisi ga, valjda, ti rodila? Čije je?

— Moga sina, gospodine ...

— A gdje ti je sin?

— Ne znam, gospodine — govorila je žena zabrađena crnom maramom. — Pobjegao je od vojske, a kuda je okrenuo, neka vam bog kaže.

— Kazaću ti ja — viknu fra Avgustin. — Sin ti je partizan. Svi ste vi banditi. Je li tako, Mihailo?

— Tako je — reče Mihailo.

— Živ se raspadao, dabogda — reče žena s crnom maramom, opazivši Mihaila koga je, izgleda, prepoznala.

— Koliko ih ima, Asime?

— Sedamnaest — reče Asim.

— Neka ulaze u kuću — zapovijedao je fra Avgustin mlatarajući revolverom. — U kuću, u kuću — davao je vojnicima znakove da pohvatane satjeraju u zgradu od hrastovih brvana.

Seljaci su pokorno ulazili na otvorena vrata u unutrašnjosti kuće, zavlačili se u budžake, želeći da budu što dalje od ulaza i ustaških očiju. Pogureni, blijedi i preplašeni, vukli su se bez otpora i nijemo, kao da padaju u grob. Niko se nije opirao.

Kad je i posljednji seljak ubačen u kuću, fra Avgustin zatvori vrata, a zatim bravu zaključa. Naokolo, po dvorištu i dalje, stajale su ustaše, zatvarajući obruč kako bi spriječili bjekstvo.

Asim Podvornik i Mate Nosalica donesoše dva naviljka slame, koju prisloniše uz daske na vratima. Stiže i Mihailo, takođe s naviljkom slame, koju odnese u podrum, govoreći

da kuću treba paliti odozdo, od podumijenti, jer lakše i sigurnije gori. Gore, uz kućna vrata, fra Avgustin ukresa palidrvce i, kao da počinje najpobožniji obred, zapali naviljak slame. Dim suljnu, vatra buknu, zahvatajući daske i grede. Slamu staviše i na prozore, u drvene okvire, koji brzo plamnuše. Suknu dim i odozdo, iz podruma.

Podmetnuta s nekoliko strana, vatra se rasplamsavala zahvatajući daske, letve, brvna, direke, žioke i grede. Plamen je sukljao prema krovu, dim je kuljao u nebo.

Oni unutra su čekali. Ni glasa, ni jauka.

Zar u Italiji, tako često, nije slušao: *Bumo ga strelali?* Na italijanskoj granici Bego je ubio Perčeca, jednog od preteča ustaškog pokreta; Vladimir Kunić, jedan od prvih ustaša u izbjeglištvu, ubijen je zato što je htio da se oženi Italijankom. U Gracu, zbog grešaka, ustaša Duića nađen je zadavljen u krevetu, a Josip Žarko je na Janka-pusti izvršio samoubistvo. Zar poglavnik u izbjeglištvu nije kaznio smrću dvanaest najodanijih ustaša koji su se bili ogriješili o zakletvu?

Primicao se gomili vojnika u kojoj su se nalazila i dva bjegunca. Oni su juče pogazili zakletvu: pobjegli su s položaja, što je ravno izdajstvu. Pogazili su naređenje i prekršili zakletvu, a to mora da bude kažnjeno.

Juče su dva čarkara pobjegla s položaja.

Danas će dva čarkara biti kažnjena smrću.

Vojska pukovnika Franjčevića već je postrojena. Tu je nekoliko stotina legionara koji danonoćno vode teške borbe, a sada, umjesto zasluženog odmora, moraju posmatrati smaknuće dvojice svojih drugova.

Pozvao je časnike da posmatraju pogubljene i da se pouče. Pred strojem su i miljenici pukovnika Franjčevića: plećati Boban, koji se proslavio u okršajima; bojnič Snur, s dječjim licem i orlovskim pogledom; bojnič Majer, riđa momčina; crni Sudar, s jarosnim očima. Stoje i čekaju.

Vojska se, u predahu, zaustavila iznad ceste, na poljanu. Časnici zapovijedaju. Čarkari se vrte, okreću se desno i lijevo, tapkaju cokulama, svrstavaju se u četvorne redove i zatvaraju krug oko Franjčevića. On im kratko saopštava da su dva čarkara prekršila zakletvu i da ih kažnjava smrću. Izgovara njihova imena, a zatim natporučniku Sudaru naređuje da izvrši kaznu.

Bjegunci su izdvojeni, pred strojem. Razoružani su i vezani. Stoje pogrbljeni, u crnim odorama koje vise žalosno,

bez opasača, bez uprtača, remnika i oružja. Mladi su, gotovo golobradi. Lica su im ispijena, sasušena i potavnjela, usne ispucale, oči ugašene: nema u njima ni sjaja ni života ni nade. Sve je iščiljelo.

Franjčević ih gleda s bolom i dugo. Poznaje ih obojicu, davno ih je zapazio. Bili su poslušni i požrtvovani, izgledali hrabri. Činilo se da će ući u red najboljih vojnika. Već je pomišljao da ih pohvali i odlikuje. Često je sa njima razgovarao, ponekad i časkao. Znao je da imaju oca i majku, da su iz Bosne. Nisu oženjeni, djece nemaju. Milo mu je što nisu oženjeni i što nemaju djece, jer bi tada njihova smrt bila još strašnija. A strašna je i ovako: roditeljima će uzeti sina, drugovima saborca. Izgubiće dva čarkara, dva dječaka, koja je htio da podigne do visine časničkog čina.

Sad je sve dokrajčeno.

Natporučnik Sudar već im je naredio da pođu prema uvali u kojoj će biti pogubljeni. Opkoljeni legionarima određenima da izvrše strijeljanje, oni koračaju neodlučno i nijemo. Jedan se osvrnuo, kao da traži prijatelja.

Oči pukovnika Franjčevića srele su se s njegovim pogledom. Nije mogao da izdrži. Oborio je oči i umalo što nije zaplakao.

Mala povorka uputila se ka padini, nedaleko od postrojenih legionara. Dvojica vezanih koračaju u sredini. Njihove glave se njišu, bez kape, sa crnom kosom.

Franjčević ih prati pogledom. Srce mu se cijepa. Zadržava suze. Naređuje Bobanu da vojsku povede na poslednji oproštaj sa osuđennicima, pa i sam ide za njima, ka mjestu na kome će biti pogubljeni. Ide tromo i sporo.

Sudar naredi da osuđennicima oslobode vezane ruke. Jedan osuđenik duboko uzdahnu. Drugi protrlja podlakticu desne ruke; na njoj se vidio ožiljak, naliven krvlju, pod kožom, u koju se ranije zasjekao lanac s katancem.

Svi zanimemješe. Čulo se kako na grani mladog hrasta cvrkuće ptica: bezbrižna, neosjetljiva, glupa ptica, na grani mladog hrasta.

Osuđennicima narediše da skinu bluze i košulje. Oni to učiniše. Ostadoše goli iznad pojasa. Licem su bili okrenuti prema pukovniku Franjčeviću i čarkarima. Nisu nalazili snage da gledaju pravo: oborili su glave i ćutali, opuštenih ruku, pogrbljene kičme, jadnog i bespomoćnog izgleda.

Franjčević se primače najprije onome što je maločas protrljao desnu ruku, sa koje je bio uklonjen lanac. Prišao mu je, uhvatio ga za ramena i poljubio ga. Ovaj mu uzvрати poljupcem i zaplaka.

Pukovnik Franjčević bez riječi priđe i drugom osuđeniku i poljubi ga. Ovaj mu odgovori poljupcem, ali ne zaplaka već reče razgovijetno:

— Pukovniče, ustaški molim, javite mojim roditeljima da sam poginuo u boju, to jest da nijesam ubijen rukom svojih drugova. Nemojte im kazati da sam pao od ruke svojih drugova. Tako vam moje majke, ispunite ovu molbu.

Franjčević nije odgovorio. Nijemo se uklonio da bi napravio mjesta ostalima. Oni su se približavali u redu da se oprostite sa osuđennicima. Prilazili su i ljubili ih, primajući njihov poljubac, jer su to zahtijevala pravila koja nalažu da osuđenika na smrt, ako je pripadao ustašama, drugovi cje-livaju u obraz, kako bi mu prije pogubljenja odali priznanje za sve što je dotad dao ustaškom pokretu.

— Tako vam moje majke, ustaški molim...

— Tako vam mojih roditelja, učinite to i meni — molio je i drugi osuđenik, koji je dotle plakao.

Franjčević nije mogao da ih sluša. Udaljio se, želeći da pobjegne od njihove nesreće. Bilo mu je zaista teško. Naročito su ga pogađale njihove molbe, za koje je znao da neće biti uslišene. Bilo mu je nepodnošljivo. Nikad se tako mučno nije osjećao.

Legionari su prilazili osuđennicima, ljubili ih i uklanjali se da naprave mjesto drugima. Cijela grupa se polako izređala. Izgledalo je da ljudi odugovlače kako bi osuđennicima, bar za koji časak, produžili život. Najzad je i to obavljeno.

Osuđennicima ponovo vezaše ruke. Preko očiju im staviše marame. Bili su okrenuti puškama.

Sudar je komandovao:

— Po trojica na jednoga... Trojica desno, trojica lijevo... Puni puške... Nišani... Pali...

Kažnjenici su oboreni istodobno. Nijedan nije jauknuo, niti se pomjerio. Pali su licem ka zemlji. Tako su i ostali, zariveni u travu.

Brzo su ih sahranili, pokrivajući busenjem leševe. Zako-pani su bez kovčega, do pojasa goli, u šatorskim krilima.

Ruke su im ostale vezane. Nisu im skinute ni marame sa očiju.

Sve je pokrila zemlja.

Što da javim njihovim roditeljima, uzdahnuo je Franjčević, stiskajući usne. Grlo mu se sušilo. Mučilo ga je osjećanje krivice za njihovu smrt. Ali nisam kriv ja nego oni i pravila, pokušavao je da se opravda. Morao sam ih kazniti, za primjer drugima. Ali što ću kazati njihovim roditeljima? Treba li im reći istinu, ili je bolje poslušati njihove sinove pa im kazati kako su pali u borbi?

— Što bi trebalo saopćiti njihovim roditeljima? — ugleđao je Rudolfa, lažno zamišljenog. — Što da im kažem?

— Kažite da su im sinovi kažnjeni zbog dezerterstva — reče Rudolf. — Dezerterstvo se u svim vojskama kažnjava smrću.

— Teško mi je pala ova kazna — nastavljao je Franjčević, kao da se ispovijeda. — Ovo je prvi slučaj strijeljanja mojih čarkara. Strašno sam se uzбудio.

— Ne uzbuđujte se, pukovniče — verglao je Rudolf. — Barem ste vi naučili na teškoće. Ustaška pravila jasno ističu kako treba postupiti u ovakvim slučajevima. Apropos, pukovniče, htio sam vas zamoliti za jedan primjerak ustaških pravila. Vi to vjerojatno posjedujete kao jedan od preteča ustaškog pokreta.

— Ja sam jedan od prvih čarkara, ali nisam preteča — reče Franjčević. — Ja sam čarkar koji se sticajem okolnosti našao u prvim redovima.

— To sam i htio istaknuti — popravljao se Rudolf, šarajući pogledom po travi. — Htio sam kazati da vi kao jedan od prvih ustaša u izbjeglištvu vjerojatno posjedujete ... naime imate ...

— Imam — reče Franjčević, otvarajući torbicu od žute kože, obješenu o bedro. Dugo je prelistavao, prebirao, podizao i preturao, mrmljajući u bradu. — Evo ih. Ovo su pravila, u sedamnaest točaka. Točka prva ...

Ustaška hrvatska revolucionarna organizacija ima zadatacu da oružanim ustankom (revolucijom) oslobodi ispod tuđinskoga jarma Hrvatsku, da ona postane potpuno samostalnom i neovisnom državom na cijelom svom narodnom i povijesnom području ...

— Koja točka govori o tuđim nevinim životima i tuđem dobru? — upita Rudolf.

— Točka peta — reče Franjčević.

Nijedan se ustaša ne smije ogriješiti o tuđi nevini život ili o tuđe dobro. Pod prijetnjom kazne smrti, zabranjeno je pljačkanje...

— Meni su ova pravila potrebna iz više razloga — govorio je Rudolf, povlačeći se, kao da je osjećao da ga Franjčević ne sluša i ne voli.

Kad se Rudolf udaljio, Franjčević sjede na oboreno stablo. Nisam se ogriješio o pravila, to je najvažnije, uzdahnu on, sjetivši se strijeljanih čarkara koji su ostali u grobu. Eto što ti je život: do jučer smo zajedno jeli, borili se i spavali pod istim krovom, a danas ih nema, i što je najstrašnije, pogubljeni su našom rukom. Ne ubijamo mi samo Srbe, pomisli. Ubijamo i Hrvate, komuniste, a ubijamo i svoje, mada to teško priznajemo. Ubijamo i jedan drugoga, razmišljao je posmatrajući vojnike koji su se razvijali u strijelce, primičući se Božićima i Mirkovcu.

Toliko dana uzaludno pokušava da prodre dalje od Bjelajaca, prema Gornjoseocima i manastiru Moštanci, ali ga uvijek dočekuju i uvijek vrata na polazne položaje. Čuo je da se tamo nalazi bataljon Kozarskog odreda. To zna pouzdano, ali je utoliko čudnije sve ono što se zbiva: kako taj bataljon koji nema više od pet stotina vojnika odolijeva stalnim nasrtajima crne legije? Šta ga drži? Da mu se nisu pridružili udarnici Ranka Šipke ili brigada Ivice Marušića?

Najnovije vijesti teško su ga pogađale. Saznao je da su Nijemci nezadovoljni poduhvatima ustaških i domobranskih pukova, a naročito prigovaraju Prvoj gorskoj diviziji, koja je raspršena. To je Nijemce natjeralo da stvari uzmu u svoje ruke: sinoć se potpukovnik Henšel približio Franjčeviću i u povjerenju mu rekao da uskoro dolazi pod njegovu komandu, jer mu je general Borovski, po zapovijesti generala Štala, saopštio da se pripremi za preuzimanje nove dužnosti — postavljen je za glavnokomandujućeg svih trupa na odsjeku Prve gorske divizije, njemačkih ojačanih bataljona i crne legije. Franjčević je zanijemio. Ogorčenje ga je ugušilo.

— Je li to, doista, istina? Zar mora biti tako?

Grmjelo je, zemlja je podrhtavala. Topovska huka pozdizala je ptice u nebo. Vidio je sivo-bijelog zeca, koji je iskočio iz grma i bjesomučno potrčao, smiješno zabacujući zadnji dio tijela što se grčilo i propinjalo.

Danas neće biti odstupanja. Posmatrao je legionare: njihove crne odore osvajale su plećine, strništa, kupusišta, krompirišta, tratine i djeteline, s plastovima i stogovima. Prodirali su brzo i odlučno, ne uzmičući, mada su ih partizani čekali, kao i ranije u tolikim susretima. Bio je siguran da će legionari danas odgovoriti partizanima istom mjerom, nadmećući se s njima, pa je povjerovao da je strijeljanje one dvojice bilo ne samo korisno nego i gotovo spasonosno: sad nijedan ustaša neće smjeti da se povuče bez naređenja, jer zna šta ga čeka.

Vidio je grupice partizana što žurno grabe uz plećinu. Neki su trčali, sa puškama u rukama, padali i dizali se, pa nastavljali trčanje, zalazeći u šipražje i žbunje, gdje im se gubio trag. Zatim su se ponovo ukazivali iznad šume, na visovima, na kojima su, izgleda, pripremali otpor. Odatle bi, pokatkad, odjeknuo pucanj, kao nagovještaj borbe koja će tek da se rasplamsa. Ali to je bilo daleko, na novim položajima: stare položaje već su držali legionari pukovnika Franjčevića, paleći sve što je moglo da gori, naročito sijeno.

— Pukovniče, ustaški javljam, zarobili smo grupu odmetnika.

— Sa oružjem?

— Nemaju oružje, osim nekoliko bodeža.

— Imaju li vojničke odore?

— Ne. Nose gunjeve.

— To su seljaci, dječko — skočio je i pošao prema voćnjaku ograđenom živicom, podno spaljene kuće.

Ipod crnih stabala nagorjelih šljiva, jabuka i krušaka, šarenjela se gomila seljaka. Najviše je bio staraca i žena. Nisu se vidjela vojnička odijela. Muškarci su imali šešire, šubare ili kožne kape sa štitom od kartona, kakve su prije rata nosili rudari u Lješljanima. Bili su ogrnuti gunjevima od vune ili čupavim ovčjim kožusima sa izvraćenim runom, koje ne propušta kišu, a bilo ih je i bez kaputa, u majicama ili samo u košuljama i gaćama, uprljanim blatom i zamašćenim uljem ili kolomazom. Žene su nosile bošče od pamučne tkanine, izvezene po ivicama svilenim koncem raz-

nih boja: bošče su im pokrivale glavu i zabrađivale lice, padajući niz pleća, do pojasa. Na djevojkama su lepršale marame.

— Povješat ćemo ih, neka se upamti kad je ovuda prošla crna legija — stezao je zube, kao da se sveti za nevolje i muke kroz koje je prošao. Činilo mu se da seljake mora povješati naročito zbog dvojice jutros strijeljanih legionara, koji ne bi izgubili živote da su odmetnici položili oružje.

On opazi i dva djeteta. Bili su to dječaci od desetak godina, bosonogi, gologlavi, tršave kose, poderanih nogavica, iscijepanih košulja, musavnog lica. Gledali su unezvijereno, potpuno zastrašeni. Začudo, bili su izdvojeni od ostalog svijeta, usamljeni pod krošnjom jedne šljive.

Šta da radim s njima? pitao se, uklanjajući pogled s tršavih dječjih glava. To su srpske glave, ako su i dječije! To su Srbi, a mi znamo kako moramo postupati spram Srba.

Poklat ćemo ih, rekao je poglavnik još 1934, u Torinu. Drugi put je rekao: *Nakon pobjede, Srbe koji ostanu živi, iselit ćemo u Sibiriju*. Kvaternik je kazao: *Naš plan i naša tvrda odluka jeste da Srbe istrijebimo*. Lorković je izjavio: *Mi nastojimo da nestane Srba iz naših krajeva. Područje Kozare, koje je naseljeno isključivo Srbima, bit će pretvoreno u zgarište*. Ako je tako, onda je sve jasno.

Objesit ćemo ih o granje ovih stabala, pomisli Franjčević, posmatrajući voćnjak u kome je čekala gomila seljaka. Ali gdje da nađemo toliko konopaca? Zar moraju biti obješeni baš na konopce? Mogu nam pomoći i ulari, uzice, kaiši, čak i svitnjaci, usukani rupci, marame i bošče. Sve ćemo upotrijebiti da ih povješamo, a povješat ćemo ih pokraj druma da im se tijela njišu i zastrašuju prolaznike.

— Trči dječko, zovi mi Bobana.

Opet je pogledao u tršave dječije glave, savijene pod šljivom, koje su ga, začudno, podsjećale na malog brata, umrlog davno, u djetinjstvu, kad mu je bilo sedam godina...

Kad su tenkovi zatutnjali, u Prijedoru je nastao metež: nije se znalo da li neprijatelj prodire sa sjevera ili s juga, niti je bilo uputstava za odbranu. Izgleda da partizani, opijeni slavom i ratnim pobjedama, nisu očekivali napad, a najmanje tako silovit prodor: to ih je ošamutilo i izbezumilo. Tenkovi su ih odsijekli od ostalog svijeta, ispriječivši se pred vratima zgrada u kojima su se mnogi partizani zatekli: morali su da bježe preko bašča i krovova, da skaču kroz prozore i jure na sporedne izlaze, preko ograda i dvorišta, lomeći noge. Tu su neki otkriveni: bez mogućnosti da se brane i bez sredstava za valjanu odbranu, obezglavljeni i stiješnjeni, bili su sasječeni.

Tako se vojska majora Ditera dočepala Prijedora za nepuna dva časa.

On je već smišljao izvještaj koji će da pošalje pretpostavljenima. Ali u ovoj pobjedi nije tražio prst providnosti i naklonost sudbine. Pobijedio je, pa šta? To je moglo da mu zavrti glavu, ali on više nije bio ni sujetan ni slavoljubiv. Nije čak zaželio da pobjedu proslavi sa svojim drugovima, kako je to ranije činio. Jedino je htio da se okupa, jer ga je, čim je izišao iz kola, počela daviti prašina.

Odakle ovolika prašina u gradu? upitao se, potpisujući naredbu o obaveznom polivanju ulica: građani će, od ovog časa, tri puta dnevno morati da polivaju ulice ispred svojih kuća i stanova. Bila je to njegova prva naredba. Zatim se sjetio da je grad, poslije borbe, zakrčen leševima koje niko ne uklanja i koji će, na vrućini, brzo početi da smrde i da trunu. Naredio je da se pokupe i sahrane svi mrtvi, bez obzira kojoj vojsci pripadaju. Prema prvim procjenama, u gradu je bilo preko dvije stotine mrtvih partizana i njihovih pomagača. Poginulih je bilo i među Nijemcima i ustašama. Naredio je da se oni izdvoje, ukoliko mogu da se prepoznaju po odjeći ili na drugi način, kako bi ih sahranili zajedno.

Bilo je još posla u gradu: trebalo je pohvatati preostale komuniste koji se kriju po kućama, baščama i živicama, jer nisu mogli da pobjegnu: oni su naoružani revolverima i bombama, možda i puškama i mitraljezima, srpemni da pucaju. Kad i njih očisti (a to nije lako), Diter će moći da pošalje izvještaj o potpunoj pobjedi, pa onda da odahne, okupa se, odspava i počne da slika, što je žarko želio.

U međuvremenu su stigle vijesti o okršaju kod Piskavice: tenkisti su naišli na jaku partizansku grupaciju koja je namjeravala da prodre s juga preko ceste u Kozaru, napadajući ustaše i domobrane na Kneževića Gaju. Zametnula se borba u kojoj su partizani uspjeli da razoružaju preko hiljadu ustaša i domobrana. Ali kad su partizani, prikupljajući zaplijenjeno oružje i hvatajući zarobljenike, pošli prema cesti koja ova naselja odvaja od Kozare, pogodio ih je grom. Bili su to njemački tenkovi: pojavili su se iznenada, u gustim redovima, preko njiva, žita i livada. Nastalo je kasapljenje. Partizani su pokušavali da umaknu, jer tenkovima nisu mogli da se suprotstave. Padali su. Ranjeni su jaukali i dozivali pomoć, nalazeći smrt pod tenkovskim gusjenicama ili pucajući sebi u glavu. Ugledavši tenkove, ustaše i domobrane koji su ranije položili oružje i pomišljali da se predaju, ponovo su uzimali puške i mitraljeze. Tako su se partizani našli između dvije vatre: između tenkova, koji su ih napadali s ceste, i između razoružanih ustaša i domobrana koji su se ponovo laćali oružja. Bilo je to čerečenje a ne borba: poslije okršaja izbrojano je preko stotinu partizanskih leševa.

Najzad se major Diter okupao. Okupao se u kući jednog činovnika: tu kuću je uzeo za svoj štab. Obrijan, čist i dobro raspoložen (jer je cijele noći spavao), zamišljao je kako će, već sutradan, u rano jutro, dok mnogi leže u postelji, početi da slika: djelo započeto u Bavarskoj.

Sutradan je to zaista i učinio. Ali nije mogao da radi dugo i koliko je želio. Vojnici su dolazili, zapitkivali i odlazili, potčinjeni tražili savjet, saopštavali novosti: zvonio je telefon; jednom se javio i general Štal, raspitujući se o pojedinostima koje Diter iz razumljivih razloga, u svom pisanom izvještaju nije mogao ni da pomene. Jednom riječju, u osvojenom gradu, punom vojske, prašine i nereda, jedva se

moglo i disati a kamoli slikati, i major Diter je to napokon razumio.

Još dva dana prohujaše u poslovima. Započetu sliku nije ni dodirnuo ...

Petog dana, na žalost, pošto je cijelu noć proveo u proučavanju situacije, morao je krenuti cestom prema Dubici, ka Jelovcu i Knežici, gdje su partizani grupisali brojne snage i gdje su pukovi njemačke, ustaške i domobranske vojske, pod komandom generala Borovskog, vodili žestoke borbe.

Dešavalo se nešto veoma zabrinjavajuće, jer su u Prijedor stizali automobili, kola i kamioni prepuni ranjenika, koje je Diter posmatrao dok se vozio cestom, ka Dubici. Bilo je strašno: nabacani jedan na drugoga, sa zavojima preko čela, preko glave ili na rukama, ranjenici su stenjali, ječali i jaukali, truskajući se na vozilima, što im je povređivalo rane i uvećavalo bolove: najbolje su to izražavala njihova lica, smlavljena, zgrčena, blijeda i iscijedena.

Na sreću, kolona s ranjenicima brzo je progrljala, pa je Diter mogao da nastavi posmatranje predjela kroz koje je prolazio prvi put u životu. Cesta se strmo penjala. S desne strane, iznad kućica rasutih po plećinama, povrh njiva s pšenicom, ječmom, djetelinom i kukuruzima, uzdiže se planina u plavičastoj magli, obasjana suncem. To je Kozara. Major Diter je posmatrao crnu šumu što se proteže nad bregovima, pokrivajući ih kao sjenka. Uostalom, Kozaru je mogao da vidi i iz Prijedora, crnu i narogušenu, u maglama, nadnijetu nad sansko polje, sličnu džinu koji spava. Učinila mu se takva i sad, obavijena timorinom. Tamo, u tim šumama, u sinjoj magli, kriju se partizani, sabijeni u obruč.

Diter je vjerovao da su njemačke, ustaške i domobranske trupe ostvarile svoj prvi borbeni cilj: prodorom u Prijedor i pritiskom od rijeke Une, koji traje već nekoliko dana, stigle su na dubičku cestu i ovdje postavile neprobojnu zaprečnu crtu, sastavivši obruč u kome partizani treba da budu uništeni.

Teška kola su stenjala, drmusala se i poskakivala, mišći uz padinu prema vrhu brežuljka, na kome se bijelio zavijutak ceste, kad se major Diter sjetio pisma primljenog iz Bavarske. Pronašao je u džepu to pismo i počeo da ga čita, ko zna po koji put:

Dragi moj Jozefe,

u trenutku kad budeš čitao ovaj list, tvoja žena sigurno će već biti majka. Idem u bolnicu da rodim dijete. Ukoliko zaista bude sin, učiniću sve kako je dogovoreno, to jest nadjenuću mu ime tvog oca, Franca. Čuvaj se, Jozefe, obuzdavaju svoju plahovitost, ne izlaži se opasnostima. Misli na mene i na svoje dijete koje će sigurno doći na svijet prije nego što do tebe stigne ovo pismo. Misli na nas, Jozefe, a ja ću da se molim bogu za tvoj život, s nadom da će premilostivi bog uslišiti moju molbu.

Grli te i ljubi tvoja

I z a b e l a

Pročitavao je pismo koje je prije dva dana stiglo iz Bavorske i, ma kako to čudno izgledalo, njegovo lice ponovo se zamračilo kao i u času kad je prvi put otvorio koverat sa poštanskim žigom iz Minhena. Obradovao se, ali je i strepio. Bolje reći, radost ga je zabrinula, pa čak i rastužila, jer se pitao šta će biti sa Izabelom. Hoće li preživjeti porođaj? Znao je da neke žene umiru i ne ugledavši svoje dijete, pa se bojao, opsjednut crnim slutnjama. Zar bi se moglo desiti da izgubi Izabelu?

Klupko je počelo da se odmotava: jasno je osjetio, još jednom, svirepost rata, zločinstvo odlazaka u tuđe zemlje, uzaludnost obračunavanja, klanja i krvoprolića, ludilo tumanjanja po nepoznatim predjelima, na kojima njemački vojnici, Diterovi vršnjaci i njima slični, gube živote, dok im daleko, u puštoj otadžbini, strepi majka, očajava otac, plače žena.

Dao bih sve što imam da mogu ovog časa biti tamo, u bolnici, pored Izabele, koja se možda rastaje sa životom, uzdahnuo je major Diter, ali ga je nova povorka ranjenika, natovarenih na seljačka kola i vojničke kamione, prenela iz snatrenja.

Bože moj, pa to je prava bitka, razrogačio je oči, brojeći kola i kamione s ranjenicima, koji su ležali na leđima, kao posječena stabla. Odakle toliko, za ime božje? Zar je partizanski otpor tako žestok i silovit?

Diterova kola izbila su na vrh brežuljka, sa koga se na daleko prostirao vidik: na lijevoj strani naziru se prostrane kose i mrki bregovi; na desnoj: obronci planine s tamnim šumama; a naprijed, koliko oko može da dosegne, blagi predjeli njiva i šumaraka, pa seoske kućice s crvenim i crnim krovovima i blijedim zidovima.

Je li to Jelovac?

Diter je rasklopio geografsku kartu. Tamne mrlje: Palančište, Poharino Brdo, Hajderovci, Gornji Jelovac... Ovo je Jelovac, rekao je i za časak je sve iščiljelo: i Izabelino pismo, i briga o porodici, i misao na zavičaj. Opet je stizao u ratno područje, odakle ga je vrebao protivnik, prijeteci mu smrću.

Naokolo je grmjelo.

Gorjele su seoske kućice i staje: sa njihovih krovova podizali su se oblaci dima, tromo, i vukli se u nebo. Plamen je lizao, palacajući i razgoneći dim. Jedne vatre su dogorjevale, gaseći se, druge se razbuktavale, šireći požar.

Izvrсна ideja za sliku, pomisli Diter i pažnju usredsredi na šumicu u dolini, kroz koju protiče potok između barica i livada, dok se naokolo, s jedne i druge strane, nižu vijenci dima i vatara, u kojima nestaju zapaljene kuće. Ovo treba zabilježiti, sjeti se Diter platna, štafelaja, palete i boja. U ovaj pejzaž, sličan Gogenovim Tahitima, treba ubaciti čovjeka koji uzaludno pokušava da se odupre opasnostima. Tog čovjeka vrebava smrt. On je svjestan opasnosti, ali ne može da je izbjegne, niti može da se odbrani. Čovjek je sapet, okovan, zblanut, i samo ga korak odvaja od potpunog poraza. Ovdje, u šumi, biće mu i grob. Tom čovjeku. Biće to slika ravna nekom Direrovom ili Gajinom platnu...

Uto, iza niskog žbuna pred njega iskrsnu čovjek pokriven zelenom mrežicom za prikrivanje.

— Putlic! — povika Diter radosnim glasom, a vozač koji je upravljao kolima iznenađeno se okrenu i pogleda ga kao i prije nekoliko dana kad je na cestu banulo ono june. — Ko bi rekao, prijatelju, da ću sresti baš vas?

— Dolazite u pravi čas — reče Putlic. — Već dva dana uzaludno pokušavamo da savladamo neprijatelja, ali se odupiru kao da ih ima cijela divizija.

— Zna li koliko ih stvarno ima?

— To niko ne zna — reče Putlic. — Upravo povjerujete da su uništeni, a oni se iznenada pojave, pa čak izgleda da ih ima više nego ranije.

— Upotrebljavaju i topove?

— Natürlich! — reče Putlic. — Imaju i topove i bacače. Čak imaju i dva tenka.

— Jesu li satjerani u obruč?

— Prijatelju, vi ste neizlječiv romantičar — nasmija se Putlic škrto, suvim usnama na kojima su se vidjeli tragovi blata i trunja. — Još ćemo se pomučiti dok obavimo taj zadatak.

— Šta? — začudi se Diter. — Zar se oni nalaze sa obje strane ceste? Zar nisu opkoljeni?

— Niko ne zna gdje se nalaze — govorio je Putlic. — U toku dana su relativno mirni, manje napadaju i lakše se povlače, ali u toku noći, kad padne mrak i kad ove predjele pokrije tama... — smiješio se umornim licem, na kome su se nazirali tragovi naprezanja i muka.

— Gdje su naše trupe? — upita Diter, pošto je vojnicima naredio da se zaustave. — Gdje su naše prednje linije?

— Svuda — reče Putlic. — Pogledajte onu žutu zemlju. To smo mi prekopali. To su rovovi u kojima su naši vojnici već bili, ili su i sada tamo.

Diter je posmatrao vijence žutih iskopina po brežju, gudurama i plećinama. Svuda su zjapili rovovi, samo rovovi, sa žutim grubobranima od ilovače, kolja i kamena. Vidio je četvrtasta gnijezda za mitraljeze i topove, duboke jame, saobraćajnice i spojnice: od njive do njive, od plota do plota, preko tratina, bašča, živica, žita i šumaraka. I lijevo i desno od ceste sve je bilo prekopano. Iz ponekog rova izbijala je siva vojnička kapa ili puščana cijev.

— Nalazimo se u Jelovcu, zar ne?

— Da, ovo je Jelovac — reče Putlic. — Moje snage imaju zadatak da s dijelovima divizije pruže pomoć razbijenim domobranskim i ustaškim pukovnijama, koje nisu uspjele da ovladaju ovim područjem. Sada sve prelazi u naše ruke, jer hrvatske jedinice, tako reći, i ne postoje. U vezi sa tim je i vaš dolazak. Kako glasi naređenje?

— Da prodrem cestom do Knežice — reče Diter. — Gdje je Knežica? Je li daleko?

— Ono je Donji Jelovac — reče Putlic. — Knežica je dolje, iza onih gajeva.

— Zaustaviću se u Knežici — reče Diter.

— Srećno, prijatelju — reče Putlic s neskrivenim žaljenjem, kao da je Ditera ispraćao u smrt. — Opominjem vas da se nalazite u području najvećih opasnosti. Ovdje vam svakog trena može kuršum prisuvirati glavu, a tamo, prema Dubici, opasnost je još prisutnija. Treba da se čuvate, naročito noću kad banditi divljaju. Uostalom, sve će vam kazati oficiri i vojnici koji vas očekuju.

— Je li Borovski u Dubici ili ovdje?

— Nije lud da se miče iz Dubice!

— Do viđenja, prijatelju — rukovao se Diter s Putlicom, pa se udalji čvrstim korakom. Osvrnuo se i, sa ceste, mahnuo rukom. Tek sada se vidjelo koliki je majo Diter: visok, temeljan, snažan, utegnut opasačem, u dubokim čizmama.

Mada to nije htio da prizna, poslije razgovora s Putlicom, koji je zapovijedao jedinicama oko Prijedora, Diter se vidno uznemirio. Nije to bio strah od pogibije u boju, prsa u prsa. Zahvatilo ga je osjećanje glupe smrti od lutajućeg kuršuma koji nikome nije namijenjen, ali koji svakog može da pogodi: doletjeće odozgo, iz onih šuma, i razmrskaće mu mozak na najgrozniji način, kao da ga je kakva baraba maznula sjekirom.

Zar bi takva smrt bila dostojna majora Ditera? Zar bi slavni oficir, major Diter, mogao da umre tako bijedno, nevilleški, od kuršuma koji je namijenjen svakome? Nekad bi sebi odmah postavio ovakva pitanja, a sad je ćutao, zamišljen i brižan.

Zar je važno kome je upućen metak od koga čovjek pada i gine? Bitan je čin a ne način... A čin je isti, jer je i smrt ista: od čovjeka uzima sve, a ne ostavlja mu ništa. Nije važno kako uzima, bitno je da mu ništa ne ostavlja. Gledao je naprijed, ka crnim tenkovskim kupolama, pod kojima su ljudi, prituljeni i nevidljivi, očekivali naredjenja. Nabijajući kapu na čelo, što je trebalo da bude znak odlučnosti, on zapovjedi pokret ka Knežici.

Ugledao je povorku kola i kamiona, natrpanih vojnicima sa zavojima. Opet ranjenici. Odakle stižu? Odakle toliki? Zar su partizani doista tako jaki?

Još nije mogao da povjeruje. Jedina utjeha (da li se to može nazvati utjehom), bili su crni dimovi naokolo. Oblaci dima podizali su se iznad krovova, povrh kokošinjaca,

svinjaca i štagljeva. Pramenje gareža lebdjelo je u visinama, u vjetru i plamenu.

Ko ih potpaljuje? pitao se Diter. Ustaše? Pale, svakako, i naši u znak odmazde. Među ranjenicima ima i Nijemaca, a ima ih svakako i među mrtvima, koje nisam vidio, a koji leže tamo, po gudurama. Vatre su dio osvete, dimovi spadaju u odmazdu koju je general Štal predvidio pišući zapovijest za napad.

Prolaze kola s ranjenicima. Tutnje kamioni. Ječe ljudi. Oblaci se gomilaju. Dim i plamen. Mutno nebo.

Grme topovi. Njihov prasak dopunjuje huku tenkova, huku koja odjekuje potmulo i pridavljeno.

Diterov odred prodire prema Knežici. Cesta je izrovanja i tijesna. Ovakve ceste građene su u Njemačkoj prije dvjesta godina, pomisli. Bilo mu je milo što se okupao. Ako poginem, biću barem čist. Pripremao se za okršaj, ali okršaja nije bilo.

Odred je srećno prošao zavijutke, zaobišao šumarke, izvukao se iz klanca i stigao u prostrano polje na kome se prostiralo selo. Diter je pogledao u kartu: raskrsnica puteva; jedan krak vodi u Dubicu, drugi u Kostajnicu, a treći ide gore, mlječaničkim jarkom, u samu Kozaru. Pitoma i bogata knešpoljska ravnica s livadama, pšenicom, ovsom i ječmom, prostire se na sjever spajajući se u daljini s plavilom neba.

— Je li ovo Knežica? — upita Diter vojnika koji je stajao ukraj ceste.

— Da — reče vojnik.

— Šta je ono tamo? Šta se događa?

— Sahrana — reče vojnik.

Diter je izišao iz kola i uputio se prema gomili okupljenoj na poljani, nedaleko od ceste, podno šumice. Da li ga oči varaju? Nije mogao da gleda. Uzdahnuo je i oborio oči, poželjevši gutljaj vode ili rakije.

Gomile mrtvacu ležale su ispred njega. Bilo ih je mnogo. Brojao je i brojao, zagledajući im u noge, a onda je prestao da broji jer se umorio. Vidio je razgolićene grudi, ukočena lica, žute tabane i crne čizme, ili samo šinjele, pod kojima se naziralo tijelo, djelimično otkriveno.

Najednom, sasvim neočekivano, pljusnu kiša. Oštre kapljice udarale su u skamenjena lica, u oči sklopljene ili ši-

rom otvorene i staklastosjajne, u gole noge, u ruke prekršene na grudima. Pljusak je šibao po mrtvacima, mjeseci blato koje je prskalo. Pljusak je šibao ljude bez zaštite, ali oni nisu ni imali potrebe da budu štice: dobili su ono što vjerovatno nijedan od njih nije želio, a sad su samo čekali na svoje mjesto u zemlji.

Diter je ugledao fra-Avgustina: stajao je sa krstom u ruci, oklembešenih ušiju, pogrbljen, nad leševima. Bio je to, svakako, težak trenutak u životu fra-Avgustina, koga Diter nije volio, ali koga je, u ovom času, morao da sažaljeva, kao što je žalio i sebe, jer je bio svjedok strašnog prizora.

On primijeti tri jame, ne baš duboke, ali veoma duge i ravno iskopane, široke možda dva metra. Ličile su na robove protiv tenkova, kakve su vojnici često kopali na vježbama. Primičući se najbližoj jami, Diter opazi mrtvace spuštene u nju: ležali su jedan do drugog, bez sanduka, zamotani u šatorsko krilo, ispod koga se naziralo tijelo, sa zgrčenim koljenom ili jače ispruženom rukom što se ukočila pod naboranom tkaninom. Jedna ruka virila je ispod šatorskog krila, visoko podignuta, kao da komanduje. Mrtvaci su stizali jedan drugoga i pridruživali se onima u ruci: stizali su na nosilima, na rukama svojih drugova, koji su im ođavali posljednju poštu. Neki su nošeni goli, bez ikakve podloge ili u gaćama i košulji, bez uniforme, kako su zatečeni, poslije boja.

On je brojao. Bilo ih je mnogo.

On je uporno brojao dok je kiša pljuštala, zalivajući mrtvace i pokrove. Pljusak je ličio na prolom oblaka. Nebo se naprosto razjapilo i stropoštalo na zemlju, ali su vojnici bez roptanja obavljali posao: ćutke su prilazili mrtvacima, podizali ih na nosila, ili ih nosili na rukama, i polako ih primicali velikim jamama. Kiša je svirepo pljuštala, lijepeći blatom lica mrtvaca i spirajući krv, koja se miješala sa prljavom vodom. Tako su lica onih koji su ležali otkriveni postajala musava, crna, zamrljana, kao lica rudara koji izlaze iz ugljenokopa. Činilo se, pokatkad, da to na zemlji i nisu ljudi, već komadi ilovače i kamena.

On ih je uporno brojao.

Pridruživali su se jedan drugom, sjedinjeni, nalazeći u jami mjesto za sebe i ostavljajući mjesto za one koji treba da stignu. Ovi su pristizali, ukočeni i spremni da izvrše i

posljednju obavezu: da budu zakopani jedan pored drugoga kako je naređeno.

Kad je i posljednji mrtvac s ledine prenijet u raku i položen pored susjeda, čija su koljena strčala pod tkaninom šatorskog krila, major Diter je uzdahnuo duboko i poraženo. Tri stotine, rekao je. Da nisam brojao, ne bih vjerovao. Zar je moguće da ih ima toliko?

Prenuo ga je glas potpukovnika Henšela, koji je odavao poštu poginulima. Rekao je, osim ostalog, da će u ovim rakama, u smrti, ležati zajedno njemački i hrvatski vojnici. Njihova žrtva je neprocjenjiva, a njihovo djelo ulazi u istoriju.

Poslije Henšela govorio je potpukovnik Rudolf. On je rekao da će bratstvo njemačkih i hrvatskih vojnika, koje se kuje na ovaj način, u borbi, ostati vječito i nerazrušivo.

Onda se pojavio fra Avgustin. Sa krstom u ruci, u mukloj tišini koju je samo pljusak remetio, pjevushio je opijelo. Njegove riječi nestajale su u kiši i grmljavini, dopunjavanoj pljuskom pušaka, mitraljeza i topova, ali on je revnosno obavljao svoj posao, crn i leden kao sudbina. Na kraju je oficirima dao znak da je molitvu završio.

Grunule su puške, posljednje puške na zemlji, čiju jeku mrtvaci nisu mogli da čuju, iako je njima bila namijenjena. Prasak je odletio u nebo, vjetar ga je progutao.

Poče zakopavanje. Teško busenje odvaljivalo se i stro-poštavalo, rasipajući se po mrtvacima i pritiskujući zelenu tkaninu na leševima. Kiša se slivala, blato rastezalo i lijepilo o lopate i krampove, a zemlja padala i padala: teška, mokra, gnjecava ilovača i crnica.

Rasle su humke, duge i žute, pokrivena tek iskopanom zemljom, koju je kiša zapljuskivala. Napokon se izdigoše više od pola metra iznad trave i opalog lišća, koje se lijepilo za cipele, lopate i busenje.

Na istočnoj strani, nad humkama, povrh glava sahranjenih vojnika, zabodeni u zemlju, bijeli i crni, njihali su se krstovi, napravljeni na brzinu od hrastovih daščica, ili prosto od dva prekrštena i ekserima prikovana kočića, na kojima je ime poginulog jedva moglo da bude napisano. Kiša ih je zalivala, pa se činilo da to i nisu krstovi, već čudne biljke, ovog časa iznikle. Mada ih je pljusak zalivao, bilo je sigurno

no da ove biljke neće ni prolistati ni procvjetati, jer im je kozaračka zemlja sasjekla žile i korijenje...

Kad se vraćao sa sahrane, Diteru rekoše da će noć koja dolazi sigurno biti strašna kao i prethodne. Partizani još nisu bili satjerani u обруč. Ima ih i s jedne i s druge strane ceste. Danju se povlače, a noću napadaju. Grčevito se bore za svaki komadić zemlje, kao da je od čistog zlata. Pošto odstupe, vraćaju se i jurišaju da bi vratili izgubljene položaje. Juče su, u toku dana, deseta puta napadali na Jugovićeve Brijeg, želeći da ga preotmu. Idu u gomilama, urliču, psuju, izazivaju, podvikuju, a sa sobom vode žene i djecu, goloruke i naoružane, koji se utrkuju u jurišima, nadmećući se s najhrabrijima i želeći da se dočepaju oružja (ako ga nemaju), ili da uhvate živog protivnika.

Uostalom, Diter neće morati dugo da čeka da bi se uvjerio. Već noćas, poslije prvog mraka, a možda i u suton, oni će početi da viču i nasrću, podsjećajući na divljake koji zameću ludu igru.

— Odakle očekujete napad? — upita Diter.

— Iz mraka — reče Henšel. — Napadaju sa svih strana, kao da iz zemlje izviru...

Diter uzdahnu gledajući brda pod pljuskom; brda su ga podsjećala na džinovske humke, u kojima je sahranjeno sve što je plemenito u ljudima.

Turci su Bosnu osvajali stotinu dvadeset i osam godina, da bi njihove čete najzad stigle u Banju Luku, Bosanski Novi, Krupu i Bihać. Preko šezdeset godina ovo područje bilo je gotovo pusto, s vojničkim utvrđenjima koja su se punila i praznila. Na austrijskoj strani, vojska je čuvala klance i prolaze i sprečavala upade pljačkaških hordi. Naročito su bile opasne turske konjičke čete, sastavljene od brzih i smjelih jahača, naoružanih sabljama, kopljima i topuzima, a docnije i puškama. U tim četama, po zločinstvu, isticahu se janičari. Poslije njihovih prodora, granične zemlje su pljačkane, a stanovništvo je bježalo ili je odvođeno u ropstvo.

Tako je Kozara, pored rijeke Une, preko pet vijekova bila granični kamen na međi Istoka i Zapada. Pet stotina godina Kozarčani su branili ili napadali ovu granicu, ne vezujući se za zemlju već za oružje. Otuda, kanda, njihova ljubav prema pušci, koju vole koliko i pjesmu i djevojku. Počev od kneza Vukca, koji je upravljao ovim krajevima 1396. godine, Kozarčani su radije nosili oružje nego motiku, a kad su morali da mru, priželjkivali su da poginu u boju, s puškom u rukama, jer su prirodnu smrt smatrali sramotom i kukavičlukom.

Preci današnjih Kozarčana dođoše ovamo prije nekoliko stotina godina, u seobama pred Turcima ili turskim odredima, kao ulaci (konjanici), kao martolozi (pješači), kao kalauzi (vodiči), kao prethodnice ili komora, kao kmetovi i roblje, da pored utvrđenja obrađuju zemlju i hrane tursku vojsku. Čekalo ih je zemljište tuđe i pusto. Zbog toga u njihovim grobljima nema spomenika starijeg od pet vijekova.

U zapisima se doseljenici spominju kao lijepi, stasiti, snažni i naočiti ljudi, a i nisu mogli da budu drukčiji: trebalo je pješačiti nedjeljama, mjesecima i godinama, čak od Raške i Sandžaka, a to mogahu samo odabrani. Zapisano je da su mnogi stizali bogati, s kolima krcatim robom i dragocjenosti-

ma. Jahali su na divnim konjima, i gonili čopore krava, volova, koza i ovaca. Jedino oskudijevahu u žitu, jer su morali da ostave ili bace sve što je usporavalo seobu.

Razmiljeli su se po šumama, sjekli bukve, hrastove, ceriće, javore, brestove, lipe, bagrenje, borove, jasenje, grabove i klenje, tesali podumente, vjenčanice, direke, grede, rogove, žioke i letve, podizali kolibe od brvana i granja, pokrivali ih bujadarom i slamom, a dvorište ograđivali visokim koljem na vrhu zaoštrenim, da ne može preskočiti ni zvijer ni kradljivac ni zulumčar.

Neki naseliše pusta kućišta na granici, pored vojničkih utvrđenja, da budu na prvom udaru. Njima se pridružiše bjegunci iz Like i Dalmacije, koji su se potucali po najmu, mjerkali tuđa ognjišta i zametali imanja na zemlji dobijenoj bez teškoća, jer su stari vlasnici pobjegli čak do Zagreba, do Kranjske i do Đakova.

Bavili su se i uhođenjem: Austriji slali nacрте utvrđenja na granici, otkrivali klance, drumove, prohode i staze kojima bi hrišćanska vojska najlakše mogla da osvoji Bosnu. Ne znajući šta da počnu i kuda da se djenu, neki su krali, pljačkali, otimali i ubijali, u razbojničkim družinama.

Zbog česti ubistava ili zbog svađe i sukoba sa spahijom, doseljenici bježahu iz nahije u nahiju. Često su morali da nestanu i zbog toga što je Turčin, napasnik i sladostrasnik, poželio da nekom otme kćer ili osramoti sestru. Ali bilo je dovoljno da pređu preko Une i da im se, u drugom carstvu, zametne trag.

Srbi su stizali u Austriju i po dogovoru s carskim predstavnicima, pograničnim kapetanima. Na kolima s prtljagom vukli su i žene i djecu. Car im je, za vječna vremena, davao zemljište oko granice: livade, polja, njive, ribnjake, voćnjake i vinograde. U austrijskoj vojsci najviše što su mogli da dobiju bješe čin vojvode. Kapetan i plemić mogao je doseljenik da postane samo ako primi katoličku vjeru. To mnogi i učiniše, jer nisu mogli da žive bez popova, potrebnih pri krštenjima, svadbama i sahranama.

Poslije borbi oko Kostajnice, 1569. godine, Srbi nude Austriji cijelo Pounje, ali traže olakšice: ne žele da budu kmetovi i mole vojničku zaštitu pri seobama, jer su turske čete znale iznenada da banu i posijeku. U dogovoru sa Srbima, godine 1658. ban Erdedi otkri turske položaje i sa hrvatskim

četama napade Dubicu, pa Turke protjera. Tad su Srbi u masama stizali na posjede između Une i Kupe, što uplašila za grebačkog biskupa: on počeo da ih goni, želeći da ovo područje ostane njegovim vernicima. Među došljacima se govorilo da će se žaliti Beču, da će otići Mlečanima, ili će se, kad nema druge, vratiti u Tursku.

U austrijskoj državi, došljaci su uživali prava slobodnih seljaka, bez kmetovskih nameta i dažbina, s jednom obavezom da brane granicu i da, ukoliko izbije rat, pođu na vojnu. Ali hrvatski knezovi, Zrinjski i Frankopani, hotijaše da ih pokmete i u pravima izjednače sa svojim seljacima, koji su živjeli u težem položaju i na koje su došljaci djelovali razno i buntovno. Tako se izrodiše nesporazumi, nevolje, kavge, paljevine i zločinstva. Tu se rasplamsaše, mržnje, pored onih koje je već podjarivala crkva, nesrećno podijeljena na Istok i Zapad, katolicizam i pravoslavlje. Toj mržnji davahu svoj doprinos Srbi u turskim, a Hrvati u austrijskim prethodnicama, koji jurišahu jedni na druge sa isukanim sabljama.

Sa obje strane Une, nizahu se tako pogibije i pustošenja. Uobražavajući da čekaju neprijatelja, brat je udarao na brata; gazili su zelenu i pjenušavu rijeku i oko granica ostavljali pustoš i zgarišta, grobove i vješala.

Pored toga, gotovo svakih desetak godina, graničari su uzimali sjekire, rogulje ili puške i hrlili u ratove, pobune, i bitke, gazeći u carskim vojskama do Beča, Carigrada, Bavorske i još dalje, po predjelima kojima ni ime ne zapamtitiše. Odlazeći od kuće, ostavljahu u selu žene i djecu, očeve i majke, sestre i rođake, da bi se vratili poslije dugog odsustvovanja, nakazni i osakaćeni, sa ožiljcima po licu i sa olovom u tijelu; a mnogi i ne dođoše, jer zauvijek ostadoše na prokletim ratištima.

Preci su im se ženili robinjama, Čerkeskinjama i sultanovim kćerima, a oni su morali da se potucaju tamo i ovaмо: i dok jedni iz Turske bježahu u Austriju, hrišćansku zemlju, spasavajući glavu i uklanjajući se od zuluma, drugi se razočarani vraćahu natrag, preko Une, da ponovo služe Turcima ili da po šumama hajdukuju, poput harambaše Bogoja, koji je uz pjesmu, nož i kuburu prkosio caru i zulumčarima, ali ga Turci uhvatiše i, početkom 1640. godine, živog nabiše na kolac...

(Iz starih zapisa)

Posmatrao je zemlju, prekopanu, načičkanu rovovima. Od juga do sjevera, dvadesetak kilometara, od Poharinog Brda i Gornjeg Jelovca do Mirkovca, Međuvođa i još dalje, pa na zapad, preko Strigove i Krive Rijeke, do Čitluka, Marina i Pastireva vidjela se zemlja zgomilana ispred rova, u grudobrane. Bile su to jametine s koljem, ljesama, kladama, gredama, kamenjem. Nicole su danonočno, na sve strane, po bregovima, u žito, pored živica, plotova, međa i šumaraka. Bila su to skloništa za vojnike, logorišta, sabirališta, previjališta, komandna mjesta, zakloni, skladišta, mitraljeska gnijezda, postolja za topove i bacače. Sve što je moglo da uđe u zemlju (i čovjek i oružje) neprestano je ukopavano, zaklanjano, ograđivano.

Stajao je pored stabla i s dogledom posmatrao prekopanu zemlju. Bila je žučkasta, više žutulja nego crnica, ilovača i pjeskuša, iz dubina. Ponegdje se bijelio kamen, raspolučen ili zdrobljen, uz pijesak i sitnež, iskopan i bačen pred rov, na stranu prema planini, da posluži kao zaklon. Mnogo žita je povaljano: njive su nadrobljene hrpama zemlje i kamenja, pogažena polja i livade.

Na prostoru koji je Lazara odvajao od neprijatelja, ostali su tragovi točkova, tenkovskih gusjenica, rupe i brazgotine od eksplozije. Tu je slika razaranja bila potpuna. Nije se mogla vidjeti nijedna pošteđena njivica, cijela tratina, čist brežuljak, neokrznut šumarak: svuda su zjapile rupčage, jamišta, poderotine, zasjekline, krtičnjaci i otisline. Ponegdje je cijela šuma bila posječena, s povaljanim stablima i krošnjama.

Prekopaše nam zemlju, sjetio se odstupanja prema Karanu kad je sreo Žarka, rudara, komandanta bataljona, koji je rekao da prava borba tek počinje. Sutradan, na bregovima od Svodne do Dombrove, Visa i Pastireva, okupilo se pet partizanskih četa (blizu hiljadu vojnika). U rano jutro,

prije izlaska sunca, počela je borba koja je trajala nekoliko dana. Partizani su po svaku cijenu htjeli da odbrane svoj logor u karanskoj šumi, podignut preko zime, sa novim bajtama od hrastovine i malom centralom, koja je u drvene kuće unijela električnu svjetlost da je zasljepljivala oči. U protivnapadu na Dombravi, zarobiše preko trista vojnika. Htjeli su da odbrane bataljonsku bolnicu, prepunu ranjenika. Htjeli su da zaustave nadiranje prema Kozari. Htjeli su da povrate izgubljena sela i da narodu, koji se povlačio na istok, omoguće povratak kućama.

Nisu uspjeli da ostvare gotovo ništa. Neprijatelj ih je potiskivao. Jurišali su i ginuli, padali i ostajali na bojištu; neki dospjeli neprijatelju u ruke, jer strah zaslijepi oči pa čovjek, ma kako bio hrabar, ponekad pomisli da ima samo noge i da je stvoren jedino za bježanje.

Padali su, jedan za drugim, najbolji borci, bombaši, automatičari, desetari, vodnici, politički komesari. Neki su zakopani na brzinu, u plitke i tijesne rake, a neki ostadoše nesahranjeni, pod pljuskovima. Jedne su (Dušana Deretića i Gojka Kukavicu) nosili izranjavane, dok su im zanečišćene rane trunule.

Danima su napadali, želeći da povrate izgubljeno. Tukli su se u istom danu po tri puta na jednom brijegu, u poznatoj šumi, na istoj padini. Odstupali su i vraćali se, uskakali u rovove, išli prečicama, skrivali se u gudurama, uvalama i jarkovima, pa iznenadno navaljivali na neprijateljske streljačke strojeve, ili upadali u njihove logore, pod zelenim šatorima. Izazivali su paniku, užas, bjekstvo i rasulo ili bijesne protivnasrtaje, kad se tuklo samo noževima i bombama. Ali im ništa nije pomoglo. Neprijatelj se sređivao, okupljao, napadačke čete se umnožavale i ponovo okretale cijevi prema Kozari. I borba je počinjala iznova...

Nije bilo ni zastoja, ni predaha. Sve je žrtvovano samo da bi se neprijatelj odbacio. Puške su ponovo cijukale, topovi grurali, avioni istresali toware bombi, granate se rasprskavale. Sve češće su odjekivale mine ispaljene iz malih bacača. Bilo ih je mnogo. Svaka napadačka satnija (četa), imala je po četiri-pet ovakvih bacača. Male granate su obasipale položaje, rile zemlju, otkidale granje, podsijecale žito, strnjiku, stabljike kukuruza. Raznijele su, bogme, i mnoga tjelesa.

Lazar je to vidio: trči čovjek sa ranom na grudima, krv šiba, a ruke pogođenog grčevito stežu iskidanu utrobu; onda čovjek bezglasno pada, tijelo mu drhti posljednji put i zavijek se umiruje. To je novi mrtvac koga treba brzo sahraniti. Drugovi ga izvlače iz vatre, ponekad i ginu zbog toga, onda i njih drugi vuku, bez svijesti i opružene; zakopavaju ih brzo, bez počasnih plotuna i oproštajnih govora, čutke i nijemo, pa se vraćaju natrag u četu, među drugove.

Tako je to trajalo nedjelju dana, pa i više. Četa se osipala. Stalno u boju, sa zalogajem tvrdog hljeba, žedan i suvog grla, pod pljuskom koji je nemilice tukao po glavi, ramenima i kičmi, Lazar je morao da se odrekne i sna i postelje, i krova nad glavom i toplog gutljaja, na što se ranije navikao. Četa je značila sve, a borba je zamijenila i disanje.

Morao je da ide i neobrijan; pet dana se nije obrijao. Poslije tolikih okršaja, umor bi ga savladao i oborio. Poslije danonoćnih napada i uzmicanja, kad su položaji po deset puta prelazili iz ruke u ruku, Lazar bi pao na zemlju, na snop žita, na naviljak sijena ili slame, na hrpu lišća, breme granja ili na голу ledinu, pa i na mokru travu ili u lokvicu. Pao bi kao posječen i zaspao; spavao bi dva-tri sata, mrtvački, a onda bi ga neko grunuo i probudio: neko je nešto tražio, javljao, donosio. Dolazili su kuriri, od Žarka ili od Šoše, izbijali vojnici iz Udarnog bataljona, od Ranka Šipke, sa porukom. I sve je počinjalo iznova: glasnici su dolazili i odlazili, puške su praskale, plotuni odjekivali, topovi grmjeli. Kolo se odmotavalo, a Lazar je zapovijedao, galamio, trčao, nadgledao, upućivao, prijetio i psovao (svetu neđelju i trista bogova). Nije bilo razlike između noći i dana.

Tako je četa prokrstarila, uzduž i poprijeko, predjele od Une do Karana i od Pastireva do Gradine, dubičke ceste i Pogleđeva. Desetak puta prelazila je cestu i vraćala se natrag, štiteći povlačenje naroda koji je uzmicao, žureći prema Kozari, udaljenoj dvadesetak kilometara, na istoku: uvijek je bila na oku, tako reći, nadohvat ruke, a ipak daleko, toliko muke i pješaćenja...

Prekopaše nam zemlju, ali ćemo ih pomlatiti ili barem odbiti i narod spasiti, stezao je zube i cvokotao, pokisao, izgladnio, željan sna, riješen da do smrti ili pobjede ostane pored panjeva i stabala, ovih žila i ovog korijenja. Posmatrao je predjele s rovovima, koji su izgledali prazni i napušteni,

jer su vojnici bili prikriveni granjem, lišćem i travom. Oni tamo, u daljini, na marinskim i strigovačkim brdima, možda su stvarno i bili napušteni i prazni, jer se front stalno pomjerao na istok, prema Kozari, zahvatajući nove bregove i nova sela, a iza sebe ostavljajući povaljana stabla, zgažena žita, popaljene kuće, duboke jametine i leševe. Rovovi pored dubičke ceste svakako su bili prepuni. To se moglo opaziti i golim okom: ponekad bi naglo iz rova izbila glava ili čovjek do pojasa, na koga bi pripucali da ga natjeraju na uzmak ili možda i pogode. Pa su opet ostajali samo grudobrani, žuti, crni, nakoštriženi, sa rupetinama za puške i mitraljeze, iz kojih je grmjelo.

Počinjali su da napadaju veoma rano, ali opreznije i sporije nego kad su krenuli od obala Une. Nisu to više bili suludi, bijesni, hitri i glasni momci što trče, srljaju, psuju i nadmeću se, želeći da uhvate živog partizana, zbog čega je izgledalo da pucaju uvis ili prosto neće da ga pogode. Nisu to više bile gomile koje ne znaju za strah, ne misle na pogibiju, niti se boje smrti. Prve satnije i bojne, najprobranije, već su bile raspršene: pripadnici ovih satnija i bojni ležali su u zemlji.

Sad su vojnici, izgleda, bili mudriji i lukaviji: nisu se bez potrebe i uludo izlagali opasnostima. Čekali su trenutak, podizali se u određeni čas, napadali združeno, na cijelom frontu, sa svih tačaka, koristeći se preimućtvima brdovitog, ispresijecanog i pošumljenog zemljišta. Izbijali su iz magle, iz šume, iz kiše, iz žita, iza previja i zavijutka. Zalazili su pokatkad duboko u partizanske položaje. To nije bilo teško, jer partizani nisu kopali rovove, već su se branili bez dobrih zaklona, iza stabala, iza kamenja, iza panjeva, ležeći u uvalicama koje je stvorila priroda ili koje su seljaci iskopalili ranije, obrađujući zemlju i ne misleći na boj i na odbranu.

Tako se i moglo desiti da jače odjeljenje prodre u Lazarevu pozadinu i da tamo, bez napora, zarobi jednog borca i jednog konja, privezanog za stablo. Zbog toga je udvostručio straže i patrole, uvećao broj stražarskih mjesta i pooštrio nadzor, a sâm je svakodnevno obilazio položaje, od vojnika do vojnika, od desetine do desetine: zapitkivao je, savjetovao, prekoriyevao, tražio propuste, popravljao slabosti i greške. Nadzor je udvostručio: najprije je na obilazak polo-

žaja i boraca slao komesara Ivana, pa svog zamjenika Hamdiju, pa je i sâm polazio za njima, da provjeri. I opet je strepio. Znao je da će neprijatelj čim grane sunce, a možda i prije, navaliti ovamo, ka četi, nastojeći da se dočepa njihov položaja.

To se ponavljalo svakodnevno.

Sjetio se dana kada je četa izbila na Patriju, braneći odstupnicu narodu. Ovdje je sreo Ranka Šipku, komandanta Udarnog bataljona, sa kojim je, prije nekoliko mjeseci, išao u centralnu Bosnu na četnike Rade Radića da ih kazni za smrt doktora Mladena Stojanovića i kozaračkih proletera pobijenih u Jošavci. Volio je Šipku. Činilo mu se da su slični, mada je bio stariji od njega. Krstarili su po Bosni goneći četnike, dok ih je od smrti dijelio samo korak (kao na Karaču i Snjegotini, kad su ih četnici Rade Radića i Lazara Tešanovića opkolili i cio dan sabijali u obruč; iz njega su se izvukli u toku noći, sa osam mrtvih i dvanaest ranjenih), a onda je stigla zapovijest da se vrate natrag, na Kozaru. Došli su u oslobođeni Prijedor, sa oblakom prašine što su je podigle njihove cokule, postrojili se na pijaci pred gimnazijom. Opkolila ih je šarolika gomila radoznalih Prijedorčana, staraca s fesovima, žena u dimijama i sa feredžom, dječurlije, đaka i omladine. Na zboru je govorio Osman, prvi komesar kozaračkog odreda: popeo se na bure, podigao pesnicu, viknuo: „Smrt fašizmu, drugovi i drugarice”, i nastavio da govori, gromkim glasom, savijajući leđa i mlatarajući rukama da bi svojim riječima dao snagu i ubjedljivost. Bio je to jedan od najboljih govornika u Bosni, a Lazar se zaklinjao da osim pokojnog Mladena nikad nije slušao vrsnijeg mitingaša. Sjetio se, naravno, i zboru kod crkve u Marina, poslije ustanka, kad su Mladen i Osman istupili zajedno, pred nekoliko hiljada ljudi i žena, okupljenih na tratini ispred crkvenog zvonika. Lazar je stajao i smiješio se, pričajući opasač i pipkajući kundak. Dok je Osman govorio, prišao mu je garav momak s bombama o opasaču i upitao ga poznaje li čovjeka koga sluša. On je odmahnuo. Garavi momak kaza govornikovo ime, što je Lazara iznenadilo. Nije povjerovao: odakle Turčin među nama? Htio je da upita garavog deliju, ali je oćutao, jer ni njega nije dobro poznavao. Bio je to Ranko Šipka, student, koji je na Kozaru došao sa Osmanom i Šošom iz Banje Luke: žustar, plahovit

i hrabar, brzo je postao desetar, pa vodnik, pa komandir, a morao je da padne u oči, naročito Lazaru, koji je kod ljudi cijenio samo ono što je izgledalo izuzetno i neponovljivo. Dugo su išli zajedno, u istom vodu, u istoj četi, dijeleći posljednji komadić hljeba i jedinu cigaretu, a udruživao ih je i običaj da na neprijateljske bunkere jurišaju uporedo, bombama, dok su ih drugovi štitili. Tako se uz Ranka proćuo i crni Lazar, brkajlija i grmalj, polupismena seljačina, jedan od prvih desetara na Kozari, koji je uskoro postao vodnik u Rankovoj četi, otišao sa njim u centralnu Bosnu, da bi se poslije višenedelnog lomatanja vratio na Kozaru i bio postavljen za komandira. Tada se od Ranka odvojio i nije ga dugo vidio, a kad ga je prije nekoliko dana sreo na Dombravi, pred logorom u Karanu, obradovao se kao da je ugledao brata. Dok je naokolo grmjelo, a narod se povlačio, prišao mu je Ranko i čvrsto mu stegao ruku:

— Zdravo, brkonja. Zdravo.

— Zdravo, družo Ranko.

— Koliko imaš ljudi, gdje ti je položaj, treba li ti pojačanje? — zapitkivao je Ranko, a Lazar je objašnjavao, rekavši da je četa u dvodnevnom bojevu, pored trideset mrtvih i ranjenih, uspjela da sačuva puno brojno stanje. Uveče su zajedno izvršili protivnapad u Dombravi, a poslije boja ubili preko šezdeset i zarobili blizu dvije stotine vojnika. Bili su to prvi zarobljenici koje je mogao da opipa rukama. Bili su ljudi, ranjivi i trošni kao i svi drugi. Ali mada je neprijatelj počeo da se osipa, njegovi napadi nisu prestajali, nego su se i pojačavali, pa je četa s Rankovim i Žarkovim bataljonom morala da uzmiče sve do Pogleđeva, gdje se Lazar ponovo sreo s Rankom:

— Nikakve panike, brkonja — rekao mu je komandant Udarnog bataljona, ponavljajući to i docnije, u susretu s borcima i gomilama seoskog življa u povlačenju. — Nikakve panike, ovdje je Udarni bataljon! Neprijatelj može u Kozaru samo preko nas mrtvih.

— Jesi li vidio Šošu, družo Ranko?

— Jesam. Tu je Šoša. Stigao je sinoć, obilazi čete... Hajd', zdravo....

— Zdravo, družo Ranko! — povika Lazar, srećan što mu je u susjedstvu, na lijevom krilu, od Pohorinog Brda, vojska Ranka Šipke, proslavljena u bojevima.

Bilo je to prije nedjelju dana. I zaista, riječi Ranka Šipke kao da su se obistinile: neprijatelj nije prodro u Kozaru, protivčetnički bataljon se održao. Pod Šošinom komandom našla su se tri bataljona: Prvi, Drugi i Udarni (dok je Četvrti, ne baš cio, prešao Gomjenicu i otišao ka Grmeču). Branili su obronke šume. Dolina se prolamala, šuma tutnjala od glasova, zapovijesti, prijetnji, podvikivanja. Borbe su vođene i po cijelu noć, do svanuća, kad je san ljude obarao.

Sjetio se i prvog živog neprijateljskog vojnika. Bio je to ričokos, tanak i visok momak, spljoštenih jagodica i duge brade, sav izgužvan, kao da je iz perionice izašao.

— Ko si i kako se zoveš? — upitao je, ne vjerujući da se pred njim nalazi pripadnik nezadržive bujice koja se danima valja preko njiva, bregova i dolina.

Vojnik je odgovorio da je domobran i da se zove Josip Balen. Ime mu je kao i Šoši, ako ne laže, pomislio je, moćći ga nepovjerljivo.

— Iz koje si jedinice?

Zarobljenik je odgovorio da pripada Prvom gorskom zdrgu, što Lazar nije razumio.

— Zdrugu? Sta ti je to zdrgu?

Zarobljenik je počeo da objašnjava: to je skupina od nekoliko bojni (bataljona), ojačanih mitraljezima, artiljerijom, tenkovima i zrakoplovima.

— Ti lažeš! Ti si ustaša.

— Nisam ustaša nego domobran — branio se zarobljenik. — Svi smo mi domobranci, dajem vam riječ, a prije polaska na Kozaru i Baniju, nikad se nismo borili protiv partizana.

— Nego šta ste radili?

— Bili smo na kursu — odgovorio je vojnik i zavezao, kao da se kaje što je ovo otkrio.

— Na kakvom kursu? Kazuj gdje ste to bili?

Zarobljenik je pomenuo gradić Štokerau. Rekao je da je tamo, s drugovima, proveo gotovo osam mjeseci na vježbama i pripremama. Pripremali su ih, rekao je, za Istočni front, protiv Rusije, kuda je već otišla jedna hrvatska skupina. I njima je govoreno da će uskoro tamo, ka Staljingradu, ali ih je komanda uputila u domovinu, u Zagreb, odakle su prebačeni na Baniju, protiv partizana. Tukli su se na

Zrinjskoj gori, a zatim stigli na Unu, odakle su trinaestog juna pošli prema dubičkoj cesti i Pogleđevu.

— I veliš da ste domobrani? Ama pričaj ti to svojoj babi! — viknuo je Lazar. — Domobrani se predaju u gomilama. Zar domobrani pale i ubijaju?

Vojnik je ćutao.

— I ko je spržio ovoliko sela?

— Ne znam. Mi nismo. Nismo ni palili ni ubijali, dajem vam riječ.

— Koliko vas ima?

— Mislim da naš zdrug ima oko četiri tisuće vojnika.

— Vodite ga u štab bataljona — rekao je Lazar, bez žlje da zarobljenika dalje saslušava. Nikako nije mogao da povjeruje da ovaj usukani i zgužvani mladić, preplašenog izgleda i skršenog glasa, pripada vojsci koja Lazara danima goni prema istoku, pritiskujući sve žešće.

Bili su to časovi prvih partizanskih pobjeda, ali uprkos svemu, morali su da se povlače na istok. Odstupali su polako, stopu po stopu, braneći svaki komadić zemlje, a zaustavili su se na samim obroncima planine. Ovdje, na ulazu u mlječanički jarak, odlučili su da se brane do posljednjeg, jer više nisu imali kuda da uzmiću.

Za leđima je Kozara sa partizanskim bajtama, štabovima, bolnicama, skladištima, sa gomilama seljaka koji su potjerali od kuće kola, stoku, porodice. To je ogroman zbjeg koji je primio na desetine hiljada nevoljnika, bez krova nad glavom. Sve svoje nade izbjeglice su vezale za odred i za ishod bitke. Ako partizani budu uspjeli da odbrane planinu, osvanuće vedar dan za sve ove jadnike po šumama, koji kukaju za svojim napuštenim domovima; njihove porodice brzo će se vratiti natrag, u opustjela sela.

To su partizani i shvatili braneći Kozaru. Osjećao je to i Lazar, zreo čovjek, čija je porodica čamila iza njegovih leđa, negdje u dolini rijeke Mlječanice. Iza njegovih leđa miljele su gomile po stazama, putevima, poljanicama, oko izvora i proplanaka, ili pod širokim krošnjama, ili grabeći što dalje, na istok, bez zaustavljanja. Na sreću, tenkova nije bilo. Nije bilo ni prodora od Prijedora ili od Dubice: vojska koja je nadirala s juga, zaustavila se oko Palančišta i Poharinog Brda, a vojska sa sjevera stala je na Kruškovcu i pred

Bjelajcima, tako da je prolaz u Kozaru bio slobodan. I narod se povlačio.

Danju i noću plamsale su vatre, a avioni su ih zasipali bombama. Stiglo je naređenje da se vatre pogase i da se nove ne lože, jer to otkriva kretanje i izaziva neprijatelja. Ovo naređenje, naravno, malo je ko poštovao. Za nesreću, kiša je nemilice pljuštala, noći su bile hladne, a i najdeblji krov od granja i lišća, u pljusk, brzo je prokišnjavao. Trebalo se grijati, ispeći hljeb, skuvati varivo ili žitno zrnje (varicu), ili čorbu od zelja; ispržiti komad mesa, možda pozajmljenog od komšije, da mu se već sljedećeg dana oduži: klali su ovce, prasad, jagnjad, telad, makar posljednju i jedinu.

— Samo kolji da ne ostane dušmanima — širila se kralatica po zbjegovima, i seljaci su klali stoku i dijelili meso sa susjedima, od kojih su očekivali pomoć u nevolji. Tako se veliki zbjeg pomjerao prema planini, danima i danima, s predasima i zastojima, prema Kozari, koja je i nekad u stara vremena pružala utočište bjeguncima, hajducima i ustanicima.

Tako su se iza Lazarevih leđa našle desetine hiljada izbjeglica, i sad ih je trebalo braniti da ne postanu žrtve i plijen najezde. I partizani su, tako reći, bez ičije naredbe, odlučili da ih brane: svaki je u srcu skrivao misao o porodici, o majci, ocu, ženi djeci, koja su tamo, u šumi, pod krošnjama, pod pljuskom. Morali su da brane te porodice i branili su ih zaista kao što vučica brani mladunce.

Začudo, jednoga dana osmjehnu im se sreća: postigoše brzú i značajnu pobjedu nad većom neprijateljskom grupacijom: ubili su u okršaju stotinak napadača, a isto toliko ih zarobili i doveli u šumu. Bila je to veoma važna pobjeda, slična onoj na Dombravi, jer je poraslo uvjerenje da napadači nisu od gvožđa, da su smrtni i ranjivi, i da nisu nesavladivi. Uspjeh se sutradan ponovio: opet je bilo stotinak mrtvih i stotinak zarobljenih napadača. Otpremili su ih u štab odreda, u šumu, kratko odspavali, na brzinu pojeli komad hljeba i mesa (ako je bilo mesa) da bi ponovo obnovili napade na tek iskopane rovove. Bili su to teški i strašni napadi, u kojima su se partizani hvatali u pleća s napadačima, padali preko njih i gušali se, u mraku, jer nisu mogli da pucaju, pa su im puške čak i smetale dok su uskakali u jame, tražeći neprijatelja.

Tako je to potrajalo.

Povjerovaše da je neprijatelj oslabio, kao da je poblesavio i ne vidi da se zalud izlaže opasnostima. Neke dijelove Prve gorske divizije otjeraše čak do Planinice, Ravnog Gaja i Jutrogušte, i mada se neprijatelj brzo vraćao na dubičku cestu, povjerovaše da je ovo prilika da se dočepaju oružja i toliko željene municije, u kojoj su oskudijevali. I bijahu veseli, jer su vjerovali da će ovdje, na cesti, poravnati manjkove i podmiriti računice.

Malo je ko razmišljao o obimu i opsegu neprijateljskog napada. Ranije pobjede, često i lako osvajane, pad Prijedora, a zatim predaja Franje Kluza i Rudija Čajeveca, koji su doletjeli iz Banje Luke na svojim avionima, kao i drugi uspjesi, uspavali su i partizane i njihove starješine. Govorilo se da je sloboda blizu i da nije daleko dan kad će cijela Bosna biti partizanska.

Neprijateljeve namjere i ciljeve nije mogao da nasluti čak ni Šoša; ovaj izvanredni čovjek i vojnik u svemu se izdizao iznad svoje okoline, već je ulazio u pjesmu i legendu. Dalekovid i mudar starješina, koji je izvojevao tolike značajne pobjede, bio je čovjek pronicljivog duha, bavio se astronomijom, matematikom i učio jezike. Međutim, sada kao da se i on našao u nedoumici, ne znajući kako da postupi i šta da preduzme.

U Štabu odreda, pored čekanja, svađe i dangubljenja, izgleda da je vladalo uvjerenje da će se neprijatelj povući sa kozaračkih obronaka, jer neće izdržati gubitke koji su dnevno dostizali i brojku od sedam stotina vojnika. Partizani i njihovi komandiri, pa čak i Šoša, gledali su preda se, niz nišan, prateći neprijatelja koji je srljao i padao, košen kuršumima i bombama, pa su zaželjeli da to potraje što duže i da se takve slike ponavljaju, kako bi u partizanske ruke, uz male žrtve, pao što veći broj pušaka, mitraljeza, bacača i topova.

Neki su, doduše, govorili da bi odred trebalo razbiti u grupe po hiljadu boraca, koje bi djelovale samostalno i koje bi se, u zgodnom času, probile iz obruča i provalile u neprijateljsku pozadinu. Ovi prijedlozi, umjesni i opravdani, a usmjereni na izbjegavanje frontalnih borbi (neprihvatljivih za partizanski način ratovanja), bili su odbačeni bez nečije izričite naredbe. Odbacio ih je život, pokosila ih izuzet-

nost prilika, kao što je i odluka da se Kozara brani frontalno pala, tako reći, s neba.

Čak se i narod povlačio bez naredbe, idući za svojom vojskom i vjerujući svojim borcima. Narod nije mogao ostati u šumi, biti napušten, bez svoje zaštite, prirodne i jedine, to jest bez odreda. Trebalo je braniti taj narod, makar i frontalno, do posljednjeg, kako bi se svaki seljak, svaka žena, svako dijete uvjerali da su partizani zaista njihova vojska, koja zbog njih i opstoji i ratuje. Ovdje je, uza sve, bila riječ o golim ljudskim životima.

Zbog toga bi prijedlozi o razbijanju odreda na četiri grupe i izlasku iz obruča, da su bili usvojeni, u očima naroda možda bili izjednačeni sa izdajom. Tako su ovi prijedlozi smatrani nepromišljenim, politički štetnim, pa čak i nemoralnim, jer su spas boraca pretpostavljali sudbini golorukog naroda. Zbog toga su i bili brzo zaboravljeni, pa ih niko nije ni pominjao, jer su ljudi razmišljali jedino o odbrani planine i zbjega.

Takve misli mučile su i crnog Lazara ne samo ovoga jutra nego i ranije, toliko puta, kad god je ispitivao svoje postupke i svoju savjest. Ali on se iznova uvjeravao da bi svaka druga odluka, osim odluke o frontalnoj odbrani planine i zbjega, bila nepoštena, neljudska pa čak i izdajnička. Pri tome je, naravno, uvijek najprije pomišljao na svoju porodicu, ali su mu na umu bili i svi drugi koji očekuju spas od odreda: od svoga odreda, od svojih partizana, koje čuvaju, hrane, njeguju i vole. Bio je, dakle, načisto sa tim da se Kozara može braniti samo frontalno, nikako drugačije, pa je partizansku riješenost da se brane svim sredstvima smatrao časnom i junačkom, izjednačavajući je sa odlukom kneza Lazara da na Kosovu dočeka silnu tursku vojsku...

I dok je dogledom posmatrao prekopanu zemlju, ponovo se uvjeravao da je odbrana Kozare najbolje što je odred mogao da učini, jer to je put ka spasenju. Branjećemo se makar svi izginuli, stezao je zube i cvokotao, moka i prozebao.

Činilo mu se da ga zemlja doziva, opominje, preklinje da istraje sa četom ispred šume. Jer nema druge. Izdržaćemo, htio je da vikne, branjećemo se svim i svačim: tući ćemo ih i kamenjem i koljem i sjekirama, a ako nam i to ne pomogne, skakaćemo u rovove i hvataćemo se za guše, oči ćemo im

kopati, klati ih zubima i krv im piti, jer drugo i ne zaslu-
žuju...

— Komandire, evo ti sina — prenuo ga je glas iza leđa.

— Lezi, bogara ti, poginućeš! — viknuo je ugledavši mališana koji je koračao uzdignute glave. — Lezi, budalo! Čuješ li? — davao mu je znak rukom.

— Lezi ti pa ću i ja — odgovorio je mališan rumenog lica i zapaljenih očiju.

— Šta ćeš ti ovdje, Boško? Zašto si došao?

— Tražim pušku — reče Boško. — Trebaju mi i cokule, jerbo više ne mogu da idem bos.

— Idi tamo — reče Lazar. — Tamo ima i cokula i čizama, u rovovima. Idi i otmi što ti treba — šalio se i pomilovao ga po glavi, pritiskujući mu dlanom glavu da ne strči.

— Je li tamo? — upita mališan pokazujući na front.

— Tamo — potvrdi Lazar.

— Idem — reče mirno mališan i potrča ivicom šumarka.

On se šali, on neće daleko, on će se vratiti, mislio je Lazar, ali se mališan nije šalio. Mališan je trčao, poguren, prema rovovima.

— Nazad, Boško, natrag — vikao je Lazar, ali se mališan nije osvrtao, niti je odgovarao.

Uskoro izbi na ivicu šume, pa opuči čistinom, preko udoljice, pa preko njive s ječmom. Njegove noge nisu se vidjele, jer mu je iz žita vrila samo glava. Skakutao je, posrtao, savijao se i uspravljao, gaveljajući naprijed, ka rovovima.

— Ako ga opaze, gotovo je — reče Emira.

— Komandire, ja ću ga štititi — reče Rajko, podižući gajku na nišanu.

— Udri, Rajkane! — viknu Lazar. — Tuci po rovovima.

— Tetak, idem i ja za Boškom — reče mali.

— Idem i ja — javi se Emira.

— Ti ostani — reče Lazar, bojeći se da bolničarka sluti zlo i krv, jer je preturala po torbi napunjenoj zavojima.

— Za Kosovo, za Boška Jugovića!

— Paljba po rovovima — vikao je Lazar, prikrivajući pogled za mališana koji je odmicao kroz žito.

— Nisu ga opazili — viknu Emira.

— Prebiću ga kad se vrati — buljio je Lazar u crnu dječakovu glavu, koja se kotrljala niz ječam, propadajući u kla-

sje. Izgleda da se mališan opametio: pa je i počeo da puzi, što je Lazara obradovalo.

— Paljba po rovovima — komandovao je Lazar, uvjeren da vojnici nisu opazili mališana. On ugleda riđasto ždrijebe, koje je istrčalo iz kukuruza i zaustavilo se pred rovovima, zblanuto pucnjavom. Za časak je oklijevalo i blenulo, a onda se okrenulo i potrčalo natrag, prema kukuruzima.

Boška nije vidio. Boško je nestao u žitu, kao ptić koji je iskočio iz gnijezda ...

Išao je uz jarak, pored Mlječanice, izdrndanim i ponegdje duboko izlokanim kolovozom, kojim su progrljale mnoge noge i cokule, đonovi s klincima, bosa stopala, papci i kopita. Išao je uz rječicu prljavoriđu i nabujalu od kiša, koja je valjala panjeve, nosila stabla i grane, pa čak i kamenje.

Bez mostova i gazova, suncem obasjana Mlječanica prosijeca planinu i stvara dolinu, stiješnjenu šumetinom, biljem i mračinama. I desno i lijevo, dokle oko doseže, prostire se modro-zelena ljesa lišća: čuti šuma vitkih stabala, gustog granja i moćnih krošanja, a po nepreglednoj ljesi lišća, kao suncobrani, blistaju bokornobijele krune rascvjetalih lipa...

Odakle lipe usred Kozare? — pita se Lazar, ali neće da traži savjet, jer ga je sramota. Otkud bukve, jele i borje, otud i lipe! On se okreće crnookoj djevojci u uniformi, utegnutoj opasačem.

— Šta misliš, Anđelija, hoćemo li naći dovoljno momaka? Treba nam trideset ljudi.

— Sakupićemo ih i stotinu — kaže Anđelija, a njeno lice ne samo da se ne osmjehuje nego izgleda još sumornije.

Zašto je uvijek smrknuta? Zašto se ne nasmiješi? Zašto čuti kao da je oca sahranila? Nema više od osamnaest godina, a izgleda starija i ozbiljnija od komandanta Žarka, pa drugovi u šali govore da ona i Žarko mogu da se zamijene: neka Žarko rukovodi omladinom, a Anđelija komanduje bataljonom.

Htio bi da je upita zašto se ne osmjehuje i da li se zagledala u kakvog deliju iz čete, ali ne smije ni da šušne, jer Anđelija ne zna za šalu. Anđelija može da se naljuti, a može i da pljusne posred obraza. Uvijek je zamišljena i smrknuta. A možda i mora da bude takva, jer je skojevka. Ali i druge djevojke su skojevke, pa se i šale i vesele i osmjehuju, a možda se i miluju s momcima, krišom i noću, u pomrčini, kad se oči i obrazi ne vide, pa se i stid lakše savladava.

Nikad te, Anđelija, nijesam upitao odakle si.

— Moja je kuća tamo, iza Planinice — kaže Anđelija.

— Koga imaš kod kuće?

— Oca i majku.

— Jesu li ovdje u zbjegu?

— Ne znam — kaže Anđelija.

— Treba provjeriti gdje se nalaze.

— Nije to moja briga — kaže Anđelija.

— Nemoj tako — pokušava Lazar da omekša djevojačko srce.

— Imaš li ti nešto drugo pitati? — zastane Anđelija na stazi, crna i iskošena.

— Nemoj se ljutiti, bogara mu — smiješi se Lazar. — Valjda te nijesam uvrijedio?

— Nisi me uvrijedio, ali se nisi ni proslavio — siječe Anđelija. — Odbor za odbranu Kozare, na čijem je čelu Šoša, brine se za ove izbjeglice, pa će se starati i o mojima, ako su u zbjegu, a ja imam druge zadatke.

— Znam, znam — ponavlja Lazar, unjkavo, mijenjajući predmet razgovora. — Volio bih da sakupimo što više mladića. To su najbolji borci.

— Zvaćemo u prvom redu mladiće — kaže Anđelija. — Ima ih u zbjegu na hiljade.

— Ja se nadam da će se odazvati.

— Pa zato i idemo tamo — kaže Anđelija.

Tu se razgovor prekida.

Anđelija korača stuštena i ljuta, kao da se rve s nevidljivim i teškim protivnikom, koji je neprestano stavlja na muke, a Lazar šara pogledom po šumama, nad dolinom.

Prolazio je ovuda nekoliko puta otkako je pušku objesio o rame: najprije s Mladenom, četrdeset i prve, poslije ustanaka, kad je neprijatelj razvalio seljačke frontove oko gradova i partizane satjerao u planinu, koja ih je spasla; zatim docnije, u zimu, kad je karanska četa išla na Vitlovsku, pridružila se drugim četama i napala Podgradce, gdje je zarobljeno preko stotinu karabina; pa još docnije, kad je odred napao Mrakovicu, uništio garnizon od nekoliko stotina vojnika i zarobio prve bacače mina. Kad god je zalazio u ovu dolinu, Kozara je izgledala veličanstveno.

— Evo ih! — viknu Lazar primijetivši ljude i žene pod krošnjama. Stajali su ispod drveća neki oslonjeni o stabla.

Vidio je njihove šešire, šubare, kape, bošče i marame. Žene i muškarci, pomiješani, kao da su se dogovarali sašaptavanjem — Šta radite? — upita on, mada je vidio kako vuku granje i nose grede, postavljajući ih u sjek, dok su drugi obarali drveće.

Pravili su kolibe, udarali stubove, razmještali žioke i grede, nabacivali granje i palije, ostavljajući prolaz umjesto pravih vrata. Bile su to kolibe slične onima koje podižu pastiri u šumama da bi se zaštitili od kiše dok čuvaju svinje i ovce. Možda su bile samo nešto veće, čvršće i temeljnije.

On opazi da ih ima veoma mnogo: i desno i lijevo, po padinama iznad rijeke, po proplancima s visokom travuljinom, koju nazivaju konjskom, strčale su kolibe od granja i lišća, bez kreča i crijepa, sa ponekim bijelim i tek otesanim direkom, zabijenim u zemlju. Pred kolibama, pa čak i u njima, pod krovovima od granja i lišća, gorjele su vatre oko kojih su ćućorila djeca i čavrljale žene, dok je iznad ognjišta lizao plamen i vukao se dim. Opazio je, na verigama, i nekoliko kotlića iz kojih je izbijala vrela para.

Odakle im verige?

Ugledao je dijete sa zalogajem u ustima: osmjehnuto i srećno, držalo je pečenu komadinu mesa i kusalo halapljivo, onako bez hljeba.

— Kako se prehranjujete? — upita Lazar seljaka s po-habanim šeširom.

— Dok ima jedan, imaćemo svi — odgovori seljak. — Ali soli nemamo.

— Dijelite li hranu?

— Dijelimo. Danas koljem ja pa dijelim s komšijama, a sutra kolje drugi pa dijeli s nama. Bog dao, imamo ovaca, a imamo i teladi i prašćića.

— Koliko će trajati?

— To ne znam. Izdržaćemo jedno neđelju dana, a poslije... Nego, reci ti nama hoće li oni psi još dugo ostanuti tamo.

— Pomlatićemo ih — reče Lazar. — Pomlatićemo ih, ali ne mogu vam kazati kada i za koliko dana, jer ih, brate, ima mnogo.

— Udrite gamadiju, mater im poganu.

— To i radimo — reče Lazar, pomislivši da je ovo zgodna prilika da pozove dobrovoljce, koji će popuniti mjesta

poginulih u četi i uzeti njihovo oružje. — Nego, ljudi, pomagajte: treba mi trideset dobrovoljaca.

— Ti uvijek tražiš dobrovoljce — reče seljak s pohananim šeširo. — Zar ti nije dosta? I ne treba da nas moliš. Sad je ovdje bio jedan drug i pročitao Šošinu naredbu. Traži da idemo na front.

— Pa zašto nijeste otišli?

— Otišli su mladići, a htjeli smo i mi, ali nam onaj reče da smo stari i da za karabin nijesmo. Neka bog poživi našu mlađariju...

— Nema boga, družo — reče Anđelija.

— Moli se bogu, sinko — reče seljak. — Treba sa svakim lijepo, a s bogom pogotovo, makar ga i ne bilo.

— Nema boga, kažem ti — odbrusi Anđelija.

— Ja to ne znam, ali vidim da kiša džabe ne lije iz nebesa, niti grmi bez nečije zapovijesti.

— Je li, družo, kud je otišao onaj što kupi ljude za odred? — upita Lazar.

— Tamo prema Sastavcima — reče seljak. — Tamo će kanda biti zbor.

— Jesu li daleko Sastavci? — upita Anđelija.

— Sat hoda — reče seljak.

— Tamo su i naši — reče mali, koji je dotle ćutao, jer se bojao Anđelije. — Napravili su kolibe od granja na padini, pored jednog izvorčića.

— Ti ćeš morati da govoriš na mitingu — reče Anđelija malome. — Tako zelen, šaka jada s puškom o ramenu, bićeš najbolja propaganda za odlazak na front.

— Nemoj ga vrijeđati — reče Lazar, smiješeći se, dok je mali narogušen koračao.

— Govoriće, govoriće — zaintači se Anđelija.

Mali se nije opirao. Koračao je žgoljav, tanušan, nejak i zelen, šaka jada, s puškom koja je bila duža od njega, u cipeletinama skinutim sa zarobljenika, čije su noge očigledno bile mnogo šire i veće od njegovih. Da cipele ne bi spadale, morao je da obuče debele čarape, pune vašaka, i još je noge umotao krpama, kako bi ispunile prazninu. Bio je to najniži, najtanji, najlakši i najmlađi vojnik u Lazarevoj četi, tetkov miljenik.

— Braćo moja, silnog li naroda! — uzviknuo je ugleđavši zbjeg u šumi.

Sa obje strane Mlječanice, po padinama, pod drvećem, uza stabla, ispod krošanja, koje su služile i kao krov nad glavom, motale su se desetine i stotine porodica s kolima, konjima, volovima, kravama, ovcama. Sjekire su odjekivale. Dok su ljudi čeprkali oko koliba, vukli granje, ložili vatru, a žene kuvale jelo ili pekle hljepčice od kukuruznog brašna donijetog iz napuštene kuće, djeca su skakala, pocikivala, igrala se ili cmizdrila.

Živjeli su pod nebom. Od pljuska ih je zaklanjalo granje ili lišće nabacano na krov od tankih rogova, tek usječenih u planini. Ali i to je brzo prokišnjavalo.

Jedne noći, pričao je mali, došao je u Mlječanicu da obiđe majku i rodbinu. Svratio je u kolibu, legao i zaspao. Noću je grunula kiša: za tili čas pljusak je probio granje i počeo da se sliva u mlazevima s krova, gaseći vatru i padajući pospalima na glavu ili na grudi. Poskakali su kao ošureni; nisu mogli da se skrase ni da se zaštite: kiša je osvajala, salijetala ih, tukla po tjemenu, po kosi, po odjeći, tijelu. Uskoro su bili mokri. Za nevolju, dunuo je hladan vjetar kovitajući mokro lišće i nabacujući talase kiše. Od studeni su počeli da drhte, okupljajući se oko vatara što su ih založili izvan koliba da bi ih slobodnije mogli raspaljivati. U oganj su bacali drvlje, panjeve i granje, očekujući spas od vatre. Dok je kiša pljuštala, oni su se okretali plamenu, zalazeći pokatkad u samu vatru da bi se ogrijali i osušili. Kao za inat, kiša nije prestajala, pljusak se sručivao na šumu, cijele noći vjetar je hujao, lomeći stabla i rastjerujući oblake pune pljuska.

— Jadni konji, nemaju šta jesti — reče Lazar, posmatrajući stoku raštrkanu pored rijeke, na tratinicama i oko grmlja. Ovce su grickale list i čupkale zgaženu travu, volovi su preživjeli, dok su konji stajali opuštenih griva i gladnih očiju, mlitavo podižući glave, kao da očekuju pregršt sijena.

— Tetak, šta je ono?

— Nekog sahranjuju — reče tetak.

— Ko je umro? — upita Anđelija djevojku na stazi.

— Čiča Simo — reče djevojka.

Primakoše se gomili pred kojom je išao čovjek s krstom u rukama: bila su to dva blatnjava štapa, prekrštena i prikovana, s crnom korom gdjegdje oguljenom i bjelasavom. Lju-

di su koračali ćutke, pogruženi i zanijemjeli. Ni plača. Samo noge šumno šljapkaju. Ponekad prsne grančica pod cokulom, ili se, ispod nećijih tabana, otkotrlja kamenčić i padne u rijeku.

— Od čega je umro?

— Od žalosti — reče djevojka koju su sreli na stazi. — Izgubio je sina jedinca, avion ga ubio. Kad je ugledao mrtvog sina jedinca, od jada je presvisnuo.

Nisu išli daleko. Zaustaviše se pored rijeke, pedesetak metara od kolibe u kojoj je umrli, vjerovatno, proveo svoje posljednje časove i iz koje su ponijeli njegovo tijelo. Jama je već bila iskopana: oko nje su se vidjele rasute žile i presječeno korijenje. Trava je bila ugažena i blatnjava. Mrtvacu su donijeli do rake i spustili ga u nju bez sanduka, bez popa i opijela. Niko nije govorio. Dva starca se prekrstiše, skidajući šešire. Jedna žena zajeca. Neko reče:

— Neka bog oprost i njemu i nama. Moramo 'vako da ga zakopamo, jerbo drukčije ne meremo.

— Neka mu je laka zemlja.

— Joj, moj Simo, jedna ti sam — kukala je žena.

Mrtvacu zakopaše, pa počеше da se vraćaju.

Odlazeći od male humke, na kojoj se žutjela tek iskopana zemlja s krstom na zapadnoj strani, Lazar opazi povorčicu djevojaka, mladića i žena. Spuštala se niz brdo, prema rijeci, s nosilima na ramenima. On ugleda i ranjenike: ležali su na šatorskim krilima ili čaršavima razapetim između dva debela štapa ili dvije letve koje su djevojke, žene i mladići držali i podupirali, dvoje naprijed, dvoje pozadi. Staza je bila uska i strma. Nosioci su se spotali, posrtali i padali, ali tovar nisu ispuštali. Oni gore, ne podižući glave, katkad bi prostenjali i jauknuli. Čula bi se i opomena, izgovorena tihim i slomljenim glasom:

— Lakše, drugarice...

— Polako, ode kičma...

Neko bi opsovao, škripeći zubima.

— Odakle ih nosite? upita Lazar.

— Od manastira Moštanice — reče djevojka. — Druže, pomози.

— Danice, bogara ti! — viknu Lazar. — Odakle ti ovdje?

— Ne pitaj, ćaća, već me odmijeni — reče Danica.

On pođe da joj pomogne, prihvati nosila, ali ga Danica odgurnu i reče umorno nasmiješena:

— Ne treba, ćaća, mogu još. Kad mogu drugi, mogu i ja! Jesi li bio s našima?

— Nijesam. A gdje su oni?

— Eno ih u Sastavcima.

— Idem baš tamo — reče Lazar.

Na sve strane uz Mlječanicu zbjeg se prostirao i širio duboko u šumu, iz koje su izbijali stubovi dima. Vatre su gorjele, dim je visio u granju i pramenjem se vukao u nebo.

Znao je da je zabranjeno ložiti vatre, ali je shvatao zbog čega naredbu ne poštuju: hladno je! Pokisle prnje, mokro odijelo, ozebla djeca, a i hljeb treba da ispeku. Pa da. Ali šta će raditi ako banu avioni?

— Ima li avijona? — upitao je starca koji se oslanjao o štap. — Napadaju li vas avijoni?

— Napada nas svaki đavo, a kako je počelo, biće i gore — odgovori starac brundajući. — Kad li ćemo se vratiti kućama, bogo moj?

Nije mogao da odgovori. Ugledao je i drugog starca, sa-sušenog i žutog, kako se približava.

— Tetak, pa to je čiča Novak.

— Nije valjda?!

— Tražimo, sine, čist račun — smiješio se čiča Novak. — Dede, odgovaraj: kad ćete gamadiju istrijebiti? Zar je Pecija mogao ratovati s turskom silom, a vi tamo, govornari, stalno bježite? Hoćete li da vam ja pokažem kako se bori?

— Polako, stari, i pazi šta govoriš — reče Lazar. — Ovo ti je Anđelija, a ovog balonju znaš.

— Nije to balonja nego vojnik, možda i bolji od kakvog starijeg — nakostriješi se Novak i podiže štap. — Ja sam, bogme, manji bio, pat sam Peciji i Ostoji Kormanošu donosio krov i meso. Jesam, zdravlja mi. A upamtio sam i Kirila Hadžića, igumana mošćaničkog, koji je četom komandovao. A moj ćaća, pokojni Boško, kad ga Turci zarobiše, u kladama je okovan sedam dana čamio, ali se dušmanima nije dao.

— Govoriš kao komesar — reče Anđelija.

— Govorim, sinko, istinu, i kažem vam: ako se budete tukli kao vaši stari, u davna vremena, ne bojte se nikakve

sile ni nevolje. Samo treba složno da se udružite i svijetlo oružje podignete i od boga pomoć potražite.

— Oni ne vjeruju u boga — reče starac oslonjen o štap.

— Ne griješi dušu, Jovane — reče Novak. — Davno je kazano da će doći vrijeme kad će ljudi bježati u mišje rupe, koje će biti skuplje od zlata, a kad to vrijeme dođe, ljudi će početi vjerovati i u đavola. A ja vam kažem da je poslije svakog ustanka na Kozari narod grdno stradao, jer je na njega navaljivala gamad, pomor, kuga, zaraza i drugi belaj, a najviše je ljudi umrlo na kolju i na vješalima. Tako mora biti, jerbo nam je tako suđeno.

— Nemoj da slutiš zlo, čaća — reče Lazar. — Je li onaj balavander izbasao?

— Koji balavander?

— Moj Boško.

— Vratio se, delija, pa priča da je na bunkere jurišao. Kaže da se zatrčao i da je pred same rovove banuo, i kaže da je vojska na njega zapucala, ali ga metak nije pogodio, i još kaže da je u žitu nabasao na ubijenog vojnika i skinuo s njega pušku i torbu punu municije, a cokule nije mogao uzeti, jerbo se mrtvac ukočio i ohladio. Govorili li istinu, lo-povčina?

— Istina je — reče Lazar.

— I ja sam bio s njim — reče mali. — Uzeo je karabin i jedva živu glavu izvukao.

— Na Boška je on, na pradjeda — reče Novak.

— Šta radi majka?

— Hajde svrati da je vidiš.

— Nemam vremena.

— Nikad nemaš vremena. Nijesmo daleko.

— Drugi put, stari. Nemam vremena.

— Bogami kad bude čula da si prošao, biće joj žao. Dobro smo, hvala Krstitelju, zdravlje služi, a gladni nijesmo, žita imamo, a ovce koljemo. Nemamo, doduše, soli i brašna, ali ko te pita za to: može glava da se sačuva i bez toga... A tvoja snajica, mali, samo što se nije porodila.

— Šta očekuje? Muško ili žensko?

— Neka mu bog zdravlje podari, bilo muško ili žensko.

— A šta je s našim Đurđem? — upita Lazar.

— On ti je odbornik — reče Novak. — Juri od zbjega do zbjega, obilazi snaše, pomaže udovicama, i nikađ mu bolje nije bilo. Toliko je mesa pojео da se još dva puta oneredio.

— A šta radi moja majka? — upita mali.

— Kuka za tobom — reče Novak. — Stalno govori da si zelen, nejak i budala, i kako ćeš glavu izgubiti.

— To ćemo još viditi — reče mali. — Poruči joj da sam dobro i da se ne brine.

— Hajdemo — reče Lazar. — Pozdravi, stari, sve naše i čuvaj se avijona.

Novak ih je gledao oslonjen o štap. Oči je prikovao za sina, poredeći ga s junacima iz pjesme: posmatrao je široka leđa, dugačke noge, odlučan hod i vojničko odijelo, skinito s neprijateljskog oficira.

— Blago meni kad imam ovakvog sina — prošaputa dok je Lazar zamicao za drveće. Još trenutak je buljio u šumu, koja mu je uzela sina, pa se osvrnuo i pogledao prema padini, gdje su ostale baba Simeuna i Darinka sa unučićima. Krenuo je tamo.

— Eno Skendera! — povika Anđelija, opazivši visokog i naočitog čovjeka u dolamici. — Zdravo, Skendere — reče drmusajući mu šaku.

Pođoše zajedno u gomili mladića, djevojaka i žena, praćeni žamorenjem i sašaptavanjem.

Zbor se brzo okupljao. Gomila došljaka u gunjevima, kožusima i koporanima, koji su nekad pripadali žandarima, živo se talasala i bučno žagorila. Poderani šeširi, seljačke i rudarske kape, podignute iznad čela, poneka šubara pa i jedna žandarska šapka, rumenkasta i olinjala, zakrpljeni turovi, poderani laktovi, iscijepane nogavice i bosu tabani — sve je govorilo o oskudici, sirotinji, nemaštini, krajnjoj bijedi. Ali oni su izgledali srećni: niko nije plakao ni očajavao. Mada u ritama, izgledali su veseli, jaki, nepresušni...

Pošto je Skender pročitao šošinu naredbu o opštoj mobilizaciji, Lazar je zašao u gomilu.

— Ti ćeš sa mnom! Ovamo! Ovamo!

— Tražimo omladince — reče Anđelija.

— Zašto omladince? — zapišta ženski glas. — Hoćemo i mi da pođemo. Uzmi i mene, Lazare, voda te odnijela.

Prepoznao je glas:

— Piši, Anđo, Ljeposava Mačak ide na front.

Bila je to udovica, lijepa čak i kad se bori s nesrećom i teškom žalošću. Bila je to Ljeposava na koju je Lazar često mislio, naročito u noćima kad bi ga pritisla čamotinja i tuga.

— Stani, Ljeposava — reče on. — Najprije ćemo odabrati ljude, pa ako njih ne bude dovoljno...

— Bilo ih dovoljno ili ne bilo, ja idem na front — reče Ljeposava odlučno. — Ne moremo više čekati i gledati kako uzmičete. Dokle ćete bježati, žalosti moja? Ako ih vi ne morete otjerati, pomlatićemo ih mi, žene, krsta mi... Je li tako, žene i sestre?

— Tako je, Ljeposava!

— Hoćemo li na front, žene i sestre?

— Hoćemo, Ljeposava!

— Druže, jesi li me zapisao?

— Piši i mene, druže, ruka ti se posvetila.

— Znaš li ti ko je to? To je Turčin!

— Neka je i Turčin! Piši, Turčine!

— Piši i mene, zemlju ti Skenderbegovu...

— I mene, Skendere, Trojice ti...

— Stanite ljudi, polako — otezao je Skender teškim i sporim glasom, kao da je cijele noći klade valjao. — Svrstajte se u red i prilazite jedan po jedan.

— Ama, ljudi, je li to doista Turčin?

— Jašta, poznajem ga. Zar ne vidiš i po govoru?

— Kako se zoveš, druže?

— Trbulin Mirko.

— Idi tamo kod Lazara. Kako se ti zoveš, momčino?

— Božo Vukota.

Spisak se punio, a broj dobrovoljaca gomilao. Htjele su da pođu i žene, ali im je Anđelija objašnjavala (više zapovijedala) da se zasad na frontu ne osjeća i takva potreba. Bude li to neophodno, odbor za odbranu Kozare (drug Šoša i drug Slovenac), blagovremeno će obavijestiti narod po zbjegovima.

Lazar je, zadovoljan, svrstao dobrovoljce u dvojne redove, komandovao, poravnavao, prebrojavao. Bilo ih je dovoljno. Mogao je da popuni ne samo svoju četetu, osjetno načetu u posljednjim okršajima, nego i druge, pa je razmišljao o tome kako će stati pred komandanta Žarka i saopšti-

ti mu radosnu vijest o dolasku dobrovoljaca koji će odmah da prihvate oružje palih drugova, kao i ono zarobljeno u borbama.

Ali šta je to? Što to vidi?

U susret mu dolaze ljudi u uniformama, ali bez oružja i vezanih ruku. Prate ih dva borca sa puškama.

— Moji — reče Lazar. — Jelisavac i Stupar. Ali zašto su vezani? Šta se desilo? Šta ste uradili?

Vežani se zaustaviše oborenih glava.

— Pobjegli s fronta — reče jedan od pratilaca, kao da je i sâm kriv.

— Pobjegli? — jeknu Lazar. — Pobjegli? — nije mogao da povjeruje. — Jeste li pobjegli, svetu vam neđelju?

— Jesmo — reče Jelisavac.

— Zašto, stotinu vam bogova?

— Ne bih ja, družo komandire — mucao je Jelisavac — ne bih ja, života mi, da Zgonjanin nije strugnuo.

— On je strijeljan — reče jedan od pratilaca.

— Strijeljan? Ko ga je strijeljao?

— Šoša, družo komandire. Zbog bježanja — nastavljao je jedan od pratilaca ravnodušnim glasom, dok su vezani stajali pokunjeni i nijemi. — Zgonjanin je prvi počeo bježati.

— Čekaj. Neka prođu ovi — reče Lazar. — Hajde, uklonite se s puta — obrati se vezanima. — Prolazite, prolazite — zapovijedao je dobrovoljcima, koji su znatiželjno i nasrtljivo zvjerali po vezanima. — Govori sad — reče Lazar partizanu koji je pričao, pošto su dobrovoljci progrijali.

— Zgonjanin je prvi počeo bježati kad je ugledao tenkove, a za njim zaždila i ova dvojica. Hamdija je uzalud vikao: „Nazad, strijeljaću vas!” Nijesu ga poslušali, nego su bježali, sve dok ne nabasaše na Šošu. On dreknu: „Stanite, pucaću!” Oni stadoše. „Zašto bježite?” upita Zgonjanina, a on odgovori: „Družo Šoša, ovoj sili ne možemo odoljeti.” Šoša dreknu: „Šta si rekao, kukavico?” A Zgonjanin opet: „Ovoj sili ne možemo odoljeti.” Šoša se maši za revolver i opali, a Zgonjanin pade. Zgonjanin pade, a Šoša viknu: „Može li se odoljeti ovoj sili?” Gledao je u Jelisavca, a Jelisavac reče: „Ja mislim, družo Šoša, da može.” To reče Jelisavac, a Šoša viknu: „Zašto si onda pobjegao?” A Jelisavac reče: „Eto, desilo se, ne znam kako!” Šoša mu naredi da skine

oružje. On skide pušku. „Može li se odoljeti sili?” upita Šoša i Stupara koji je stajao pored razoružanog Jelisavca. On reče da može. „Skidaj oružje”, reče Šoša, a zatim naredi da obojicu potjeramo ovamo, u zatvor kod štaba. Tako je naređeno.

— Je li tako bilo? — upita Lazar.

— Tako — reče Jelisavac.

— Zašto vas nije pobio, boga vam kukavičkog! — povika Lazar. — Zar da pred Šošom osramotite i sebe i mene i svoje drugove? Ubijte se, kukavice! Treba vas ispljuvati! Treba vas prepustiti ženama: neka vas isprebijaju štapovima i ulijepe balegom, jer drugo i ne zaslužujete.

— Druže komandire, moramo krenuti.

— Zovi Ljeposavu — reče komandir. — Neka im guli kožu s leđa.

— Ja se s tijem ne slažem, druže komandire, jerbo imam naređenje — reče jedan od pratilaca. — Ja se ne slažem da im žene deru kožu s leđa, jerbo imam naređenje da ih obojicu sprovedem u štab odreda, kako je rekao Šoša.

— Gubite se da vas moje oči ne gledaju! — viknu Lazar, uvjeren da je pogriješio što je, makar i za nekoliko časova, otišao s fronta, umjesto da ovamo pošalje Hamdiju ili Ivana.

Nisam smio ostaviti četu, uzdahnu. Da sam bio tamo, ovo se ne bi desilo, mislio je grabeći za dobrovoljcima. Kako ću izići pred Šošu, jadna majko? Osvrnuo se i ugledao bjegunce, koji su odmicali skrhano kao da idu u grob. .

U stroj, ide Šoša. Opasuj se! Zakopčaj dugmad! Zapet-
ljaj pertle, ide Šoša. Očisti oružje, popravi uprtač, ide Šo-
ša. Ispravi glavu, ne mrdaj u stroju, ide Šoša.

— Četa, mirno! Pozdraaav nadesnool!

Ugledao je oštrookog vojnika u pasu presavijenog. Ugle-
dao ga i pošao mu u susret čvrstim korakom.

— Druže Šoša, stanje čete ratno — podnosio je raport.
— U četi imam dvije stotine i dvadeset vojnika, deset puš-
komitraljeza i dva mala bacača. Nočas trojica poginula, a
dvanaest ranjeno.

— Jeste li ih izvukli?

— Jesmo, druže Šoša, a tom prilikom je poginuo Šurlan
Petar.

— Koliko si dobrovoljaca naoružao?

— Trideset i dva, druže Šoša, a ostale sam poslao Banj-
cu i Pilipoviću, a nešto i Štabu bataljona.

— Drugovi, smrt fašizmu! — viknu Šoša.

— Sloboda narodu! — grmnu četa.

— Daj im na mjestu voljno — reče Šoša.

— Na mjestu voljno! — viknu Lazar. Kako se činilo,
čak je i lišće zatreperilo.

A onda je počeo da govori Šoša. Govorio je o položaju u
kome se ovog časa nalazi Kozara. Govorio je o prilikama na
frontu, o neprijateljskim snagama koje se gomilaju i ne uz-
miču, bez obzira na gubitke. Govorio je o odricanjima i žrt-
vama...

Lazar je s mukom pratio njegove riječi, koje su tupo
odjekivale i nisu prianjale za srce kao nekad dok je govorio
ovaj isti Šoša, mrk i slavan.. Ovoga jutra nije se Šoši obra-
dovao kao toliko puta ranije dok mu je izlazio u susret.
Ovog puta strepio je, bojao se, stidio, ovog jutra grizla ga
je sramota.

— Drugovil — govorio je Šoša.

Lazar je s naporom pokušavao da prati njegove riječi, da uhvati njihov tok i odgonetne smisao. I mada to nije bilo teško, jer je Šoša govorio jezikom jasnim i razumljivim, izgledalo je da je to tuđinac, čak i protivnik, čije su se riječi gomilale i zapetljavale, pritiskujući Lazarovu dušu. Nije uspijevao da ih pohvata, jer je iščekivao ono što treba da dođe, ono najžalosnije i najsrमतnije. Ono ide, ono mora doći, ono je za kraj ostavljeno.

— Drugovi! — govorio je Šoša.

Je li to onaj isti Šoša, nasmijan, vitak i lijep, gospodski obučen u crno odijelo, u novim cipelama, sa štapom u ruci, na brdu Pošti, u šumici iznad Lazarove kuće, u društvu s dvojicom lješljanskih rudara, Gojkom Šurlanom i Mlađom Graonićem? Lazar im izlazi u susret, lomeći bujad i razgrćući lišće. Da nije agent? Tako obučen i obuven nije nijedan čovjek iz okoline. Nije seljak, a ni rudar, stranac je. Lazar prilazi Mlađi i Gojku i rukuje se s njima.

— Hoćeš li i meni pružiti ruku? — pita stranac i smješka se. — Zdravo, družo.

— Koji si ti? — zaviruje mu Lazara u lice, dok mu Gojko i Mlađo objašnjavaju da je to naš čovjek, da je došao iz grada i da će ostati ovdje, među seljacima, u šumi, jer je pobjegao od ustaša. Ne govore kako mu je ime, niti kažu odakle je izbasao, ali Lazar i ne zapitkuje, naslućujući da je riječ o čovjeku za kojim ustaške patrola već tragaju, želeći da ga spapulaju i pronađu, vežu i otjeraju u crnu kuću ili u smrt. Svakako je to jedan od školaraca (kao Vukašin Čuk, prvi komšija, student, poručnik španske republikanske vojske) koji ustašama zadaje brigu i od kojih vlast strepi i zazire. Posmatrao je stranca iz prikrajka, provjeravajući njegove pokrete i osluškujući mu glas, dok se ovaj raspitivao o ustašama, o seljacima i rudarima, o taocima. Imao je čudan prizvuk u govoru, nešto stranačko i tuđe, što je Lazara nagonilo na opreznost, uzdržljivost, pa i sumnju. Ali Gojko i Mlađo, bez uvijanja, traže od Lazara da došljaku pomogne, da ga noćas primi na štalu, u sijeno, na konak; da mu spremi večeru i da ga sutra, prije zore, izvede u šumu na određeno mjesto, gdje će ga čekati. Lazar pristaje, mada razbire da se uvaljuje u gužvu: strepi od zamke, boji se izdaje, strahuje od klopke (je li ovaj Srbin ili šokac), ali se pokorava i stranca pita da li je gladan i što mu još treba.

— Drugovi! — govori Šoša pred četom, ali bjegunce ne pominje.

Je li to onaj isti Šoša koji u julu prošle godine usred dana izbija iz šume i ide Lazarevoj kući, predvođeci gomilu izabраниh i najviđenijih ljudi, od kojih su neki naoružani karabinima, s bajonetima na cijevima? Lazar prepoznaje Simu Ivanovića, Lazu Desnicu, Đuđu Tramošljanina, Miloša Vujanovića i još neke, i tek tada primjećuje da je i onaj stranac naoružan, da je pripasao revolver i prikačio bombe. „Imaš li pušku?” pita on Lazara, a ovaj oklijeva, jer još ne shvata. „Uzimaj pušku, idemo na Lješljane”, govori stranac i čudi se što Lazar oklijeva, stoji i čeka. „Hajde, šta si se zamislio”, pljesne ga po ramenu i pokaže mu put kojim treba da krene. I korakne, a oni pođu za njim. I ide dalje, sredinom puta, iznad živice, po brijegu, ispod Pošte, ivicom šume, a oni za njim. I Lazar čuje kako mu dovikuju da grabi oružje ako ga ima, ili sjekiru ako nema oružja, a može ponijeti i rogulje, i vile, i kosu, i grablje, i kolac. „Dižemo ustanak”, dovikuju Lazaru s puta, a on hita u štalu, otkriva pod jaslama jamu, izvlači sanduče, otvara poklopac i uzima karabin što ga je tu sakrio još u aprilu, kad se poslije sloma vratio iz Petrinje, jer je Jugoslavija poražena. I trči s karabinom o ramenu, puška tandrče; priteže remnik, traži municiju, metak u cijev.

— Drugovi! — govori Šoša pred četom, ali bjegunce ne pominje.

Je li to onaj isti Šoša, s revolverom u ruci, ispred ustaničke gomile koju vodi na Lješljane usred bijela dana, naočigled neprijatelja. Ide Šoša na ustaše, puške gruvaju, Dušan Mašala pada mrtav (ranije je pao Vukašin Šurlan, samo što je iz kuće krenuo), onda ginu Marin i Pavić i još neki, ali Šoša ne uzmiče, Šoša ide dalje, Šoša podstiče rudare, Šoša vraća bjegunce i šalje ih na ustaške zgrade s debelim zidovima od kamena i betona. Mada su zgrade tvrde a kamen neprobojan, Šoša naređuje juriš i polazi prvi, a za njim gomila seljaka, ratnika i neboraca, bivših vojnika i ljudi koji nikad nisu čuli bombu. Za njim čak i žene i djeca! Ide Šoša, podvikuje i zapovijeda, i mada ga mnogi ranije nisu vidjeli, bez pogovora ga slušaju i pokoravaju se njegovim naredbama: trče prema zgradama sa kojih se ustaše brane. Ide Šoša, zove rudare i zapovijeda im da donesu

sanduke s dinamitom kojim su ugali minirali, u jamama: neka što prije donesu dinamit i ubace ga u podrume zgrada iz kojih se ustaše brane. I rudari ga slušaju i utrkuju se (dva padoše, smrtno pogođena), nalaze sanduke s dinamitom, ubacuju ih u podrume zgrada ili ih ostavljaju pored zida, ukopavši ih malo bajonetom ili krampom, a neke prosto bacaju na zemlju, pale ih i bježe u zaklone da ih ne zatrpa kamen porušenih zgrada. Padaju kuće, ginu ustaše u razvalinama. Padaju kuće jedna za drugom, a ustaše umiru u ruševinama, ali se brane do posljednjeg i nijedan se ne predaje. A Šoša dovikuje ljudima pored sebe: „Tražite puške, uzimajte municiju!“ I ljudi ga slušaju i idu za njim, u nove okršaje.

— Drugovi! govori Šoša pred četom, a bjegunce ne pominje.

Je li to onaj isti Šoša, upalih obraza i suvih usta, koji od Lazarove majke Simeune traži gutljaj vode, a dok ga ona nudi jelom, odmahuje rukom, iscrpljen u noćnoj borbi što je trajala do svanuća i iz koje je jedva glavu izvukao, izgubivši dvanaest drugova. To je ustanak, muka i krv. Dok ga obara drijemež, prilazi mu Lazar, zelen i gnjevan, i izvještava ga da je doveo zarobljenika. „Uvedi ga“, kaže Šoša, a Lazar dovodi djevojčicu u košuljici, sa maršom na glavi. Unezvijerena je i uplakana, ruke su joj vezane, a oči zbunjene i prestravljene: zaklanja ih dlanom i krajičkom marame, a tijelo joj u strahu podrhtava. Ugledavši Šošu, ona drekne u plač. „Zašto ste je vezali?“ pita Šoša. „To je tursko kopile“, kaže Lazar, pa dodaje da su je uhvatili iznad Blagaja, gdje je ovce čuvala. „Treba da joj sudimo“, kaže Lazar, siječajući očima. „Zašto da joj sudimo?“ pita Šoša. „Zato što je Turkinja, a Turci su ustaše“, kaže Lazar, ali ga Šoša više i ne sluša, već mu naređuje da djetetu odriješi ruke, jer djeca nisu kriva, čak i kad su im roditelji zlikovci. Pa se okrene djevojčici i pita:

— Kako ti je ime, mala?

Ali se djevojčica usteže, nepovjerljiva je i oprezna.

— Hoćeš li mi reći kako ti je ime? — opet pita Šoša.

— Hajra — kaže djevojčica.

— A čija si?

— Mehmedova.

— Kojeg Mehmeda?

- Mehmeda Blagajčevića.
- Je li tvoj babo dobar čovjek?
- Jeste, dobar je ko hljeb.
- Je li ustaša?
- Nije.

— Kako znaš da nije? Zar ti znaš šta su ustaše?

— Znam. Oni imaju ustaško odijelo i veliko slovo „U” na kapi, a moj babo ne nosi ustaško odijelo i nikad ga nije ni obukao.

— Idi kući i pozdravi ga. Kaži da ga je pozdravio Šoša.

— Koji Šoša?

— Samo ti reci da ga je pozdravio Šoša — kaže Šoša, a mala Hajra začuđeno gleda, širi usne i već počinje da se osmjehuje.

Tada je Lazar prvi put čuo za Šošu, čudno ime: pitao se šta bi to moglo da znači i kojoj vjeri pripada. Nije smio da prizna da je, časak ranije, uhvatio učitelja Tatomira, ve-zao ga i ubio, nazivajući ga izdajicom, jer se prije ustanka pokrstio, postao katolik i osramotio srpski rod i vjeru pravoslavnu.

— Drugovi! — govori Šoša pred četom, a bjegunce ne pominje.

Je li to onaj isti Šoša u Devetacima, na brdu Pošti, ili na prusačkim visovima: ide od seljaka do seljaka, bodri ih i obećava oružje koje će stići iz Rusije. Okružen je roguljašima i sjekirašima. Ima ih na stotine i na hiljade: neki nose vile, kose, kolje. Stoje po briježju, drže front, čekaju ustaše, koje pale sela oko pruge i penju se gore, od rijeka Sane i Une, uz Petkovac, uz Svodnu, uz Vodičevo, uz Derviše, ka Pruscima, Rakovcu i Lješljanima. Izbjeglice pričaju da su ustaše pobile Vurune, Lončine, Zeliće i Lazareviće. Ubijaju sve što im padne pod ruku. Kolju i pale, a nose fesove, crvene fesove sa ustaškim znakom. „To su Turci”, govore izbjeglice. A Šoša ih sluša, pa će reći:

— Koliko ste ih vidjeli, tih s fesovima?

— Ima ih, brate, preko četiri stotine — kaže seljak.

— Jesi li siguran da ih ima toliko?

— Siguran sam, brate, ko što vidim sunce na nebesima.

I jesu, brate, sve sami Turci iz Blagaja. Poklaćemo ih, zdrav-lja mi, prvom prilikom.

— Dobro, druže, koliko Blagaj ima stanovnika?

— Koliko? — razmahuje seljak. — Stotinu. Možda ni toliko.

— A koliko ima muškaraca sposobnih za vojsku?

— A otkud ja to znam? Svaki sedmi žitelj je vojnik.

— Pa koliko onda Blagaj može imati vojnika? Ako je svaki sedmi stanovnik vojnik, onda bi u Blagaju trebalo biti sedam stotina stanovnika da bi ispalo stotinu vojnika. Je li tako?

— Tako je nekako.

— A kad je tako, brate — osmjehuje se Šoša — pošto Blagaj nema više od stotinu stanovnika, onda ne može naružati četiri stotine ljudi pa da sve mačke i pse pretvoriš u vojnike. Je li tako?

— Tako je ako nije drukčije. Ne znam, bogme, otkud u Blagaju tih četiri stotine ustaša u fesovima, samo znam da sam ih vidio rođenijem očima.

— Znači da to nisu Blagajčani, nego su ustaše svojim vojnicima nabile fesove na glavu da bi takvi kao ti pomislili i povjerovali kako ih pale Muslimani iz Blagaja. Eto tako ustaše raspaljuju mržnju prema Muslimanima.

— Nema šta da je raspaljuju kad ja Turke smisliti ne mogu, ni one u Blagaju, a ni druge, samo nek je Turčin. Klačemo se, vala, do sudnjega dana. Osvetićemo se za ovu pogibiju i paljevinu, pa kud puklo.

Onda Šoša počinje da objašnjava, do najsitnijih pojedinosti, ko su ustaše, kakvim se sredstvima služe i koje ciljeve ostvaruju; a ko su opet partizani i ustanici, ovi po briježju s puškama i roguljama.

— Drugovi! — govori Šoša pred četom, a bjegunce ne pominje.

Je li to onaj isti Šoša, lakonog i opak, što orlovskim očima traži rudare, goneći ih pred gomilu koja narasta, okuplja se po Blagajskoj kosi i hoće da se sruči na Blagaj, da pali i kolje, u znak odmazde za ono što su ustaše počinile. Rudari se suprotstavljaju, u ime Šošino, ali ih gomila ne sluša, već grlja niz visove, prema Blagaju, sa sjekirama i vatrom. Onda Šoša, u očajanju, šalje dvojicu-trojicu ljudi da odjure prečicom i presretnu rulju, da kažu kako dolaze iz Blagaja i kako su dolje na cesti, u polju pored Sane, vidjeli silnu vojsku što je upravo stigla i zalogorovala. I još ovi ljudi govore: „Napadnemo li Blagaj, niko neće živu glavu iz-

nijeti, jer će nas ona vojska smlaviti i povaljati ko snoplje." Razjarena gomila zastaje, koleba se, počinje da uzmiče i već se osipa, a neki i bježe, pogrbljenih leđa, glavom bez obzira. I tako se ludi talas raspada da bi se već sutra ili prekosutra sve okrenulo, jer od Novoga, Blagaja i Dobrljina zaista počinje da nadire brojna vojska, a seljački front se provaljuje i slama, jer svako želi da spase glavu...

— Drugovi! — govori Šoša pred četom, a bjegunce ne pominje.

Je li to onaj isti Šoša, koji poslije sloma seljačkog fronta u Lješljanima i pred Dobrljinom prikuplja ljude sa oružjem, takozvane puškare, govori im da bitka nije izgubljena iako se ustanički front raspao, nego da upravo sada počinje partizanska borba. Sa Šošom i Ivicom Marušićem, puškari se povlače u Kozaru, tridesetak kilometara daleko od svojih sela i ostaju u odredu pod komandom Mladena Stojanovića. Neko vrijeme od njih nema glasa ni poruke, gubi im se trag, da bi ponovo jedne noći grunule puške kod volinjskog željezničkog mosta, koji su željeli da bace u vazduh i da tako prekinu vezu između Bosne i Hrvatske. Poslije toga, partizani napadaju gotovo svake noći, na sve strane: plamte karsarne i željezničke stanice, nestaju telefonski stubovi, lete u vazduh pragovi i šine, a ustaško-domobranske posade u Svodnoj, Ometaljci i Strižni predaju oružje. Mladenova i Šošina vojska raste, umnožava se broj desetina i vodova, a nijedna noć ne prođe bez okršaja, paljbe i zarobljenika, koje partizani vode kroz sela i pokazuju seljacima, šireći glas o svojim podvizima.

— Drugovi! — govori Šoša pred četom, a bjegunce ne pominje.

Je li to onaj isti Šoša, sada već vojskovođa i Mladenov zamjenik, pred koga borci dovode gomilu zarobljenika, očekujući da ih stigne smrt. „Treba ih pobiti“, govore partizani. „Treba ih poklati“, kaže Rade Kondić, koji je postavljen za vodnika. „Treba im kožu oderati s leđa“, kaže Lazar primičući se Peri Bosančiću, koji vadi nož i čeka zapovijest. Ali zapovijest je drugačija: pojavljuje se Šoša i, na zaprepašćenje nekih svojih boraca, govori o zabludama domobranske vojske, o tome da domobranci nisu ustaše, nego vojska prisilno mobilisanih seljaka iz Zagorja, Slavonije, Bosne, vojska sastavljena od jadnika koji su natjerani da nose oružje. Naj-

bolji znak da to nisu ustaše jesu domobranske puške, čije cijevi nisu ogaravljene barutnim dimom, niti su proširene od silne pucnjave, već su svijetle i podmazane, a fišeklije su im pune metaka, što znači da nisu pucali. Šoša se onda obraća domobranima, prekorijeva ih što služe ustašama i Nijemcima, pa im govori o partizanima i ciljevima partizanske borbe u kojoj se, u istim redovima, rame uz rame, bore Srbi, Hrvati, Muslimani, pa i drugi, svi koji žele da ova zemlja bude slobodna. I onda naređuje da se zarobljenim domobranima podijeli ručak da se dobro nahrane, da se počaste čak i rakijom i duvanom i da se, pod pratnjom, odvedu do rijeke Une i čamcima prebace dalje, u Hrvatsku. Ovo se, zaista, i ostvaruje. Dok se domobranima dijeli ručak (daju im hljeba, čorbe, mesa, pite, sira), Lazar se hvata za stomak, krijeva mu jauču i grče se, a ruka traži nož i pušku: želi da bude određen za pratioca zarobljenih domobrana, da ih povede prema Uni i da ih onda, u zgodnom trenutku, pobije kao pse. To očekuju i neki drugi, priželjkujući da oni budu određeni za pratiocima. I, začudo, dešava se baš to: Šoša naređuje da zarobljenike otprate do Une (jer tamo žele da idu) crni Lazar, Pero Bosančić i još neki što bjehu najgrlatiji u zahtjevima da se domobrani odmah pobiju. I idu tako, sa zarobljenicima, do rijeke Une, doprate ih do obale, ali, bojeći se jedan drugoga, na obračun sa zarobljenicima i ne pomišljaju, već ćutke traže čamce, potrpaaju vojnike i otiskuju ih na rijeku, prevoze ih gotovo cijelu noć na drugu obalu, onda se vraćaju i jedan drugom prigovaraju što se nisu sjetili da pse pobiju i podave u vodi: čini im se da su sami sebe obmanuli i da su sami sebi podvalili, jer će ovi domobrani, čim stignu svojim kućama, opet dograbiti puške i krenuti prema Kozari. To će se, zaista, nekim i desiti: ali partizani će ih ponovo zarobiti, bez pucnja, uzeće im puške, municiju, uniforme, cipele, čak i košulje, dajući im u zamjenu svoje seljačko ruho, dronjavo i vašljivo, s poderaanim opancima od prijesne volovske kože, koja se na kiši razbljuzga i počne da se uvija oko nogu kao džigerica; šarena i smiješna domobranska povorka ponovo polazi prema Uni (ili Savi, u Slavoniju) da se čamcima prevede u Hrvatsku, da potraži svoje kuće i da možda ponovo bude naoružana i uskoro, opet, donese svoje oružje kozaračkim partizanima...

— Drugovi! — govori Šoša pred četom, a bjegunce ne pominje.

Je li to onaj isti Šoša, razdragan i vaznesen, što drugovima priča o demoralisanim domobranskim satnijama. Pred postrojenim odredom čita Šoša pismo koje je dobio iz grada. Šošin saradnik se dočepao izvještaja generala Rumlera, koji se žali Pavelićevom vojskovođi Kvaterniku na djejtvo partizanske propagande:

Kada zarobe stanoviti broj domobranaca, redovno im drže komunistički propagandistički govor, ponude ih hranom i cigaretama, previju im rane (ako ih imaju) i potom ih puste kućama. Ubijenima uzmu dokumenta i novac, spakuju i pošalju njihovim kućama. Na taj način toliko utječu na moral vojnika da su ovi neupotrebljivi ubuduće za akciju protivu pobunjenika.

Je li to onaj isti Šoša, žestok i nepodmitljiv, koji sa kozarskom proleterskom četom, kojom komanduje Simo Ivanović iz Male Žuljevice, polazi u centralnu Bosnu. Proleterska četa ide na četnike Rade Radića i Laze Tešanovića, a Šoša na partijsko savjetovanje u Skender-Vakuf. Zima je, snijeg dubok, putevi zavijani, prtine nema, cjelac narastao, ali proleteru idu i stižu svome cilju. Uz put, po Šošinoj zapovijesti, napadaju Krupu na Vrbasu, poslije dva dana maršovanja po velikoj hladnoći i dubokom snijegu, umorni i gladni. Krupu brani 250 ustaša i domobrana, ali je partizanski nalet silovit i neočekivan, jer se Kozarčani poznaju *po pjevanju i po ratovanju*. Ustaše skaču u Vrbas i dave se, neki bježe i plivaju, sedamdeset ih gine, a stotinu i šezdeset pada u ropstvo. Šoša ih bez milosti osuđuje na smrt, proleteru ih strijeljaju i idu dalje da bi se uskoro sukobili s četnicima Rade Radića i Lazara Tešanovića, koji će, zauzvrat, u Jošavci, ubiti Mladena Stojanovića, slavnog i opjevanog komandanta iz Prijedora, a zatim će, na Lazarovo zaprepašćenje, pobiti dvadesetak Kozarčana, među kojima i Simu Ivanovića.

— Drugovi! — govori Šoša pred četom, a bjegunce ne pominje.

Je li to onaj isti Šoša, zamjenik komandanta Drugog krajiškog partizanskog odreda „Mladen Stojanović“, koji piše zapovijest o napadu na opkoljeni Prijedor:

S obzirom da je ovo prvi put da naše snage zauzimaju grad u kome je u većini muslimansko stanovništvo (pored srpskog i hrvatskog), upozoravamo sve odgovorne drugove, od komandanata i političkih komesara bataljona do desetara, kao i sve svjesne drugove, starije i omladince, na držanje prema nedužnom stanovništvu. Svaka pojava osvećivanja nad nedužnim muslimanskim stanovništvom smatraće se četničkom izdajom, te će se, kao i svaka pljačka, nered, kapitulanstvo, harangiranje i panikerstvo, kažnjavati na licu mjesta strijeljanjem. Naš ulazak u grad mora biti dostojan imena Mladena Stojanovića i svih naših palih drugova...

— Drugovi! govori Šoša pred četom, a bjegunce ne pominje.

Je li to onaj isti Šoša, kukastog nosa, hitrog hoda i oštrog pogleda, koji poslije napada na neprijatelja određuje: „Lazar će biti komandir, Ivan komesar!” Lazar nosi šubaru s kićankom, a ispod petokrake srpsku trobojku! Ranije je nosio i redenike načičkane mecima, ali ih je skinuo. Šoša mu prilazi i kaže neljubazno: „Šubaru možeš nositi, a trobojku i kićanku skinu, ostavi samo zvijezdu. Partizan nosi samo petokraku i ne pita ko kojoj naciji pripada.” Da Šoša ne bi posumnjao, Lazar odmah sa šubare otkide trobojku i crvenu kićanku, a razmišlja i o tome da šubaru zamijeni kožnom kapom kakvu su, prije rata, nosili lješljanski rudari i koja, u četama, postaje sve omiljenija.

— Drugovi! — govori Šoša, ali bjegunce ne pominje. Glas mu nije zao, prgav i svadljiv kao ponekad. Glas mu je umoran, ali mekan, pun praštanja. Završio je govor, a bjegunce nije pomenuo. Onda je Lazaru rekao neka ljudima da voljno.

— Četa, voljno! — komandovao je Lazar, srećan jer Šoša nije pomenuo bjegunce.

— Hajdemo na položaj — reče Šoša bratskim glasom, u kome nije bilo ni žuči ni prijekora.

Lazar pritegnu opasač, popravi dogled (volio je dogled, kao i kaiše, remenje, uprtače), pa reče da se nije obrijao. Prohujalo je već nekoliko dana, a on se nije obrijao.

Ali Šoša upita:

— Jeste li Zgonjanina zakopali?

— Jesmo, u šumici — reče Lazar.

Šoša poče da govori o bjeguncima. Reče da ih pred četom namjerno nije pominjao da ne bi koga raspalio i izazvao. Mučno je to, bolno i neprijatno. Reče da je morao pucati u Zgonjanina, jer je njegova izjava djelovala paničerski. Potom upita kakav je bio kao borac.

— Nije se isticao — reče Lazar.

— Nije se isticao, ali nije bio ni slabić.

— Nije se isticao — ponovi Lazar, jer ništa drugo nije umio da kaže.

— Da je rekao bilo šta drugo, ja ne bih pucao — uzdahnu Šoša s prizvukom tuge u glasu. — Ovo mi je prvi put da pucam u čovjeka.

— Pucao si i ranije u borbama — reče Lazar.

— To je drugo — reče Šoša. — U borbi svi pucaju, ali niko ne zna čiji je kuršum pogodio. U borbi pucaš u neprijatelja, a ja sam ubio svoga.

— Ubio bih ga i ja da sam bio s njim — reče Lazar, pokajavši se što je Šošu podsjetio da je, bez jačeg razloga, napustio četu i front, umjesto da u zbjeg pošalje nekog drugog.

Ali Šoša ga nije pitao zašto je to učinio. Njegovo lice je i dalje izražavalo patnju. Stezao je vilice i stisnuo zube. Blijed i ispijen, bez žara, s bionjačama krvavim od nespavanja, slomljen i mračan kao da se vraćao s groblja na kome je brata sahranio.

Banule su iznenada, usred dana.

Banule su usred dana, tek što je Šoša otišao. Izbijale su iz šume, iz grmlja, iz jarkova. Izvirale su iz šipražja, zgomilane: hajkački koji gone zvijer. Pritiskivale su ledine, kukuruze i zob, uvale i plećine od Pogledava do Patrije, do Visa i Dolova.

On ih je opazio tek kad su počele da viču. U stvari, nije to ni bila vika. Bilo je to potmulo i prigušeno mumljanje, slično režanju naljućenog psa. Bilo je to stenjanje, škripanje, jaukanje. Bila je to bujica gnjeva koju ništa nije moglo da zaustavi.

On je gledao i čudio se: muškaraca kao da nije bilo. Vidio je žene s boščama i djevojke s bijelim rupcima i crnim jelecima. Uzalud je očekivao da vidi i nekog muškarca. U susret su mu dolazile same žene i djevojke. On je brojao. Nije mogao da izbroji ni svaku desetu ili petnaestu, jer su išle u gomili, brzim hodom, prestižući jedna drugu i utrkujući se; neke su i posrtale i padale, ali su se odmah dizale i nastavljale hod, još brže i bješnje. Nisu bile naoružane puškama, nego sjekirama, roguljama i koljem, koje su nosile na ramenu. Nijedna nije išla praznih šaka: izgleda da su uz put presijecale tanke bukviće i mlade hrastuljke, naoružavajući se toljagama.

Ipak je najviše bilo sjekira. Svaka treća žena, činilo se, nosila je držalicu sa oštrim sječivom, na kome se bjelasalo sunce, probijajući se iz oblaka. Nosile su sjekire sa oštricom visoko podignutom i zavitanom iznad glave. One što su držale kolje ličile su na prastare ratnike s kopljima. Kolje je bilo zaoštreno kako bi moglo da probode. Bila su to zaista prava koplja, teška i vržovita, koja su u jakim rukama mogla da obore i medvjeda.

Bilo je čudno što niko, gotovo niko, nije progovarao. Val žena i djevojaka naglo se približavao, a mumljanje, ste-

njanje, kuknjava i jaukanje stravično se pojačavalo. Bile su to ipak riječi, ljudske riječi, stiješnjene, iskrzane, riječi pri-
gušene i zadavljene, kao sve što je suvišno.

Zašto da govore? Šta da kažu?

Zar dani provedeni u zbjegu, pod pljuskovima i bomba-
ma, dani bez doma, bez vatre, bez hljeba, zar ti dani ne ka-
zuju sami dovoljno? Zar neprospavane noći, dječiji krici, uz-
dasi i jecaji onemoćalih staraca i ojađenih majki, i kuknja-
va nad mrtvima, sahranjenim u plitkim grobovima ili ostav-
ljenim na zemlji, pod vedrim nebom, nisu već rekli sve što
je trebalo da bude izgovoreno?

Idu na rovove, reče on gotovo uplašen, jer se gomila
žena i djevojaka približila. Ali zašto usred dana? Zašto ne
sačekaju noć? Pobiće ih oni otuda.

Vidio je lica i zajapurena i rumena i blijeda. Vidio je
oči gnjevne, jarosne, raspaljene. Jasnije od svega, vidio je
sjekire i kolje podignuto i ustremljeno, pred napad.

— Šta čekate, kuga vas pojela? — čuo je glas koji mu
se učini poznat, ali pošto je izgovoren s prijekorom, ako ne
i s mržnjom i prezirom, nije imao vremena da misli o ženi
koja sikće. — Dokle ćete ih puštati, jadi moji?

— Lezi, bogara ti, poginućeš...

— Bolje je i da poginem nego da ovu nevolju gledam —
govorila je žena sa sjekiro. Išla je pred gomilom, kao
predvodnica. — Zar da gledamo kako nas bombe raznose i
topovi melju? Zar ga gledamo kako nam djeca izdišu? A
vi bježite i puštate dušmane da nas pokolju!

— Ko bježi, Ljeposava?

— Tvoji sramotnici — gušila je suze Ljeposava. — Dvo-
jicu protjeraše kroz Mlječnicu, bacili oružje — brisala je
obraz. — Ako ih vi nećete goniti, gonićemo ih mi, žene, jer-
bo ne damo da provale u Kozaru. Je li tako, sestre?

— Ne pričaj, Ljeposava, već kreći — reče djevojka ru-
menih obraza i prođe pored Lazara.

— Danice! — viknu Lazar. — Lezi, Danice! Čuješ li puš-
ke? Lezi, poginućeš...

— Ti lezi, a mi idemo tamo — reče Danica.

— Vi lezite, a mi idemo tamo — reče stotinu Danica i
stotinu Ljeposava. Nosile su sjekire i kolje i krenule prema
rovovima.

— Za njima! — povika neko. — Zašto stojite? Zašto ne
krećete? Za njima!

Bila je to Anđelija: stroga, namrgođena, uvijek budna Anđelija, okrenuta Lazaru s raširenim rukama, kao da hoće da ga zadavi.

— Rajko! — viknu Lazar. — Za njima!

On tek sada opazi da je gomila žena i djevojaka veoma brojna. Bilo ih je mnogo. Bilo ih je, sigurno, barem hiljadu. Osvajale su njive, bašte, plotove, torove, puteljke i plandišta. Gledale su prema Cvijića Gaju, prema Vilića Brdu, prema Hajdarovcima, prema dubičkoj cesti i još dalje, prema Planinici i Jutrogušti, kuda ih je srce vuklo. Pošto ih od neprijatelja nije dijelilo odstojanje veće od pet stotina metara, neke počеше i da trče, ali još nisu vikale, već su jednako kukale, stenjale, ječale.

Oni otuda opaziše ih i zapucaše, ali pojedinačno i nesložno, kao da se kolebaju ili šale, pošto ih ova najezda više zabavlja nego zabrinjava. Oni otuda zapucaše, neko jauknu, a strašni talas, koji se dosad valjao, kao da se prenu i kljuknu: žene i djevojke počеше da trče, a mnoge i da viču. Zaoriše se prijetnje i psovke, jeknuše zapomaganja, zaurla stotinu grla, što napadačkom talasu podiže snagu i povećava ubojnost.

To nasluti i protivnik, i odgovori plotunom.

Mnoge žene popadaše: neke od straha, druge od kuršuma, možda pogođene; ali ih većina nije lijegala, već se još žurnije primicala rovovima iz kojih je bljuvala vatra.

Trčeći za njima i zapovijedajući borcima, Lazar kao da je tek ovoga časa pojmiо koliko pred njim ima ženskih bošča i pregača i djevojačkih marama što su svjetucale, lepršale, njihale se, posrtale, padale i odmicale. Sve njive bile su prekriljene ovim boščama i maramama kao tek izniklim cvjetovima. Bilo ih je, sigurno, više od hiljade. Oni otuda su ih kosili, ali uzaludno: gdje padne jedan cvijet, izniknu tri nova i nastave lepršanje...

Najzad se i Lazar dočepa strmine, koja mu pomože da izbije u prve redove. Onako krakat, golem i plecat, ličio je na hrast koji se pomjera i skače, kao da ga je ponijela oluja.

Četa je grunula složno i snažno, borci su pucali u hod, ne nišaneći, jer ih je od neprijatelja dijelila samo njivica povaljane pšenice.

Tu padoše mnogi. Niko ih nije dizao, niko im nije pomagao, niti ih je ko nosio. Živi su gledali samo u rovove, iz kojih je grmjelo. Vika je bila takva da se jedva čulo i oružje, prasak pušaka i tutanj granata: smrt je zamračila vidik i poljuljala umove...

Bješe to klanica a ne borba.

Hrupili su zgomilani na položaje ustaške bojne, koja nije očekivala napad u ovo doba, usred dana, jer su partizanski juriši počinjali obično u suton, pa dalje, preko cijele noći, do zore. Prvi su jurili bombaši, ali su ih žene i djevojke prešišale. Njihovi razjareni glasovi nadjačavali su pucnjavu:

— Drži! Udri Kolji!

Vidio je maloga kako se kotrlja, sapleten u žito, niza strminu, pored mitraljesca Rajka, koji je pucao u hodu. Čuo je i teški mitraljez, kojim je vjerovatno rukovala ona grdosija Cvjetan Zelić, zapovjednik mitraljeskog voda.

Vikao je Ivan, komesar, kreštavim glasom.

Rušio je vihor trule ograde pored putova i torova i krhke stabljike zelenih kukuruza, iz kojih je grovalo kao da se provaljuje zemlja. U rukama žena i djevojaka, poput sabalja, sijevale su sjekire, mahale maše*, vitlalo kolje. Bilo je i golorukih momaka, s crnim grivama i zapaljenim očima: trčali su stisnutih pesnica koje su podsjećale na topuzine.

Vikao je Ivan, komesar...

Cerekao se mali, kao i uvijek, budala.

Po njivama, pred rovovima, ostajali su i mrtvi i ranjeni, jer ih niko nije nosio. Ranjeni i mrtvi, pred rovovima...

Jedna žena sa sjekirom pritrča bedemu ilovače ispred rova, tu se okliznu i pade. Ali nije bila mrtva. U njenim rukama podiže se sjekira ispred mitraljeske cijevi: žena je mahala sjekirom i ostala prikovana za cijev, a zatim se nje-no tijelo skotrljalo niz grudobran.

Bijes je narastao i plamsao, raspaljivan ranama, jaukom i pogibijama. Okršaj dostiže vrhunac u rovovima.

Bilo je to kasapljenje a ne borba. Sjekire su sijevale, toljage mlatarale, kolje se slamalo: po leđima, po glavama,

---

* Gvozdena lopatica sa dugom drškom, za žar.

po rukama. Puške su zanijemjele, ništa više; samo jauk, za-pomaganje, jurnjava, dernjava i sječa. I psovke. I krikovi. Tup udar i uzdah, zatim pad i muk, u rovu, kao u grobu. Onda smijeh, neprirodan, lomnjava stakla, nad mrtvacima. Bile su to žene, željne osvete...

— Udri gamadiju, mater im krvničku...

Kasapile su odreda: i žive i mrtve, one koji su pružali otpor, kao i one koji su, bacivši oružje, ruke podizali iznad glave u znak predaje.

— Mater krvničku! — urlao je i Rajko, mitraljezac, sve dok nije jauknuo i pao.

Pritrčala mu je Emira:

— Rajko, brate! — uzalud je dozivala.

— Pogibe Rajko! — viknu neko.

Tada je i Lazaru prevršilo. Nije štedio ni sebe ni protivnika. Tukao je revolverom. Jedan vojnik bez kape, u zelenoj košulji, pritajen pored grma, ščepa Lazara za vrat i počeo da ga steže. Zalud ga Lazar zviznu po glavi revolver-skom drškom (pošto je ostao bez municije). Ruke su ga i dalje stezale. Nije se ni pomjerio, niti je pao. Lazar ga udari još jednom, ali pesnicom, jer je revolver ispustio. Vojnik ostade na nogama i ne samo da se održao nego ga je stezao još snažnije i krvoločnije. Tad i Lazarove ruke ščepaše za vrat vojnika, želeći da ga zadave. Ali vojnik je, izgleda, bio na samom domaku cilja, jer Lazaru počeo da se mračni pred očima, kao da gubi svijest...

Zadaviće me, prepade se on, dok mu je srce raznosilo grudi. Zvao bih pomoć, ali me sramota, sjeti se noža. Desna ruka mu je slobodna: on zgrabi nož i zari ga vojniku u rebra. Vojnik se skljojka i opusti ruke. Njegovo tijelo je nekoliko trenutaka drhturilo, gušeći se u lakim trzajima, dok se nije umirilo.

Lazar se okrenu i ugleda maloga, s karabinom u rukama. Tukao se s vojnikom na koga je naletio. Udarali su jedan drugoga (valjda obojica bez municije), ali pošto je vojnik bio dva puta viši i jači od maloga, njihov obračun djelovao je neravnopravno, djetinjasto i smiješno. Vojnik zamahnu kundakom, gađajući maloga u glavu, ali se ovaj vješto izmaknu, a kundak zviznu u zemlju, povukavši za sobom i vojnika, koji se onda opruži svom dužinom.

— Dokle ću morati da te spasavam? — viknu Lazar.

— Tetak, ovo ti nikad neću zaboraviti — reče mali, a njegove oči orosiše se suzama.

— Ne seri, već čuvaj glavu — reče tetak, huknuvši u brk.

Talas je narastao, odmazda se širila. Žene su pominjale mrtvu djecu, djevojke braću. Svako je nalazio opravdanje.

Lazar se radovao gledajući kako se razjarena gomila obračunava, iskaljujući gnjev i gušeći jade, makar i pretjerivanjem. Sjetio se oca, majke, sinova. Pokušavao je da u gomili pronađe kćerku Danicu, možda nad nekim neprijateljskim ranjenikom ili vojnikom kome vadi oči. Ništa ga ne bi iznenadilo, jer je i sâm pomišljao na najgoru osvetu i na zločinstvo.

Ohrabrena prvim uspjehom, koji je platila krvavo, gomila žena, djevojaka, seljaka i boraca podijelila se u dvije grupe: jedna je krenula lijevo, duž rovova, druga desno, šireći prostor svoje pobjede. Napadači su preskakali jame i panjeve, valjali protivničke mrtvace i otiskivali ih u rovove, dokrajčivali ranjene, skidajući sa njih oružje, cipele, čakšire i bluze. Zarobljenika nije bilo . . .

Napadajući neprijatelja s boka, primorali su ga na povlačenje. Neprijatelj je bježao. Raspršene gomile vojnika tražile su spas u grmlju, u ranije iskopanim i napuštenim rovovima, u šumarcima, žitu i kukuruzima. Suočen sa iznenadnom opasnošću, neprijatelj se sabirao u pozadini, oko dubičke ceste, koja se bjelasala, krivdudavo ispresijecana.

U ludom trku koji je napadače zahvatio, malo ih je pomišljalo da stane ili da se vrati. Prva pobjeda, koju su zalili krvlju, kao da ih je pomamila. Malo im je bilo sječe i leševa. Htjeli su još. Trčali su i dovikivali protivnicima da stanu, da čekaju i da se brane, da biju ili da budu ubijeni. Vikali su možda i zbog toga što su povjerovali da se neprijatelj rasuo i da više nema snage za otpor.

Ali se neprijatelj prikupljao i sređivao. Moglo se naslutiti da mu, iz pozadine, pristižu pojačanja. Čuo se i tutanj motora: cestom, podno briježja, grmjeli su tenkovi. Izgledalo je da dolazi i konjica.

Na vidiku, u daljini, ukaza se nekoliko streljačkih porudaka rasutih po njivama. Bili su okrenuti ovamo, prema Patriji i Pogleđevu. Bilo je sigurno da idu u pomoć napadnutim satnijama.

Ali se na njih niko nije obazirao. Žene i djevojke srljale su naprijed, u susret dušmanima, želeći da ih stignu, napadnu i satru. Njihove prijetnje su odzvanjale, njihove psovke su se umnožavale, a njihove sjekire su strčale visoko podignute i spremne za boj. Bilo je i pušaka. Na nekim puškama blistali su bajoneti obasjani suncem, koje se probilo iz oblaka, teških od omorine i grmljavine.

Mitraljesci su skakutali, tražeći pogodna mjesta sa kojih bi najbolje mogli da gađaju. Padali su i pucali, ali nisu imali vremena da se dugo zadržavaju na istom mjestu. Morali su da idu dalje, za ženama i djevojkama koje su ih preticale i vukle, kao što bujica nosi panjeve.

Najteži okršaj počeo u susretu svježih neprijateljskih snaga i zahuktalog naroda. Ovo je već ličilo na bitku. Mine su padale gusto, podižući zemlju. Bile su to mine iz malih (pješadijskih) bacača, na koje je Lazar već navikao: svaka satnija imala ih je nekoliko, a i partizani su ih upotrebljavali i u odbrani i u napadima.

Nije imao vremena da legne, jer ga je vukla bujica pret hodnika. Nije ni pucao (ostao je bez municije). Trčao je da ne bi zaostao. Srce je tuklo, krv se rasplamsavala. Dok su oko njega padali mrtvi i ranjeni, čudio se što ne pada i sâm i što ga kuršum mimoilazi, jer mu se činilo da vojnici koji mu se približavaju nišane samo u njega.

Oni su gađali u hodu, približavali se partizanima i vikali da im je osvanuo krvavi petak. A kad su pojмили da opasnost prijeti i njima, i to veća nego što su pretpostavljali, jer ih je ošinio plotun, popadali su i čekali, pokušavajući da se odbrane. Val ih je zapljusnuo i njihova oholost je splasnula, ako nije i iščezla. Povika, psovke, prijetnje i krici, slični vučjem zavijanju, ošamutili su napadače, i oni kao da više nisu mislili o nadiranju. Izgleda da su sada mislili samo na spasavanje. Zapljusnula ih je gomila žena i djevojaka kao provala oblaka, satjerujući ih u zemlju.

Lazar nije čuo ni komandu ni oficire. Čuo je samo jauk i zapomaganje, jer se gomila žena i djevojaka umiješala u prve redove pleglih vojnika, udarajućih ih odozgo, po leđima i po glavama. Činilo mu se da čuje kako krckaju kosti i kako, u mlazevima, šiklja krv iz rana. Čuo je jauk, krike, molbe i zapomaganja, vapaj i krkljanje. Vojnici su izdicali u gomilama.

— Ne ubijaj zarobljenike — želio je da prekrati krvavo obračunavanje.

— Sijeci odreda! — vikali su.

— Zarobljenike na zbornu mjesto — više je molio nego zapovijedao, ali ga niko nije slušao.

— Udri gamad! — orilo se.

Sudili su dušmanima i kažnjavali ih na bojištu, bez saslušavanja i presude, bez milosti. Svi zarobljeni osuđivani su na smrt prećutno i neopozivo (za patnje u planini i za sve ostalo). Ubijani su sjekirama i toljagama, bez pucnjave.

Tako se bregovi zabjelasahu od leševa. Bili su to pretežno vojnici bez košulja, nagi do pojasa, jer su se ranije poskidali želeći vjerovatno da se sunčaju, rashlade ili osvježe vodom. Napadnuti iznenada, usred dana, nisu imali vremena da oblače košulje i bluže, već su se laćali oružja i goli uskakali u rovove. Neki padoše goloruki.

Među mrtvacima je bilo i žena i djevojaka, sa okrvavljenim bošćama, pregaćama i rupcima. Bilo je partizana palih u boju: oni su mogli da se raspoznaju po kapama na kojima su crvene zvijezde izgledale kao rane, a izdvajali su se i odjećom: seljačkim čakširama, kaputima i opancima, pa čak i oputnjacima od štavljene kože, okorjele i katkad odvaljene od tabana. Bilo je i bosih ili onih s poderanim čarapama ili krpama uvezanim kanapom. Neki su i u smrti čvrsto stezali okrvavljeno oružje, oboreni na zemlju kao da je ljube...

Plećine, briježja, uvale, jarčiči, strništa i žita, njive, ograde, plotove, bašče, dvorišta, krompirišta i kupusišta, torovi i ljese pored staja — sve je bilo načičkano tijelima. Izgledalo je da je svaka stopa zemlje pokrivena leševima.

A onda se pojavi umor, javiše se glasovi da je dosta ubijanja.

— Dosta je, osvetili smo se. Ko je poginuo, neka mu bude, a ko se predao, treba ga odvesti na zbornu mjesto. Pokazali smo im šta je osveta, pa im treba pokazati da ne zlopamtimo.

— Vodite ih u štab! — vikali su. — Vodite ih pred Šošu, neka im sudi Šoša.

— Kuda ćemo s njima, komandire?

Izjednačavali su ga sa Šošom, što mu je podizalo krila. Usred vihora čuo je ljude koji su ga izjednačavali sa od-

redom i sa Šošom, i bio je srećan mada je kroz samu smrt projezdio. Bio je srećan koliko i zabrinut (zbog kćerke Danice, koju nije vidio u gomili). Tada ugleda Ljeposavu.

— Što me gledaš tako? — podiže ona sjekiru. — Hoćeš li da te maznem, kao što sam smazala onu dvojicu? Eno ih tamo, na ledini. Jedan je oficir, ima značke na ramenima. Ima zvjezdice. Je li to oficir, taj sa zvjezdicama?

— Oficir je ako ima zvjezdice — reče Lazar.

— Baš mi je drago što sam krknula oficira — nasmija se Ljeposava. — Za svoje dijete: oficira. Baš mi je milo što sam maznula oficira.

On je ćutao, suvih usta.

Htio je da pita za Danicu. Šta je s njom, da nije poginula?

— Zašto ćutiš — upita Ljeposava. — Pruži mi ruku, makar i na razbojištu, poslije pokolja. Pruži mi ruku, Lazo, i nasmij se! Baš volim što sam te srela, đavo te rastrgo.

— Pogledaj — reče Lazar.

Od Kozare su pristizale gomile seljaka, žena i djevojaka. Mogla su se vidjeti i kola s tovarima koja su vukli konji ili volovi. Grljali su sa istoka na zapad, svakako želeći da iskoriste proboj fronta.

Povorke ljudi i kola, čopori ovaca, krda goveda, krava, teladi, prasadi i pasa, miljeli su uz domaćine koji su hitali prema cesti da je prekorače i da se dočepaju Jutrogušte, Planinice i Ravnog Gaja.

— Ima ih sigurno pet hiljada — reče Lazar. Htio je da stigne razbijenog protivnika koji se povlačio. Bio je srećan (zbog pobjede) koliko i zabrinut (za sudbinu porodice i kćerke Danice, koju u gomili nije vidio). Ali je ćutao i grljao na zapad, za protivnikom. Usred vihora koji ga je nosio čuo je ljude što su mu prilazili, podnosili izvještaje, saopštavali novosti, tražili uputstva, očekivali naredbe. Bio je srećan jer je gonio protivnika, pošto je, prije toga, kroz samu smrt projezdio...

Iako je vezu sa Ivanom prekinuo i nije mogao da se posavjetuje s njim, niti je znao da li u napadu učestvuje cio bataljon i šta o tome misli Žarko, on odluči da protivnika goni bez zadržavanja što dalje, na zapad, prema Planinici, Jutrogušti, Ravnom Gaju i Asinoj Straži, kako bi narodu koji grlja ovamo prokrčio prolaz i osigurao prodor iz obruča.

Nije se plašio sve jačeg tutnja s krila, od Prijedora i Banske Dubice (tutanj sličan nadiranju tenkova i oklopnih kola). Neka nadiru, prkosio je, mi smo obruč razvalili. Nije strepio ni zbog toga što je, uz njega, pored nekoliko stotina žena i djevojaka, ostalo svega pedesetak boraca. Svi nijesu poginuli, mislio je, a onaj ko nije poginuo, znaće me pronaći. Koračao je pored Ljeposave, gledajući u njena pleća i listove. Bio je uvjeren da je neprijatelj potučen i da je dušmanski pohod propao.

Istočno od Kozare. uvrh Lijeveča-polja, na Vrbasu leži Banja Luka (Vrbaski grad), najveće zapadnobosansko mjesto, koje je nekad, u staro doba, pripadalo banu Radislavu.

Godine 1562. kroz Banju Luku prošao je Evlija Čelebija, turski ljetopisac. Veli da je vidio mnogo dvorišta, bašča, vinograda i trešanja. Zapisao je da su Banjalučani stasiti i vrlo lijepi, da nose haljine krajiške, od čohe: čohane dolame, tijesne čakšire s kopčama i pletene opanke, a na glavama zelene krajiške kalpake.

Bilježeci jad i nevolju, fra Nikola Lašvanin govori da je godine 1690. u Bosni vladala tolika glad da su ljudi jeli mrtvace i u masama umirali.

U Banjoj Luci — veli fra Nikola Lašvanin — koga bi obisili, obnoć bi ga gladni ljudi svega izili. U to vrijeme, paša sicijaše i visaše i uskoke i rajju (koga god bi doveli) i te bi ljude sve izili...

Godine 1808, pošto je iz zasjede ubijen banjalučki kapetan, tamošnji muslimani, iako brojno slabiji, digoše se na oružje i iz grada protjeraše sve hrišćane. Pohvataše dvanaest grko-istočnjaka, posadiše ih na koljena i počеше oko njih da igraju kolo, poskakujući i podvriskujući, sve dok im ne odrubiše glave.

Godine 1868, poslije jedne pobune, Turci uhvatiše popa Đordžija iz Banje Luke. Objesiše ga o krušku, na rijeci Crkvenoj...

Bune su stizale jedna drugu:

JANČICEVA (1809)

MASIČKA (1839)

PECIJINA (1858)

PECIJINA (1875)

Bune su stizale jedna drugu, a poslije svake bune ostajala su pusta kućišta, katkad bez ijednog žitelja: na desetine sela je spaljeno, a na stotine ljudi zaklano, povješano i na kolje nasadeno.

Bune su stizale jedna drugu, a hajduci nicali po gorama.

Pored Mijata Harambaše, pored Bogoja i tolikih drugih, hajduke je vodila i neka Mara, o čijem herojstvu i danas govore, u pjesmi:

*Odmetnu se Mara u hajduke,
hajdukova devet godin' dana.
Desete je uhvatiše Turci,
pa je vode gradu Banjoj Luci:
— Kazuj, Maro, družinu ostalu!
— Više volim izgubiti glavu,
nego reći družinu ostalu...*

(Iz starih zapisa)

Susret sa fra-Augustinom djelovao je osvježavajuće. Divio se njegovoj riješenosti da ništa ne čini polovično, nego da, bez obzira na posljedice, u svemu ide do kraja. Fra Avgustin je bio čovjek snažne volje i beskrajne strpljivosti, a to je Rudolfu nedostajalo. To ih je i približavalo. Pored toga, sa njim je mogao da ćaska o svemu, počev od latinskog jezika i starih Grka i Rimljana, do Svete stolice, crkvene muzike, napada na Rusiju, uzgajivanja repe i razmnožavanja pčela. Činilo mu se da nema područja o kome fra Avgustin ne bi mogao da napiše knjigu. Uživao je u njegovim pričama o starim Hrvatima, njihovim seobama i njihovoj borbi za opstanak kroz istoriju, u kojoj su uspjeli da sačuvaju svoj karakter i svoje obilježje.

— Hvaljen Isus, velečasni — potrčao mu je u susret, pošto je naredio vojniku da odvede konja. — Radujem se što vas vidim i što vas susrećem na samoj ivici razbojničkog gnijezda, koje je najzad opkoljeno.

— Kad će biti raspršeno?

— Prva etapa je okončana — reče Rudolf. — Sada smo na pragu druge.

— Uništenje gnijezda?

— Uništenje gnijezda i čišćenje područja od pobunjenika, kako bi se Kozara vratila u krilo matice zemlje.

— Jesu li bili strašni napadi pobunjenika?

— Kao što znate, borbe traju neprekidno od trinaestog lipnja. Od tada, niti smo čestito objedovali, niti možemo predahnuti, nekmoli se naspavati.

— Bog će vam platiti — reče fra Avgustin, okrećući lice nebu i krsteći se. — Znajte da je Ivanišu Horvatu bilo teže. Godine tisuću trista devedeset i četvrte, u Pečuhu, Ivaniš Horvat vezan je konjima za repove i rastrgnut. Mislite na to i obraćajte se bogu, čija je vjera jedini putokaz: nebo nas vodi sve većoj čistini, da se ne izgubimo.

— Došli ste k nama, velečasni?

— Do objeda ću ostati ovdje — reče velečasni.

— Onda ću vam saopćiti nešta o ženi koju sam ranije pominjao. Naime, ako vas ova stvar uopće zanima.

— Dakako me zanima.

— Izvolite sjesti — Rudolf pokaza na ćebe bačeno po zemlji. — Dovoljno je debelo i bit će ne propušta vlagu.

— Nu, kazujte što mi imate saopćiti — reče fra Avgustin.

— Ranije sam vam pominjao ženu što smo je iz Zagreba poslali na Kozaru, među partizane. Bila je tamo četiri dana, obišla desetak sela i ostavila nekoliko poruka, koje sam našao u limenim kutijama: jednu sam našao pod crkvenim pragom, drugu pod pragom srušene škole, treću pod pragom zidanice...

— Kako je ta žena uspjela obaviti posao? — prekide ga fra Avgustin.

— Ponijela se viteški — reče Rudolf. — Izlagala se nevjerovatnim opasnostima. Prerušena u seljanku, bez iskustva, morala je paziti kako hoda, kako govori, kako jede, a jednog trena, dok je odgovarala na pitanja partizanskog komesara, toliko se zbunila u govoru, upotrijebivši nekoliko čistih hrvatskih izraza, da je ovaj posumnjao i počeo po-
dozrijevati, pak se ona odmah morala vratiti k nama.

— Mogu li je vidjeti?

— Na žalost, ne možete — reče Rudolf. — Jučer je bila ovdje, a danas je već na novoj zadaći.

— Kamo ste ju poslali?

— Opet tamo — reče Rudolf i rukom pokaza prema Kozari, čiji su obronci, sa zelenim šumama, sijali u suncu. — Nikako ne uspijevamo saznati njihovo brojno stanje, niti im pak otkriti namjere. Obaviješteni smo da ih nema više od četiri tisuće, a oni se opiru kao da ih ima nekoliko divizija. Što je najčudnije, nikad se ne zna gdje se oni stvarno nalaze: uprav povjerujete da su se povukli, a oni se vrate i grunu iz pozadine.

— Udružili su se s vragom, ali kaznit će ih bog — prekrsti se fra Avgustin i pogleda u nebo.

— Njihovi časovi su odbrojani — reče Rudolf, pa se okrenu vojniku koji je dolazio.

— Potpukovniče, ustaški javljam, jedna žena pominje vaše ime i želi biti primljena.

— Kako se zove?

— Mislim da joj je ime... Bog i bogme, ime sam joj zaboravio.

— To je Ema — reče Rudolf ugledavši ženu. — Otkuda Ema tako brzo? To je žena o kojoj sam vam govorio — obrati se fra-Avgustinu. — Čudim se da se vratila, premda je drukčije dogovoreno.

— Kako je dogovoreno?

— Naime, da će u Kozari ostati nekoliko dana i podrobno ispitati raspored i jačinu odmetničkih snaga, a ako mogu, i zaviriti u zbjegove.

— Nije li to previše za jednu ženu?

— Mislio sam da nije — reče Rudolf.

Pojavi se žena u seljačkom ruhu: na glavi bošča od pamučne tkanine, na leđima pregača od crne vune, opanci umazani ilovačom i crnicom.

— Što je, Ema? — upita Rudolf.

— Zlo — reče Ema. — Jedva sam uspjela glavu iznijeti.

— Šta se zbilo?

— Bila sam otkrivena. Jedan seljak me prepoznao i strašno izmlatio.

— Seljak? — čudio se Rudolf. — Kakav seljak? Ko te be poznaje u ovome kraju? I kako se to zbilo?

— Kao što smo se dogovorili, krenula sam u osvit, s dvojicom vojnika. Otpratili su me do same crte fronte, a zatim mi mahnuli rukom i zaželjeli sretan put. Išla sam oprezno nekoliko stotina metara, a onda spazih komešanje. Bili su to odmetnici...

— Tako blizu?

— Bila je to njihova izvidnica — nastavi Ema. — Zauzvaviše me povicima i ja htjedoh bježati, kao da sam zaboravila svoju novu ulogu. Onda sam se približila i rekla: „Kad ćete već jednom probiti front? Kad ćete nam prokrčiti prolaz? Hoću da idem tamo. Tamo je moja kuća.“ Jedan bandit, s kožnom kapom i dugačkom puščetinom, ispriječi se i viknu: „Šta ti tražiš ovdje?“ Ja mu rekoah kako sam pokušavala na svoju ruku provući se između rovova i izbiti na drugu stranu fronte. „Odakle si, drugarice?“ upita on. Promrmljala sam ime nekog sela. „Odakle?“ ponovi on. Pome-

nuh selo Ravnice. „Iz Ravnica?“ zinu on. „A kako se zoveš?“ Ponovo sam promrljala, ali je on zapitkivao: „Kako, kako?“ Rekla sam da se zovem Milka Popović. On se zamisli i upita: „Je li tvoja kuća pored gaja?“ Potvrdila sam, ali on nije prestajao da zapitkuje: „A čija si? Da nijesi Perina?“ Nisam znala šta bih odgovorila i nešto sam promucala. Odmetnik reče da poznaje Peru Popovića, ali dalje nije zapitkivao, nego mi pokaza put prema šumi; naredio mi je neka se što prije udaljim od fronte, jer da će neprijatelj uskoro krenuti u napad, pa bih mogla i poginuti od puščanog zrna ili od granate...

— Što je bilo dalje? — požurivao je Rudolf.

— Krenula sam kroz šumu, moleći se bogu da ne susretnem nove odmetnike. Ali bog mi molbu nije uslišio.

— Vjerujte i uslišiće vam se — reče fra Avgustin.

— Srela sam gomilu pobunjenika zakrvavljenih očiju i neuredna izgleda; imali su puške u rukama. Odijela su im bila zgužvana i pocijepana, nogavice zamrljane, obuća slijepljena s okorjelim blatom. Bili su neispavani, podbuhli, sumorni i ljutiti, djelovali su uprav barbarski. Počeše me ispitivati odakle dolazim i zbog čega sam zašla tako duboko u njihove postave, kamo idem i zašto se nisam javila štabu čete. Odgovarala sam nasumce kako sam umjela, i već sam zamišljala kako me vezuju, svlače, tuku i vode na strijeljanje, kao Anđelku Sarić u Prijedoru. Strašno sam se bila uplašila i nisam mogla pače ni disati, ali sam ipak nešto promucala. Onda sam rekla sebi: „Kog se vruga trebaš bojati? Zakaj si se uplašila? Zar oni znaju tko si? Nisi li obučena u seljačko ruho? Ispravi glavu i ponašaj se onako kako bi se ponašala jedna seljanka.“ Počela sam govoriti bez us-tezanja. Strah je u hipu nestao. Uspjela sam ih ubijediti da sam seljanka, iz zbjega, koja se pokušava prebaciti preko fronte, u pozadinu, kako bi se dočepala svoga ognjišta.

— Jesu li te pustili?

— Ne samo da su me pustili već mi se počеше i udvarati — nasmija se Ema. — Jedan me prostački uštinuo za bedro: „Drugarice, ako nemaš čovjeka, ja ću ga zamijeniti.“ Pa me uštinu još jače, uprav barbarski, na što mu odbrusih: „Sebi ruke, đavoli te izjeli. Udata sam.“ On se počē ispričavati: „Oprosti, drugarice. Mislio sam da si bez čovjeka, ali pošto si udata, svaka ti čast.“ Tako sam se izmigoljila.

— Kamo si okrenula?

— Htjela sam poći u Kozaru, k zbjegu, ali mi vrag nije dao...

— Ne pominji vruga — reče fra Avgustin — nego se moli bogu i štuj ime njegovo.

— Htjela sam se promovati po partizanskim postavama, narisati raspored njihovih trupa, vidjeti kopaju li rovove i koliko ih ima pred našom pukovnijom. Okrenula sam poprijeko, umjesto da sam pošla u dubinu šume. I tada mi se ono desilo.

— Rekla si da te je netko prepoznao?

— Da. Jedan bandit mi je pritrčao i pomislila sam da će me zagristi zubima. U prvi mah, povjerovala sam da ga privlačim kao žena, ali me on zgrabi barbarski za prsa: „Odakle ovdje, krsnu ti slavu”, poče vikati, škripeći zubima, dok su se odmetnici okupljali, zatvarajući krug oko nas, kao čopor pasa. „Sto hoćete?” pogriješih. U dvije riječi, dvije greške: upotrijebila sam slovo h, koje seljaci rijetko izgovaraju, i oslovila odmetnika sa vi, što seljaci među sobom ne čine. „Da ti iščupam gušu”, reče odmetnik, stežući me za vrat. „Zašto?” vikala sam. On je bjesnio: „Još pitaš, majku ti ustašku? Zar smiješ pitati?” Shvatila sam da me je prepoznao, ali nisam se mogla sjetiti odakle me poznaje. On zatim dodade: „Sjećaš li se Bajića jama? Sjećaš li se kad su nas ustaše vodile na klanje?” Zaplakala sam, nastojeći djelovati naivno: „Zar ja? Pa šta ti to govoriš? Zar ja?” molila sam kroz suze. Nije me ispuštao iz šaka: „Još se i pretvaraš, majku ti ustašku. Kad su nas vodili na klanje, stajala si pored zida, u grupi sa oficirima. Stajala si sa ustašama i ja sam te zapamtio. Da mi je samo časak, da se onoj kurvetini osvetim, mislio sam dok su me vodili ka jamama. Dugo sam gledao u ono lice i zapamtio ga. Dajem glavu da si ono ti bila.” Ipak mi se činilo da je njegov bijes jenjavao, vjerovatno zbog izraza na mome licu, koje je bilo upravo zgranuto. „Ja te ne razumijem, družo, ja te ne razumijem”, ponavljala sam. „O čemu govoriš? Pusti me ako boga znaš.” Počeše vikati naokolo: „Rajko, bolan, zadavićeš ženu. Pusti je neka govori, a ako je ustašica, lako ćemo joj zavrnuti šiju.” Ona životinja olabavi prste i malko mi oslobodi vratne žile. Odahnula sam i nastavila govoriti tko sam, otkuda sam i zašto sam na fronti. Moje riječi uz obilne su-

ze, počeše izgleda djelovati. Povjerovali su: „Rajko, ne budi lud“, govorili su. „Odakle među nama ustašica? Odakle ovdje, pobogu brate?“ On se nešto primirio, ali me je i dalje posmatrao s mržnjom. Rekao je da me neće pustiti lako, da će čekati dokaze, ali pošto su ostali odmetnici, uz osmi-
jeh, nijekali glavama, ne vjerujući njegovim riječima, poče i on sumnjati: „Zar može biti da toliko liči na onu ustašicu, majku joj božju! Skinuta glava! Zakleo bih se u sve na svijetu da si ustašica, i to ona s Bajića jama. Nego mi reci još ovo.“ I poče me ispitivati, sve od majčina mlijeka. A pošto sam opet, u strahu, pogriješila nekoliko puta u govoru, on se zaintači i reče da će me odvesti do Štaba, pa kako drugovi odluče. I povede me, na moju sreću, bez pratnje. Uputismo se brijegom i ja počeh smišljati kako ću se osloboditi. Nakanila sam bježati, jer bi me nova saslušanja, pogotovu ako bi me ispitivao netko vještiji i pametniji, dovela do težih protuslovlja. Odlučivši se bježati, počela sam se osmjehivati momemu pratiocu, ufajući se da ću njegovu pažnju oslabiti. Ali on je ostao leden. Moje osmijehe dočeka-
kao je zidom ćutnje i nepovjerenja, kao da se iznova želio uvjeriti da ga oči ne varaju.

— Kako si se uspjela osloboditi?

— Sasma slučajno — nastavi Ema. — Moju sudbinu odlučila je sretna dogodovština, o kojoj nisam mogla niti sanjati. Dok smo nas dvoje koračali sredinom brijega, kroz grmlje i šipražje, počeše gruvati naše bitnice, a jedna je granata prsnula u neposrednoj blizini. Kako je ta granata grunula, moj pratilac pade, a ja skočih i počeh bježati, svejsna toga da se moram bezuvjetno spasiti. Sva sreća, bitnice su još tukle i granate se rasprskavale, što mi je olakšalo bježanje: dok je moj pratilac ležao, ja sam skakala, uvjereni da me naša granata ne smije pogoditi, kao da neki vitez odovuda štiti i spasava svoju ljubimicu.

— Nisi mogla okrenuti u šumu?

— Zar možeš sumnjati?

— Ne sumnjam, niti sam sumnjao — reče Rudolf — ali mi je žao što nisi uspjela ostvariti ovaj poduhvat. Bio je zamišljen đavolski smiono.

— Gospodin te je sačuvao — reče fra Avgustin. — Nitko drugi nije te mogao spasiti osim Svevišnjega.

— Stalno sam se molila bogu, ponavljala njegovo ime i prizivala u pomoć Djevicu Mariju.

— Spašen je onaj tko vjeruje — govorio je fra Avgustin, kao pred oltarom, mada mu je iznad ruba čizme virila drška noža.

— Dragi moji — reče Rudolf sa osmijehom. — Pozivam vas u goste. Pozivam vas na objed i milo mi je što vas mogu ugostiti, barem i na najskromniji način. Izvolite.

Pokazao je rukom prema sunčanom polju. Njive su bile izbrazdane tenkovskim gusjenicama, izrovane granatama, prekopane ašovima i krampovima. Zemlja žuta, žito povajano. Svuda se mogla vidjeti ilovača, izbačena iz rovova, na površinu, po travi i klasju. Na brežuljku, uz hrastovu šumicu, stajala je kućica okrečenih zidova, pokrivena crvenim crepuljama. U njenom dvorištu, ograđenom letvama zaoštrenim na vrhu, rasla je vinova loza, granajući se ispod streha i opasujući gornje dijelove zida vijencem od lišća i zelenih grana.

— Ovo je pravi zamak — smiješila se Ema. — Tko živi ovdje?

— To je moj stožer — reče Rudolf. — Tu ću gostiti svoje drage prijatelje.

Ona mu se ponovo nasmiješila. Bila je i sad neobično lijepa i ljupka, s licem žene sa starih italijanskih slika.

— Domaćin je, razumije se, pobjegao?

— Nema nikoga — reče Rudolf. — Izgleda da su svi tamo — on se okrenu prema Kozari.

— Naći ćemo ih i tamo — reče fra Avgustin. — Tamo ćemo ih pronaći i pobrinut se za njihovo tijelo, jer su dušu davno predali nečastivom.

— Nijemci traže radnu snagu i namjeravaju što više zarobljenika otjerati u Njemačku na prisilni rad — reče Rudolf. — Zigfrid fon Kaše poslao je ovamo izaslanika, Rekvarta, koji traži trideset tisuća zarobljenika da bi ih poslao u Njemačku.

Dobit će ih ali mrtve — reče fra Avgustin. — Dat ćemo mu njihove leševe. Tako nešto već sam kazao i Zigfridu fon Kaše, u Zagrebu.

— Ovaj zahtjev poslanika Kašea svakako je u raskoraku sa intencijama njemačkih vojnih zapovjednika, koji za-

htijevaju obračun s pobunjenicima, uključujući i masovne odmazde.

— Treba raditi po sopstvenoj savjesti, dragi moj — reče fra Avgustin, a njegovo lice, žuto i napaćeno, najednom se ozari, kao da ga je čarobna svjetlost obasjala. — Zmijsko leglo moramo razoriti i zatrti. To je svrha našega poduhvata, a sve drugo treba izbrisati iz naše svijesti, ne obzi-rući se na tuđe račune. Treba zapamtiti, dragi moj, da se ovdje rješava sudbina Nezavisne Države Hrvatske: ili neće biti Kozare ili nas neće biti.

— Hoćeš li mi uzbrati onaj cvijet? — upita Ema Rudolf, oslonjena na njegovo rame. — Odakle ovdje tako lijepo cvijeće.

— Ne zaboravi da se nalaziš u Knežpolju — reče Rudolf.

— Ovaj pitomi predjel — nastavi fra Avgustin — obrađivan je još u doba Rimljana. Pogledaj tamo, prama brdu. Vidiš li drvo na sredini brijega, kao na jajetu? To je Patrija. Ime joj dadoše Rimljani ili Napoleonovi vojnici.

— Ovo je ivančica, ovo bosiljak — govorio je Rudolf.

— A ovo kaloper ... Hvala, velečasni.

— Umjesto zahvalnosti, ispričaj još ponešto o odmetnicima — reče fra Avgustin. — Kako izgledaju, kako su nao-ružani, da li se ukopavaju?

Ema je pokušavala da dopuni priču koju je donijela. Ali bez volje i oduševljenja. Njene riječi bile su suvoparne, spore, teške i štute. Vidjelo se da misli na drugo. To su otkrivale i njene oči, koje su se, sve češće, sretale sa očima potpukovnika Rudolfa, stasitog i snažnog oficira. Postajalo je sve jasnije da Ema nije samo njegov saradnik u vojnim stvarima, nego i nešto drugo. Tražili su jedno drugo i nalazili se, uprkos znatiželji fra-Avgustina. Izmjenjivali su osmješke i ukrštali poglede, krišom se dodirivali, misleći oboje na maleni dom na rubu šume, koji bi mogao da ih primi: šuma danju, dok grije sunce, a dom noću, kad kiša lije ...

— Nose li vojničke odore ili seljačke gunjeve? Idu li bosi ili u cipelama? — zapitkivao je uporno fra Avgustin, sve dok ne udoše u dvorište malog doma.

— Pa ovdje strašno zaudara — reče Ema. — Otkuda takov vonj, Rudolfe?

— Poslije mnogih kiša ugrijalo je sunce, a dvorište je puno đubra — reče Rudolf. — Nemamo vremena misliti o tome, a pravo reći, već smo se i obiknuli na smrad, kao što se obikavamo na leševe.

Jadni moj Rudolfe, htjela je da kaže ulazeći u nisko, mračno i ogaravljeno potkrovlje. Iz daljine, kuća je ličila na mali zamak omeđen šumicom, ali kad se otvore vrata i kuća pokaže svoju prljavomutnu i zadimljenu utrobu, čovjek spozna da ovdje ne bi mogao ni umrijeti, a kamoli živjeti ili voljeti. Smradište a ne kuća: svud đubre, otpaci, kosti, blato, brabonjci, nečistoća, govna. Kako da volimo u ovakvoj jazbini? Zašto sam uopće dolazila ovamo, pomisli Ema.

Rudolf se obazirao kao da nekog očekuje: vidio je poručnika Jozu, sapetog, sumornog i nijemog, s pogledom beživotnim i jalovim. Posmatrao je časnike i dočasnike. Posmatrao je vojnike u večernjoj žurbi, prljave, ogaravljene, dremljive: divljački su buljili u Emu i njene butine. Nasred polja, bez krova nad glavom, pored velike vatre, stajali su u vijencu; nisu imali kad ni da se pomokre, kamoli da se odmore.

Pa i sada, šta se to zbiva?

Ta pucnjava, gore na Patriji i na Pogleđevu, kao da ne liči na uobičajene dnevne čarke, čarke koje otkrivaju premorene i iscrpljene vojnike što više žele san nego borbu.

Počinju da deru i bitnice i bacači, zemlja leti u vazduh, vidik se smračuje od prašine i dima, bitka se rasplamsava.

Ali doista, šta se to dešava?

Trče glasnici. Rudolf ih naslućuje čulom starog ratnika, još ih ne čuje ali ih čeka, pa svoje goste požuruje da im zalogaj ne zapadne. Izgleda da nema ništa od slatkih snatrenja: Emu neće moći da povede u šipražje i da je povali na travu i bujad, kao što je zamišljao do maločas i kao što su to odvajkada činili njegovi praoci i preci kad bi dojezdili ovamo iz dalekih predjela; neće moći Emu da povede u šetnju po sunčanom briježju, poslije objeda, kao što je želio, niti će stići da joj na uho šapne umilnu, šuštavu, zaljubljeničku riječ, od koje proključava krv i zamire srce. A možda neće stići ni da joj kaže „zbogom”, ako ga kuršum zvizne u grudi ili mu razbije čeonu kost, kao natporučniku Laušiću.

Ništa neće moći da joj kaže, jer se borba razbuktava, a glasnici zaista nailaze i obavještavaju potpukovnika Rudolfa o još neviđenom i ludačkom napadu na prve postave duž cijele crte fronta, od Pogleđeva do Patrije i Jugovića Brijega. Napad je opak, silovit i po svemu neobičan, jer je bio izveden usred dana, kad je najmanje očekivan i kad se većina vojnika odmarala, spavajući po šumarcima ili perući okrvavljene i nažuljene noge i prašnjave grudi, što je napadačima samo pogodovalo. A što je najčudnije, u napadu je primijećen i veliki broj žena, koje strahovito urlaju, psuju, viču i prijete, noseći sjekire, rogulje, toljage, kolje ili letve i, mada padaju košene vatrom, idu naprijed, samo naprijed, željne osvete i čerečenja.

Šta da kaže glasnicima?

Šta da naredi potčinjenima?

Šta da uradi sa gostima koje je pozvao na objed?

Izdao je prva naređenja, a onda...

— Pređite, molim vas, u sklonište — rekao je fra-Avgustinu i Emi, koja mu se lijeno osmjehivala. — Baš mi je žao što se ovo dogodilo i što ćete morati otići u sklonište, pod zemlju. Imamo sklonište koje vas može zaštititi ne samo od pušanih hitaca nego i od granata.

— Ja neću u sklonište — reče fra Avgustin. — Želim gledati kako se naši vojnici obračunavaju s banditima.

— Velečasni, molim vas — preklinjao je Rudolf opsjednut novim glasnicima, koji mu donesoše još poraznije vijesti o okršajima. Lupao je telefonskom slušalicom, psovao i požurivao, davao uputstva glasnicima i zapovijedao im da se što prije vrate u svoje bojne, a onda se ponovo okretao Emi i fra-Avgustinu, moleći ih da pređu u sklonište.

Ali je fra Avgustin ponovo odbio: želi da ostane gore, na zemlji, u dvorištu ili iza stabla, da posmatra bitku.

Dok je Ema lijena i pospano zijevala, sa tugom u očima kao osoba čije su nade iznevjerene, Rudolf se smiješio, želeći da joj kaže da je i sâm prevaren, da nema stotinu glava, niti može da stigne svuda.

— Ema, idi barem ti u sklonište — rekao je.

— Ostat ću s vama — reče Ema.

— Dobro — reče Rudolf umorno. — Ali ja ne odgovaram... Što je novoga, Jozo?

— Izvještavaju da je lijevo krilo popustilo — reče Jozo. — Popustilo i odstupa, u panici — dovrši glasom koji je ličio na opijelo.

— Naređujem da se, po cijenu života, imaju vratiti na prvobitne postavbe i dostići raniju crtu — reče Rudolf, prihvatajući telefonsku slušalicu. — Da, ja sam... Što? Nemoguće! Imate se odmah srediti i povratiti... Niti govor! Staviti ću vas pred ratni sud. Na raniju crtu, pod svaku cijenu, makar svi izginuli!

Zatim su istrčali na uzvišenje i golim očima počeli da prate okršaj na obroncima iznad ceste. Crne gomile vojnika kuljale su niz briježje, niz njive i plećine, izbijale iz jarkova, žita i kukuruza, nadirale u dvorišta, vukle se pored plo-tova i živica, padale i ustajale u povlačenju.

— Što se ovo dešava, za ime božje? — počeo je da govori s Jozom Horvatom, zaboravljajući na fra-Avgustina i lijepu Emu. — Poručniče, što se dešava? Je li moguće da se naše ljudstvo povlači duž cijele crte?

— U pravu ste, potpukovniče — reče Jozo.

— Najhitnije ubacite rezervu u boj — reče Rudolf. — Stavite joj se na čelo vi, lično, i pod svaku cijenu zadržite trupe koje se povlače, spriječite nered i rasulo, odbacite napadače i dostignite raniju crtu! Imate na raspolaganju satniju pješaka, jednu bitnicu i dva tenka.

— Razumio zadatak — reče Jozo i okrenu se kao da polazi na sahranu. U njegovim očima, kao i toliko puta ranije, gnijezdila se beznadežnost, pomiješana s ravnodušnošću, iza koje se, po svoj prilici, skrivala nesreća.

— Brže, Jozo, brže — vikao je Rudolf, malo umiren, jer mu se učinilo da su trupe koje odstupaju zastale ovog časa, da više ne bježe i da se čak vraćaju na stare postavbe. Zaista je tako, ali samo na desnom krilu, dok lijevo krilo... — To je pokolj, za ime božje! — gledao je kako se zelene uniforme vojnika miješaju s pregačama, rokljama, jelecima, vertunima, boščama i rupcima, šareno uskovitlanim po bojištu. — Što je ovo? — zgranjavao se, osmatrajući predio. — Jesu li to doista žene? Otkuda toliko žena? Ema, za ime božje, dođi ovo vidjeti! Pa to je, naprosto, nevjerovatno...

— To nas ponovo utvrđuje u nakani da razbojničko gnijezdo treba razoriti i srasniti sa zemljom — lomio je prste

fra Avgustin. — Sravniti, razoriti, zatrti — osvrtao se, očekujući pratiocę.

Ali ga Rudolf nije slušao. Ponovo je, za časak, njegova misao odletjela daleko, ka Zagrebu u kome je ostala žena, Srpkinja, koja mu smeta u usponu. Pokrenuo je, naravno, brakorazvodnu parnicu, ali će, i kad dobije razvod, morati da skriva njenu nehrvatsku i nekatoličku pripadnost da ne bi imao neprijatnosti. Pri pokretanju brakorazvodne parnice rekao je da mu žena više ne odgovara, da im se naravi razilaze, da više nemaju dodirnih tačaka i da je sudski razvod neminovan, jer je stvarni raskid davno izvršen, pošto njih dvoje više i ne žive zajedno, pod istim krovom. Ali ta žena je još uvijek tamo, u Zagrebu, i kao da nije izgubila nadu. Ona čeka. Ona je toliko puta slušala Rudolfove ljubavne izjave, pune duše, srca, osjećanja. Ona ne može izgubiti nadu, jer je lijepa, neuporediva, razborita, strpljiva i samouvjerena. Uostalom, rodila mu je i dijete, sinčića Branimira, oličenje zdravlja i anđeoske ljepote. Rudolf to dijete obožava kao što, uostalom, obožava i nju, svoju ženu, kojoj je toliko puta u uho šaputao da svoj život ne može ni zamisliti bez nje. A i kako da je ne voli i kako da je ostavi kad mu je pružila sve što žena može pružiti čovjeku? Rudolf je uhvaćen u zamku, razapet između ljubavi i dužnosti, ličnog i opšteg interesa, porodičnog života i okrutnih zahtjeva, sopstvene sreće i društvenih obzira koji zabranjuju miješane brakove, ne dopuštaju da se plava arijevska krv miješa s prljavom grkoistočnom, ciganskom i židovskom supstancom. Birajući ova dva pola, potpukovnik Rudolf, teška srca i s mnogo patnje, opredijelio se za razvod.

Ali snatrenje se prekida. Na lijevom krilu rasulo je potpuno, mada je poručnik Jozo Horvat otišao u pomoć trupama koje odstupaju. Zbog toga potpukovnik Rudolf odlučuje da u borbu baci i posljednju rezervu, kojom će lično komandovati.

— Pođite u sklonište — kaže on fra-Avgustinu glasom koji ne trpi protivljenje. — Odmah idite u sklonište, jer u protivnom neću moći garantirati za vašu bezbjednost, niti ću moći odgovarati za vaš život.

— Zar je doista tako ozbiljno?

— Tako je, i sami vidite da je tako — kaže Rudolf, obraćajući se i Emi istim riječima, bez okolišavanja, lede-

nim glasom. On se opasuje, uzima oružje i poziva vojsku, koja se postrojava u dvorištu, zaklonjena ogradom. Zatim vojnicima zapovijeda da krenu za njim, u borbu koja bjesni naokolo.

Nikad nije bio u takvoj borbi. Žene i djevojke (to su zbilja one), sa sjekirama, roguljama, koljem i drvljem bijesno nasrću, padaju i skaču i jure dalje, vrište, psuju, jauču i srljaju prema cesti, na zapad, riješene da prodru ili da izginu. Ništa ih ne može zaustaviti. To otkrivaju njihovi glasovi, čudni, divlji, neprirodni glasovi samrtnika koji se guše, krkljaju, grče u hropcu. Takvi su glasovi gladnih vukova i bijesnih pasa. To nisu vojnički poklici muškaraca u jurišu, to su mahnuti, suludi, izbezumljeni krici i vapaji, nabijeni užasom, stravom, mržnjom i mišlju o pogibiji i kaspaljenju. To su jecaji i dozivi iznad groba, plač i kuknjava za najmilijima, gnjev, jad, srdžba, sve zajedno i sve pomiješano. To je osveta koja ne preza ni od čega i koja misli jedino o svom ispunjenju. Ova sila jača je od svega ranije viđenog u boju: ona je jača od topovskih bitnica, jača od granata i bacačkih mina, jača od kuršuma, jača od...

Suočen je s bujicom koja nadire, goneći njegove satnije po briježu i plećinama. I evo, za nepun čas, ta bujica ne samo da nije malaksala nego još i narasta, diže se, nadolazi, krši i slama sve pred sobom, sijeći leševe, krv, jauke i smrt...

On pokušava nemoguće: da se na čelu svojih trupa baci u neravnopravan i očajnički okršaj, možda posljednji u životu, pa šta bude. On odlučí. Prekrsti se, pomenu boga i Bogorodicu. Sjeti se majke, pomenu njeno ime, opipa zlatan krstić o vratu, na sitnom lančiću, pritisnu to sveto zlato uz grudi, uzdahnu i bezmalo zaplaka, podvikujući što je jače mogao kako bi ga čuo svaki vojnik:

— Naprijed, naprijed! ...

Vojnici suljnuše, a za njima ostade jeka:

— Za dom, za našeg poglavnika! Naprijed! ...

— Naprijed, naprijed! — vikao je riješen da pogine ili da protivnika savlada. Vidio je vojnike koji su jurili za njim, podvikivali i padali.

Dočeka ih smrtonosan talas, i oni počеше da se bacaju na njega, kao što su nekad skakali u more. Oni uskaču u

talase, a talasi ih neprekidno prekrivaju i gutaju. Idu i padaju, a talas ih pomamno prekriljuje.

Sad je i Rudolf u prilici da bude progutan. Mora da uzmakne. Ostao je bez vojske. Pokušava da spase glavu.

Počinje bježati niz padinu, kojom se do maločas uzaludno penjao u uvjerenju da će odbaciti protivnika. Juri bezglavo, s isplaženim jezikom, zadihan i obnevdio. Nema vojske. Sâm je, pored smrću, a noge ga izdaju i ne mogu da ga nose. Noge mu klecaju, kosti se slamaju od umora i tereta.

On pada, zaboravljajući i ko je i gdje je i zašto je stigao ovamo, u prokletu gadnu ilovaču, sasvim prekopanu. Čizme mu se kližu, noge sapliću i lome. On je već pao, on više ne bježi, on je, tako reći, ostao bez nogu (možda sam pogođen, ili su mi noge odbijene); njemu se čini da nikad nije ni trčao, da se zario u provaliju u kojoj će zauvijek ostati. Ta provalija ga je progutala kao što mutna voda pojedje bačen kamen...

POGLAVNIK (iz *Dnevnika*)

Idem pred Poglavnika. Zadnji put sam ga vidio pred dvadeset dana u Zagrebu, u Gornjem Gradu, na savjetovanju pred naš pohod na Kozaru. Bila je svečana tišina, a Poglavnik je govorio o ciljevima našeg pohoda i o mjerama što ih treba poduzeti, kako bi se zatrlo opasno žarište pobunjeničko.

Idem pred Poglavnika, a uzbuđen sam kao da ga nikad prije nisam susreo niti vidio: srce mi treperi, duša mi se kupa u uzhitu, ne mogu govoriti, riječ zapinje, a grlo se suši. Pukovniče Franjčeviću, govorim sebi, saberi se, pregledaj uniformu, provjeri u ogledalu kako si se pripremio, spremi govor...

Pored mene je fra Avgustin.

— Mili moj — govori fra Avgustin — osjećam da si uzbuđen kao i ja, pak će biti najbolje neka ovu radost podijelimo tako što ćemo izmijenjati misli o Poglavniku. Ja o njemu znam osnovne stvari: da se rodio 14. lipnja 1889. u selu Bradini, na Ivan-planini, na granici Bosne i Hercegovine. Otac mu je radio na pruži od Sarajeva do Mostara. Poglavnikovom ocu je ime Milan, ženi Mara, a djeci Mirjana, Višnja i Želimir...

— Znadete li da je prije rata bio odvjjetnik?

— Znam dapače i kako izgleda, jer sam ga promatrao iz neposredne blizine, na Markovu trgu: krupan, velike glave, grdosija, ogromnih ruku i tvrdih šaka, sa čvornovitim zglavcima. Obrazi mu široki i pljosnati, čelo nabrano, uši nešto veće od uobičajenih. Džinovska građa djeluje neukrotivo, pače i kruto, dok su mu usne ljutite i prijekorne, a lice premoreno, kao kod čovjeka koji danima nije spavao...

— Samo dok ne pogovori...

— Uprav sam kanio izraziti tu misao — nastavljao je fra Avgustin. — Čim se pokrenu mišići na tom licu, ono se preobrazi, postane dobroćudno, blagorodno, pače i priprosto, kao da hoće kazati da je ovaj čovjek sazdan od kršćanskog milosrđa, samosavlađivanja, nesebičnosti, blagosti i dobrote. Ima u izrazu nečega pastirskoga i pučkoga, kao svi ljudi koji od života ne traže uživanja i raskoši, već ih najsitnije radosti čine sretnima. Glas mu je prispor, dubok i težak: *Došao sam raditi, a ne vladati*, bile su njegove prve riječi u oslobođenome Zagrebu. On djeluje napaćeno, kao Krist na raspeću.

— Kako da ne bude napaćen — umiješao sam se. — Vama je, vjerojatno, poznat njegov život u trinaestogodišnjoj emigraciji, daleko od zavičaja, gdje bi i kamen proplakao...

— Pričaj mi o tome, Franjo! Ti si mnoge godine proveo uz Poglavnika, u tuđini, daleko od zavičaja...

— Proveo sam uz Poglavnika svoje najljepše godine — nastavio sam, dok nas je samovoz nosio prema Dubici. — Treba znati da je Poglavnik mjesecima gladovao, da je tučen i proganjan i da je robovao. Dva puta je osuđivan na smrt: jednom od jugoslavenskog, a drugi put od francuskog suda. Kad je 1929. pobjegao iz Zagreba i u Sofiji dao izjavu o otcjepljenju Hrvatske i pravu Makedonaca da žive odvojeno, osuđen je na smrt u Beogradu, zajedno sa Avgustom Perčecom; drugi put, poslije ubojstva kralja Aleksandra što smo ga mi izveli u Marselju 1934, osuđen je na smrt u Francuskoj. Krivo se misli da ga je talijanska vlada stalno pomagala. Makar što je primao plaću jednog armijskog generala (pet tisuća lira na mjesec), on je stanovito vrijeme morao provesti u zatvoru, jer je Musolini poslije ubojstva kralja Aleksandra dao ukinuti ustaške logore u Italiji, kako bi Jugoslaviju privukao Trojnome paktu. Tada je nastalo vrijeme zlopaćenja. Četiri godine morali smo djelati tajno.

— Pričaj mi nešto iz Poglavnikova osobnog života.

— Poglavnik je u Firenci živio strogo povučeno. Svake subote i nedjelje odlazio je u crkvu, a zatim je djecu izvodio u šetnju. Volio je obličem blanjati dasku, pravili krletke za kuniće i kokoške, uzgajati cvijeće.

— Gdje je stanovao?

— U ulici Pietro Tacca broj pet, na jednom brežuljku, u kući na katu, sa zelenim prozorima, okružen tišinom, sun-

cem, maslinama, travom i vinovom lozom. Sadio je kupus i krumpir: u vrtu zelenila i cvijeća stalno se gnijezdila kvočka s pilićima.

— Čime se još odlikovao?

— Godinama je pokušavao napraviti perpetuum-mobile, to jest spravu što bi se sama pokretala, bez potiskivanja. Ubijajući dosadu, izučavao je turski jezik i gramatiku. Mnogo je čitao i izučavao povijest, naročito hrvatsku i bosansku. Danima nam je znao pričati o Livnu, koje se prvi put pominje godine 982, te o Povelji hrvatskog kneza Mutimira, o banu Bariću, o Trpimiru, Domagoju, Branimiru, o ratu između Trpimira i bugarskog kneza Borisa, vođenom istočno od rijeke Vrbasa, dokle su stigle bugarske čete. Pričao nam je kako je hrvatski kralj Tomislav raspolagao vojskom od deset tisuća pješaka i šezdeset tisuća konjanika, što najbolje svjedoči o snazi njegova kraljevstva...

— Znam da je mnogo i pisao.

— Pisao je svakodnevno: uvodnike, pisma, direktive, propise, proglose, memorandume, rasprave, brošure i knjige.

— Čitao sam *Strahote zabluda* i shvatio ih kao njegov obračun s boljševizmom.

— Ta knjiga je objavljena 1937, ali pored nje je objavio na njemačkom, talijanskom i francuskom jeziku brojne članke i memorandume o ustaškom pokretu, o političkome položaju Hrvatske i o takozvanom hrvatskom pitanju.

— Vele da je pisao i pjesme.

— Godine 1931. napisao je našu koračnicu:

*Puška puca, a top riče, grmi kao grom,
sad ustaša bojak bije za hrvatski dom.
Puška puca a top riče, barut miriše,
mlad ustaša na bojištu ranjen izdiše.
Oj, Hrvatska, zemljo mila, sviče danak tvoj,
sad ustaška hrabra vojska za te bije boj.*

— Znam, znam — ponavljao je fra Avgustin, srećno osmjehnut. — Ali kažu da je Poglavnik pisao i romane.

— Pisao je i romane — potvrdio sam. — Početkom 1935. objavio je *Lijepu plavku*, roman iz ustaške borbe, s Dulibićem kao glavnim junakom. Na tome smo se poučavali.

— Čime je na tebe naj snažnije djelovalo?

— Čvrstinom i skromnošću. Otišao je iz zemlje sâm, bez ičije pomoći, bez sredstava, bez pratnje, bez huke. Imao je samo divnu, beskrajno veliku dušu i u njoj vjeru koja pomjera bregove. Skromno obučen u običnu ustašku odoru, kakvu smo svi nosili, bez oznaka čina, on nas je odgajao, vježbao, vodio. Stvarao je nacрте za vježbe, pisao naša pravila, tumačio nam bit ustaštva i potrebu odlučne borbe. Vraćao nas je u hrvatsku slavnu prošlost, tješio nas uskrsnućem Nezavisne Države Hrvatske, skrbio se u svakom pogledu za nas, pa i kad su prilike bile takove da bi svatko drugi morao pokleknuti. Premještao nas je iz mjesta u mjesto, jer su vlasti tako zapovijedale, seljakaо iz logora u logor (Areco, Oliveti, Lipari, Kalabrija), ali vjere nikad nije gubio. Pa čak i kad nam je bilo naređeno da svoje logore imamo raspustiti, on nas nije ostavio bez ufanja: polazeći u zatvor, rekao nam je da naša borba ne prestaje i da ćemo biti pozvani pod oružje kad dođe red na zmijsko leglo u Beogradu, što se i ostvarilo u travnju prošle godine.

— Kako ste prešli granicu?

— U sjevernoj Italiji čekali smo do trinaestog travnja, a toga dana, u četiri sata ujutro, prešli smo granicu, dok su Višnja i Mirjana, kćerke Poglavnikove, preko krugovala pozivale hrvatske narod na ustanak protivu Beograda. Očajnički napori jugoslavenske vojske na sjevernoj granici, napose između Ludbrega i Virovitice, gdje je došlo do žašćeg otpora Nijemcima, ostali su uzaludni, a te vojne snage počele su bježati glavom bez obzira. Zaustavile bi se tek pojedine skupine bandita i komunista, koje su napadale dok se u zemlji već razgarala ustaška pobuna, što smo mogli vidjeti na prvim koracima našeg puta kroz domovinu. Dočekivani smo s veseljem, poštovanjem i ljubavlju, a naša povorka obasipana je cvijećem. Kuće su bile okićene hrvatskim trobojnicama, kao i zastavama Njemačke i Italije kako bi vojnici naših prijatelja na licu mjesta mogli vidjeti da ih Hrvati primaju bratski i s ljubavlju...

— To znam bolje od tebe — reče fra Avgustin. — Slušao sam, dakako, pozive preko krugovala.

— Na vojsku, na vojsku, vitezi valjani...

— Koplja se hvataj, na konja se baci...

— Preni se, jednom, rode moj mili...

— Oj, Hrvatska, oj, ti nam hrabro stoj ...

— Planula zora, svanuo dan ...

— Vidio sam njemačke trupe koje su prodirale od Zagreba, preko Kostajnice, prema Bosni — govorio je fra Avgustin. — Hrvatska je pozdravljala svoje oslobodioce. Hameotom smo razoružavali srpsku vojsku i slušali priče o Beogradu, koga su razorile njemačke bombe. Odredi ustaša i „Hrvatske zaštite“ razoružavali su srpske vojnike i gonili ih u zatočeništvo. Čuo sam preko krugovala kad je krilnik Slavko Kvaternik proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku, ali se i danas čudim da to nije učinio Poglavnik.

— On još nije bio stigao — objasnio sam. — Mi smo se uz put zadržavali, a najdulje smo ostali u Karlovcu, gdje su Poglavnika sačekali predstavnici njemačke komande i dugo s njim pregovarali. Poslije smo saznali da su se Nijemci kolebali između Poglavnika i Mačeka, jer su Poglavnika tada smatrali talijanskim čovjekom. Naš dolazak u Zagreb usporila je i pogibija Petra Kvaternika, strica Didovog, koji je poginuo u Lokvama proglašavajući Nezavisnu Državu Hrvatsku.

— Jesi li tada sjedio uz Poglavnika?

— Ja sam stajao u prvom samovozu, držeći našu zastavu, a Poglavnik se vozio u petim kolima, okružen pratiocima i vijencima cvijeća.

— Htio sam ti pokazati jedan članak o Poglavniku, ali učinit ću to drugom prilikom, jer sad nemamo vremena — reče fra Avgustin.

— Gdje je objavljen taj članak? — upitao sam.

— U talijanskom časopisu Documento.

— A tko ga je napisao?

— Kurcio Malaparte, talijanski književnik i publicista, jedan od Musolinijevih prijatelja. To svakako trebaš pročitati, jer je to nešto najljepše što je ikad napisano o Anti Paveliću.

— Dajte mi taj članak — rekao sam. — Moramo biti oprezni, jer se Malaparte i svađao s Musolinijem. Pročitat ću članak, pa ako je zaista dobar, unijet ću ga u dnevnik.

Kad se daje slika čovjeka, treba voditi računa o krajo-liku, o onim zelenim, smeđim, plavim prelijevima (trave, zemlje, vode, lišća) kojima priroda daje pozadinu čovjekovu dostojanstvu. Već prvoga puta ugledao sam lik Ante Pavelića na priprostim slikama po zidovima sela Slavonije, Fruške gore, Srijema, od Zemuna do Osijeka, od Vukovara do Zagreba: duboke oči, pune i rumene jabučice, nabrano čelo, mesnata usta što izražavaju ponosnu volju. To je Ante Pavelić s pučke oleografije koja se nadasve sviđa seljacima što vole živahne boje, bojadisanu kožu i drvo, široke kričave suknje i šarene vezove.

Poglavnikov dvor nalazi se na Trgu svetoga Marka, u sredini Gornjega Grada, u palači u kojoj je donedavna bilo sjedište bana imenovanog od Srba. Zvonilo je pet sati. Uprav u tome trenu, kao da je dozvan tim zborom dubokih zvukova, pojavio se Ante Pavelić na pragu dvora: visok, mršav, sa sivim odrazom hladne svjetlosti zore na licu. U prvi mah, vidio sam samo jasan sjaj očiju, sličan bljesku površine rijeke. Prošao je polagano trgom i, gledajući ravno preda se, iščeznu u sjeni crkve.

Pred mnogo vremena, u Sijeni, u uličici što silazi na Piazza del Campo, moji sijenski prijatelji pokazahu mi sredovječna čovjeka, odjevena trijeznom pažljivošću, kako hoda između dvije djevojčice, koje su bile još gotovo djeca: hodao je uzdignute glave, čvrsta lica malo nagnuta prema jednom ramenu. Dvije djevojčice razgovarahu s njim, a čovjek im je s vremena na vrijeme povlađivao, okrećući se čas prama jednoj čas prama drugoj. To je ANTE PAVELIĆ, rekoše mi spomenuti prijatelji...

Kad sam najzad ušao u Poglavnikovu radnu sobu, u njegovu dvoranu, nisam mogao zaboraviti sliku čovjeka koga sam ugledao u Sijeni među dvjema djevojčicama, u ulici od smeđega kamena, na pozadini Piazza del Campo. Poglavnikova radna soba je malena prostorija, koju na pol ispunjava veliki pisaći stol. Između stola i vrata ima samo korak, i posjetilac sjedi gotovo leđima naslonjen na vrata. Kroz prozor što gleda na trg ulazi jarka zelena svjetlost, a to je odraz stabala što pokrivaju obronke brijega, na kojemu se diže Gornji Grad. Čini se kao da je tjesnoća prostora bila po-

jačana laganim kretnjama, toplim i ozbiljnim glasom Pavelićevim, upornošću njegova pogleda. Nu ipak se u njemu nešto promijenilo. Nešto od onoga Ante Pavelića iz progonstva nije mi uspjelo ponova naći u ovome Paveliću. Ono što se promijenilo, bio je krajolik: Sijena sva od kamena, a Zagreb pun trave, vode, lišća...

Jednoga jutra nađosmo se na obalama Save. Promatrao sam profil Ante Pavelića što se blago ocrtavao na zelenilu livada i šuma. Ante Pavelić je udisao živi zrak jutra, vidljivo uživajući. Gledao sam kako se njegov ravni i vrlo čisti profil blijedo ocrtava na onom zelenom obzorju. Vedro, tužno čelo. Onaj njegov duboki i spori pogled, koža na licu jasne i neprozirne boje. Neka neobično osjetljiva snaga pokazivala mi se u njegovim očima, na njegovu čelu, na njegovim usnama: u dalekom podsmijehu, u njegovu ozbiljnu načinu govora, punom dostojanstva i vanredno ljudskom.

Upravo ovdje bih htio reći nešto posebno o osobitoj turobnosti Ante Pavelića. Kazao bih da je njegova snaga velikim dijelom u toj njegovoj turobnosti, koja je tako odvojena od stvari. Nije u tome samo ono što je pretrpio kroz deset godina progonstva: u toj njegovoj turobnosti ima i nešto drugo, nešta nelično. Ono osobno u turobnosti ljudi nema nego epizodičnu vrijednost, to je samo jedan biografski elemenat i ništa više, često nešto prolaznoga. Ali ona nelična, apstraktna, dezinteresirana turobnost, htio bih reći bez pravog uzroka, kod ljudi je znak snage, dobrote, osamljenosti, znak najviše dostojnosti...

Ranoga jutra, kad je Ante Pavelić putovao u Monfalcone, gdje se imao sastati s Dućeom i grofom Čanom, stigli smo u Postojnu, te smo se zaustavili da bismo popili šolju čaja. Prije nego smo krenuli dalje, Pavelić je izjavio da želi potražiti brijača da bi se obrijao. Otpratili smo ga preko trga, do male brijačnice. Uza zid su sjedila dva vojnika i nekoliko seljaka, čekajući svoj red. Brijač je šišao jednog kaplara, Alpinca, a Pavelić je sjeo u kut, uzeo novine i nije htio da ostanemo uz njega i da ga čekamo.

— Počekajte me u kafani — rekao je.

Tako smo ga ostavili u malenoj brijačnici, ali izlazeći dali smo znak jednome od onih vojnika neka pođe s nama i kazali mu da je to Ante Pavelić. Kad su doznali o kome se radi, oba vojnika i seljaci htjeli su mu ustupiti mjesto:

bili su zbunjeni i crveni u licu, a i Pavelić se zacrvenio i zburnio. Kaplar, Alpinac, ustao je sa svoje stolice s ručnikom oko vrata, raskuštrane kose, želeći ustupiti svoje mjesto, ali Ante Pavelić je to kretnjama odbijao, ne htijući, bezuvjetno odbijajući. Sve je to u njemu bilo jednostavno i čisto. Bili smo ostali pred brijačnicom i gledali smo kroz izlog u kojemu su bili izloženi češljevi, četkice, pomade i jedno žensko voštano poprsje s velikom plavom vlasuljom, ponešto izbljedjelom od sunca i prašine. Ante Pavelić nije znao da ga posmatramo i sve je u njemu bilo nenamješteno i jednostavno — i ona njegova zbunjenost i ono njegovo rumenilo — sve je bilo puno izvanredno istinskoga dostojanstva.

Navečer, dok smo se vraćali iz Monfalkonea u Zagreb, morali smo se zbog nezgode na putu zaustaviti između Postojne i Ljubljane. Pavelićeva kola su na jednom od zavoja dosegla prednjim kotačem neka druga kola, koja su silazila u Postojnu. Dok su se mehaničari bavili oko popravljivanja kotača, mi smo prošetali duž ruba ceste. Sunce je zalazilo, zrak je postajao hladan. Predjel naokolo bio je pust, okružen gustim šumama i sjenovitim brežuljcima. Niže, upravo ispod ceste, dvoje seljaka, muž i žena, obrađivali su svoje maleno polje: kratak trak rumene zemlje, na dnu prosjekline, u obliku lijevka. Predjel oko Postojne, sav u kršu, cio je posut prosjeklinama.

Ante Pavelić se zaustavio i pomno promatrao dvoje seljaka, njihove lagane kretnje, njihove oprezne korake. Zapitao sam ga zašto seljaštvo ovoga kraja obrađuje samo dno ovih lijevaka a ne i njihove obronke. Pavelić mi rastumači da kiša tjera zemlju na dno i da se samo na tome uskom prostoru nalazi nešto dobre zemlje. Pokazujući mi ženu što je iz neke posude grabila šakom bijeli prah i sipala ga po zemlji, reče mi da je to pepeo, ta brašnu slična prašina. To je gnojivo siromašnih seljaka, govorio je laganim ozbiljnim glasom o zemlji, o trudu, o gladi...

— To je moja domovina — rekao je.

Počeo sam shvaćati što je na dnu ove neobične jednostavnosti i dostojanstva Ante Pavelića (pomislio sam na seljake koje sam sretao prolazeći Hrvatskom od Zemuna do Osijeka, od Vukovara do Zagreba, sretao sam ih u selima, na poljima, zabavljene radom oko zemlje ili naoružane, s nabojima oko bokova, puškom o ramenu i crveno-bijelo-pla-

vom vrpcom oko mišice, kako nadziru puteve — i čudio sam se s početka što su sigurnost i red zemlje, mir i čast kuća i obitelji, te bogatstvo žetve bili povjereni ne samo ustašama već i seljacima). To je njegova ljubav prema zemlji, njegov san o seljačkoj Hrvatskoj, o seljačkoj državi: mirno, dobro, plemenito i čisto dostojanstvo zemlje. Počeo sam shvaćati da je tajna Ante Pavelića tajna vanredne plemenštine: također i zemlja je tajanstvena, možda i više nego i meso i krv...

POGLAVNIK (u Dubici)

Veseli žamor glasova brujaio je niz trg i glavnu cestu u Bosanskoj Dubici, širio se od dvorišta do dvorišta i od prozora do prozora. Cesta je obrubljena šarenilom fesova i rubaca, sunce se ljeska u prozorskim staklima i mlakama vode pokraj ceste i plotova. Iz vrtova i dvorišta niču nove skupine ljudi, djeca trče niz cestu, gledajući prema ulazu u mjesto ili se okupljaju uz svoje majke, očekujući nešto veliko, nešto što će zatalasati ove malene ljude i duše, kao blagi dodir neuporedivog doživljaja. Žamor je svečan i uzbudljiv, lica obrubljena crvenilom fesova još su svečanija, u očima blista nešto toploga i ganutljivoga, kao blaga nježnost svježeg zelenila. Oči se kriješe, a bore se razvlače u osmijeh, svjetlo igra u zjenicama, ulice i ljudi ispunjeni su suncem, a duše radosnim iščekivanjem. Žamor i blagdanski ugođaj, fesovi i minareti, cika djece i užurbanost žena, plavilo neba i zeleni voćnjaci, poslijepodnevno sunce i sjaj očiju, a u dubini svega, kao duša naroda i zemlje, ključa uzhit rođene krvi i ono šta se osjeća u žilama. Ključa vrelo, a uzhićenje se propinje do suza.

Klize uspomene, nižu se stranice borbe: zlo, stradanja, patnja, iskušenje i uskrsnuće, da na kraju ostane samo čovjek koji je vjerovao u pobjedu i onda kad ga je već smrt zakrilila...

Dočekao sam Poglavnika usred varošice i podnio mu prijavak. On mi je zahvalio i rekao da sjednem do njega, u samovoz.

— Kako teku borbe? — upitao je, strog i zamišljen.

— Poglavniče, ustaški javljam — počeo sam govoriti o postavama naših trupa i o obruču kojim smo stegli Kozaru.

— Kad ćete dokrajčiti odmetnike?

— Njihov poraz očekujemo svakoga sata — osjetio sam da mi glas podhrtava.

— Jesu li spremni logori za zarobljenike?

— Pripremili smo tri logora: jedan u Jasenovcu, drugi u Gradiški, treći u Zemunu. Pored toga, pripremili smo i nekoliko sitnijih logora, za žene i djecu, a posebno za dječake od pet do dvanaest godina.

— Što manje zarobljenika, to je pobjeda sigurnija — reče Poglavnik. Treba se pobrinuti da ih u životu ostane što manje. Ima li mnogo naših ranjenika?

— Poglavniče, ima ih mnogo.

— Šta radite s ranjenicima?

— Nemamo dovoljno prijevoznih sredstava, kola i samovoza, pak vrlo teško i sporo otpremamo ranjenike u bolnice, tako da mnogi uz put umiru.

— Čim dođemo u Zagreb... — okrenu se Poglavnik častniku iz svoje pratnje — odrediti neka se na ovaj položaj žurno pošalje što više bolničkih samovoza.

— Poglavničke, htio bih nešto pitati.

— Pitaj — kaže Poglavnik.

— Zašto su Nijemci na Kozari uzeli sve u svoje ruke? Zašto su preuzeli komandu čak i nad mojim legionarima?

— Tako je moralo biti — kaže Poglavnik nujno.

Samovoz je prolazio pored dvorišta, uskom ulicom, dok su oko nas, po voćnjacima, parkovima, kapijama i ulazima bružali glasovi divljenja i napeto iščekivanje. Fesovi se tresu, sreća ključa u žilama, zjenice upijaju ljubljenu lik, a glasovi bruže kao predvečernja zvona.

Poglavnik izlazi iz samovoza i, okružen pratiocima, kreće u šarenu gomilu svijeta, posve slobodno.

— Kako se zoveš? — pita jednog starca.

— Zovem se Hasan, Poglavniče.

— Jesi li iz ovoga mjesta, Hasane?

— Jesam — odgovara Hasan.

— Živio Poglavnik! — odjekuje ulicom.

Uzhit raste, a dok Poglavnikova desnica prelazi iz ruke u ruku, čarobna snaga ulazi u duše. Ljudi se guraju, žele prići bliže, a on korača pored starog muslimanskog groblja s crnim stubovima na grobovima, i zaustavlja se pred dža-

mijom, gdje se rukuje sa ostarijelim hodžom, govoreći mu da je nekad, u najranijem djetinjstvu, posjećivao muslimansku vjersku školu.

— Poglavniče, tata mi je ranjen u borbama na Kozari.

— Kako se zove?

— Ivan Pezo.

— A gdje je sada?

— U Zagrebu, u bolnici.

— Ne boj se, bit će dobro — odgovara Poglavnik. — A čije je ovo dijete? Čiji si ti, mali?

— To je, Poglavniče, moj unuk Ante — odgovara starac umjesto djeteta. — Dao sam mu vaše ime, Poglavniče.

Drugo dijete, prestrašeno, traži svoju majku.

— Kako se zoveš? — pita Poglavnik.

— Hasnija — odgovara dijete prestrašeno.

— Dijete drago, ne boj se...

Poglavniku prilazi jedna žena i plače.

— Zašto plačeš — pita je Poglavnik.

— Plačem od sreće, Poglavniče, jer vas gledam — kaže žena i rukavom briše suze, dok Poglavnik, kao dobar otac, prolazi kroz mnoštvo.

— O ti, mali debeljuško — govori djetetu u majčinu naručju, pa prilazi dječaku s drvenom puškom. — I ti imaš pušku?

— Imam — kaže dječak. — Ja sam ustaša.

— Svi će, oj, Hrvati, za te život dati — odjekuje pjesma.

Poglavniku se pridružuje njemački opunomoćeni ministar u Zagrebu, Siegfried vitez Kasche, u svečanoj uniformi višeg častnika, s bijelom košuljom i crnom kravatom — na rukavu lijeve ruke stoji kukasti križ. On je niži od Poglavnika, ima tanku oštru bradu i isturene obrve, koštunjav i krepak, pažljiv i diskretno mučljiv, kao čovjek koji ne želi naglašavati svoju prisutnost.

Pokraj ceste prema Kozari stoje vojnička kola, u kojima ustaše voze opremu. Opazivši vojnike, Poglavnik im prilazi i rukuje se s njima.

— Odakle ste? — pita ih.

Jedan je iz Grahova, drugi iz Jajca.

Kad je Poglavnik čuo da je jedan iz Jajca, pita ga iz kojega je sela, jer i osobno dobro poznaje ovaj kraj u kojem je svršio pučku školu. Vojnik odgovara, a Poglavnik se nujno smiješi, kao čovjek koji se vratio davnim uspomena.

POGLAVNIK (*u Lijevcu*)

Savjetovali smo mu da ne ide cestom od Dubice prama Prijedoru, jer je tamo veoma opasno. Obišli smo postave u Bjelajcima, a potom smo se uputili prama sjeveroistoku. Noć nas je zatekla u Slavoniji, a sutradan smo krenuli prama Bosanskoj Gradiški.

Sunce je sjalo nad zelenilom i vodom.

Ušli smo u Gradišku u sunčano jutro.

— Gdje će biti podignut most na pruži prama Banjoj Luci? — upitao je Poglavnik gradskog logornika. — Odredite neka se prekine svaka rasprava o tome i neka se pruga gradi ovim pravcem — pri tomu je Poglavnik ucrtao na karti pravac kojim će ići nova pruga. — Neka se više ne raspravlja o ovome pitanju, i čim prije neka započnu radovi.

— Radovi će, Poglavniče, početi za osam dana.

— Tako i treba — kaže Poglavnik. — Ne pripovijedati, već raditi! Neka djela govore umjesto nas.

Do Gradiške krećemo cestom niz Lijeve polje. Posmatramo skupine vojnika što odlaze prama brežuljcima. Naši samovozi zaustavljaju se na jednom raskršću. Tu ostaju svi koji prate Poglavnika, a samo nekolicina odlazi s njime, prama najbližim postavama. Put je vrlo opasan, jer se s desne strane čuje puškaranje.

— Tu je jedna naša bojna ubačena u borbu — prilazi nam častnik, uzbuđen i blijed. — Ona čisti ovo područje.

U divnome jutru, dok se prozirna maglica ljeska u kotlinama među brežuljcima, čuje se pokoji pucanj.

— Poglavniče, ovdje treba ići vrlo oprezno — napominje častnik koji nas je dočeka. — Nemojmo ići svi zajedno, već se razdijelimo u nekoliko manjih skupina.

Poglavnik korača razrovanom cestom, hrabro i odvažno. Dalekozorom posmatra najbliže položaje i sluša izvještaj o

toku borbe na ovome odsjeku. Najednom se, u blizini, začuje oštri prasak bitnica, pa fijuk granata. Svi su u hipu zastali: jedna bitnica, koja se nalazi nekoliko stotina metara iza nas, otvorila je vatru na neprijatelja, na četiri do pet kilometara dalje, na rubu šume. Šrapnela se rasprnula u zraku, a oblak dima pokazuje mjesto eksplozije. Poglavnik pozorno prati smjer pucanja, dok topovi udaraju jedan za drugim, a granate fijuču nad našim glavama i lete prama kotlini, odakle nakon nekoliko trenutaka odjekuje snažna eksplozija u oblaku dima.

Gruvaju bitnice, praskaju granate, a Poglavnik ide smjelo naprijed, prama našim postavama, gdje ga častnik obaviještavao o toku borbe i o oružanoj djelatnosti.

— Hvala vam i bilo vam sretno — kaže Poglavnik.

Vojnici nemirno trče od šatora do šatora, uzbuđeni su i sretni; dok pritežu puške, lica su im ukočena u mirnom stavu, a na njima blista lagani smiješak.

— Poglavniče, ustaški javljam . . .

Naokolo strče porušene kuće i izgorjeli krovovi. Tu i tamo može se opaziti pokoji osamljeni i pocrnjeli stup. Partizani su spalili selo što je prije rata pripadalo Nijemcima. Ovdje se trinaest naših vojnika branilo do posljednjega metka. Pripovijeda se da su njihova zapovjednika partizani živoga ispekli. Pitam se: je li to crvena sreća — osamljena kuća s razvaljenim prozorima i vratima, zidovi izrešetani stotinama tanadi, mračna i jezovita tišina . . .

Samovozi jure pokraj šuma i livada na kojima seljaci kose još rosnu travu. Šire se žitna polja; na njima se talasa žuto klasje. Na nekim poljima već žanju ječam: sijeku srpovi, mašu kose, prigibaju se žene i muškarci i slažu rukoveti žutog klasja, vežu snopove i ispravljaju ih u redove da se suše. Prva žetva, bit će kruha: klasje se talasa na jutarnjem vjetru, a kukuruzi šume uz cestu.

Dvije djevojčice iz sela pozdravljaju Poglavnika i njemačkog poslanika (na hrvatskom i na njemačkom jeziku) i predaju im kotarice pune cvijeća. Dolaze župnik i načelnik naselja i srdačno pozdravljaju Poglavnika i viteza Kaschea, te ih zajedno s pratnjom pozivaju na zakusku s vinom . . .

POGLAVNIK (iz Dnevnika)

Iz ovoga naselja Poglavnik kreće dalje, prema Kozari. Samovozi prelaze preko stotinu kilometara, obilazeći planinu sa sjeveroistoka. Prolazimo pokraj polja, uz naselja. Prignuti nad svojom zemljom, seljaci marljivo rade, sretni što su oslobođeni partizanske more koja ih je pritiskala u zimskim mjesecima.

Samovozi se zaustavljaju pred jednom seljačkom kućicom pored ceste, na južnoj strani Kozare, koja se prijeteći uzdiže, krijući odmetnike, bez nade na spas.

— Pa tko je došao? — pita pukovnik Rupčić, iz Trećeg gorskog zdruga, koji vodi borbe na ovom odsjeku. — Zar doista Poglavnik? — čudi se Rupčić, kao da smo mu kazali da je rat završen. — Poglavnik? Pa meni su javili da će u Stožeru pukovnije biti dogovor o skoroj navali na opkoljene pobunjenike.

Rupčićevo čuđenje prekida sam Poglavnik, koji mu se približava. Rupčić se ukočio u stavu pozor, pozdravio je i rekao:

— Poglavniče, poslušno javljam da borbe na mojem odsjeku teku uspješno. Danas smo opet pomaknuli naprijed svoje postave i pri tomu smo zarobili dvije strojnice, a našli smo dvadeset mrtvih partizana. Na našoj strani nije bilo gubitaka.

— Hvala vam — kaže Poglavnik. — Kako se bore neprijatelji?

— Poglavniče, pokorno javljam, mjestimično se bore uprav očajnički, kao divlje zvijeri.

— Imaju li gubitaka?

— Nikada se ne može znati za tačan broj njihovih gubitaka, jer oni uvijek odvlače sa sobom svoje mrtvace ili imaju posebne odjele koji nisu naoružani, a koji su dužni da smjesta pokopaju svakoga poginuloga. Na grobu ne ostavljaju nikakova znaka, već ga štoviše potpuno maskiraju i tako nikada ne možemo doznati koliko ih je poginulo i gdje su zakopani. Tim načinom nastoje održati moral svojih ljudi, što im svakako ne uspijeva, jer se već osjeća i kod njih proces raspadanja.

— Kako ste onda došli do brojke od dvadeset poginulih, koju ste mi saopćili?

— Te smo mrtvace zatekli na zemlji, pred našim rovovima — ispetljavao se pukovnik Rupčić iz protuslovlja (jer ako partizani sklanjaju svoje mrtve i maskiraju njihove grobove, kako je mogao reći da ih je dvadeset poginulo).

— Je li planina čvrsto stegnuta?

— Poglavniče, poslušno javljam da smo planinu potpunoma opkolili, tako da ni miš iz nje ne može uteći. Partizani sasma predosjećaju svoju sigurnu propast i nastoje izvući se iz škripca. Tako su, na primjer, neke Židovke, koje se nalaze u Kozari, pokušale otuda umaći preobučene u seljačka odijela. Zaigrali su Židovi krvavo kolo i sad bi htjeli spasiti vlastitu kožu, ali mi i na to pazimo.

— Služe li se još kakvim varkama?

— Poglavniče, poslušno javljam — nastavlja pukovnik Rupčić — oni i ne znaju drugo osim zavaravati. Tako, na primjer, prije negoli žele negdje napadati, oni u prve redove natjeruju mnoštvo žena i djece, koji podignu dreku da time odvrate našu pažnju, dok partizani napadaju na sasma drugo mjesto. Ponekad natjeraju žene i djecu u prve redove, a oni napadaju iza njih, jer pretpostavljaju da mi nećemo pucati na žene i djecu.

— Razumije se da ćete pucati — kaže Poglavnik. — Ako se služe takovim sredstvima, neka i snose posljedice!

Poglavnik je uzjahao konja i pošao prama brežuljku, na kojemu se nalaze prve borbene postave. Brežuljak je udaljen oko dva kilometara od Stožera pukovnije, a zauzet je nekoliko sati prije našeg dolaska. Kad smo stigli, vojnici su kopali rovove. Na jednom su izbočenju smjestili tešku strojnicu; niz kosinu brežuljka izgrađivali su zaklone. S druge strane doline, oko četiri stotine metara daleko, prostim su se okom mogli vidjeti partizanski položaji.

Nakon što je sjahao, Poglavnik je zašao među vojnike, raspitivao se o toku borbe, pregledao posade, razgovarao pojedince. Najednom, s lijeve strane, začula se oštra strojnica. Na pedesetak metara od mjesta na komu je stajao Poglavnik, otvorila je naša strojnica vatru na neprijatelja, a potom su se javili i puščani hici, ali Poglavnik je i dalje mirno razgovarao s vojnicima, kao da se ništa nije dogodilo.

— Poglavniče, pokorno javljam — govori pukovnik Brozović, zapovjednik banjalučkog zdruga — jučer smo uhvatili jednu njihovu poruku kojom nas pozivaju na predaju.

Značajno je da je na poruci potpisan jedan njihov vođa koji je davno poginuo.

— Koji vođa?

— Doktor Mladen Stojanović, liječnik iz Prijedora.

— Poglavniče, pokorno javljam da se ovdje na južnim padinama Kozare, pozadi naših trupa, nalaze postrojbe Radoslava Radića, četničkoga vojvode, koji je usmrtio doktora Stojanovića.

— Kolike su četničke postrojbe?

— U visini jedne pukovnije.

— Jesu li pouzdane?

— Možemo im vjerovati, jer imaju sporednu ulogu, dok naše snage nose glavni teret u ovom poduhvatu.

— Tako i treba biti — kaže Poglavnik. — Svoju državu najbolje ćemo odbraniti sami.

Vojnici i častnici okupljaju se oko Poglavnika.

— Osobito mi je slavlje — govori Poglavnik — što se nalazim među vama, hrabrim časticima, dočasticima i vojnicima, koji branite red i poredak i borite se protu najvećem neprijatelju čovječanstva i našega naroda. Oni koji se nalaze tamo, prijeko u šumi, samo su nastavak boljševičke Rusije i težnja za stvaranjem druge fronte. Ali oni, kao i njihovi pomagači, imaju biti uništeni. Hrvatska država najavila je partizanima rat do istrebljenja. Na ljutu ranu privijati ćemo samo ljutu travu! Onaj tko ne surađuje na dobru domovine i države, ima pasti, ima izginuti. Onaj tko misli da će u Hrvatskoj živjeti, a židovskom boljševizmu i Moskvi služiti, mora znati da će mu pasti glava i da će ga ustaše na svojim bajunetima nositi.

Poglavnik odaje priznanje pripadnicima vojske što se, rame uz rame s njemačkim satnijama, hrabro bori protivu partizana, a zatim posebice pominje pukovnika Brozovića, koji je cijele zime odoljevao napadima pobunjenika u ovim krajevima, te kaže povišenim i reskim glasom:

— I zato ovdje, na licu mjesta, pukovnika Brozovića imenujem generalom. Isto tako, zahvaljujem pukovniku Rupčiću za njegovu hrabrost i na licu mjesta odlikujem ga željeznim trolistom trećeg reda.

Poglavnik čestita pukovniku Brozoviću promaknuće u čin generala, a potom vlastoručno pripopčava orden na gru-

di pukovnika Rupčića. Svi su ganuti. Brozović i Rupčić, uzdrhtalim glasom, pokušavaju zahvaliti Poglavniku na visokom priznanju, dok ih obasjava svjetlost zalazećeg sunca.

ODLAZAK (*Dnevnik*)

Blago je podneblje pod kojim boravimo. Zeleno granje tiho se povija i uspravljuje nas kao majčin glas. Polako se spušta noć, a mjesečeva svjetlost treperi na nebu, iznad krošanja.

Obišao sam rovove na rubu šume; iz njih su izvirivale glave momaka spremnih da ginu: svi oni za pasom imaju bodeže, s kukastim vrhom, za koje je nacrt izradio lično Poglavnik.

— Poglavnik je uskrsnuo krunu Zvonimirovu — govori fra Avgustin. — Hrvatsko kraljevstvo propalo je poslije smrti Zvonimirove, a što se tiče kraljevog posljednjeg časa, povijest nam ne daje nepobitan odgovor. Po jednima, kralja Zvonimira ubili su Slovenci. Po drugima, ubili su ga „bogom prokleti i nevirni Hrvati”, kako ne bi išli preko mora, kamo ih je kralj kanio povesti u namjeri da od nevjernika oslobodi Kristov grob.

Čini mi se da su župnikove riječi sazdane od latica, ispisane krvlju, obasjane plamenom. On mi se smiješi i zna da mu vjerujem: on je u meni pomirio boga i Poglavnika, ustaštvo i katoličanstvo.

— Mili moj Franjo, — govori župnik — ti si mlad i možda ne znaš da su ravno prije sedam stotina ljeta, godine 1242, na prostorima oko Velebita trupe hrvatskoga kralja Bele odoljevale najezdi Džingis-kanovog sinovca Batije, dok je Stjepko Šubić, knez bribirski, hrabro brani Trogir. Hrvatski pukovi, tokom vijekova, vojevali su diljem Europe, po Njemačkoj, po Francuskoj, po Mediteranu. Znaš li da smo učestvovali i u Napoleonovim pohodima?

— To doista nijesam znao.

— Godine 1811, otišle su hrvatske čete u Ljubljanu da *na francesku nogu uređene budu*. Potom pješice idu u Pariz: pedeset sedam dana pješačenja i dvadeset dana odmora. Sa dvorca Luvra posmatrala je mimohod hrvatskih četa francuska carica Marija Lujza. Odatle hrvatske čete kreću u

Berlin, pa dalje prema istoku, na Rusiju. Svaki vojnik na leđima nosi telećak i vreću, torbu s brašnom, *da svaki momak za osam dana brašna imati je mogel* (kako je zapisano). S Napoleonom idu hrvatske čete na Borodino, a neke ostaju uz Dvinu. Kasnije, pri povlačenju, brane odstupnicu. Na Berezini bore se hrabro i ginu. Napoleon opaža grenadira Marka Vojnovića i kaže njegovu starješini: „Ovo ti je jak muž”, pri čemu ga tapše po plećima ...

— Velike borbe u povijesti vođene su i ovdje, oko rijeke Une, na granici između Istoka i Zapada.

— O tome su napisane cijele knjige — nastavlja fra Avgustin, skidajući čizme. — Bosna je oduvijek bila hrvatskom zemljom. Srpski kraljevi, pače ni Dragutin, nijesu dopirali dalje od Vrbasa. Zemlja Stjepana Tomaševića, bosanskog posljednjeg kralja, bila je sitna državica, *minusculo stato*, te se nije mogla oduprijeti Turcima. Prodiranjem Turaka u ove krajeve odstupali su Hrvati na zapad i na sjever. Srbi su naseljavali ova područja i ostajali ovdje, kao kamen spoticanja. Tako su Srbi zaposjeli i Kozaru, koja je odvajkada pripadala Hrvatima.

— Jedna zvijeda se ugasila, velečasni.

— Još jedan Srbin manje — reče fra Avgustin. — Bit ćemo sretni, dragi moj, jedino kad u ovim krajevima ne bude niti jednoga Srbina. Ovo je naše i ima naše i ostati.

Legli smo na postelju od lišća i granja.

— Hoćemo li se pomoliti Bogu?

— O, dragi Bože, o Djevice Marijo, — šapuće fra Avgustin.

— O, dragi Bože, — molim se i ja — daj upravljaj mno-me i pomoz mi izvršiti sve poduzete dužnosti i izdane mi naloge predano, odano, potpuno, neslomljen duhom i ojačan tijelom, kako me uči Poglavnik, čije djelo svijetli pred nama kao zvijezda.

Primicao se potočiću, pod briježjem na rubu šume. Posmatrao je krošnje na obalama, sa stablima u travuljini. Vjetar je, s rječice, donosio miris trulih gljiva, koji se miješao s mirisom zrelih jagoda i procvjetalih lipa.

Sjetio se pisma što ga je dobio od brata iz Rusije. Kaže da se divizija Frica Najdholda, u kojoj se i on nalazi, približava Staljingradu. Piše da je zauzet Sevastopolj, boljševička tvrđava, u kome je zarobljeno preko pedeset hiljada Rusa. Veli da se u diviziji Frica Najdholda nalazi i puk Hrvata, koji se dobro bore (za razliku od Rumuna). Još mu piše da ga je iznenadio odnos Hrvata prema Rusima: mada su i jedni i drugi Sloveni, za jednog svog poginulog Hrvati su vješali i po četiri stotine ruskih seljaka, dok su im kuće spaljivali, a imanja brisali sa zemlje.

On tamo, ja ovdje! Zašto?

Bližio se potočiću u kome je grgoljila voda. Prozračna, čista, blagoslovena rječica zalivala je šljunak, umivala kamenje, panjeve i povaljana stabla. Nadnio se nad vodu i ugledao dolje svoju sjenku, na dnu potočića. Eno me, polomljenog, u vodi! Jesam li to ja ili moja smrt, koja se približava?

Neću da mislim o tome; skinuo je čizme i u rječicu spustio sparušene i izubijane noge, zgrčene prste i znojne tabane, gledajući kako ih miluje voda.

Lomata se po ovom briježju dvanaest dana, bez pre-daha, smrdljiv i obradatio, među ranjenicima i mrtvacima, strepeći da mu Kozarčani ne skinu glavu, jer napadaju sve žezće, želeći da se izvuku iz obruča. Možda su to i mogli da učine, ali ranije, dok su ovdje bili Hrvati. Sad je kasno, jer je na front stigla divizija generala Borovskog: obruč je stegnut, a iz Kozare ne može prodrijeti ni ptica.

Iz Kozare ne može prodrijeti ni ptica; nasmiješio se, uživajući u blaženstvu koje ga je obuzimalo, dok je nogama šljapkao po bistrim zajazlinama brdskog potočića. Iz Kozare ne

može prodrijeti ni ptica, jer je na front stigla divizija Borovskog, ali on je uvjeren da sve ovo ipak nema smisla, da je borba jalova i bespredmetna i da bi danas, na obali, jedino vrijedjelo leći i zadrijemati, ili prići nogarima za slikanje pa produžiti započeto djelo. Naravno, učiniće to, bez oklijevanja.

Slikati, slikati, samo to . . .

Ne tiče mi se da li je Nezavisna Država Hrvatska zaista slobodna ili nije, niti šta Himler misli o tome. „Nezavisnu Državu Hrvatsku, kao ratnu tvorevinu, održavaju folksdojčeri — govorio je Himler oficirima, među kojima se nalazio i major Diter. — Oni će to činiti sve dok firer ne odredi drugačije. Što se nas tiče, Srbi i Hrvati mogu se klati do posljednjeg čovjeka; mi to nećemo sprečavati, jer će na taj način biti riješeno njihovo pitanje.” I tako dalje. Ali mene se ovo ne tiče, a kad mislim o tome, čini mi se da sam poludio; gurao je u vodu zglavkove, potkoljenicu, pa čak i koljeno, osjećajući kako mu krv struji življe, a tijelo obuzimaju žmarci kao pri golicanju.

Na obali, gdje ih je maločas ostavio, stoje nogari za slikanje. Zabodeni su u zemlju i čekaju ga.

Slikati, slikati, samo to . . .

Htio je da ustane, ali ga je potočić zadržavao. Ovako su, pomisli, odvajkada na Balkanu živjeli ljudi: potočići su im služili umjesto kupatila, dok su po šumama razgonili zvjeri, jeli prijesno meso, divlje korijenje i šumsku travu, i umirali od prljavštine, zaraza, kuge, srdobolje i drugih bolesti.

Sjedeći na kamenu zarivenom u šljunak, on poče da obuva čizme. Pogleda u nogare na obali. Nešto snažno ga je podstreknulo, tako silno. Morao je, ponovo, da stane pred platno i da se lati palete i boja. On se sjeti slike započete u Bavarskoj, pa okrenu i ustrča na obalu, kao da ga je neko potjerao.

Uzeo je paletu i stao pred platno. Ranije boje, bez sklada, podsjećale su na loše obrađenu njivu. Treba raditi još, strasno, kao seljak za plugom. Orati duboko, do dna, dok se ne otkrije blistavo vrelo što ga rađa umjetnost . . .

Zar je to Izabela? Moja žena?

Ove oči, jesu li njene? Oči moje žene?

Zar njene oči nisu produhovljenije, kao misao, kao nada, kao spasenje?

Ovo nisu oči Izabeline. Ovo ne valja, nije dobro. Ovo je mazanje bijedno, šturo, faktografsko. *Ja sam umjetnik, što znači da nisam foto-aparat. Ja sam ličnost, a ne indigo.* Želim da otkrijem ono što drugi ne mogu, što još niko nije vidio i izrazio. Moje *Ja* — to je umjetnost...

Ovo je mazanje a ne slika!

Treba, dakle, početi sve iznova.

Počnimo, onda, dok nije kasno.

Ali kako?

Raširio je drugo platno i, dok je miješao boje, pogled mu zastade na crnim obrisima šume, nad dolinom. Ugleda jato vrana i gavranova, u visinama, pod plavetnilom. Javi mu se stara misao: njemački vojnik, sa šljemom i puškom, probija se kroz pustoš i divljinu iz koje ga vreba smrt. Ali i porred strepnje, patnje, napora, lice njemačkog vojnika izražava krajnju odlučnost, jer ga pokreće saznanje da nijedna žrtva nije prevelika kad su u pitanju firer i Njemačka. U ovim šumama, klancima i mrklinama, taj bi vojnik mogao da izgleda još požrtvovaniji, hrabriji i ponosniji, još veličanstveniji...

Gluposti, pomisli, začuđen što je nekad, makar i davno, dok je bio mlađi i neiskusniji, mogao da zamišlja nešto slično. *Ovdje sam ja, i nema više ničeg*, pokušavao je da izrazi novu misao, da joj udahne život i snagu, kako bi je ovaplotio u umjetničkom djelu, pretvorio u sliku. *Ovdje sam ja i nema više ničeg*, ponavljao je, s kičicom u ruci, pod svijetlim suncem. *Ovdje sam ja i nema više ničeg*, htio je da vikne, kao da se raduje sebi tako vaskrsnutom i preobraženom.

Jesam li to zbilja ja, samo ja, major Diter, njemački oficir u tuđini, nijem pod suncem? I mogu li da trajem usamljen, u ovim jazbinama, pod surovim nebesima?

Zašto nad mojom glavom kruže jata vrana i gavranova?

Ovdje sam ja i nema više ničeg osim jazbina, osim provalija, osim šumetina. Ovdje sam ja i nema više ničeg osim gavranova, nad grobovima, osim rovova s mrtvacima. Ali onda to više i nisam ja, major Diter, već ja i nešto drugo, bez čega me nema, niti bi me bilo. To sam, dakle, ja u prokletstvu, s ljudima. To je, dakle, čovjek u paklu, s drugima.

Želim li da slikam, tu onda mora da bude sve smiješano, spleteno, isprožimano. Ne mogu da govorim o drugom a da nešto ne kažem i o sebi, o onome što me uslovljava, označava, uobličava. Pokušam li da izrazim bilo šta, moraću da govorim i o srži svega: o čovjeku, o zemlji, o nebu, o vodi, o pticama. Ovdje sam ja i nema više ničeg, kazao sam, ali ispadoh sićušan, jadan, nedovoljan u ovoj dolini, na obali brdskog potočića, pod surim bregovima.

Bio bih, dakle, sâm da nema drugih, da nema zemlje, vode, neba, da nema ljudi, pogibija i sahrana, o kojima već grakću crna jata u visinama. Jer ovdje je sve smiješano, spleteno, isprožimano.

Misliću, dakle, o Izabeli, a slikaću i nju i sebe i ovo briježje, s klancima i šumama iz kojih me vrebaju. Slikaću nje-ne oči, vječne kao sunce nad kotlinama, ali će to biti i slika moje duše, raspete na krstovima što ih zabadamo iznad humki i na njima ispisujemo imena poginulih jadnika koji nikad više neće vidjeti oči svoje drage, ostavljene daleko, u predjelima zavičajnim. Smiješano, spleteno, isprožimano! Biće to, dakle, slika izuzetna, neponovljiva, rijetka i dosad neostvarena, i ja već vidim tu sliku na bijelom platnu, sa koga me zasljepljuje sunce...

Samo požuri, dok nije kasno.

Zamahnuo je i zasjekao.

Ali pri svakom novom pokretu palete, sa bojom koju je bacao na platno, činilo mu se da je sve dalje od prave zamisli, da ga ruka izdaje a boja vara, i da nikad neće moći da ostvari ono o čemu je snivao. Skidao je stare boje, tražio i miješao nove i bacao ih na platno, bacao, bacao, opet skidao, miješao i ponovo bacao. Ali mu se činilo da je od cilja sve dalje, strašno daleko, i da nikad neće stići tamo kud je naumio. Prvobitna zamisao, za kojom je težio, vukla ga je u nove greške i promašaje, stavljaajući ga pred neslućene opasnosti i teškoće koje nije mogao da savlada. Ali on se nije predavao: počinjao je iznova i bacao, bacao, bacao, raskoračen i gnjevan, dok mu je na tjemenu sjedilo sunce, kao sudbina.

Treba da požuriš, pomisli, dok nije kasno...

— Gospodine majore — dotrčao je posilni. — Morate u štab.

— Šta se desilo, Hans?

— Po zapovijesti potpukovnika Henšela, treba odmah da se javite lično njemu, gospodinu potpukovniku.

— Dobro, Hans — rekao je. — Dođi da mi pomogneš. — Opet je morao da skinje platno, da pakuje boje, zamota paletu, sklopi nogare, prekine slikanje. Morao je da se mane posla u trenutku kad mu se činilo da je na domaku: još samo grumen boje, samo pokret palete i slika bi zatreperila, kao život...

Stigao je pred Henšela, a ovaj mu je naredio da odmah krene u Prijedor, gdje ga očekuje komandant. Blago mu je prigovorio zbog čestog udaljavanja od štaba, pa vojnici moraju da ga traže, a starješine da čekaju. Diter je oćutao, u stavu mirno, kao da priznaje krivicu.

— Uzmite ovo i pročitajte uz put — reče Henšel. — Izvještaj o stanju na bojištu.

Sjeo je u kola i krenuo. Još mu je u svijesti lebdjela slika započeta na obali, pored potočića, pod briježjem. Uspio bih, pomisli, da me nisu prekinuli. Možda nikad više neću biti tako blizu cilja. Umjesto da slikam, sad moram da čitam izvještaj o stanju na bojištu. Do đavola svi izvještaji i sva bojišta...

Potpuni slom pretrpjela je Prva hrvatska brdska (gorska) divizija, koja je izgubila većinu ljudstva, oružja i opreme. Na pošumljenom i ispresijecanom zemljištu, u višednevnim borbama, neprijatelj je pružio žilav i strašan otpor. Čak su i žene učestvovale u borbi. Neprijatelj je bio toliko žilav, da su Hrvati morali uputiti topove u streljačku crtu i tući izravnom vatrom, ali partizani nisu uzmaknuli, svejedno što su njihova tjelesa letjela po zraku. Poslije najezde odmetnika, obuhvaćeni panikom, Hrvati su kao bujica bježali, bacajući oružje i pokušavajući da se spasu. Izgleda da je pobjegao samo mali broj konjanika...

Na Hrvate više ne možemo ozbiljno računati. Oni su tućeni. Njemačke trupe uzimaju sve u svoje ruke, dok su ostaci razbijenih hrvatskih jedinica baćeni u pozadinu. Fric napada s juga, Putlic i Vedel s jugozapada, a Princ Baden sa sjeveroistoka. Obruć oko Kozare ponovo je uspostavljen.

Ovo sam, kanda, već pročitao, pomisli zavaljen u sjedištu. Od Hrvata ništa drugo nije ni očekivao. Šta hoće? Težnja za isticanjem čini ih smiješnima u svakom ozbiljnjem susretu s protivnikom. Takvi su bili i na Baniji. Osim trupa pukovnika Franjčevića i nešto ustaša, nije vidio nijednu čvršću skupinu koju bi mogao nazvati vojničkom. Njihovi pokušaji da savladaju protivnika više podsjećaju na operetu nego na ratovanje.

Odbacio je izvještaj i raskopčao bluzu. Bilo mu je vruće. Zaželio je da izađe iz kola i ponovo potrči potočiću da se rashladi i da slika. Ali pošto je to nemoguće, upitao se zašto ga zovu u Prijedor, šta pripremaju. Zatim je, na drumu, ugledao gomilu vojnika, među kojima je bila i jedna žena.

— Zaustavi — reče vozaču. — Je li ono sveštenik?

— Ono je fra Avgustin — reče vozač.

— Šta je to, velečasni? — upita izlazeći iz kola.

— Bandit — reče velečasni.

U gomili među vojnicima stajala je djevojka, čije je lice odavalo i uvrijeđenost. Ruke su joj bile vezane. Njena haljina od prozračne tkanine isticala je obline tijela. Po odjeći, bjelini ruku i boji obraza, bilo je očigledno da nije seljanka. Vitka i mlada, gotovo djevojčica, s pramenjem kose na čelu, podigla je krajičak marame, a njemu se učinilo da je ovo lice već negdje vidio: bilo je lijepo kao tek rođeno jutro.

— Gdje ste je uhvatili?

— Na cesti — reče fra Avgustin. — Muvala se u pozadini naših trupa i prikupljala špijunske podatke.

— Je li to priznala?

— Nije, ali će priznati — reče fra Avgustin.

— Po čemu onda znate da je špijunirala?

— Znamo — reče fra Avgustin. — Mi smo stari znanci. Već nam je jednom dopala šaka, ali smo je pustili nakon što nas je obmanula.

— Kako se zove?

— Matilda — reče fra Avgustin, a djevojka podiže glavu, kao đak koga je nastavnik prozvao. — Odrod, kao što vidite po imenu. Ima bandita i među Hrvatima.

— Stvar mi još nije jasna — reče Diter. — Želio bih da znam po čemu zaključujete da se bavila špijunažom.

— Ona tvrdi da je stigla iz Zagreba — počeo fra Avgustin. — Pitam vas: šta će ovdje djevojka iz Zagreba? Dolazi, kaže

u posjetu roditeljima koji žive u Prijedoru. Ali dolazi usred bitke, putevima po kojima bjesne najžešći okršaji i padaju glave. To isto govorila nam je i ranije, kad smo je sreli na prostoru pored Une, nedaleko od Kostojnice: također je kazala da dolazi iz Zagreba i da putuje roditeljima. Ali kad smo podviknuli, počela je izvrđavati, lagati, plakati, i da nije bilo Mujage... Pomenula je, dapače, i pukovnika Franjčevića i uspjela da nas obmane, ali njen ponovni dolazak u ratno područje...

— Jeste li je pitali da li je bila kod roditelja?

— Nećemo je ni pitati — reče fra Avgustin. — Priča o roditeljima čista je izmišljotina.

— Volio bih čuti i neki dokaz.

— To najbolje dokazuju njene smušene izjave. Da je pošla roditeljima u Prijedor, okrenula bi na drugu stranu, a ne ovamo, cestom po kojoj bjesni bitka.

— Zar se u Prijedor ne može i ovuda?

— Ko je lud da ide ovuda, kroz sam pakao.

— Možda je baš i luda — nasmija se Diter.

— Luda? — isceri se fra Avgustin kao pseto otičaju komad mesa. — Ne budite naivni, majore. Uvjeravam vas da je ovo skojevka, partizanski doušnik, opasna zvjerka.

— Moram priznati da me predmet interesuje — reče major Diter. — Interesuje me, prije svega, zbog zagonetnosti. Nisam ubeđen da ste vezali obavještajca. Ove oči ne pripadaju špijunu. Ovo su oči sapetog jagnjeta.

— Šta kažete, za ime božje? I vi počeli kao Mujaga: nedužna, pa nedužna.

Fra Avgustin nije mogao da izdrži: zasmijao se, s dlanom na trbuhu, koji se nadimao i drmusao. Ali njegove oči zamučene zelenkastim sjajem, ljuto su palacale.

— Ovo je zvijer a ne jagnje — reče on. — Moja dijagnoza je nepokolebljiva: ovo je špijunka!

— Jeste li je pitali šta misli o partizanima?

— Kaže da ih smatra avanturistima, ali je i to izmislila, u svrhu obmanjivanja.

— Šta misli o Nijemcima?

— To je nismo pitali — reče fra Avgustin, vješto krijući ironiju.

— To ću je ja pitati — reče Diter. — Ali ne sada, već na nekom drugom mjestu, u mirnijim uslovima.

— Kanite li je povesti?

— Da — reče Diter. — Povešću je.

— Ona je naša — usprotivi se fra Avgustin. — Poslaćemo je tamo kuda šaljemo sve špijune: u jarak. Ja sam već pozvao Matu i Asima neka izvrše kaznu.

— Lako ćemo izvršiti kaznu — reče Diter. — Njemački oficiri se prvi zalažu za tačnost u izvršavanju kazni, ali i za pravdu. Krivicu ove djevojke tek treba dokazati.

— To praktično znači?

— To praktično znači da ću je povesti u Prijedor — reče Diter odlučno. — Tamo ćemo ustanoviti istinu, jer ću imati prilike da sve izjave provjerim.

— Toliko smo ljudi pobili bez provjeravanja — reče fra Avgustin. — Zašto praviti iznimku u ovom slučaju?

— Baš zato — reče Diter. — Smrt jednog nedužnog, ako se njegova nedužnost objelodani, teže nas pogađa nego smrt stotine krivaca. Krivce ljudi ne žale, a nedužne pretvaraju u simbole.

— Stalo mi je do kazne — reče fra Avgustin. — Moramo je kazniti jer je kriva, a kriva je zato što se toliko dana mota oko našeg fronta, špijunirajući u korist partizana.

— Dokažemo li njenu krivicu, čeka je smrt — reče Diter. — A sad joj recite neka pođe za mnom, u moja kola. Zna li ona njemački?

— Ne znam — reče fra Avgustin.

— Sprechen Sie deutsch? — upita Diter.

Djevojka odmahnu glavom.

— Recite joj da pođe za mnom — reče Diter.

— Polazi — reče fra Avgustin. — Pazite da ne pobjegne — obrati se vojnicima iz pratnje.

— Odriješite joj ruke — reče Diter sjedajući u kola.

— Šta činite, za ime božje?

— Kazao sam da joj odriješite ruke — reče Diter.

— Ona će pobjeći, opet će pobjeći — preklinjao je fra Avgustin.

— To je moja briga — reče major Diter.

— Onda ću i ja sjesti pored vas, do Prijedora.

— Hvala, velečasni — nasmiješi se Diter. — Vaša mi pomoć nije potrebna. Nije ovo prvi put da sjedim pored...

— Kako ćete se sporazumijevati?

— Zar je ovo prva žena koja ne zna njemački? — reče Diter. — Nekako ćemo se već sporazumjeti.

— Bedačino — procijedi fra Avgustin. — Bedačino.

Ali major Diter ga nije razumio, pa se nije ni ljutio.

Činilo mu se da ne gleda djevojku već sliku. Vidio je, kako mu se učinilo, svoje buduće djelo: mladu ženu, na rubu šume, u žitu, pred rovovima. Renoarov *Doručak u travi*, poređen sa ovom slikom, ličio je na sjenku. Posmatrao je uzor i divio mu se.

Djevojka bi ga, na časak, pogledala napaćenim očima. Njena haljina, čvrsto zategnuta, kao da nije ni težila da pokrije tijelo: izgledalo je da želi da ga drsko istakne i razgoliti. Nije ga ipak dugo gledala, nego je, kao pokisla ptica, pokunjila glavu.

Želio je da joj se obrati. Ali kako? Šta da je pita? Tu je i šofer, mrzovoljan Bavarac, koji prisluškuje. A htio bi da joj kaže nešto prisno, veliko, značajno, poslije čega bi ga ona, sigurno, izjednačila sa zaštitnikom, nazvala prijateljem. Ali ona ćuti i krije pogled, a on ne zna njen jezik i ne može da joj se obrati.

Kad stignemo u Prijedor i kad ovaj buldog za volanom ode, nekako ću joj, rukama i mimikom, zakazati sastanak, mislio je. Ali gdje da se nađemo? U parku? Nema parka. Po-red Sane, na obali? Tamo ima šiblja i trave. Pasti na sijeno, na meku tek pokošenu travu. Pogledao je djevojku.

— Sprechen Sie deutsch? — upita on ponovo.

— Nein. Ich spreche nicht deutsch — reče djevojka lako i tečno.

On se veoma iznenadio. Poče da zapitkuje, ali uzalud.

Djevojka je ćutala i odmahivala glavom, a kad bi progovorila, ponavljala je jednu jedinu rečenicu: da ne zna njemački. Ali je to izgovarala bespriječno.

Diter je uzaludno zapitkiyao. Mlatarao je rukama i napezao oči, pokušavajući da pokretima izrazi svoje misli. Ona ih nije razumjela. Izgledala je gluva i nijema, kao da ne shvata ništa. Širila je ruke i odmahivala glavom, a major Diter, zajapuren, počinjao je da opaža da se u njemu dešava nešto čudno i neobično.

Slično osjećanje obuzelo ga je kad je prvi put, na igranci, ugledao Izabelu. Bila je to ljubav. Kao zreo čovjek, Diter je znao da ljubav teško dolazi dva puta. Volio je Izabelu, ali

ga je stvorenje na koje je maločas naišao izbacilo iz kolosijeka. Povjerovao je da se zaljubljuje iznova. To ga je zbunjivalo i plašilo.

On uzdahnu i odmahnu rukom. Nije to ništa, pomisli. Dugo nisam bio sa ženom, pokušavao je da se primiri, sjetivši se sličnog doživljaja sa *onom Francuskinjom* u Parizu. Sve će biti objašnjeno večeras, na sijenu; već je izgledao spokojan.

Najzad stigoše u Prijedor, pun muva i smrada. Htio je da se oprostí s djevojkom prije nego što stignu pred komandu. Ali šta da radi s buldogom koji prisluškuje.

— Zaustavi — reče on vozaču. — Idi u garažu i popravi akumulator, a onda dođi pred komandu.

Automobil se pokrenu, podižući prašinu. Diter i djevojka ostadoše na trotoaru. On se osvrnu: već su ih posmatrali. Bili su to, doduše, građani, ali svakog časa moglo je da naiđe i neko vojno lice.

— Bojite li se, majore? — reče djevojka na njemačkom. — Ne bojte se, ja ću čuvati tajnu.

— Pa vi odlično govorite njemački! — zinu Diter.

— Ne znam da li govorim odlično, ali govorim — reče mirno djevojka.

— Onda ste razumjeli i ono što sam rekao šoferu?

— Jesam — odgovori djevojka.

— Vi ste zaista divni — reče Diter. — Ali pošto ne smijemo stajati duže, jer nas posmatraju, ja bih vam zakazao sastanak. Marta, zar ne?

— Matilda — reče djevojka.

— Matilda, mogu li da vas zamolim — poče Diter — ako ste slobodni da dođete večeras na most. Zna li gdje je most?

— Znam. U koliko sati?

— U osam — reče major.

— Zaboravili ste na policijski čas — opomenu ga Matilda.

— Do đavola s policijom! — reče Diter. — Šta da radimo?

— Nađimo se ranije — predloži Matilda.

— Ali gdje, do đavola? Vi ćete razumjeti da naš sastanak želim da prikrijem. Zbog toga sam i htio da se nađemo poslije osam, čak i poslije devet.

— Nađimo se, recimo, u vašem stanu — reče Matilda.

— O, mein Gott! — uskliknu Diter. — To je divno.

— Hoćete li mi dati svoju adresu?

— Natürlich, natürlich — ponavljao je Diter oduševljeno.

— Doći ću poslije šest — reče Matilda, pošto je zapisala adresu. — Do viđenja, majore.

Došla sam u Prijedor, a najmanje sam željela doći ova-mo. Ne poznajem nikoga. Sjesti na vlak za Zagreb, pomisli. Ali vlakovi ne rade, jer je pruga potrgana. Treba izići iz grada, u polja, sakriti se u život, a kad padne mrak...

Pogledala je na sjever, prema brdima. Poznajem ovaj kraj. Prije rata, kao đak, obišla sam Kozaru, bila na Mrakovici i kod manastira Moštanice. Sjeti se ustaša koji su je dva puta otkrili i vezali. Oba puta joj je glava visila o koncu.

Sjedajući u automobil pored Ditera, povjerovala je da ide u zatvor i u smrt, ali je Nijemac nije tukao, niti je pokazivao da joj priprema zlo. Tako je i odbacila misao o bjekstvu, vjerujući da će se iščupati na bezopasniji način.

Tačno u šest zazvonila je na vratima, koja su se naglo otvorila kao da je čovjek iza njih držao ruku na kvaci. Bio je to major Diter, obrijan, namirisano, u kućnom odijelu.

— Vi zaista držite zadatu riječ — nasmija se on.

— Zar ste sumnjali u to?

— O, ne! Jeste li posjetili roditelje?

— Nisu kod kuće — reče Matilda. — Izgleda da smo se mimoišli: oni su krenuli u Zagreb, a ja iz Zagreba...

— Sad ste u mojim rukama, zar ne?

— Prijateljske ruke nisu opasne — reče Matilda.

On joj dohvati ramena:

— Ja zaista želim da me smatrate za prijatelja.

— Kad idete natrag prema Dubici?

— Zašto?

— Zato da i mene povežete — reče Matilda. — Ako me povežete prema Dubici, smatraću vas prijateljem.

— To je najmanja cijena koju mogu da platim za ovo prijateljstvo — reče Diter, dodirnuvši joj kosu. Uzdrhtao je, savladajući uzbuđenje. Učinilo mu se da se zagrcnuo. On se naglo okrenu Matildi i čvrsto je zagrlj.

Ona ga blago odgurnu, uklanjajući lice, koje je Diter već poljubio. Lako ga udari po obrazu.

— Vi zaista ne znate za šalu — reče Diter.

— Takve su djevojke sa Balkana — reče Matilda.

— Da li njihova šala uvijek liči na tuču?

— Tako nešto.

— Kakve li su tek kad se tuku?

— Bolje je da to ne probate — reče Matilda, obuhvativši pogledom lijepo namještenu sobu, s krevetom kanabeom, stolom za pisanje, foteljama; na podu se isticao bosanski ćilim jarkih boja. Gdje li je gazda? Poče da osluškuje, ali šumova nije bilo. Ni pokreta, ni koraka, ni glasova. Učini joj se da su u kući samo njih dvoje, ona i Diter. Jesmo li zbilja sami? Šta ću da radim ako poludi i zaboravi na pristojnost?

— Niste mi kazali kad se vraćate?

— To je vojna tajna — reče Diter.

— Pitam vas zbog toga da bih obavijestila partizane — reče Matilda i drsko se nasmija.

Diter je pogleda pažljivo i pomalo zazorno. Lice mu se natmuri, ali se odmah i ozari; on prsnu u smijeh. Smijući se upita:

— Imam li čast razgovarati sa običnom partizankom ili s partizanskim oficirrom?

— Govorite s pukovnikom — prihvati Matilda šalu. — Stanite mirno! Tako! Na mjestu voljno!

— Vi znate i da komandujete? Da sam pravi Nijemac, sad bih vas uhapsio i, kao dokaz da pripadate partizanima, naveo riječi koje ste maločas izgovorili. Ali ja nisam pravi Nijemac. Ovog časa ne zanima me ni ko ste ni kojem pokretu pripadate. Ovog časa jedino hoću da vam kažem da vas obožavam...

— Dosta je bilo šale — reče Matilda. — Hoćete li mi kazati kad polazite prema Dubici?

— Na žalost, možda tek sutra.

— Hoćete li i mene povesti?

— Veoma rado.

— Onda ću ostati ovdje, u vašem stanu, jer nemam gdje da spavam — reče Matilda.

— Zar nećete prenoćiti u kući svojih roditelja?

— Ona je zaključana. Rekla sam vam da su mi roditelji otputovali u Zagreb dok sam ja išla ovamo. Nadam se da mi nećete uskratiti gostoprimstvo.

— Zar ste sumnjali u to?

— Da sam sumnjala, ne bih došla u vaš stan — reče Matilda. — Čini mi se da sam u kući starog prijatelja.

- Zar nismo prijatelji? — reče Diter, otvarajući bocu.
- Predlažem da popijemo po čašicu za naše prijateljstvo.
- Ja ne pijem — reče Matilda. — Stanujete li sami u ovoj kući?
- Tu je i gazda, sa ženom i dvoje djece — reče Diter.
- Tu su i oni, u drugim odajama, ali ćute. Kad se ja pojavim, oni začute, idu na prstima i ne puštaju ni glasa.
- Gdje ću ja spavati? — upita Matilda.
- Kod mene ili kod gazde — reče Diter. — Ako vas odvedem gazdi, moraćete da objašnjavate ko ste, odakle dolazite i kuda putujete. Ako ostanete kod mene...
- Ostajem kod vas — prekide ga Matilda.
- Onda moramo da popijemo — reče Diter. — Bar jednu čašicu. Ovo je rakija, najbolje piće u Evropi.
- Jednu mogu — pristade Matilda. — Ali samo jednu. Vi ćete spavati na krevetu, a ja na otomanu. Pristajete li?
- Ukoliko vi ne želite da spavate na krevetu.
- Spavaću ovdje — reče Matilda i sjede na otoman. — Daćete mi samo jedno ćebe da se pokrijem.
- Daću vam i čaršav — reče Diter. — Daću vam i dušu ako je zatražite. Dušu, srce, život...
- Zasad mi dajte samo ćebe — prekide ga Matilda mirno.
- Ali najprije treba da večeramo — reče Diter. — Za večeru imam mesa, sira, paradajza i voća.
- Dopustite da ja pripremim večeru — reče Matilda.
- Diter je popio još nekoliko čašica, dok je Matilda pripremala jelo. Kad su sjeli za sto, on je ponovo navaljivao da djevojka popije barem još čašicu, ali je ona odbila.
- Uskoro su legli: Matilda na otoman, a Diter na krevet. Svjetlo je ugašeno. Sa ulice, kroz prozor, blistala je mjesečina.
- Spavate li? — javi se Diter.
- Ne spavam — reče Matilda. — Razmišljam.
- O čemu?
- Razmišljam o tome koliko ste naivni čak i vi, Nijemci, pa i oficiri. Uveli ste u sobu djevojku o kojoj pod milim bogom ništa ne znate. Imate li ikakvu predstavu ko sam ja? Možda skrivam revolver i bombu?
- Uvjeren sam da ste nedužni — reče Diter. — Zato sam vas i iščupao iz ruku onih divljaka. Oni bi vas rastrgli, a ja

sam želio da vas spasem. Uostalom, ne tiče me se ni ko ste ni šta radite! Želim da budemo prijatelji.

— Upitajte se da li je to moguće?

— Sve je moguće — reče Diter. — Zavisi od ljudi.

— Zar ljudski rod nije poludio?

— Želite, u stvari, da kažete da je poludio njemački narod koji ide za Hitlerom, u ratna razaranja. Znam da nas smatrate zločincima, bez izdvajanja. Ali to nije tačno. Ja želim pokazati da svi Nijemci nisu zločinci, da među njima ima i ljudi. Ja sam čovjek, i to hoću da ostanem bez obzira na sve.

— Zar je u ratu moguće biti čovjek?

— Moguće je, pa čak i u okupiranim zemljama. Ja to želim da dokažem. Hoću, barem pred sobom, da operem sramotu s lica običnog njemačkog čovjeka.

Diter počeo da govori o ratu, o strahotama kroz koje je prošao, o bitkama u Čehoslovačkoj, Francuskoj, Ukrajini, o ruskoj zimi koja mu je otkinula nokte, dok su toliki njegovi drugovi ostali zavijani, na smrznutim stepama.

— Vi, dakle, mrzite rat!

— Mrzim ga cijelim bićem, iz dubine.

— Zašto onda ne dezertirate iz vojske?

— To je drugo pitanje — reče Diter. — Pobjeći iz vojske, značilo bi sigurnu smrt. Odlučio sam da ostanem u armiji, kad već moram da budem u njoj, ali da kao oficir, kad god mi se ukaže priliza, učinim nešto za ljude.

— Utopisto! — reče Matilda. — Da niste praunuk Tomasa Mora?

— Ko je Tomas Mor? — upita Diter.

— To je čovjek koji je vjerovao ljudima — reče Matilda. — Ali su mu ti isti ljudi, u koje je vjerovao, skinuli glavu.

— Možda i mene čeka ista sudbina — reče Diter. — Ali ja ću pokušati da ostanem vjeran svojim idealima, jer me ova vjera održava i pokreće.

— Po čemu sudite da sam ja nedužna?

— Po vašem izgledu, po očima, po boji glasa — govorio je Diter, kao da čita knjigu. — Banditi izgledaju drukčije. Drukčije se drže i drukčije razgovaraju. Uostalom, vi ste vidjeli da me ne zanima ni ko ste ni kuda idete. Ja sam vam povjerovao unaprijed, na prvi pogled. Vjerujem vam i zato

što ste divni i što me, u mnogo čemu podsjećate na moju ženu Izabelu, koja ovog časa možda leži na mrtvačkom odru.

— Zašto na odru?

— Zato što je otišla u bolnicu na porođaj. Ponekad ženu donesu mrtvu sa porođaja.

— Kad ste se oženili?

— Prije godinu dana — reče Diter. — Očekujem sina.

— Hoće li i vaš sin biti vojnik?

— Ako bude sin, biće vojnik — reče Diter. — To je neizbježna sudbina svakog Nijemca.

— Zar takva sudbina nije strašna?

— Svakako da je strašna, ali njemački narod nema snage da je promijeni — govorio je Diter. — Njemački narod ne može ili ne želi da se suprotstavi ovoj sudbini. Nijemci su se oduvijek potvrđivali u ratovima i u bitkama. Oni ne vole mirovanje, jer vjeruju da to stanje prethodi truljenju. Mi smo nacija krepka i silna, a pošto nemamo dovoljno prostora, povjerovali smo da je naš spas u napadima na druge, mada je to put da izgubimo i ono što posjedujemo.

— Vjerujete li da će Njemačka dobiti rat?

— Njemačka je rat izgubila — reče Diter sumorno. — Sudbina ovoga rata riješena je pred Moskvom, na ruskim prostranstvima.

— Jesu li Nijemci ubijedjeni u to?

— Nesreća je u tome što većina Nijemaca još vjeruje u Hitlera i pobjedu — reče Diter. — To me i dovodi do očajanja. To me i uvjerava da će ovaj rat progutati još milione ljudskih tijela, zavijajući u crno naše majke, sestre i žene.

— Hoćemo li da spavamo? — upita Matilda, jer joj se učini da je major nategnuo bocu i da pije, bez mjere, koliko mu grlo može da primi i utroba da podnese. Toga se bojala.

Ali major Diter je sišao sa kreveta i, obavijen polutamom, prišunjavao se otomanu na kome je ležala Matilda. Njegove ruke su prodirale kroz tamu, u nepoznato. Naišao je na pokrivač pod kojim je naslućivao djevojačko tijelo, vitko i mlado. Pružio je ruke i dodirnuo je tkaninu.

— Šta to radite, molim vas, šta hoćete? — pitala je Matilda, kao da se izvinjava što mora da ga odbije i razočara.

— Gospođice, ja vas obožavam . . .

Njoj se učinilo da je Diter zaplakao. Ugledala je crnu priliku pred otomanom: Diter je klečao, kao vjernik pred oltarom, skrštenih ruku.

— Ostaću u stanu samo pod uslovom da se prema meni ophodite s poštovanjem — reče Matilda. — Zar mi niste rekli da njemački oficiri...

— Njemački oficiri su oduvijek viteški postupali prema ženama — reče Diter, klečeći na patosu. — Ja ne namjeravam da iznevjerim ovu časnu tradiciju. Ja samo želim da vam kažem da vas obožavam.

— To ste mogli reći i otuda, s vaše postelje — reče Matilda, navlačeći čaršav sve do guše. Počela je da drhti. Mada je Diter djelovao tronuto, kao čovjek slomljen rakijom i čežnjom, koja ne može da bude zadovoljena, ona ga se bojala. Bila je pred njim, nadohvat, goloruka i bespomoćna. Mogao je da uradi sve što je želio.

Ali major Diter nije napadao. Klečao je, skrštenih ruku, kao vjernik koji čita molitvu. Onda se podigao. Nekoliko trenutaka stajao je nepomičan, bez odluke, pa se povukao prema svojoj postelji.

— Ovo vam nikad neću zaboraviti — kazala je Matilda. — Hvala vam. Vi ste zbilja čestit čovjek, majore.

— Ja sam čovjek i želim samo to i da ostanem — uzdahnuo je Diter, kao da je spustio u raku sanduk s mrtvacem.

Matilda je izvirivala ispod čaršava, strepeći, ali major Diter se nije pomjerao na postelji, niti je pio, niti je govorio. Zanimio je, poražen, i ona je uskoro mogla da čuje njegovo disanje. Zaspao je i šumno disao, ili se pretvarao da spava. Još predostrožna, ona je osluškivala, provjeravala, čekala. Ali on se nije micao. Umjesto njegovog nasrtaja, gušanja i tuče s njim, ona je slušala njegovo mirno disanje.

Sutradan su krenuli prema Dubici, istom cestom, u automobilu. Gledali su se kao davni znanci i stari prijatelji. Da nije bilo šofera, narogušenog Bavarca koji je prisluškivao, njih dvoje bi vedro i prijateljski ćaskali. Ovako su morali da čute, kao i dan ranije, uspjevši jedino da se dogovore o susretu u Zagrebu, u koji će major Diter, ako ga posluži sreća, doputovati za sedam dana.

Matilda se radovala što ide natrag prema Kozari, isto toliko koliko je i strepjela od susreta sa ustašama. Morat će bježati, mislila je. Kazat će Diteru neka zaustavi na pogod-

nom mjestu, da mi je tobože muka, zamolit ću ga da za trenutak iziđem iz automobila, pak ću klisnuti u šumu.

A onda je zagrmjelo . . .

Diter je viknuo, automobil se zaustavio. Diter je skočio sa sjedišta, otvorio vrata i jurnuo za vozačem, koji je već bježao kanalčićem, pored ceste. Skakali su, padali, podizali se i trčali, koristeći i kanalčić, a onda šmugnuše u žbunje pored drumca, dok je oko njih grmjelo.

Matilda opazi prve napadače: u seljačkim odijelima, neki su nosili puške, a neki sjekire i kolje. Čula je i povike. Ona iziđe iz automobila i podiže ruke:

— Predajem se! — vikala je. — Ne pucajte! Ja sam vaša.

— Udri je, majku joj ustašku! — viknu neko.

Oko automobila se zadimilo. Iz dima, kao iz pramena magle, izbila je gomila sa puškama, sjekirama i toljagama. Nasrnuli su na djevojku, koja nije ni pokušavala da se brani, sa rukama podignutim iznad glave, u znak predaje.

— Kako je lijepa, slavu joj ustašku — povika jedan od napadača, razmahujući toljagom.

KNJIGA DRUGA

*Na Kozari grob do groba,
traži majka sina svoga...*
(Narodna pjesma)

U dolini, među brežjem, stoji manastir od tesanog kamena, s visokim tornjem na kome se izdiže krst: liči na stvorene koje je pošlo u šumu pa, izgubivši put, stalo i pritajilo se u vrtači pored potočića.

To je Moštanica.

Po predanju, manastir su podigli nemanjički kaluđeri koji su, prije mnogo vjekova, stizali iz Raške, odakle bježahu pred Turcima, noseći sveštene odežde, ikone svetaca, posvećene mošti i vjerska znamenja. To su oni isti kaluđeri kojih je bilo na stotine, a za čija se imena vezuju manastiri Gomjenica i Rmanj i sa kojima su, iz daleke Raške, stizale priče o izgubljenom carstvu na Kosovu i o ruci srpskog kneza Lazara.

Po drugim izvorima, manastir je sazidan docnije, u petnaestom ili šesnaestom vijeku, a možda još i kasnije, po ugledu na nemanjičke crkvene građevine, da bi kroz tešku istoriju nekoliko puta bivao rušen, spaljivan, iznova podizan i opet haran i sramoćen, kao jedan od bedema u vjekovnoj borbi ovoga naroda...

Pred zidinama manastirskim, na istočnoj strani, plećina je obrasla bujadarom, vrežama, kupinama, glogom, čičkom, bokvicom, i jagorčevinom. U kamenjaru pod koprivom, kraj izvora bistre vode što šiklja iz planine, stoji spomenik hajduku Peciji, čije je tijelo poslije sloma bosansko-hercegovačkog ustanka 1875. godine tajno donijeto iz Slavonije i sahranjeno ovdje jedne noći, pošto je deset godina ležalo preko Save, u drugom carstvu.

Ovdje su godinama kovane zavjere i bune. Odavde se polazilo u bojeve na zulumćare, za krst časni; čak je i jedan manastirski arhimandrit ustaničkom četom komandovao.

Ovdje se oduvijek srbovalo.

Pričaju da je ludi Ostoja poslije sloma bosansko-hercegovačke bune govorio po selima:

„Razviću srpski barjak, sakupiti pod njega sve Srbe i povesti ih na polje Kosovo da naše carstvo povratimo i da osvetimo kneza Lazara.”

Ovdje je puška vazda bila draža od života.

U jesen, o slavi manastirskoj na Preobraženje, oko Moštance su se od davnina iskupljali Kozarčani, stari i mladi, žene i djeca. Stizali su ovamo i iz najudaljenijih sela: da igraju u kolu, da pjevaju i piju, da se tuku nadžacima, toljaga-

ma, noževima, pištoljima, kuburama, da prkose državi, caru i žandarima, da psuju zakon i gospođu, sunce, boga i nebesa. Ovdje se ljubilo i ašikovalo. Ovdje su u kolu, uz pjesmu, svirku, podvriskivanje i pucnjavu, a ponekad i uz jauk, krv i pogibiju otimane djevojke-ljepotice koje milom ne htjedoše da pođu za mladoženju.

Možda se ovdje rodila i čuvena kozaračka zdravica, koju ponavljaju od davnina:

*Dabogda se ponosio,
ko orao visinom,
ko more dubinom,
ko oluja munjama,
Ko Lijeve polje konjima,
ko Knešpolje bunama.*

Posmatrao je vojnike pohvatane u boju. Bilo ih je mnogo. Pritiskivali su proplanak, sjedjeli na travi, drijemali ili krškali grančice s grmlja, sjetno zamišljeni. Na licu: brazgotine, strah i napor; oči beznadežne. Nisu to više bili vojnici već ruševine, bez kapa, s raščupanom kosom, bez bluza i čakšira, u košuljama i gaćama ili u seljačkim prnjetinama. Uglavnom su bili bos, dok je svaki deseti ili petnaesti na nogama imao razvaljene cokule ili seljačke opanke od štavljene kože, s poderanim đonovima i iskašanim licem. Sve što je vrijedilo na njima poskidano je poslije boja.

— Pobili su nam pedeset boraca — rekao je Šoša. — Nijedan u fišeklijama nije imao municije. Cijevi su im proširene i garave od pucanja i baruta. Ako ih pustimo, ponovo će zgrabiti oružje.

— Šta da radimo s njima? — pitao je Ivan.

— Vodi ih u jarak — rekao je Šoša. — Samo pazi da ne pobjegnu. Pucati ne smiješ.

— Razumijem — rekao je Ivan.

— Izmisli nešto bez pucnjave, ali nijedan ne smije pobjeći, jer bi se onda saznalo...

— Neće pobjeći ako budemo pametno radili — rekla je Anđelija docnije, na proplanku, dok su posmatrali gomilu zarobljenika. — Treba ih okupiti i kazati im da će poslije večere biti upućeni u štab naše divizije. To je priča: biće upućeni u štab divizije, a zatim kobajagi svojim kućama. Ali prije toga, kazaćemo, svi će biti zavedeni u spisak: ime, prezime, godina, mjesto rođenja i slično. Zatim ćemo ih, pojedinačno ili u grupicama, slati u jarak...

— Uvođenje u spisak je razlog što ih razdvajamo i nekud odvodimo? Da se ne bi bunili? Je li tako?

— Razumije se — reče Anđelija. — Uvođenje u spisak će ih primiriti. Ja ću ih odvajati i slati u bajtu, a ti ih uvodi

u spisak. Čim dvojicu ili trojicu zapišemo, šaljemo ih kobajagi na večeru, a zatim dalje, u jarak . . .

— Tako ćemo i uraditi — složi se Ivan.

— Najprije im treba održati govor.

— Imamo li vremena za govor?

— Moramo ih pripremiti za spiskove — reče Anđelija.

— Ako ih ne pripreмимо, kako ćemo ih razdvajati?

— Dobro — reče Ivan. — Popni se na panj i reci im šta je odlučeno. Treba pozvati i narod iz zbjega.

— Narod se već prikuplja.

— Pazite da žene ne navale — reče Ivan. Niko ne smije napasti zarobljenike, jer bi se razbježali.

— Kako ćemo rasporediti naše? — upita Anđelija.

— Dvojica neka budu na vratima pred bajtom — reče Ivan. — Ostali s tobom, oko zarobljenika.

— Malo nas je — reče Anđelija. — Svega osam.

— Imamo narod — reče Ivan. — Onaj ko dođe ženama u ruke, neće pobjeći da ima stotinu glava.

— Pred vratima bi trebalo da stoje četvorica — reče Anđelija. — Jedni moraju čuvati ulaz, a drugi odvoditi zarobljenike.

— Dobro — reče Ivan. — Uzmite i nekoliko omladinaca iz zbjega ako zatreba. Samo pazite na red i tišinu. U bajtu puštajte jednog po jednog: kad ga zavedem u spisak i pustim, onda neka uđe drugi.

Borci su shvatili: iznureni, gladni, željni sna, zakrvavljenih očiju, bili su spremni da pucaju u zarobljenike samo da ih što prije skinu s vrata. Ali pucanje je bilo zabranjeno.

Ušao je u bajtu od jelovih brvana. U polutama, ispod niskog svoda, ugledao je sto i stolicu. Sjeo je, otvorio torbicu punu knjiga, brošura i proglaša, pronašao nekoliko listova hartije i uzeo naliv-pero, zaplijenjeno u okršaju na Pogleđevu.

Zar sam ikad mogao pretpostaviti da će se borba voditi i ovakvim sredstvima? Da sam otišao preko ceste, s Lazarom, ovaj odvratni posao pripao bi nekom drugom, sjetio se komandira koji je otperjao prema Planinici, predvodeći gomilu žena i djevojaka, dok se on, na lijevom krilu, sukobio s tenkovima. Tako se četa razdvojila: većina je ostala na obroncima Kozare, sa Ivanom i Hamdijom, dok je oko pedeset boraca otišlo s Lazarom.

Uđe prvi zarobljenik.

— Kako se zoveš ? — upita Ivan.

— Ramiz Idrizović.

— Zanimanje?

— Drvosječa.

— Odakle si?

— Od Han-Pijeska.

— Godina rođenja?

— Hiljadu devet stotina dvadeset i prva.

— Je li vam rečeno kuda idete?

— Rekli su, rekli ... Kažu da ćemo na večeru, pa u diviziju, pa onda kućama ...

— Možeš ići — zapisao je posljednje riječi Ramiza Idrizovića, drvosječe od Han-Pijeska.

Uđe drugi zarobljenik.

— Kako se zoveš — pita Ivan.

— Ante Zamula.

— Odakle si?

— Iz Gorskog kotara.

— Zanimanje.

— Zemljoradnik.

— Godina rođenja.

— Tisuću devet stotina i dvadeseta.

— Možeš ići — zapisao je posljednje riječi Ante Zamule, zemljoradnika iz Gorskog kotara.

Uđe treći zarobljenik.

— Kako se zoveš — pita Ivan.

— Mate Novosel.

— Odakle si?

— Iz Hercegovine.

— Zanimanje?

— Kovač.

— Godina rođenja.

— Tisuću devet stotina i osamnaesta.

— Možeš ići — zapisao je posljednje riječi Mate Novosela, kovača iz Hercegovine.

Uđe četvrti zarobljenik.

— Kako se zoveš? — pita Ivan.

— Zvonko Gabrovšek.

— Odakle si?

— Iz Slavonije.

Zanimanje?

— Poštar.

— Godina rođenja?

— Tisuću devet stotina i dvadeseta.

— Možeš ići — zapisao je posljednje riječi Zvonka Gabrovšeka, poštara iz Slavonije.

Pa onda redom: novo ime, novo zanimanje, nova godina rođenja. Deseti, dvadeseti, pedeseti! Seljaci i radnici, uglavnom. Možda su neki i izmišljali zanimanja koja bi ih približila proleterima, jer su čuli da partizane vode komunisti, proleterii.

Bilo kako bilo, Ivan počeo da očajava, prisjećajući se Lenjinovih teza o revoluciji, o njenim glavnim i sporednim snagama. *Radnici i seljaci, prirodni saveznici, diktatura proletarijata!* Šta je s njima? Sa kim su, danas, ovi radnici i ovi seljaci? Zar je proleter postao ustaša? Gdje se izgubila njegova svijest i revolucionarnost? On se sjeti oslobođenja Prijedora: partizani su tada strijeljali i priličan broj radnika. Okrenu listić bilježnice i pročita nekoliko imena (tih strijeljanih):

Safet Cerić, kolar, Jakub Alihović, željezničar; Ibrahim Kapetanović, željeznički radnik; Derviš Čurić, željeznički radnik, Juso Babić, radnik; Johan Biršl, željeznički radnik; Idriz Ganić, radnik; Mile Goić, podvornik; Osman Avdagić, kovač; Ljubo Batoz, krojač; Drago Stanković, radnik; Ahmed Ramić, radnik ...

Šta je, dakle, s ljudima o čijim je vrlinama toliko čitao i čijim se djelima oduševljavao? Gdje su te slavne zastave pod kojim čovječanstvo korača u svoju pravu istoriju, ka najpunijem oslobođenju?

Knjige su jedno, a život drugo; okrenuo je novi list, ali nije čitao. Uostalom, pojedinci ne mogu dati pečat klasi, već ona cijela. Najbolji sinovi radničke klase nalaze se među nama, u odredima, širom zemlje. Proletarijat je, kao klasa, s nama, u partizanima, na čelu, a ovo su zaslijepljeni jadnici koji nemaju pojma o historijskoj ulozi svoje klase, ponavljao je, dok mu se novi zarobljenik približavao.

— Kako se zoveš? — pita Ivan.

— Branimir Sarić.

- Odakle si?
- Iz Trebinja.
- Zanimanje?
- Mehaničar ...
- Godina rođenja?
- Tisuću devet stotina i dvadeseta.
- Možeš ići — zapisao je riječi Branimira Sarića, mehaničara iz Trebinja, ali ovaj nije otišao.
- Gospodine, družo, kako da vas oslovim ... — počeo je Sarić. — Dajem vam riječ: ja nijesam zločinac.
- Znam — reče Ivan. — Možeš ići.
- Ja nijesam koljač, časti mi, mada sam ustaša.
- To znamo — reče Ivan. — Možeš ići.
- Ne znam kako da vas oslovim, gospodine ili družo, ali sam htio kazati da ja zločinac nijesam, rođene mi majke, a nju jedino imam, ona mi je sve na svijetu. Ja nikad nijesam bio koljač, a da nijesam koljač, može potvrditi i naš poručnik koji je bio predsjednik prijekog vojnog suda.
- Kakvog suda?
- Gospodin poručnik je predsjedavao ratnom prijekom sudu na koji su mene pozvali zato što nijesam htio pucati u zarobljene seljake, koji su postrjeljani ... Ja sam odbio da pucam i bio sam osuđen zbog toga, što gospodin poručnik Horvat može posvjedočiti.
- Je li on ovdje?
- Jeste.
- Dovedite ga — reče Ivan, i tek tada se sjeti da se taj poručnik preziva kao i on, Ivan Horvat, student iz Zagreba, rođen hiljadu devet stotina i dvadesete.
- Kako je ime tome Horvatu? — upita Ivan.
- Ne znam točno, gospodine, naime družo. Ja mu ime nikad nijesam čuo, jer mi ga zovemo prosto *gospodin poručnik*, a ponekad i gospodin poručnik Horvat.
- Uđe novi zarobljenik, a zemlja zadrhta. Uđe novi zarobljenik, a zemlja se okrenu i stropošta. Pade kuća na glavu. Odrongjen brijeg, na glavu!
- Ugledavši Ivana zarobljenik stade. Onda zinu, ali ne reče ništa. Osta nijem.
- Dugo su gledali jedan drugoga.
- Onda zarobljenik:
- Ivane! Majko moja!

Tijelo mu je drhturilo, ramena poskakivala.

— Jozo! — viknu Ivan.

— Ipak sam srećan jer sam na tebe nabasao — reče Jozo. — Šta si ti ovdje? Zapovjednik?

— Odakle ti ustaško odijelo? — presiječe ga Ivan.

— Znaš li da je majka umrla? — upita Jozo.

— Ne znam — reče Ivan. — Kad je umrla?

— Kako si ti nestao, nije se dizala iz postelje — reče Jozo. — Umrla je prije dva mjeseca.

Ućutali su, oborenih glava. Ivan nije znao šta da pita, a Jozo je stajao, opuštenih ruku, s blijedim osmijehom.

— Kad si postao ustaša? — upita Ivan. — Ne samo ustaša, nego i oficir. Zašto si to uradio?

— Morao sam — reče Jozo.

— Poludio si — reče Ivan. — Poludio potpuno.

— Pitanje je ko je poludio — odvrati Jozo. — Ti znaš da me politika nikad nije interesirala. Želio sam biti fizičar i baviti se naukom, sjedio sam kod kuće i učio, a onda su došli po oca i otjerali ga... u logor. On je u Jasenovcu. Pokušavao sam ga izbaviti, ali uzalud. Nisam to mogao izdržati. Javio sam se ustašama, obukao uniformu, završio kurs, postao častnik, želeći da spasim oca iz logora.

— Jesi li normalan?

— Razumije se da sam normalan — reče Jozo. — Pokušat ću da ga iščupam iz logora, koristeći preimućstvo ustaške odore i častničkog čina.

— Častničkog čina?

— Nemoj se podsmjehivati — reče Jozo — jer dobro znaš da me politika nikad nije interesirala, a najmanje me je privlačila vojska i uniforma. Ja prezirem i vojsku i uniformu, ali sam učinio sve da bih spasio oca. Uostalom. Ivane, da nije bilo tvoje politike, oca ne bi ni otjerali u logor. Zbog tebe je zaglavio. Ti si ga zapravo strpao u logor.

Ti si ga strpao u zatvor, zabunjna nad glavom.

Zbog tebe je zaglavio, čuo je presudu.

Da nije bilo tvoje politike, oca ne bi otjerali u logor...

Jadni Josip Horvat, učitelj u mirovini, krhak čovječuljak pogurenih leđa i drhtavog glasa, koji nikad ni muvu nije zgazio: godinama se potucao po selima, učio djecu, govorio o časti i poštenju, veličao Stjepana Radića i seljacima pokazivao kako se gaji repa, kako se kalemi voće i kako tre-

ba hraniti krave, da bi davale više mlijeka. Uvijek u poslu, kao rudar, s dvoje djece o vratu. Povrh svega, teško mu se razboljela žena, Ivanova i Jozina majka, koju je vukao na leđima. I zaista: kome je mogao da smeta Josip Horvat, učitelj u mirovini, kad se poslije tolikih godina provedenih po selima vratio u Zagreb da bi odmorio stare i bolesne kosti? A možda je Jozo u pravu: da se Ivan nije odmetnuo, ocu se ništa ne bi desilo.

— Ti si ga strpao u logor, zbog tebe je zaglavio.

— Vraga — reče Ivan. — Ko je strpao u logor tolike druge? Ima ih tamo preko stotinu tisuća, mada svi nemaju sinove u partizanima, niti su se bavili politikom. Ko ih je otjerao? Sinovi ili izdajnici?

— Da si ostao kod kuće, ocu se ne bi ništa desilo — ponavljao je Jozo. — Ja to znam. Stotinu puta su mi kazali.

— Zar ti vjeruješ ustašama?

— Ustaše i ne znaju da je otac u logoru — reče Jozo. — Ja to krijem, kao što krijem i tebe. O ocu sam razgovarao samo sa prijateljima u koje imam povjerenja, jer da ustaše saznaju, ne znam što bi me snašlo.

— Gore nije moglo da te snađe — reče Ivan. — Ništa ti se gore nije moglo dogoditi.

— Zašto? Nisu me otkrili, i ja se nadam da ću oca izbaviti iz Jasenovca još tokom ovoga mjeseca.

— Nikog ti nećeš izbaviti — reče Ivan sumorno.

— A zašto?

— Zato što si osuđen na smrt.

— Ja? — zinu Jozo. — Ko me je osudio?

— Umukni i ne pitaj me — reče Ivan.

Ućutaše, nijemi kao dva nadgrobna spomenika.

— Druže komesare — utrča partizan s puškom. — Jedan se pobunio. Napao je, pa smo morali da ga koknemo, a drugi navalili... Evo ih, pred vratima...

Čuo je glasove i larmu, zgrabio mašinku i potrčao vratima, koja su se već otvorila i pred kojima se tiskala gomila.

— Što hoćete? — dreknuo je. — Zašto vićete?

— Odgovaraćete za ovo — reče zarobljenik raščupane kose. — Ja sam čuo jauk u onoj šumi dolje. Vi nas ubijate.

— Lažeš! — dreknu Ivan, s mašinkom u rukama.

— Ako i mene ubijete — nastavljao je zarobljenik s raščupanom kosom — znajte da ste ubili hrvatskog radnika i komunistu.

— Ko je komunista, majku ti ustašku? Da si komunista, ne bi palio sela po Kozari! — vikao je Ivan. — Da si komunista, ne bi ubijao djecu kozaračku! — opalio je u zarobljenika i oborio ga, a onda je mašinku okrenuo na ostale, gađajući redom, dok cio šaržer nije ispraznio.

— Pobjegoše koljači — čuo je glasove.

— Drži zlikovce, narode ...

— Ljudi, udrite krvopije ...

To je već bio poklič koji je podizao na noge ljude i žene iz zbjega. Šuma je oživljela. Ispod stabala jurili su seljaci sa sjekirama, toljagama, štapovima; neki su čak nosili i ugarke podignute sa ognjišta. Trčali su za bjeguncima i alaukali, kao da gone vukove. Dozivali su jedan drugoga, prijetili, psovali, lomili granje i obračunavali se s pohvatanima. Odnekud su navirale žene sa sjekirama, tražeći žrtve. Obruč se stezao oko bjegunaca, i oni su padali, jedan za drugim, bez glasa i jauka.

— Narode, drži koljače ...

— Ljudi, udrite krvopije ...

Obruč se stezao, a bjegunci su padali jedan za drugim.

Najstrašnije su izgledale žene sa sjekirama, koje su odnekud navirale kao stihija.

Sječa nije dugo trajala. Za nepun čas sve se umirilo.

Iz šume su izbijale grupice seljaka, primičući se bajti i prepričavajući šta se desilo u šumi.

Ivan stiže pred bajtu, uvjeren da su seljaci i seljanke, uz Anđeliju i nekoliko boraca, dobro obavili posao. Onda se sjeti brata Joze Horvata, ustaškog poručnika. Potrča u bajtu, ali se odmah vrati jer ga tamo nije našao. Pogleda na proplanak: nije ga bilo. Osvrnuo se i zvjerao, ali uzalud: Joze nije bilo.

On priđe mrtvom zarobljeniku pored panja i pogleda ga; priđe drugom, pa trećem, misleći da tu negdje, među mrtvacima, leži i njegov brat. Ali brata nije bilo. Uzalud je išao od mrtvacu do mrtvacu, zavirujući im u lice, pa čak i pomjerajući glave da bi provjerio. Pretraživao je bujad, obi-

lazio panjeve, razgrtao granje ne bi li brata ugledao; makar i među mrtvima. Ali brata nije bilo.

Sretao je samo ljude s toljagama, koji su prepričavali šta se zbilo. Sretao je žene sa sjekirama, koje su razdraženo pričale kako su osvetile svoje muke i mrtvu dječicu svoju. . .

Brata nije bilo ni u granju, ni u paprati, ni među ubijenima. Uzalud je pokušavao da ga nađe, makar i među ubijenima. Nije ga bilo ni u granju, ni u paprati, ni među ubijenima.

Izbio je na Jutroguštu zadihan, sav u znoju. Tu je stao, odahnuo je i skljkao se na tratinu, pored vojnika koji je već spavao.

— Tetak, imaš li vode?

— Vode nemam, a stotinu puta sam ti kazao da nijesam tetak već komandir. Jesi li čuo?

— Čuo sam, ali sam žedan.

— Tamo je voda — pokazao je rukom prema gomili pored izvora, pod hrastom. Njegove oči potmulo su sijevale.

Ali se mali nije plašio: znao je da ga to gledaju tobože razgnjevljene oči i sjećao se majčinog savjeta: „Kad ti bude najteže, uhvati se tetku za kaput i ne puštaj ga, jer ćeš bez njega poginuti.” To je zapamtio.

— Idi po vodu — reče tetak. — Donesi i meni.

— Razumjem — reče mali, šepRTLjavo osmijehnut, podiže pesnicu i otperja izvoru.

— Druže komandire, šta ćemo sa zarobljenicima?

— Dovedi ih ovamo — reče komandir.

Vojnik poče, a komandir reče:

— Zovni Bajalicu.

Stiže mladić, tanak, bolešljiv, zgužvan i malaksao, ali živih očiju koje su prikrivale umor.

— Šta ćemo sa zarobljenicima? — upita i on.

— Saslušati — reče komandir. — Pošto nema komesara, ti ćeš ih, kao njegov zamjenik saslušavati.

— Ako su ustaše, treba ih postrijeljati — reče Bajalica.

— Nije važno jesu li ustaše — reče komandir. — Važno je jesu li pucali i imaju li municiju. Ako nemaju municije, znači da su pucali i treba ih kazniti.

— Možda su municiju pogubili u bježanju?

— To treba provjeriti na cijevima — reče komandir. — Ako su im cijevi garave i proširene...

— U svakom slučaju, treba ih pažljivo saslušati, da ne ubijemo kakvog nevinog — reče Bajalica.

— Nema ovdje nevinih — reče komandir. — Zar zlikovci mogu biti nevini?

Iz šumice su izbijali zarobljenici. Bili su to mladići u zelenim uniformama. Po oznakama na kapama i bluzama izgledalo je da su domobrani. Komandira je zbunio njihov izgled: široka pleća, rumena lica, čvrsta tijela. Domobrani koje je sretao ranije nisu bili ovako mladi, jedri, snažni, ovako lijepi i probrani, već žgoljavi, skočanjani, usukani, kao popišani. Ovi su djelovali izvanredno: vidjelo se da su birani po visini, snazi, ljepoti i zdravlju, što je moglo da znači da su im namijenjeni izuzetni zadaci.

— Kako se zoveš? — upita komandir prvoga.

Ovaj reče, oborivši glavu.

— Idi tamo — komandir pokaza na Bajalicu.

Zarobljenika odvedoše. Naiđe drugi, pirljavog lica.

— Kako se zoveš, majčin sine?

Od sedamdeset i osam zarobljenika izdvojeno je trideset i devet: oni u fišeklijama nisu imali municije, ponekad ni metka, dok su cijevi njihovih pušaka bile proširene i ogavrane, što je znak da su se borili valjano. Da na partizanskoj strani nije bilo mrtvih, moglo bi se zaključiti da su zarobljenici pucali uvis i namjerno rasipali municiju, što su domobrani u ranijim borbama često činili kako bi docnije, kad ih partizani puste kućama, mogli kazati da se nisu predali bez otpora, nego tek poslije teške borbe, u kojoj su potrošili svu municiju. U tim slučajevima, partizani su puštali i zarobljenika koji nije imao municije, pa su ga sa ostalima upućivali kući, preko Save ili preko Une. Ali danas, dok pred njima stoje ljudi smrknutih lica, podmuklih očiju i stisnutih vilica, puni nemoćnog bijesa kojim potvrđuju svoju napadačku prirodu...

Satjerani su ukrug, i Bajalica poče da govori: rekao je da partizani inače puštaju zarobljene domobrane, ali da su ovi pucali mnogo, da su ubili sedamnaest partizana i još više žena i djevojaka i da će, zbog toga, svi izdvojeni biti postrijeljani naočigled ostalih, kao opomena.

— Trebalo vas je sve postrijeljati — reče komandir. — To će vam se i zbiti ako vas još jednom zarobimo. A sad

ćete vidjeti kako prolaze oni što ubijaju svoju braću, umjesto da dignu ruku protiv okupatora.

Krenuo je prema izdvojenim zarobljenicima, koji su stajali u udoljici ne znajući šta je odlučeno. Bili su polugoli, bez cipela, šinjega, dolamica, bez čakšira, samo u gaćama, čak i bez košulja ili u seljačkim dronjcima. Upalih obraza i unezvijerenog pogleda, možda su i pretpostavljali šta ih čeka: kad im se približio komandir s gomilom partizana, oni počеше da dižu glave i zvjeraju, kao da su u pridošlicama prepoznali svoje grobare.

— Evo još jednoga! — vikali su.

Vidio je seljake i seljanke, sa sjekirama na ramenu. Vidio je čopor dječurlije. Opazio je i Ljeposavu: učinilo mu se da ona jaše na niskom konju koji sporo ide, ali je Ljeposava jahala na zarobljeniku.

— Ovo je oficir, oficir . . .

— Jašimo ga na smjenu, još od ceste . . .

— Jak je, mrcina, ko mazga!

— Ja sam trideseta koju nosi — smijala se Ljeposava, pošto je sjahala sa zarobljenika.

On podiže glavu i duboko uzdahnu. Bio je to čovjek srednjih godina, jak i čvrsto građen, u oficirskoj uniformi sa koje je neko otkinuo oznake čina.

— Kako se zoveš — upita komandir.

— Rudolf Rimić — reče zarobljenik.

— Šta si po činu?

— Potpukovnik.

— Oho! — uzviknu komandir. — Potpukovnik? Da ne lažeš, majčin sine? A jesi li ustaša ili domobran?

— Domobran — reče zarobljenik.

— Kad prolazite kroz ova sela, svi palite i ubijate, a kad vas zarobimo, svi ste domobrani.

— Ja sam domobran — ponovi zarobljenik. — Dajem vam častničku riječ da sam domobran.

— Popišaj se ti na svoju riječ — reče komandir. — Vodite ga tamo — naredi partizanima.

— Ja sam domobran — ponavljao je zarobljenik — ja sam oficir stare jugoslavenske vojske.

— Mi ne priznajemo bivšu vojsku — reče komandir, približavajući se gomili zarobljenika osuđenih na smrt.

— Ja sam pošten, braćo, ja sam . . .

— Jesi li pucao, majčin sine? Gdje ti je municija?

— Gori je od onih koji su pucali — reče Bajalica. — On je izdavao naređenja, a oni su pucali.

— Tamo — kratko odreza komandir i pokaza gomilu osuđenih na smrt.

Oni su bili gotovo goli (sve je s njih poskidano). Po neki je stajao čak i bez gaća, go, kao da je stigao iz prašume i prvi put se sreo s ljudima.

— Po trojica na jednog — reče komandir.

— Braćo, šta ćete raditi s nama? — vikao je potpukovnik Rudolf Rimić, iskolačenih očiju. — Braćo, šta namjeravate?

— Vidjećeš — reče komandir. — Skidaj uniformu!

— Braćo, moja žena je Srpkinja.

— Skidaj uniformu i ne brbljaj.

— Moja žena je Srpkinja, a ja sam suradnik...

— Skidajte ga, bogara mu brbljivog!

— Braćo! — vikao je potpukovnik Rudolf Rimić — na svijetu nemam nikoga osim svoje žene Dušanke i sina. Tako mi moje žene i moga sina, ja nisam ustaša — pokazivao je fotografiju koju je negdje u džepu pronašao.

Komandir je ugledao na fotografiji okruglo nasmijano lice, uokvireno pramenjem opuštene kose što se rasipala po čelu. Učinilo mu se da nikad ljepšeg lica nije vidio.

— Tako mi ove žene, Dušanke, ja nisam ustaša...

— Počinji — naredi komandir partizanima, koji su zaobljenike gonili ka šumarku, spremni za obračun.

Grunuše puške. Čuše se jauci.

— Zini da ti ne kvarim zube — reče komandir potpukovniku Rudolfu Rimiću, sa koga je bilo skinuto sve osim gaća.

— Ne pucaj, zaklinjem te životom svoga sina! — jauknu potpukovnik Rudolf Rimić, ne skrivajući suze. — Ja nisam ustaša, ja poznajem Ivana Horvata, komunistu iz Zagreba.

— Poznaješ Ivana Horvata?

— Poznajem, poznajem! — preklinjao je potpukovnik Rudolf Rimić. — Neko vrijeme stanovali smo zajedno, u istoj zgradi...

— Je li i on bio oficir?

— Nije. On je student, revolucionar.

— Znaš li gdje se sada nalazi?

— To ne znam, ali znam da je Ivan Horvat otišao, nekamo, to jest ...

— Poslaćemo te njemu — reče komandir. — On je u Kozari. Ako te on pusti, znači da si pošten.

— Vodite me k njemu, Ivanu — molio je potpukovnik Rudolf Rimić, raširenih ruku.

— Srećan si, majčin sine — reče komandir — Srećan si, jer poznaješ Ivana. Inače bi dobio metak u zube.

— Ja ću ubiti ovog visokog — reče Ljeposava, prilazeći zarobljeniku u ritama. — Ovaj je ubio Rajka Mačka.

— Zar je poginuo Rajko Mačak?

— Poginuo je, jadnik — reče Ljeposava — a ubio ga je ovaj mitraljezac. Jesi li mitraljezac, kopile ustaško?

— Jesam mitraljezac — reče mladić. — Jesam mitraljezac, ali neću da me ubije žena.

— Ja ću te ubiti, kopile ustaško ...

— Ja sam vojnik i hoću da me ubije vojnik — bunio se zarobljenik razgovijetno i poslovno, kao da je riječ o nečem van njega, nečem što ne zadire u njegov život.

— Kad hoćeš da te ubije vojnik, onda zini — reče komandir, sjetivši se majke, oca, djece i žene, ostavljenih tamo, u šumi, pod vedrim nebom. — Zini, majčin sine, da ti zube ne kvarim!

Ali neko drugi opali, a iz zarobljenikovog vrata šiknu krv.

— Ko je pucao, bogara mu?

— Ja — reče Ljeposava. — Ja!

— Hoću da me ubije vojnik, ne žena — reče zarobljenik, stojeći na nesigurnim nogama. Ali ga drugi pucanj pogodi i on pade, bez glasa, u gomilu.

— Zakopajte ih u jednu jamu — reče komandir.

— U jednu, ko pse — dodade Ljeposava.

— Šta je s potpukovnikom? Šta je sa onijem plačiguzom?

— Tamo je, među zarobljenicima.

— Pazite da ne pobjegne!

— Neće pobjeći, duša mu je u nosu.

— Hajdemo — reče komandir, pokušavajući da u daljini među briježjem, u sumornoj izmaglici, pronađe seoce kuda ga je srce vuklo. U Kozaru, preko ceste, nije mogao. Os-

tao je bez glavnine, ali nije ni pokušavao da se poveže s tom glavinom, već je krenuo na zapad, prema seocetu u kome se rodio.

Pustoš svuda, sve sprženo: uzdisao je mračan i crknut, ali riješen da ide dalje, da se ne zaustavlja dok ne stigne do kuće ili zgarišta. Tek tamo će da legne i da odspava; sjetio se konja koji je ostao u obruč, sa one strane ceste, pod Kozarom.

Da ne ispadnem dezarter, majko moja?

Nema čete. Ivan neće ovamo, a ja idem još dalje, možda u propast i pogibiju. Neću natrag, makar poginuo; gledao je u daljinu, u sumornu izmaglicu.

— Druže komandire, onaj je pobjegao!

— Koji, bogara mu?

— Potpukovnik.

— Jesam li kazao da će pobjeći. Jesam li kazao da ga čuvate, sunce vam žarano? Sve ću vas postrijeljati, svetu vam neđelju.

— Bolje bi bilo da si i njega strijeljao.

— Čuti, balonja, ti ćeš me učiti! — dočekao je maloga.

— Pobjegne li još ijedan, strijeljaću pratioce — dodao je.

— Mijiću! Pojačaj pratnju, jer ukoliko pobjegne još ijedan zarobljenik, neko će to platiti glavom.

— Razumijem — reče vodnik Mijić, vječno nasmijan.

— Najbolje bi bilo da smo ih pobili — reče komandir tiho, ali ga je mali čuo. — Sve su to ustaše. Vidi šta su uradili po selima...

Svuda pustoš, sve spaljeno. Nigdje čitave kuće, nigdje dima na ognjištu. Samo zgarišta i pepeo, razvaljena dvorišta i mrtve njive, bez ljudskog glasa: prazni sokaci, zamrle uvalje, zanijemjeli voćnjaci, suva korita.

A žito rodilo, pšenica sazrela, ječam se prosuo po njivama, nepožnjeven, livade se povaljale; a šljive rodile, braćo moja, kao pred propast svijeta: objesile se bjelice, jajače i prskulje, mirišu zlatnožute ranke, a savke se napučile i već neke poplavile pa padaju po zemlji, čuje se kad buboknu o ledinu: nema ih ko kupiti, nema ni svinja da ih jedu, ni djeteta, ni sepeta, kamoli bureta u koje bi ih domaćinova ruka pobacala. Ali domaćin je tamo, daleko u planini, i možda nikad neće ni stići u svoje dvorište, u svoj voćnjak, pod ova

stabla, jadi moji, goleme li nevolje; uzdisao je i koračao, željan da što prije ugleda seoce u kome se rodio.

— Druže komandire — dotrča vođa prethodnice. — Primijetili smo vojsku kod marinske crkve. Po svemu izgleda da nije njihova, jer ne nosi zelene uniforme. Ima i gunjaca i kožnih kaputa, a izgleda da ima i seljaka.

— Da nijesu zarobljenici?

— Ne znam, druže komandire.

— Provjerite — naredio je. — Provjerite čija je vojska i odmah me izvijestite.

— Razumijem, druže komandire.

— Tetak, nešto si ljut — šapnu mali iza leđa, očekujući bijes komandirov.

Ali komandir je oćutao. Nije ga ni pogledao. Bio je smlavljen, s mukom je koračao, samo što se nije skljojao.

— Druže komandire — javljao je vojnik iz prethodnice. Naišli smo na partizane. Sreli smo borce Prve brigade.

— Šta kažeš, Bosančiću? Odakle ovdje Prva brigada?

— Ratkova — potvrdi Bosančić.

— Brigada Ivica Marušića Ratka?

— Jeste, druže komandire, — potvrđivao je Bosančić. — Stigli su iz Prekosanja.

— Brže, začelje! — viknu komandir, buljeći u Marinsko Brdo na kome je štrčao zvonik spaljene crkve. — Brže začelje, brže, brže... Veliš da su kod crkve, Bosančiću?

— Kod crkve, na bajiru — reče Bosančić.

— Brže, začelje, brže!

Ugledao je Stevu, komandanta bataljona, bjelokosog i blijedog, bivšeg žandara, sa kojim je često u minulim mjesecima na rovove jurišao. Pozdravio se i poljubio, krijući suzu, stegao mu ruku i dugo drmusao, nasmijan, otvorenih usta kao da ne vjeruje rođenim očima, a onda je ugledao i Ratka, riđeg i glavatog komandanta Prve brigade, koji je u ove krajeve stigao iz Zagreba, prije ustanka, kad i Šoša. Potrčao mu je u zagrljaj kao da je ugledao brata, mada je nekad, u prvim susretima s njim, sumnjao u njega „jerbo je šokac koji krije svoje ime, jerbo se boji da će ga ubiti Srbi“.

— Zdravo, Lazare! — viknu Ratko piskavim glasom, sličnim prijekoru i pogrdi. Bio je to onaj isti Ratko sa kojim je Lazar presvučen u domobransku uniformu, sa još pet-

naestak partizana, šestog januara 1942, na Badnji dan, išao u napad na ustaški oklopni voz, na pruzi Prijedor—Bosanski Novi: Ratko je sa šestoricom boraca ušao u oklopni vagon među ustaše, oteo im oružje i municiju i vratio se kao pobjednik, s mrtvim Milanom Krnetićem, rudarom iz Lješljana, koga je omladina donijela na rukama, pričajući kako su partizani uspjeli da se izvuku iz vagona dok je voz jurio prema Prijedoru punom brzinom, a Ratko pokušavao da zaustavi krv iz ranjenog vrata.

— Smrt fašizmu, družo Ratko! — reče Lazar.

Otpoče razgovor, živ i istrzan. Lazar je govorio o obruču, o borbama na obroncima šume, o velikom zbjegu, a Ratko je pričao o pokušajima Prve brigade da se probije u Kozaru, o strašnom okršaju kod Piskavice, na Kneževića Gaju, gdje je poginulo preko stotinu partizana: i pored svih nastojanja, Prva brigada nije uspjela da proдре preko ceste. Tako se našla ovdje, s druge strane fronta, u neprijateljskoj pozadini. Prešavši rijeku Sanu, uputila se prema Marinima, napadajući neprijatelja na Ravnom Gaju, Planinici, Asinoj Straži i Jutrogušti, sve u želji da partizanima u Kozari olakša položaj, ako ne i proboj iz obruča.

— Kakva je to vojska s vama? — upita Ratko ugledavši zarobljenike koji su se zaustavili pored crkvenog zida.

— Domobrani — reče Lazar.

— Ovo su *zdrugovci* — reče Ratko, pipkajući dršku revolvera. — To su uniforme gorskog zdruga. Treba vidjeti šta su uradili po selima kroz koja su prošli: nijedne čitave kuće, sve srušeno i popaljeno. Zašto ih nijeste strijeljali?

— Strijeljali smo one najgore — reče Lazar.

— Treba strijeljati i ove — reče Ratko, a na njegovom licu zaigra grč mržnje. — Neka upamte kad su pošli na Kozaru.

— Mi smo im kazali da će biti pušteni kućama.

— Ovi neće kućama — iskosi se Ratko, tvrdoglav i nepopustljiv, kakav je uvijek bio. — Stevo, odmah odredi vod vojnika i ove zlikovce postrijeljaj.

— Razumijem — reče Stevo.

— A ti pođi sa mnom — okrenu se potom Lazaru, kao da je i njega osudio na smrt. — Koliko imaš boraca?

— Pedeset i dva, družo Ratko.

— Dok se vaši ne probiju iz obruča, ostaćeš u sastavu moje brigade — reče Ratko. — Krenućeš ka zapadu, prema Uni, i poslati mi izvještaj o stanju u tim selima. Ja ću se nalaziti ovdje, kod crkve, još dva dana.

— Jasno — reče Lazar.

— Možeš ići — reče Ratko.

Želio je da se odmori, ali je više od toga želio da što prije stigne u svoje selo, da provjeri šta je ostalo a šta spaljeno. Išao je i zastajkivao, davao kratak odmor i padao u polusan, iz koga su morali da ga čupaju: čim bi sjeo na panj ili na travu, glava mu je padala, oči se sklappale, hvatao ga je samrtnički san.

Činilo mu se da sanja i onda kad je ugledao pusto dvorište, bez kuće: čak je i ograda bila spaljena, a samo gdje-gdje, naokolo, mogao se vidjeti rijedak nagorio kolac što ga je vatra oprljila ili presjekla ili sasvim dokrajčila, ostavljajući samo patrljak zaboden u zemlju, na vrhu zagaravljen. Ni kuće, ni štale, ni svinjca, ni kukuruzane ni kokošinjca: sve spepeljeno, kao da je neko stajao i čekao dok ne izgori i posljednja vjenčanica, posljednja greda, posljednja letvica...

— Od danas ćemo drukčije razgovarati — muklo je prostenjao, želeći da što prije pobjegne od pustoši, kao što je ranije hitao da provjeri šta je ostalo. Gušeći gnjev, krenuo je dalje putem, prema malom gaju; tu je nekad bio logor njegove čete. Neprijatelj je navaljivao tako silovito da je gaj samo u toku jednog dana, pet-šest puta prelazio iz ruke u ruku, čas je šumica bila partizanska, čas ustaška, sve dok Lazarova četa, poslije posljednjeg protivnapada, nije odstupila prema Devetacima, žalosno posmatrajući mali gaj iz koga su pokuljali dimovi...

Dočeka ga i tamo ista slika: bajte i zgradice, osmatračnice, magacini, kuhinja, sve što je u gaju podignuto da bi služilo partizanima, bilo je spepeljeno. Gar i pepeo, pljuskovima satjeran u zemlju, označavao je mjesto gdje su bile kolibe. Čak su i stabla govorila o požaru: bila su opaljena ili napola izgorjela ili čak prevršena, tako da je od drveta ostao samo crn stupac, zbijen u zemlju.

— Platićete i za ovo, majku vam ustašku — stenjao je, razmišljajući o tome kako bi se, što prije, osvetio palikućama. — Od danas ćemo drukčije razgovarati...

- Komandire, gdje ćemo spavati?
- Idemo u štagalj Jovana Bere — reče komandir.
- Je li štagalj čitav?
- Čitav je, vidio sam — reče komandir.
- Ljeposava, zar ti nijesi ostala kod svoje kuće? — začudi se Lazar kad ugleda udovicu.
- Ostajem u četi — odgovori Ljeposava.
- Nejačka si, jadnice — reče vodnik Mijić smijući se.
- Ako sam nejačka, hajde da se porvemo — reče Ljeposava.
- Ha-ha-ha! Hajde, Mijiću, nijesi žena — zagraktaše veseljaci.
- Hajde, ako si muško — začikavala je Ljeposava.
- Gdje ćemo se rvati? — upita vodnik Mijić.
- Ovdje, pred svima — reče komandir.

Ljeposava poče da zasukuje rukave. Njene mišice bljesnuše. Pošla je prema proplančiću, obraslom sasušenom travom, birajući mjesto za rvanje, dok su je pratili osmijesi i šaputanja.

- Jača je od Mijića, slave mi — reče Bosančić.
- Vidjećemo, Pero — reče vodnik Mijić, smijući se i dalje.
- Drži se — reče Ljeposava hvatajući Mijića oko pasa i stežući ga.
- Polako, majku ti božju — pokušavao je Mijić da se održi na nogama.

Ona ga izdiže i drmnu, ali ga ne obori, jer se izvio, oslonio na noge i održao. Nije ga ispuštala: stezala ga je sve čvršće, savijala, podizala i drmusala, a onda mu podmetnu nogu i obali ga.

- Sljedeći! — povika Ljeposava.
- Ja ću — reče Bosančić, lomeći prste.
- Ovako je Kraljević Marko izazivao Musu Kesedžiju — reče mali, zadivljeno posmatrajući ženu koja je oborila vodnika Mijića i stajala podignute glave i raširenih ruku, kao na megdanu.

— Hodi, sokole — reče ona Bosančiću, pokazujući rukama kako će ga stegnuti, podići i baciti na zemlju. Čim je dograbila prispodog i neopreznog Bosančića, ona ga zaista prodrma, podiže i sastavi sa zemljom. — Ko je sljedeći? — viknu gromko.

— Bi li se porvala sa mnom? — upita komandir, ali se odmah uplaši: ako pristane, moraće da se rve, a ako ga obori pred četom, osramotiće ga zauvijek.

— S tobom ću se rvati ali kad ostanemo sami — reče Ljeposava. — S tobom neću da se rvem pred svjedocima.

— Tetak, drži se! — reče mali, buljeći u komandira.

— Dosta šale — reče tetak, ali ga Ljeposavine riječi nisu ljutile. Bilo mu je milo što je ona u četi, pored njega, što će prenoćiti zajedno i što mu, bez ustručavanja, zakazuje sastanak.

Ali u štaglju ih noć povalja po sijenu, kao mrtvace...

— Druže komandire, stigao je kurir iz Prve brigade — probudiše Lazara u rano jutro.

— Smrt fašizmu! — reče kurir iz Prve brigade.

— Šta si donio, momče? — upita Lazar.

— Pismo — reče kurir iz Prve brigade.

— Čitaj, Bajalico — reče komandir, pošto je iz koverta izvadio list.

Bajalica poče da čita:

U jeku najveće neprijateljske ofanzive na našu oslobođenu teritoriju, snage Udarne brigade napadaju krvoločno mjesto Dobrljin. Či'i našeg napada jeste da zadamo neprijatelju udarac iza leđa, da time rasterećimo snage Kozarskog odreda i istima omogućimo razbijanje neprijateljskog obruča.

Dobrljin je poznat kao krvavo ustaško mjesto, iz kojega su potekli poznati ustaški krvnici, i mjesto u kojem je ubijeno stotine i stotine nevine srpske djece, žena i ljudi. Iz Dobrljina su išle pljačkaške ustaške horde, koje su uvijek koristile svaku ofanzivu za pljučkanje naših sela i ubijanje nevinog, nenaoružanog stanovništva.

Naš napad na Dobrljin mora biti silovit, brz i uništavajući za neprijatelja. Večeras svi moramo dati sve od sebe i osvojiti ustaško gnijezno Dobrljin...

Dok je Bajalica čitao zapovijest, pisanu vjerovatno rukom Ivice Marušića Ratka (2. jula 1942), Lazar je trljao bradu i razmišljao o tome kako bi se obrijao. Uzeo je naredbu i, s tim listićem hartije u ruci, kao da drži mač, zamišljao je kako će noćas da se obračunava s protivnicima.

Najzad su shvatili da neprijatelj nije slučajno na kozačkim obroncima i da odredu prijeti smrtna opasnost. Više od tri nedjelje ne pomišlja neprijatelj na odstupanje, već danju i noću dovlači pojačanja i napada bez obzira na gubitke. Partizanski prodori hitro se zatvaraju, provale začepljuju, a rovovi na bregovima umnožavaju. Uz najveće napore i gubitke, poslije svakog partizanskog juriša, trupe brzo postavljaju obruč, ne uzmiču, bore se hrabro, uspostavljaju front i kreću dalje, prema šumi, osvajajući nove predjele, stopu po stopu. Tenkovi su nekoliko puta pokušavali da prodru preko crte fronta, u zbjeg, mlječaničkim jarkom ili preko plećina. Bili su, doduše, uvijek odbijani, ali upornost kojom su iznova započinjali napade otkrivala je njihove ciljeve. Zbjeg je bio na puškomet, a uvećani broj njemačkih i ustaških aviona na nebu iznad šume, iznenadni naleti i česta bombardovanja, silna artiljerijska i minobacačka paljba i sve žešći pješadijski juriši — potkrepljivali su pretpostavku da neprijatelj, po svaku cijenu, želi prodrijeti u planinu.

— To je jasno, Šoša — govorio je Slovenac, sekretar Okružnog komiteta, koji je na Kozaru stigao iz srednje Bosne, gdje je obavljao dužnost političkog komesara banjalučke partizanske čete — jasno je da se iz obruča možemo izvući samo probojem. Pogriješili smo što to nismo učinili ranije, ali ni sada nije kasno.

— Biće kasno ako se ne probijemo noćas — reče Šoša.

— Ja bih proboj odložio za dvadeset i četiri časa, dok ne stignu svi bataljoni.

— Ne možemo čekati više ni minuta — reče Šoša, malo zlurado kao da drugog okrivljuje. Vjerovatno se sjetio napada na Turjak (davno je to bilo): napad je pripremio i poveo Šoša, da bi tek noću, pred sam okršaj, saznao preko telefona da je sve odloženo. Bijesno je pitao ko je odložio, a kad su mu rekli da su tako naredili drug Slovenac i drug

Boško, iz Okružnog komiteta, jer su obaviješteni da je napad na Turjak preuranjem, da su partizanske snage nedovoljne i da turjačka posada broji preko dvije hiljade vojnika, Šoša je ljutito zahtijevao da čuje njih, Slovenca i Boška, da mu oni potvrde to što su rekli drugi i da mu odgovore na pitanje zašto se miješaju u stvari neposrednog komandovanja kad to nije njihov posao. Pretpostavljao je, naravno, da bi se proboj mogao izvršiti i dvadeset i četiri časa kasnije, kad bi se na okupu našli svi bataljoni, ali je ipak smišljao zapovijest u kojoj nije bilo riječi o odlaganju. Umjesto da poslušna Slovenca, koga je poštovao, saglasio se sa Obradom, koga nije volio i sa kojim se toliko puta prepirao.

Neću te poslušati zbog turjačke akcije koju si odložio bez moga znanja, rušeći mi ugled, mislio je, posmatrajući tvrdo lice Branka Slovenca, s kratko potkresanim brčićima. Neću te poslušati zbog Turjaka i zbog kritika koje si mi upućivao (da sam netrpeljiv, prgav, svadljiv, da lako dolazim u sukob s drugovima, da sam uobražen i tvrdoglav). Neću te poslušati i zbog *onoga*, ti znaš... kad ste poslije Mladenove pogibije za komandanta odreda odrediti Obrada, a ne mene, premda ja o vojnim pitanjima znam više od bilo koga, uključujući i Obrada, koji se borio u Španiji. Svi ste vi meni do koljena; pripremao je zapovijest, uvjeren da njegovu odluku niko ne može izmijeniti, jer je u pitanju sudbina odreda.

A narod u zbjegu? Šta će biti s narodom?

Niko nam ne može prigovoriti da smo narod izdali, da ga nismo branili i da nismo učinili sve što smo mogli kako bismo ga spasili, što nas je i dovelo na ivicu poraza, mislio je dok mu je ruka grčevito stezala revolver. Tri nedjelje zadržavao sam odred na padinama iznad ceste, prihvatajući frontalnu borbu, iako znam da je frontalna borba za nas pogibeljna (naš odred je do ofanzive i u tom pogledu služio za primjer svim krajiškim odredima, što je i drug Stogi istakao na partijskom savjetovanju). Učinili smo sve da Kozaru odbranimo, a možda bi bilo dobro da poslušamo i druga Slovenca, pa da proboj odložimo za dvadeset i četiri sata, kako bi se prikupile sve naše snage, ali ja neću da rizikujem. Jer ako neprijatelj sutra prodre u šumu, ko će odgovarati? Slovenac ili ja? On će dići ruke, a Partija će mene zgrabiti za gušu: „Zašto nisi izdao naredbu za proboj?

Zašto si dozvolio da vas razbiju i onesposobe za borbu?" Neću dozvoliti da nas razbiju i onesposobe za borbu. Diktirao je zapovijest pisaru Vojinu:

*Proboj se vrši na juriš, u pravcu Jelovac—Jutrogušta—
Gradina—Kriva Rijeka—Karan...*

Udarni bataljon nastupa...

Prvi bataljon kreće...

Drugi bataljon napada...

Treći bataljon nastupa...

Četvrti bataljon u zaštitnici...

Odstupanja nema...

Vremena, zaista, nije bilo. Treći bataljon primio je nalog za pokret trećeg jula u šesnaest časova, a istoga dana, u dvadeset i tri časa. morao je da stigne iznad dubičke ceste, što je bilo nemoguće, jer je trebalo prevaliti dvadesetak kilometara. To je zadesilo i Četvrti bataljon, čiji su se ostaci (poslije odlaska glavnine prema Grmeču), nalazili na istočnoj strani Kozare ispred Mrakovice, oko Lisine. Niko bolje od Šoše nije znao koliko je ovim ljudima bilo potrebno do dubičke ceste, ali on je zapovijest ipak potpisao (u ime Štaba odreda i Okružnog komiteta), uvjeren da bi svaki trenutak odlaganja mogao dovesti do rasula. Prkošenje drugu Slovencu, kad se osmotre drugi razlozi, nema bitnijeg značaja.

To je Šoša shvatao, i jedino se pitao šta da uradi s ranjenicima. Ako ih ponese s Vitlovske, narod će pohrliti za njima, predosjećajući proboj, a to gomilanje mogu opaziti avioni pa osujetiti našu zamisao. Ponijećemo ih u suton, kad avijacija prestane izviđati; poskakivao je na konju, žureći na Vitlovsku, ranjenicima.

Stigavši tamo, sreo je čovjeka prosijedog i debeljušnog, u uniformi koja mu nije pristajala, jer je isticala sve nevojničko, počev od razdrljene bluze i olabavljenog opasača, do kapetine koja pada nisko i pokriva čelo.

— Doktore, koliko imaš ranjenika? — upita Šoša.

— Preko pet stotina — odgovori doktor.

— Čuo si za proboj?

Jesam — reče doktor.

— Imate li dovoljno nosila i omladine?

— Imamo — reče doktor, prikovan za drugu misao.

Šoša je pokušavao da prodre u njegovu dušu. Odsutan je zbog toga što nema vremena da poigra partiju šaha, mislio je, sjećajući se zime i dugih noći kad je doktor svaki slobodan trenutak provodio pored šahovske table. Strast za šahom toliko ga je obuzela da je odavno postao predmet šale, zadirkivanja i smijeha. Jer se znalo: ako stigne novi borac, doktor ne pita odakle je i kako se zove, već ga pita zna li da igra šah ili mu jednostavno tura pod nos šahovsku tablu; čak i kad dovedu zarobljenika, doktor ne pita ko je on, domobran, ustaša ili Nijemac, već ga pita igra li šah. O tome, vjerovatno, misli i sada, žaleći što nastupaju trenuci kad će šah morati da zaboravi, jer ima toliko prećih briga.

— Sedamnaest ranjenika je umrlo — reče doktor. — Sahranih smo ih zajedno, na visu pod krošnjama. Sahranih smo i Šendelera.

— Kad je umro Šendeler?

— Nije umro, poginuo je — reče doktor. — Poginuo je jutros od aviona. Dočepao se rakije i onako ošamućen i zagrijan, pod gasom, počeo je vikati kako će oboriti bar jednu „štuku”. Uzeo je puškomitraljez, popeo se na drvo, sjeo u raku i počeo čekati. Avioni su uskoro naišli i počeli bacati bombe na bajte s ranjenicima. Šendeler je tukao. Vikao je i cerekao se, kao da je poludio. Tukao je, tukao, a onda je jauknuo i pao...

— Georg Šendeler — reče Šoša sa žaljenjem, sjetivši se zarobljenog vojnika koga je saslušavao. Srednjih godina, pripit i govorljiv, zarobljenik je ponavljao da nije Nijemac već Austrijanac, da je radnik i socijaldemokrat, da ima porodicu u Beču i da je, sticajem prilika, kao slovoslagač, morao da postane njemački vojnik, pošto je Austrija pripojena Njemačkoj. Još je govorio da Jugoslaviju poznaje, da ga je otac vodio duž jadranske obale na ljetovanje, da voli Jugoslovene i da je odavno priželjkivao i čekao priliku da se preda. Njegova iskrenost osvojila je i Šošu i ostale, pa su ga zadržali u bolnici pored ranjenika. Umio je da radi svašta: postavljao je telefonske žice, pekao hljeb, topio stare šapi-

rografe i od tri dotrajala pravio jedan nov i dobar, na kome je Skender umnožavao listove s najnovijim vijestima.

— Pao je s drveta, a kad smo mu pritrčali, bio je još živ, ali je izdisao — reče doktor. — Mrmljao je, želeći nešto da nam kaže i kao da se osmjehnuo.

— Jeste li ga sahranili s partizanima?

— Jesmo — reče doktor. — Zakopali smo ga između dvojice udarnika, a njegovo ime zapisali na krst.

Naiđoše djevojke koje su nosile ranjenike.

— Počinje transport — reče doktor, gledajući u djevojke i mladiće sa nosilima. — Do mraka ćemo stići u Mlječanicu, a zatim polako, za vama, prema Bokanima.

— Samo organizovano — reče Šoša posmatrajući ranjenike. Prikovani za nosila, bespomoćni i smlaćeni, sa zavojima preko čela ili grudi, s polomljenim nogama ili rukama, zloslutno su opominjali na svu težinu borbe i na kuršume koji ne štede nikoga. Idu u noć punu prijetnje, opasnosti i neizvjesnosti, ali vjeruju drugovima i kao da prikrivaju svoje bolove.

— Bojim se Mlječanice — reče doktor. — Dolje ima mnogo naroda. Bojim se meteža i zastajkivanja.

— Postaraj se da ranjenici stignu prije ponoći do Bokana — reče Šoša. — Tu stanite i čekajte naređenje.

— Hoće li uspjeti proboj?

— Odstupanja nema — reče Šoša.

— Znam — reče doktor, očekujući još nešto.

Ali Šoša je već jurio na konju između stabala, ka zapadu, pa nestade u mrkoj šumi.

Nisam ga upitao šta je s Rahelom, sjetio se žene koju je doveo iz grada i zaposlio u bolnici pored doktora, da nje guje ranjenike i poučava nepismene. Trebalo je da ga upitam šta je s Rahelom, ali ko će u ovome času misliti i na to; podigao je glavu, pokušavajući da pronađe doktora u gustoj ljesi stabla i granja. San ga je napadao, umor gnjavio i satirao. Udariću o stablo i pasti mrtav; tražio je doktora u mrkoj šumi...

— Georg, hoćeš li da ideš Nijemcima?

— Nein — odgovara Georg (a Vilko prevodi). Kaže da sada može biti samo partizan, jer je izdao vojsku kojoj je pripadao. Kad mu Šoša saopštava da ga primaju u odred,

on poskakuje, lupa čizmama o zemlju i grli doktora drmu-
sajući ga.

— Šta je, Georg? Šta tražiš?

— Šnaps — odgovara Georg. — Mnogo šnaps — pokušava da objasni pisaru Vojinu zašto mu je potrebna rakija (za čišćenje šapirografa umjesto glicerina), mada svi znaju da Georg više ne krije da je rakiju zavolio i kao piće. Uvijek traži nove čuturice da bi nadoknadio ono što je pošljemao uz pjesmu, brbljanje i grljenje s drugovima, koji ga posmatraju veselo, smiju mu se i prijateljski ga tapšu dok im govori kako je kao njemački vojnik spasavao glavu u Grčkoj i Francuskoj.

Zaspaću i grnuti glavom o stablo, pokušava Šoša da podigne tijelo, presamićeno u sedlu, ali ga nešto vuče nadolje, zemlji: ruke mu više, glava oklembesena, čelo dodiruje grivu...

— Šta je sa onom dvojicom? — pita Žarka, na položaju. — Šta je s dvojicom razoružanih? Jesu li ovdje?

— Jesu — kaže Žarko.

— Jesu li u zatvoru?

— U kakvom zatvoru? — čudi se Žarko. — Gdje da ih zatvorimo? Podruma nemamo, brave nemamo. Možemo ih popeti na drvo i ekserima ih prikovati za stablo.

— Jesu li vezani?

— Bili su vezani, ali smo ih odriješili — kaže Žarko. — Šta da radimo s njima vezanima? Da ih dvorimo?

— Jeste li im vratili oružje?

— Nismo. A zašto?

— Vratite im oružje i pošaljite ih u četvrt — kaže Šoša. — Večeras imaju priliku da se poprave. Možda će se pokazati u proboju.

— Vraga će se pokazati — mumla Žarko. — Dojadilo je i najboljima, kamoli neće kukavicama. Oni će strugnuti i noćas.

— Samo ti njih pošalji u četvrt — kaže Šoša. — A kad stignu do Bokana, dajte im oružje.

— Ako bude oružja...

— Ako ga ne bude večeras, biće ga noćas, u rovovima — kaže Šoša.

Zaista, šta će biti noćas?
Ječi ranjenik, nekoga doziva.

Šoša pritrčava:

— Polako, drugarice, pažljivije ...

Drhti šuma, u sumraku, strepe stabla.

Strašno sam umoran, strašno umoran, kaže Šoša. Tri noći nisam spavao; drmusa glavom, a onda pada niz sedlo, zemlji. Ruke mu obuhvataju konjsku grivu, a tijelo nestaje u provaliji iz koje nekakvo stvorenje, nalik na strašilo, maše potjernicom:

Josip Mažar, poznat u šumi pod imenom Šoša, bio je prije rata narednik mornarice, a kasnije privatni namještenik rođen 1912. godine, od oca Nikole i majke Marije, pobjegao u šumu u ljeto 1941, prvih dana rata Njemačke s Rusijom. U slučaju uhićenja, predvesti ga zaštitnom redarstvu u Banjoj Luci, uz novčanu nagradu od stotinu tisuća kuna ...

Ali umjesto strašila koje maše potjernicom (hoće li me prepoznati, hoće li me uhvatiti), pojavljuje se visoka i pogrbljena žena:

— Šoša — govori visoka i pogrbljena žena — dobila sam pismo od Ivice, iz zatvora. Pogledaj šta piše: *Molim te, mama, mnogo si prepatila, a danas, kad dolazi naše vrijeme, ne smijemo gubiti živce. Budi kao kamen.* Budi kao kamen, mama, htio bi da kaže i Šoša, tajeći pred majkom vijest koju su donijele ustaške novine: da je Ivica Mažar, njegov brat, student i komunist, osuđen od prijekog suda na smrt i strijeljan. Ali majka ipak saznaje za sinovljevu smrt. „Ja ću zauzeti Ivičino mjesto”, kaže Boško, najstariji Šošin brat, a majka plače, dok se oko nje okupljaju djeca: Šoša, Nada, Drago i Boško, sa kojim se Šoša nekad svađao, nazivajući ga mačekovcem i istjerujući ga iz kuće.

— Ja tražim nemir i buru — prepire se Šoša sa žandarčinom nasred ulice, dok se gomila okuplja.

Ali to nije ulica, to nije žandarčina, to je *Crna kuća*, zatvor banjalučki, godina 1941. i aprilski rat s Njemačkom. Šoša je zatvoren. Lupa u vrata i viče da ga oslobode, prijeći izdajnicima da će odgovarati.

— Hoću na front, da se borim!

Ključar ga pita kome prijeti.

— Svima koji me drže u lancima i ne daju mi da stupim u dobrovoljce i da idem na granicu. I ti, pandure, pošto držiš ključeve, nećeš izbjeći kaznu!

— Ja čuvam svoj hljeb — odgovara pandur.

Ali to nije pandur, to je oficir na brodu. Brod plovi Crnim morem, a Šoša je kadet, iz Pomorske trgovačke akademije koju je tek završio u Bakru. Donio je na brod zabranjene knjige, Gorkoga i Lenjina, koje čita tajno; pored toga uči ruski, engleski, italijanski. Oficir traži da pregleda knjige, Šoša to odbija. Počinje gušanje. Oficir dobija pesnicu u bradu, a Šoša mora da napusti brod, jer ga izbacuju iz službe. Vraća se kući, u sirotinju: otac Nikola, finansijski inspektor, davno je umro; Boško je automehaničar; Drago uči zanat; Ivica studira u Zagrebu. Šoša je bez posla, stidi se majke koja pored tolikih briga mora da izdržava i njega, besposlenog sina. Ulazi u društvo „Pelagić“, recituje borbene pjesme, diriguje horom. Susreće se s drvarskim radnicima. Voli umjetnost, druži se s glumcima, slikarima, muzičarima, sastavlja s drugovima pjesmu o banjalučkim radnicima, vježba hor od osamdeset članova. Uhapšen je, ide u zatvor. Kad ga puste, nema posla, pa se penje na valjak koji nabija cestu.

Frankovci ga zadirkuju:

— Hej, vozaču, izgleda da dobro napreduješ?

— Ostavi valjak, sjedi i uči — kaže mu majka.

Ali to nije majka, to je Branko Slovenac, sa kojim se upoznao u Banjoj Luci prije njemačkog napada na Jugoslaviju, i sa kojim je toliko puta razgovarao o revoluciji, o preobražaju društva i smislu života, o ljudskoj sreći, pa čak i o savještima, jer je zavolio astronomiju.

— Jeste, družo Slovenac, ja sam žestok, netrpeljiv, mrzovoljan i prgav. Bole me bubrezi. Lako planem i ne pazim šta govorim, a poslije se kajem. Ne podnosim kancelariju. Više volim jedan dan na položaju, među borcima, nego stotinu dana u kancelariji. Bliži mi je vod bombaša nego čamovsto. A što se tiče moga odnosa prema Obradu...

— Krivo ti je što je poslije Mladenove pogibije za komandanta odreda postavljen Obrad a ne ti.

— Jeste — kaže Šoša, sjećajući se partijskog sastanka, na kome je čak i drug Strogi, iz Oblasnog komiteta, morao da govori o razmiricama između Šoše i Obrada.

— Hej, vi tamo, mičite se, boga vam! — zavikao je s konja, pošto se prenuo iz drijemeža. Ugledao je kolonu izbjeglica s kolima i stokom, zaglavljenu u tijesnom prolazu šumskog puta, tako da su djevojke i mladići koji nose ranjenike morali da zastanu i sprte nosila, čekajući da se put otvori. Ali put se nije otvarao. Bio je zakrčen kolima, govedima, ovcama i konjima, oko kojih su trčkarali ljudi, žene i djeca, pokušavajući da stvore prolaz. U tjesnacu, između obala puta, gomila se zaglavila i nije mogla da makne, mada je Šoša s konja sve bješnje vikao, pokušavajući i sam da prodre kroz tjesnac, zakrčen vozilima, stokom i ljudima.

— Nekog treba strijeljati — čuo je glas.

— Brže, brže — vikao je, očekujući avione. Ako banu, napraviće kasapnicu od ljudi i kola, pomisli, ali, na sreću, aviona nije bilo, a kolona se najzad iščupala iz tjesnaca i progrljala, vukući za sobom vozila i ljude koji su pristizali iz pozadine, dolinom Mlječanice, od Sastavaka i Gračanice.

— Svi znaju za proboj — mislio je glasno, žureći na čelo, prema frontu, gdje ga sigurno traže i očekuju.

— Druže Šoša, zove te ranjenik.

Osvrnuo se i ugledao Emiru, plavokosu djevojku, s karabinom preko leđa. Ona ga povede nosilima. Dočeka ga lice obraslo u gustu bradu.

— Rajko, jesi li ti to?

— Jesam — reče Rajko, dok je bradato lice pokušavalo da se osmjehne.

— Rekli su mi da si poginuo. Jesi li teško ranjen?

— Onako . . .

— Dobro je prošao — reče Emira.

— Druže Šoša, zašto vučete ranjenike? — pitao je Rajko. — S nama će vam biti teže. Zašto nas ne ostavite, pa ako probijete front . . .

— Probićemo front — prekide ga Šoša.

— Mogli bi i da nas pobijete, da vam ne smetamo...

— Ne govori gluposti — reče Šoša, s nelagodnim osjećanjem da ga ranjenik okrivljuje. Ali nije tako. Ranjenik ga gleda jagnječim očima, koje su jedino zabrinute. — Ne brini se, Rajko, — doviknu Šoša. — Sigurno ćemo se probiti.

— Tamo je sve popaljeno i poklano — reče Rajko. — Najsigurnije nam je bilo ovdje, u šumi.

— Bilo je, ali sad nije — reče Šoša. — Sad moramo tamo — on pokaza prema kućama u jarku, čiji su crveni krovovi, kao zrele jagode, izbijali iz šumarka. Bili su to Bokani, zaselak u Mlječanici, oko koga su se gomilali ranjenici i seljaci s kolima, tovarima, prtljagom i stokom.

Zadrhta šuma u noći; planu zemlja...

U napad pođoše samo dva bataljona, jer ostali nisu mogli da stignu u zakazani čas. U napad pohrli i gomila seljaka, mladića i žena, sa sjekirama ili s puškama koje uzeše s mrtvih boraca i mrtvih protivnika. Pohrli u boj gnjevna i ogorčena gomila...

Od Pogleđeva do Partije i Gornjeg Jelovca, na frontu širokom deset kilometara, grmjelo je, odjekivalo, grovalo. Čuli su se povici. Dozivanje. Činilo se da jauču gomile sabijene u kotao.

— Moramo se probiti — ponavljao je Šoša, očekujući glasnike. Ali glasnici nisu stizali. Samo je grovalo i tutnjalo.

Samo je grmjelo i plamtjelo, ječalo i odjekivalo.

Glasnici nisu stizali, a mrak je razarao oči. Od Bokana, iz mlječaničkog jarka, grljale su gomile koje nije uspijevaao da vidi: čuo je škripu, stenjanje, rikanje. Pokatkad bi zarzao konj ili zablejala ovca: rzaj tužan i blejanje bolno. Čuo je povike i psovku, zapomaganje i jauk, sve sa grmljavinom. Neko dijete zajauka, dozivajući majku.

To nije mogao da izdrži. Pritisnuo je dlanovima sljepoočnice, a onda počeo da se udara po glavi, dok je dijete zapomagalo. Jauče dijete, u mraku, a glasnika nema.

Stoji Šoša sâm u noći, a oko njega odjekuje. Stoji Šoša sâm u mrklini, koja liči na pakao. Stoji Šoša sâm, u mrklini.

Otišle su čete u napad da probijaju obruč, ali glasnika nema. Kao sudbina, legle su čete na front, po rovovima iz

kojih bljuje smrt. Onaj tutanj tamo, i onaj plamen, to su Šošine čete, u napadu, po bregovima, u jurišu, po rovovima.

— Ili ćemo obruč probiti, ili ćemo izginuti — ponavlja Šoša očekujući glasnike, ali glasnici ne dolaze. Ne dolaze glasnici, ali on ih čeka, jer moraju doći. Oni ga možda već i traže, po mračini, da mu radosnu vijest donesu; samo ne mogu da ga pronađu u mrklini.

— Ovamo, ovamo! — viče Šoša i maše revolverom. — Ovamo, ovamo! — odjekuju brda.

Stoji Šoša sâm u mraku, kao u paklu. Doziva ljude iz mračine, a njegov glas odnosi tutnjava.

— Ovamo, ovamo! — viče Šoša očekujući glasnike, ali oni ne dolaze. — Ovamo, ovamo! — tutnji bitka, odjekuju brda.

Dobrljin je zauzet i spaljen: pun građe i dasaka iz pilane, gorio je kao buk tinja nekoliko dana, dok se nije pretvorio u gar i pepeo. Ali tamo, na frontu oko Kozare, neprijatelj je ostao ravnodušan i nijednog vojnika nije odvojio da bi ga poslao u pomoć poraženom garnizonu u Dobrljinu. Oko Kozare je i dalje grovalo i tutnjalo. Bitka nije jenjavala; čak je izgledala žešća i obuhvatnija.

Zbog toga je komandant Prve brigade, Ivica Marušić, poslije osvajanja Dobrljina naredio pokret ka dubičkoj cesti da bi neprijatelja napao s leđa. Tako se Lazar ponovo našao u Jutrogušti, s gomilom od preko četiri stotine zarobljenika.

— Evo još jednog zarobljenika, družo komandire. To je neka djevojka. Uхватili smo je na cesti, u njemačkom autu. Kad smo zapucali, Nijemci su pobjegli, a djevojka je ostala.

— Šta ste uradili sa autom?

— Zapalili smo ga.

Ugledao je grupu partizana pred kojima je išla djevojka vezanih ruku, u crvenoj haljini. Plava marama isticala je ljepotu njenog lica, mladog i preplanulog.

— Smrt fašizmu, ustašico! — viknu komandir.

— Nisam ustašica — reče djevojka.

— A šta si ako nijesi ustašica? Zar ovakvu haljinu nose seljanke sa Kozare? Zar ova marama nije iz grada?

— Jeste — reče djevojka. — Ali ja sam već objasnila zašto sam stigla ovamo, naime da tražim Ivana Horvata.

— Zar i ti tražiš Ivana Horvata? — sjetio se Lazar zarobljenog potpukovnika koji je pobjegao. — Još jedan je tražio Ivana Horvata, pa nas prevari.

— Ivan je moj dječko — reče djevojka. — Mi se odavno poznajemo.

- I potpukovnik je rekao da ga odavno poznaje, pa je klisnuo, ali ti nećeš — reče Lazar. — S kim si bila u autu?
- S Nijemcima — reče neko od pratilaca.
- Jesi li bila s Nijemcima?
- Bila sam — reče djevojka. — Prije toga zarobile su me ustaše i povele na strijeljanje, a onda je naišao jedan Nijemac, pak me povezao u Prijedor.
- Na svadbu i vjenčanje? — naruga se neko.
- Mislila sam da me vodi na saslušanje, ali on se pokazao dobrim čovjekom.
- Zar Nijemac može biti dobar?
- Ovaj je ispao dobar — reče djevojka. — Da njega nije bilo, mene bi ustaše zaklale i ja ne bih našla svojega Ivana.
- Zašto ga tražiš u ovom paklu kad na sve strane padaju glave i cijela Kozara gori u plamenu?
- Nisam znala da je Kozara u plamenu — reče djevojka. — Nisam znala da je ofenziva.
- Ofenziva? — isceri se Lazar. — Ne kaže se ofenziva, nego ofanziva. I po govoru ti se vidi da si ustašica.
- U Zagrebu svi tako govore — reče djevojka. — Odriješite mi ruke ako ste ljudi...
- Zašto da ti drijеšimo ruke?
- Da vam pokažem Ivanovu sliku — reče djevojka. — Imam njegovu sliku. Ako to ne bude on, onda me ubijte. Vi ga poznajete, pa ako ne bude njegova slika...
- Možda si pošla da ga otruješ, pa si zato ponijela sliku — reče Lazar, ali mekšim glasom. — Odriješite joj ruke... Dede, djevojko, pokaži nam sliku... Je li to Ivan?
- To je Ivan — reče djevojka.
- On je, bogara mi — reče Lazar. — Da je sâm, bio bih siguran da si sliku uzela iz policije, ali ovako...
- Slikali smo se pred dvije godine, u Zagrebu — govorila je djevojka. — Bili smo zajedno na studijama, gdje smo se i zaljubili jedno u drugo. Mi se, znate, volimo.
- Da ne lažeš, bogara ti?
- Ne lažem — reče djevojka. — Zar vam niti slika ne kazuje da se nas dvoje odavno poznajemo? Ali gdje je Ivan? Je li s vama?
- On je daleko — reče Lazar. — Kako ti je ime, drugarice?
- Matilda — reče drugarica.

— Jesi li gladna, Matildo?

— Gladna sam — dogovori Matilda — ali ne želim jesti nego bih htjela da me što prije odvedete k Ivanu, želim ga vidjeti i poljubiti.

— Polako s ljubljnjem — reče Lazar. — Ljubljenje je kod nas zabranjeno.

— Nisam ga vidjela godinu dana — reče Matilda. — Želim ga vidjeti čim prije, makar nakon toga poginula.

— To će biti malo teže — reče Lazar. — Moraćeš pričekati, jer je Ivan podobro daleko, s druge strane fronta, u Kozari.

— Neću se vraćati u Zagrebu dok ga ne budem vidjela — reče Matilda. — Moram se sastati sa Ivanom, pa makar poginula.

— Samo nemoj pobjeći, kao *onaj* — reče Lazar posmatrajući Matildu, koja mu je izgledala stvarno ćaknuta, jer je na Kozaru stigla u najvećoj nevolji, stavljaju glavu u torbu.

— Jeste li vi avanturisti? — upita Matilda. — Ja sam ustašama izjavila da vas smatram avanturistima.

— Bi li ti meni rastumačila šta je to — reče Lazar.

— To znači da ste ustali protiv sile jače od vas, izlažući se opasnostima kao luđaci.

— To si, valjda, kazala kako bi se iščupala iz ustaških ruku — reče Lazar. — Ti, curo, sigurno ne misliš tako o partizanima.

— Mislim — reče Matilda mirno. — Zaista ih smatram avanturistima. Jer tko bi drugi ustao protivu tolike njemačke, talijanske i ustaške vojske? To mogu samo luđaci i avanturisti.

— Pazider šta govoriš, djevojko — reče Lazar. — Za takve riječi ovdje ide glava.

— Nećete me valjda ubiti prije nego što vidim Ivana — reče Matilda. — Omogućite mi sastanak sa Ivanom, a poslije me možete i ubiti. Ja sam i njemu kazala da ga smatram avanturistom, ali mu praštam jer ga ljubim.

— Ništa ja ne razumijem — reče Lazar. — Da je bandit, ne bi smjela govoriti otvoreno, ali opet, đavo bi znao... Zovite mi Ljeuposavu.

— Tu sam — javi se Ljeuposava.

— Predajem ti ovu djevojku na čuvanje — reče joj Lazar. — Daćeš joj večeru, a zatim je odvedi na spavanje. Moraš

je čuvati kao oči. Ako pobjegne, nema ti života. Jesi li razumjela, Ljeposava?

— Ne boj se — reče Ljeposava. — Može pobjeći samo preko mene mrtve. Jesi li čula, curo? Sa mnom se ne smiješ šaliti, jer ja ne znam za šalu. Ja se šalim sjekirom.

— Dobro, dobro — reče Matilda.

— Ama, jado, koji te đavo donio ovamo? Znaš li ti šta se zbiva po Kozari? Zar te je Ivan toliko zablesavio?

— Ljubim ga — reče Matilda.

— Hajde, beno jedna — reče Ljeposava. — Ti gineš zbog njega, a on možda miluje drugu.

— Nije Ivan takav — reče Matilda. — Znam ja Ivana.

— A ja znam stotinu Ivana, pa im ne vjerujem — reče Ljeposava, pripremajući večeru. Ša je, đavole? — ugleda ona Lazara. — Šta prisluškuješ?

— Bojim se da naša Matilda ne ostane gladna — reče Lazar.

— Ako je naša, što si rekao da pazim na nju i da je čuvam kao oči? Ako je naša, zašto bi bježala?

— Zato što je žensko — reče Lazar. — Zato što žensku ne smijemo vjerovati...

— Što je to? Što grmi? — upita Matilda.

— Front oko Kozare — reče Lazar. — To su topovi i mine.

— Jadni Ivan — uzdahnu Matilda. — Što će biti sa njim?

— Probiće se ovamo, s drugovima.

— Hoćemo li dugo čekati?

— Ne znam — reče Lazar. — Čekaćemo.

— Druže komandire, zovu te u Štab brigade.

Noć je muklo ječala. Noć je tutnjala. Noć je čak i plamtjela, jer su topovi, izbacujući granate, grurali uz plamsaj sličan munji, obasjavajući brda i šume.

Gruvalo je i plamtjelo, kao i toliko puta ranije, ali Lazar je slutio da se noćas dešava nešto posebno, nešto sudbunosno. Predosjećao je da se dešava nešto izuzetno, a u jednom trenu, kao u ogledalu, učini mu se da vidi ostatke odreda, pred rovovima, u silnom jurišu, kako gaze preko leševa i pokušavaju da se izvuku iz obruča.

Zato se i nije iznenadio kad je u svanuće ugledao prve prilike pogurenih boraca. Vidjelo se da su smlavljeni u noćnim borbama i da jedva koračaju.

— Iz koje ste jedinice? — upita Lazar presamićenog i neveselog momka, koji je na ramenu nosio puškomitraljez.

— Iz Udarnog — reče momak.

— Koliko vas se probilo?

— Ne znam.

— Je li Ranko Šipka izišao?

— Pitaj boga...

— Šta je s Petrom Mećavom?

— Ne znam. Imaš li vode?

— Dajte mu vode — reče Lazar i okrenu se drugima što su gaveljali uza stranu. Išli su pojedinačno ili u grupicama, po petorica-šestorica, a činilo se da će popadati. Vukli su se uz jarkove i plećine, puteljcima, udoljicama, šumarcima i kroz žito, sitni i rasuti.

— Odakle ste — upita Lazar.

— Iz Žarkovog bataljona.

— Iz koje čete?

— Iz Kuljanske.

— Koliko vas je prošlo?

— To ne zna niko.

— Jeste li čuli za Prvu četvu?

— Jesmo. Ide i ona. Samo je bezmalo sva izginula.

— Šta kažeš Od koga si to čuo?

— Nijesam čuo. Vidio sam. Izginula je na Cvijića Gaju. Tu smo zajedno napadali. Evo nekih iz Prve čete. Mislim da je onaj tamo iz Prve.

— Jovanel — viknu Lazar. — Jovane, jesi li živ?

— Živ sam — reče Jovan — a bilo bi bolje da sam poginuo.

— Je li još neko od naših izišao?

— Ne znam — reče Jovan. — Cijelu noć smo napadali. Jedne rovove zauzmemo, pa na druge navalimo. Onda i ove rovove zauzmemo, pa na treće navalimo. A otuda, od neprijateljske strane, isto tako oni napadaju da povrate izgubljene rovove. Vidio sam kad pade Božo Oljača, pa Milisav Šurlan, pa Stevan Čugalj...

— Jeste li ih iznijeli?

— Ko da ih nosi, pobogu? Jedva smo i svoje glave iznijeli.

— Šta je bilo sa Hamdijom?
— Ne znam. Pitaj ove. Oni će možda znati.
— Idi, Jovane, u sijeno. Pojedi nešto i odspavaj.
— Žedan sam. Usta mi izgorješe.
— Hej, družo, iz koje si jedinice? — upita Lazar vojnika sa kožnom kapom, nabijenom na čelo.

— Iz čete Rade Kondića — reče vojnik.
— Koliko vas je izišlo?
— Ko će to znati?
— Je li Rade Kondić s vama?
— Mislim da nije, jerbo ga je ranilo.
— Evo našeg vodnika! — viknu mali. — Evo vodnika Pere.

— Hej, Pero! — viknu Lazar. — Hodi ovamo. Kako si izbasao?

— Izveo sam nekoliko vojnika — reče Pero. — To je sve što je od voda ostalo. Izgibe naša vojska.

— Znaš li šta je s Hamdijom?

— Ili je ranjen, ili je poginuo — reče Pero. — Kad smo treće rovove napadali, metak ga je pogodio i oborio. Nijesmo ga mogli nositi, niti znamo je li živ ostao.

— Je li izišao Ivan, komesar?

— Nije — reče Pero. — I on je ranjen ili je poginuo.

— Jesi li siguran, Pero?

— Vidio sam kad je pao — reče Pero. — Bacio je bombu i potrčao na rov, a onda ga je pogodilo. Ostao je. Nijesmo mu mogli prići, niti ga ponijeti... Dajte mi vode...

— Hajde, Pero, tamo — pokaza Lazar na staju. — Tamo ćete jesti i odspavati, a poslije ćemo vidjeti kuda ćemo.

Onda je uz plećine, od ceste, navalila gomila sa kolima, konjima i volovima. Ponegdje su, umjesto zaprege, ljudi vukli kola s prtljagom i dječicom. Jedni su išli seoskim putem, a drugi, pošto ih je bilo mnogo, nisu mogli da stanu u tjesnac, već su prodirali zaobilazno, u rojevima, preko njiva, gazeći ljetinu i provaljujući ograde kako bi protjerali kola. Ništa nije moglo da ih zaustavi. Satirali su sve pred sobom: i ograde, i bašče, i žito.

U toj gužvi od ljudi, kola i stoke, Lazar ugleda suhu i sitnu priliku u crnini. Idući za kolima, vukla je rumeno tele.

— Lazare, brate! — povika ona. — Ima li gdje moga maloga?

— Ima, Stano — reče Lazar. — Evo ga.

— Mislila sam da je poginuo, jadna ti sam.

— Nije poginuo — reče Lazar. — A šta je ovo?

— Moja snaja, porodila se ...

— Zar u kolima?

— A šta će, moj Lazo, kad je nevolja. Cijelu noć je jaukala dok smo prelazili preko fronta. Jauče ona u kolima, konji skaču kad top ljuljne, a ja gonim ovce i vučem tele. Vučem ja tele za uzicu, a ovce suljnuše, a ja za ovcama, pa ispustim tele, te se moja Rumenkica izgubi u mraku. Izbili mi pred cestu, a ja pogledam: nema mog teleta. Bogme ću se vratiti da tražim tele makar poginula; potrčim ti ja natrag, a snaja ode, u kolima. Dušmani me opazili i zapucali ali sam ja pronašla svoju Rumenku, zgrabila je za uzicu i povelala, dok je oko mene vrcala zemlja, letjelo kamenje i skakalo busenje, jerbo su me dušmani opazili.

— Zar da pogineš zbog teleta, ludačo jadna? — priđe joj mali. — Zar bi mogla dati glavu za tele?

— Lako je tebi — zgrabi Stana sina. — Tebe hrani vojska, a meni bogme bez Rumenke nema života.

Ali kao da je tek sada opazila da se pred njom nalazi mali, njen najmiliji, šćepala ga je u zagrljaj i počela da ga ljubi, ne krijući suze. Činilo se da ga od smrti otima. Mali se šepRTLjio i durio, izbjegavajući majčin zagrljaj, jer ga je bilo stid: odgurkivao je Stanu, kao da ga ona ne miluje, već ga žari koprivom.

— Šta si rodila, snajice?

— Sina — reče snajica.

— Neka je živ i zdrav — reče mali. — Kakvo ćeš mu ime nadjenuti?

— Ne znam — reče snajica.

— Neka bude Petar — reče mali. — Daj mu djedovo ime.

— Petar ili Milan — reče snajica.

— Najteže nam je bilo kad se snaja porodila — govorila je Stana. — Naokolo grmi, ljudi ginu, u našim kolima kmeči tek rođeno dijete, a mi mu nemamo čime pupak pre-

sjeći. Jedvice sam pronašla srp i presjekla pupčić, a kako sam to uradila, bog sveti zna ...

— Pričaj majci kako si zarobio oficira na Dobrljinu — reče Lazar.

— Zarobili smo ih trideset i pet — poče mali — među njima i jednog poručnika. Pita on ko je starješina, a kad mu rekoše da sam ja starješina (zamjenjivao sam vodnika Mijića), on ne vjeruje. Da bih mu pokazao da sam starješina, ja mu uzmem naliv-pero. „Vodite me starješini”, kaže oficir, a ja mu uzmem i bluzu. „Vodite me u diviziju”, već on. „Ja sam ti i divizija”, odgovorim ja, pa naredim da mu skinu i čakšire, pa i gaće. Ostade oficir go golcat, i tek onda povjerova da sam ja starješina i da bi mu mogla odletiti glava ukoliko me bude potcjenjivao.

— Vidiš li, Stano, kakvog imaš sina? — upita Lazar smijući se.

— Budala — mirno zaključí Stana.

— Znaš li šta je s mojima? — upita Lazar.

— Pošli su za nama, a dokle su stigli i kuda su okrenuli, to ti ne umijem kazati. Vidjela sam Darinku i djecu, a opazila sam i Novakovu šubaru, ali ih je nestalo.

— Da nijesu izniguli?

— Moli se bogu, Lazare — reče Stana. — Nijesu valjda.

— Tetak, eno Đurđa! — viknu mali.

Lazar suljnu niz plećinu.

— Ovamo, Đurđu, ovamo ...

— Izgibosmo! — povika Đurađ.

— Šta je sa ostalima?

— Ne znam — reče Đurađ. — Pošli smo zajedno, a onda banuše avioni, a narod se razbježa.

— Jesu li bacali bombe?

— Bacali su — reče Đurađ. — Bježe ljudi, riču goveda, a žene jauču i djeca vrište. Na Kosovu je, kanda, lakše bilo...

— Zašto se nijesi vratio da ih tražiš?

— Ko će znati da ćemo se rastaviti — uzdahnu Đurađ.

— U gužvi i gunguli nije čovjek znao ni kako mu je ime. Ja sam išao samo naprijed, bome nijesam išao već bježao. Bježao sam do fronta, a kad je zapucalo, krenuo sam prema rovovima. Grmilo je, braćo moja, kao u paklu. Kad rukne granata, ono šikne plamen i obasja sve naokolo; a svuda mrtvací, jedan do drugoga.

— Šta da radimo sada? Gdje da ih tražimo?

— Nigdje — reče Đurađ. — Ako izbasaju, dobro je, a ako ih ne bude: ili su se vratili u Kozaru, ili su izginuli. Druge nema. To ti je tako...

— Zar su se neki vratili u Kozaru?

— Jesu — reče Đurađ.

— Treba ostati ovdje i sačekivati ljude iz obruča — čuo je glas iza leđa.

Bio je to Žarko, rudar, komandant bataljona, s mašinom, turoban i smlavljen, blatnjav do koljena, s čakširama za koje su se, kao rojevi pčela, prilijepili čiči.

— Druže komandante, u četi imam pedeset i dva borca.

— Ide za nama još ljudi — reče komandant. — Prihvatajte ih i upućujte prema Marinama.

— Šta je s ranjenicima?

— Ne znam — reče Žarko.

— Je li Šoša izišao?

— Nije — reče Žarko. — Od štaba odreda izišao je samo Obrad sa nešto osoblja. Izišao je i drug Slovenac. Zar ga nisi vidio?

— Nijesam ga vidio — Lazar se sjeti sekretara Okružnog komiteta, koji je u ove krajeve stigao iz Istre pobjegavši od Italijana, kao što je, poslije sloma Jugoslavije, pobjegao iz njemačkog zarobljeništva i došao u Banju Luku da priprema ustanak. „Šta je to, Lazare, diktatura proletarijata?“ kao da je opet odnekud zapitao Slovenac, gledajući u komandira koji se uzmuvaio i rekao da bi radije volio da sâm napada Dubicu, nego da odgovara na takva pitanja.

— Je li prošao Čoče komesar? — upita Žarko.

— Ne znam — reče Lazar. — Nijesam ga vidio.

— A šta je bilo s vama, *onoga dana*? — upita Žarko, kao da dosad nije shvatio da razgovara s Lazarom. — Zašto se niste vratili na Pogleđevo?

— Nijesmo mogli, druže komandante, jer su nam tenkovi presjekli odstupnicu.

— O tome ćemo još razgovarati — reče Žarko muklo.

— Zaustavićemo se u Marinama i tamo će biti štab.

— Tamo je i štab Prve brigade — reče Lazar.

— Zar je Prva ovdje?

— Jeste — reče Lazar. — Zauzeli smo Dobrljin u namjeri da vama, u obruču, pomognemo.

— Mnogo ste nam pomogli — reče Žarko. — Nismo ni sami sebi stigli da pomognemo.

On se udalji teškim korakom, a Lazar osta na puteljku začuđen, neraspoložen i zabrinut. Zašto ga prekorijeva i zbog čega mu prijeti? Zar nije učinio sve što je mogao? Zar se tokom tronedjeljnih okršaja neprestano nije izlagao opasnostima?

Uzdahnuo je, pritegao opasač i namjestio revolver, a onda je dogledom počeo da šara po predjelima oko dubičke ceste: otuda su, u čoporima, miljeli ljudi, pokušavajući da se dočepaju zapadnih padina šume i briježja ...

Jeste li čuli za đakona Avakuma?

Odavde je on, sa Kozare. U Manastiru Moštanici, kod duhovnika Đenadija Suvaka, učio je knjige. Rođen je godine 1794, a bijaše sam u majke. Kao momak nevidene ljepote, čuvši za ustanak u Srbiji, u svojoj dvadesetoj godini krenuo je tamo da pomogne braći. Iđашe s majkom i Đenadijem Suvakom, koji povede i sina Stojana.

Stigoše oni u Srbiju, u Trnavu, podno planine Bjelice, u manastir Blagoveštanje, kod igumana Pajsija Ristovića. Kad buknu Hadži-Prodanova buna, godine 1814, na Trnavu navališe Turci, zarobiše igumana Pajsija, a s njim đakona Avakuma i majku njegovu, i popa Đenadija sa sinom Stojanom, pa ih vezane otpratiše ka Beogradu.

Igumana Pajsija odmah nabiše na kolac pored rođenog brata, da ih pred Kalemegdanom obojicu gleda majka: izdicali su na niskom kolju, dodirujući zemlju nogama i dražeći izgladnjele pse, koji su ih njušili, lizali i zahvatali.

Turci rekoše popu Đenadiju da će mu oprostiti život ako vjeru promijeni, a ostaviće mu i sina Stojana. Videći da mu nema spasa, poturči se pop Đenadije i dobi ime Mula Salija (jadna mu majka). Za njim se poturči i sin mu Stojan, ko ga prozvaše Redžepom (jadna mu majka).

Ali đakon Avakum odbi tursku ponudu i ne htjede vjeru da promijeni. Turci mu narediše da ponese kolac na koji će živ biti nabijen. On ponese kolac i, dok je hodio ka gubilištu, poče da pjeva, prkoseći Turcima.

Videći da će joj jedinac u mukama izdahnuti, Avakumova majka zajauka, moleći sina da vjeru promijeni kako bi život spasao.

A sin joj odgovori pjesmom:

*Majko moja, na mlijeku ti hvala,
Al' ne hvala na nauci takvoj...
Brzo ćeš se obradovati sinu,
dok pred božje iziđemo lice...
Smrt izbavlja od svakijeh bjeda,
blago tome ko ranije umre,
omanje je muke i grijeha...*

*Nosi đakon Avakum kolac na koji će biti nabijen, pri-
miče se mjestu svoje pogibije, gleda Turke i govori im:*

*Nema vjere bolje od hrišćanske!
Srb je Hristov, raduje se smrti.
Strašni božji sud i Turke čeka,
pa vi čin'te što je vama drago...
A skoro će Turci dolijati,
bog je svjedok i njegova pravda...*

*Iznenaden ovakvim držanjem sužnja na smrt osuđenog,
zapovjednik turske vojske naredi dželatima da đakona Ava-
kuma ne nabiju na kolac živog, već da mu prije toga nožem
srce probodu, kako se na kocu ne bi mučio: ovakav junak,
reče, ne treba da se muči, jer je lijepu smrt zaslužio.*

(Iz starih zapisa)

Najzad mu se učinilo da se gonitelji vraćaju. Izgledalo je da su odustali od potjere. Duboko u šumi, iza leđa, odjeknuo bi doziv ili povik. Pucnjava se utišala. Polako su nestajali i glasovi, a šuma je izgledala sve mračnija. Spopao ga je strah: od samoće, od šume. Našao se sam u šumetini. Bio je sam u planini kojom ranije nije kročio.

Nije znao gdje se nalazi. Išao je nasumice.

Morao je da ide na zapad, vojsci kojoj pripada. Ali gdje je zapad? Po čemu bi mogao da odgonetne gdje je zapad? Oko njega se gomilaju debla, ulijepljena smolom i mahovinom: prastara stabla vitkih jela i mrkozelenih borova. Nekad je, kao student, snivao o ovakvoj šumi, mjestu za odmor i snatrenje, ali nikad nije pretpostavljao da će se u planini naći sam, bez saputnika.

Ima li ovdje vukova? Ako naiđu, gotov sam jer sam goloruk. Doista, da li bih se mogao odbraniti? Čime bih se mogao braniti? Zar golim rukama?

Pročitao je, ranije, da je neki čovjek zalutavši u planini naišao na vuka i, nemajući čime da se bori, dok se razjarena zvijer okomila na njega, stegao je pesnicu i zabo je u vučje ždrijelo, pa je vuka zadavio.

Tako ću i ja, mislio je, koračajući sporije, da bi čuvao snagu. Dobro je što imam kruha; opipao je tkaninu pod kojom se, u džepu, nazirao komad. Moram čuvati i kruh, jer doista ne znam kad ću se izvući iz šume. I da li ću se uopće izvući.

Učinilo mu se da čuje govor. Obradovao se (nije sam), ali se i preplašio. To su oni, to je možda potjera. Ako ga uhvate, gotov je, biće raščerečen, jer je u uniformi. Da baci bluzu? Morao bi baciti i pantalone, možda i cipele. Kapu je izgubio; gladio je kosu, osluškujući glasove iz daljine.

Ovo je svakako Mlječanica. Sjeti se geografske karte na kojoj je mlječanički jarak bio zacrtan kao pravac nadiranja. Mora se držati jarka, koji će mu poslužiti umjesto vodiča, ali ne smije da se spušta nisko da ne bi upao u zbjeg. Bilo bi najbolje da se presvuče u seljačko odijelo; osvrtao se, kao da očekuje saputnika. *Seljačko odijelo*, koračao je, dok ga je satirao umor i napadao san...

Jozo, sine, zašto se svađaš sa Ivanom? čuje glas iz daljine. (Glas njegove majke). Uvijek se svađaš sa Ivanom, prekori jeva ga majka, a on ponavlja da ga ona ne voli, da više voli Ivana. Ja sam uvijek kriv, govori Jozo, dok mu se majka približava i pokušava da ga pomiluje, sjetno nasmiješena. Sve ti je uzalud, kaže on dok ga majka ljubi po kosi i obrazima. *Ti više voliš Ivana*. Budalo moja, dokle ćeš si umišljati takove bedastoće, šapuće ona, ali je Jozo ne sluša, jer je uvrijeđen i nesrećan i najradije bi otišao od kuće daleko, odakle se nikad ne bi vratio. Ali ne ide, nema kuda da ode: svijet je malen, vidici tijesni, nema druga, nema prijatelja. Mora da ostane pored Ivana, uz majku i oca, koji sve češće pokazuju da ga ne vole. *Zbilja, zašto oni mene ne vole?* Možda me ne vole zbog toga što je moje lice pjegavo, a njegovo čisto i bijelo? Ili me ne vole zbog dugih i neskladnih ruku, koje mi uvijek smetaju ili smiješno i nezgrapno vise niz tijelo? Ali što sam ja kriv? Zar sam ja birao boju svojeg lica i izgled svojih ruku?

Jozo, sine, zašto si zakasnio u školu? čuje opet isti glas iz daljine. *Zašto se ne ugledaš na Ivana?* On nikad nije zakasnio u školu, a ti kasniš svakoga tjedna. Kad ćeš biti kao Ivan, trapavko i lijenštino? Jozo ćuti, pokunjen, a najradije bi odgovorio psovkom i poslao ih do vraga. Ali ni to ne bi pomoglo: opet bi ostao trapavko i lijenština, opet bi bio ispod Ivana, opet bi služio za podsmijeh, prijekor i grdnju, mada mora priznati da je otac, u mnogim prilikama, pokušavao da ga razuvjeri: oni ga vole kao i Ivana, oni ne prave razlike među djecom, on je njihov mili sin i treba da izbije iz glave neosnovana i glupa uobraženja. Doista, otac je pokušavao da ga opravda pred majkom, koja ga je često darivala šamarom i batinama, dok je on morao da kušuje *jer mama ima slabe živce*. A možda je to, stvarno, samo opsjena, samo utvara, jer je i Jozo, pored Ivana, uvijek imao sve što i on: novo odijelo, nove cipele, nove knjige, poklon za kraj

školske godine, džeparac za blagdane. Ponekad je zaista izgledalo da je riječ o blizancima, i on je počinjao da zaboravlja sitne nepravde i male uvrede iz djetinjstva, pa mu se činilo da nepravdi i uvredi nije ni bilo, da roditelji nisu griješili prema njemu, već je on pretjerivao, bezrazložno ih optužujući da više vole svog drugog sina. I zbog toga je želio da ih vidi, da bude što češće s njima, da iskoristi svaki časak slobodnog vremena u ćaskanju s njima, pored kuhinjskog stola: u pijuckanju, čašćavanju, igranju karata, slušanju muzike i drugim prednostima lijepo uređenog porodičnog života...

Čestitam, sine (govori otac), odlično si položio. Nasmijan i srećan, otac prilazi Jozi i ljubi ga, tutkajući mu u džep novčanicu, kao nagradu. Idi i provedi se jer si zaslužio, tapše ga otac po ramenu, kao čovjek sebi ravnog. Izostaje još poređenje sa Ivanom ali Jozo bi, u času radosti i slavlja, otprio i to, jer biti ravan Ivanu nije sada uvreda već čast, pošto se Ivan ubraja u red najboljih studenata u Zagrebu...

Jozo, sine, šta je s našim Ivanom? čuje opet glas, iz daljine. Zar ni tebi nije kazao kuda je otišao? pita majka i briše suze, a Jozo stoji pred njom, kao spomenik, uspravljen i gord, jer je ostao u kući, pored oca i majke, a Ivan je otišao. Njihov ljubimac ih je ostavio i otišao, a on, Jozo, ostao je s njima u domu da im bude potpora, utjeha i zaštita. Njega nije povukao vihor suludih i samoubilačkih ideja, napabirčenih po knjigama koje je ovlaš pročitao. Njega je povukla krv a ne parola. Njega je u domu zadržala ljubav prema roditeljima. Baš to: ljubav prema ocu i majci, kojoj je sve oprostio. On je sin, on je pravi sin, a ne *onaj tamo*. On će ostati pored roditelja u najtežim časovima, kad padaju ljudske glave. Bjekstvo od kuće nije hrabrost već kukavičluk, koji se prikriva parolama o borbi protiv tuđina. U stvari, heroji spasavaju голу kožu. Daleko je opasnije ostati u gradu, pored fašističkih bajoneta, nego pobjeći u šumu, u belu zavjetrinu.

Reći ćemo i to: Jozu Horvata nikad nisu privlačile teorije o društvenim preobražajima. Ljudsko društvo, mislio je, tako je složeno i zamršeno da će ga moći unaprijediti samo vijekovi postupnog razvoja, a ne kojekakve ujdurme, makar ih nazivali i revolucijama. Ljudsko društvo, kao i bilje, može se razvijati samo spontano, bez velikih potresa, a najbo-

lje će ga unaprijediti nauka, saznanje, svijest, kultura i civilizacija, bez koje nema napretka. Pa zašto onda uzimati oružje i izlagati opasnostima ljudske živote? Zašto ginuti na bunkerima, makar oni bili i njemački? U historiji je bilo i prošlo toliko okupacija, a narodi su ipak ostali i nisu vječito čamili u ropstvu. Neprijatelj je nepovratno odlazio samo kad je bio poražen sopstvenim slabostima. Sopstvene slabosti upropastile su tolike zavojevače, pa će uništiti i Nijemce. Tako je mislio i vjerovao, osuđujući Ivanov odlazak u šumu kao samoubistvo.

— Jozo, sine, jesi li čuo da je Ivan u šumi? Otišao je, a ostavio roditelje. Je li to lijepo?

— Nije moje suditi o tome.

— Jozo, sine, ako ustaše saznaju da je Ivan u šumi, glave će nam poskidati. Ubijaju i nedužne. Tolike su Hrvate već postrijeljali. Ne prezaju strijeljati čak niti Hrvate.

— Ja mu nisam rekao neka ide u šumu. Sam je otišao.

— Bezdušnik, niti majku nije obavijestio.

— Ne plači, majko, i ćuti. Nikome ne smiješ govoriti da je Ivan u šumi. To moramo kriti.

— To moramo kriti — kaže i otac, kao da sluti nesreću a ne može da je otkloni. — To moramo kriti.

Jozo prilazi majci, uzima je za ruku i pomaže joj da stigne do postelje; ona mora da leži, jer je teško oboljela. Ona ide i plače, a Jozo uzaludno pokušava da je utješi, papagajski je uvjeravajući da nije sama, da su pored nje muž i on, njen sin Jozo, vjerni i pravi sin, koji će prkositi opasnostima i ostati pored nje, u roditeljskom domu, makar i glavu izgubio.

— Ja sam bolji od Ivana, ja sam uvijek bio bolji od Ivana, ali vi to niste htjeli priznati.

— Mili moj, sine moj ...

— Stanuje li ovdje Horvat?

— Da — kaže otac.

— Jeste li vi Horvat?

— Jesam — kaže otac. — A zašto pitate?

— Pođite s nama ...

— Izvinite — oklijeva otac — s kime imam čast?

— Dolazimo iz redarstvenoga ureda da vas uhitimo i privedemo u redarstvo — kažu došljaci i, bez okolišavanja,

zapovijedaju starom Horvatu da prekrsti ruke, pa ga vežu i gone.

Jozo stoji i gleda, skamenjen. Ne zna zašto oca gone, a ne smije da pita. Kad otjeraše vezanog oca, majka zajauka:

— Zašto su ga otjerali? On je častan i pošten hrvatski muž...

Poslije nekoliko dana, žena i sin saznadoše da je stari Horvat uhapšen zbog Ivana, koji se odmetnuo. Uzalud pokušavaju da ga izvade iz zatvora. Traže poznanike među ustašama, pokušavaju da saznaju ko je šef policije. Ništa ne pomaže.

— Jozo, sine, znaš li da je tata otjeran u Jasenovac?

— Nije moguće da je tamo.

— Rekli su mi da je tamo — plače majka.

— Ali tamo tjeraju samo Židove i komuniste.

— Otjerali su i njega. Možda ga nikad više nećemo vidjeti. Gotov je, živ neće izaći.

— Ja ću ga spasiti — kaže Jozo, kao junak od koga zavisi ishod bitke. — Ja ću ga spasiti, makar poginuo. Budi spokojna i strpi se, a ja ti dajem riječ da ću oca izbaviti.

— Sine moj, jedini — plače majka i Jozu miluje po kosi, kao što ga je i nekad milovala poredeći ga sa Ivanom. — Oprosti, sine, što sam bila nepravедna...

— Umiri se, majko, nemoj plakati — govori Jozo, uvjeren da je najzad u njenom srcu osvojio mjesto koje mu pripada, divno mjesto koje je oduvijek njegovo bilo, ali ga je Ivan ugrabio. Sad je tu, na tom mjestu, u majčinom srcu, za sva vremena. A još kad oca iščupa iz logora...

Jozo Horvat stupa u dobrovoljce. Oblači uniformu. Mlad je, vojsku nije služio. Ide na kurs, u Štokerau. Ističe se u svemu i postaje jedan od najboljih vojnika. Postaje časnik. Srećan je, jer je to i želio: sa oficirskim činom na bluzi biće mu lakše da iščupa oca iz Jasenovca.

Jozo Horvat vraća se iz Štokeraua. Prolazeći kroz Zagreb, saznaje da mu je majka umrla i da je sahranjena na Mirogoju. Odlazi na groblje, pronalazi svježu humku, okiti je cvijećem i dugo plače, savijen nad majčinim grobom. Onda odlazi s vojskom.

Jozo Horvat je poručnik, pošto se istakao u borbama na Baniji, u Šumarici i na Petrovoj gori. Njegova satnija porazila je veliku skupinu partizana. Jozo je odlikovan. Za po-

kazanu hrabrost u okršajima i za umješnost u komandovanju unaprijeđen je u viši čin i postavljen u Stožer pukovnije, pored Rudolfa da mu pomaže u zapovijedanju. Ide na Kožaru, uvjeren da će stići i do Jasenovca, u kome čami otac.

— Bjež' te, ljudi, evo avijona! — probudio ga je glas iz šume. Učinilo mu se da to viču gonitelji, pa je skočio i potrčao. Stao je tek poslije tutnja po nebu, iznad glave. Bili su to avioni: letjeli su jarkom iznad Mlječanice. On ih se nije bojao. Činilo mu se da je daleko od Mlječanice i da avioni neće gađati ove plećine, jer znaju da se narod skuplja oko rijeke, uz vodu, pored staza i puteljaka.

Idem li uz Mlječanicu ili niz Mlječanicu? Ako idem uz vodu, nikad se neću izvući. Moram nekako doznati kuda idem, jer ne mogu lutati beskrajno. Idem dolje, prema rijeci, pa šta mi bog dadne, odlučio je, pošto se tutnjava utišala.

Neko ide: čuo je krckanje, a činilo mu se da čuje i korake. Neko ide: sad je čuo i glas. Bio je to piskav, otegnut i tužan glasić. Učinilo mu se da je pred njim dijete koje kenjka ili pjevuši dok bere gljive ili jagode...

Ako bude dijete, ono će mi pokazati put. Dovoljno je neka mi pokaže kuda teče Mlječanica; osluškivao je korake i pjevušenje. To je dijete, tako pjeva dijete; istezao je vrat i zvjerao.

Otegnut i promukao glasić nije ličio na pjesmu, nego na tužaljku i jadikovku: bio je slomljen, žalostan, ucvijeljen i jednoličan, kao da dolazi od bića koje razmišlja o svemu drugom samo ne o radosti i veselju.

Legao je uz drvo i pritajio se. Čekao je i osluškivao glasić, čiji je zvuk lebdio u vazduhu čas jači čas slabiji. Ipak mu se činilo da se glasić približava. Ali čak i ako se bude udaljavao, on će skočiti i potrčati da ga stigne kako bi saznao kuda teče Mlječanica.

Ali to nije dijete, to je žena; ležao je pored stabla zalivenog smolom. To je žena; gledao je utvaru pred sobom. Bila je to visoka i tanka prilika, s raspletenom kosom koja se prosipala po licu, padala niz grudi i dodirivala ruke: od te kose, ženino lice bilo je crno kao pregorjela tepsija.

— Moj Mlađane, jabuko zelena! — ponavljala je žena glasom od koga je čovjeka spopadala jeza. Nije to bila pjesma. Bio je to pogreb bez mrtvaca. Žena se kretala sporo i tupo. Koraknula bi i zastala, zureći u šumetinu kao da stoji

pred zidom. Onda bi koraknula, isto tako tupo i beznađežno. Vidjelo se da ne žuri, da ništa ne traži, nikoga ne očekuje. Tumarala je pošumi bez cilja, usamljena i ojađena, tugujući za Mlađanom, jabukom zelenom...

— Hej, ženo! — viknuo je zaklonjen stablom.

Žena je zinula kao da čeka udarac.

— Ne boj se, ja sam — koraknu Jozo.

Ali ga žena nije sačekala. Ugledavši uniformu, suljnula je niza stranu, lomeći granje. Čulo se krckanje suvih grančica dok se žena gubila.

On je htio da potrči za njom, da je stigne i da joj kaže da nije zao, nije zločinac, da je čovjek kao i ona, nesrećan koliko i ona, a možda i više, jer mu je umrla majka, jer ima oca u logoru, a u ovoj istoj šumi ima rođenog brata. Onda se sjetio da nosi uniformu od žuto-zelene tkanine, uniformu koju ovaj narod i te kako dobro poznaje. Pokidao je dugmad sa bluze, ali je uniforma ostala.

Ako me uhvate u uniformi, odraće mi kožu, očekivao je jauke, viku i zapomaganje one žene, ali se ona nije oglasila. Nije se čulo ni krckanje granja. Otišla me je tužiti; zvjerao je između stabala, zavirivao u žbunje i pomišljao da bi bilo najpametnije da kretanje nastavi tek kad padne mrak.

Ali ništa se nije čulo. Niko nije naišao.

Nabasao sam na zbjeg, pomislio je. Ovdje je zbjeg, pokušavao je da otkrije kakav dokaz, ali dokaza nije bilo: ni glasa, ni dima, ni koliba. Samo šuma, gusta i crna, samo jele i borovina, krošnje, paprat i smola: miris smole prijesno se širio, a paprat je dražila nozdrve. Moram ići za ženom, potrčao je, uvjeren da se nikad neće izvući iz šumetine. Srce je skakalo, pod cokulama je pucalo granje, ali on nije mogao da stigne onu ženu. Nestala je u šumetini. Stao je i oslušnuo: ni pokreta, ni glasa, ni pjesme, ni jadicovke; samo iznad ušiju, u povjetarcu, škripuću suve grančice...

Što ću, majko moja? Zar završiti ovdje, u ovoj pustinji? Što sam bogu skrivio? Što sam zgriješio?

Sjetio se prvog pričešća, crkve i starog župnika. Vjerovao je da tada, iz ruku župnikovih, prima krv i tijelo Hristovo, a docnije, u svakoj prilici, pred župnikom i starijim osobama, naročito pred roditeljima, želio je da se pokaže kao iskren vjernik, dobar hrišćanin i odan katolik. Bog će mi po-

moći, ponavljao je i krstio se, dok je pod svodovima veličanstvene katedrale slušao zvuke teške crkvene muzike, koja čovjeka salijeće, pritiskuje, lomi i okiva, govoreći mu da je trošna i prolazna čestica u beskraju, jer je svemoćan samo Svevišnji, a vječito jedino nebo. Jesam li ipak skrivio bogu i nebesima? pitao se dok je gaveljao niz plećinu, uvjeren da onu ženu neće stići, jer žene možda nije ni bilo. Jer je uvijek tako: one koji su nam neophodni, najčešće ne stižemo, a oni bez kojih ne možemo, često su daleko, suviše daleko.

Pada suton, mrak se primiće, dolazi noć . . .

Gdje ću spavati?

Tražio je utočište. Pod omorikom, koja je širila opušteno granje, bilo je suvo i čisto. Zavukao se pod omoriku. Ako kiša pljusne, ovdje će mi biti kao pod krovom (bar za neko vrijeme, dok omorika ne prokisne). Primirio se, ali nije mogao zaspati, jer mu se činilo da ga iz tmine neko vreba, da mu se neko privlači, sa sjekirom kojom će ga iskasapiti . . .

— Ko je ovdje zapovjednik? — pita strogo.

— Maks Luburić, poručniče. On je glavni.

— On je zapovjednik za cijelu Hrvatsku, a ja pitam ko je zapovjednik u Jasenovcu. Ko je ovdje glavni?

— U Jasenovcu je glavni Ljubo Miloš.

— Kako on smije držati u logoru moga oca? Zna li on tko sam ja?

— Ovdje ih ima mnogo, poručniče. Ima ih na hiljade, a mi ne znamo zašto su strpali vašega oca. Pitajte Matkovića, možda će on znati zašto su doveli i vašega oca.

— Matkoviću, gdje je moj otac? Ako mi ne pustite oca, imat ćete posla sa mnom. Jeste li razumjeli, Matkoviću?

Ali priviđenje se raspline, sagovornici nestanu, a šum vjetra, u krošnji iznad glave, vrati ga u stvarnost: on nije u Jasenovcu, niti razgovara s Matkovićem. On je u šumi, pod omorikom. Sklopio je oči i zaspa . . .

— Drži ga! — viču. — Drži ustašu! — viču za njim, a on bježi, posrće i pada, ustaje i nastavlja bježanje. Oni za njim: alauču, hajkaju, podvikuju. On bježi, a oni za njim: urlaju, prijete, psuju. Gone ga u jarak. On ne želi u jarak, ali ide tamo, baš tamo, jer na drugu stranu ne može: naokolo su gomile seljaka sa sjekirama i toljagama. Jedino je slobodan put koji vodi u jarak. Ide tamo. Noge ga izdaju, ne može da ih pokrene. Tapka u mjestu, a htio bi da ide, da pobjegne u

jarak. Ali iznenada opazi ljude i odozdo, iz jarka: približavaju se, svrstani u vijenac nad kojim lebde sjekire. Sjekire, sjekire, sjekire! Oko njega se steže obruč, gomila navaljuje, sjekire sijevaju, oštrica ga pogodi u glavu, on jauknu...

Ali i to se raspline, a granje iznad glave, tiho šumoreći, ponovo ga podsjeti da je samo sanjao. Ipak se boji. Čini mu se da neko dolazi iz mraka. Čuje glasove, žamorenje, šapat. Jesu li to ljudi ili granje? Šćućurio se i ne diše. Čuje srce kako bubnja, boji se da ga ne otkrije to bubnjanje. Pritiskuje grudi dlanovima. Ali nema nikoga, strah je bezrazložan. To je vjetar u krošnjama; to lišće šumori, u noći, ništa drugo...

Probudio se u svanuće, ozebao i ukočen. Drhtao je od studeni. Nije vjerovao da usred ljeta može biti ovako hladno. Čak je i zemlja mokra. Možda je padala kiša? Noge ga bole, rebra ga bole, leđa ga bole. Čini mu se da ga je zemlja, na kojoj je ležao, izbubetala kao batina.

Ustao je i pokušao da pođe. Ali kuda?

Idem u jarak, možda ću susresti živo stvorenje. Ne mogu iz ove šume izići bez tuđe pomoći. Moram vidjeti čovjeka, makar me sjekirom dočeka. Pojeo je komadić hljeba i potrčao niz plećinu, prema udoljici u kojoj su se šepurili bokori paprati.

Čuo je zvuk sjekire i zastao. Neko je sjekirom udarao u stablo. Znao je da je to sjekira i bio je siguran da neko sjekirom udara u stablo. To je seljak iz zbjega, pomislio je, neodlučan. To seljak siječe drvo; kolebao se: htio je dolje, tome koji siječe drvo, ali se bojao sjekire. Moram dolje, inače ne znak kamo ću, pomislio je i koraknuo. Idem dolje, k tome koji siječe, makar me oštricom dočeka. Čak je i potrčao, ali se sjeti da bi ga to moglo izdati; otkrio bi se nepotrebno, a to bi ga uvalilo u novu nevolju. Bolje je da se kreće oprezno, da se prišunja onome koji siječe i da on iznenadi njega.

Privlačio se na prstima, kao mačka, malo pogrbljen. Stabla su ga sačekivala u zasjedi: mrka, vitka, moćna stabla izgledala su vječita i ravnodušna. On se šunjao, zvjerajući, a onaj dolje je udarao sjekirom u stablo. Udarci su odjekivali kao pucnjevi: velika sjekira, snažno stablo.

U čistom i prozračnom jutru ćućorilo je sunce. On ga nije vidjeo, ali se ono osjećalo u granju, nad krošnjama: sigurno se dizalo iznad planine, obasjavajući vrhove drve-

ća i razbijajući vječitu polutamu u kojoj su živjela bezbrojna stabla ...

Eno ga, pomisli, ugledavši šešir.

Moram mu se prišunjati s leđa. Zgrabio je komadinu dužu od puške: bilo je to okruglo, tek posječeno stabalce, hrastuljak tanji od stožine. Ako me napadne, udariću ga ovom palijom, pomisli, a onda se sjeti da će seljak, kad ugleda ustašu, ne mogne li ga maznuti sjekirom, sigurno početi da bježi, dižući uzbunu. Ne smijem mu dozvoliti da pobjegne, pomisli stežući paliju, dok je čovjek podizao sjekiru i ravnomjerno udarao po stablu.

Moram se dočepati njegova odijela, mislio je koračajući sve odlučnije, ali na prstima, kao mačka kad se prikrada. Uzet ću njegovo odijelo i prurušen u seljaka izvući ću se iz ove šumetine, a potom ću već nešto smisliti, makar morao bježati i do Zagreba; još čvršće je stezao paliju, držeći je iznad glave, dok je seljak ravnomjerno udarao sjekirom.

Sjedio je u žitu, obasjan suncem koje je zalazilo. Valjda ću negdje nabasati na naše, mislio je, čekajući suton u klasju. Sjetio se Eme, koju je izgubio. Nestala je kad su partizani navalili. Je li pobjegla sa fra-Avgustinom?

Najžalije mu je Eme. Nema je, a možda je nikad više neću vidjeti; uzdahnuo je šarajući pogledom po bregovima, zanijemjelim poslije bitke. Da smo još samo onu noć ostali zajedno, ne bih žalio; razmicao je klasje, kao da se djevojka skrivala u žitu. Nema Eme...

Ponovo mu se javljala davnašnja misao: rat je proklet, oružje nas vraća u varvarstvo, današnji ratnik ne razlikuje se od čovjeka iz praistorije, koji se borio toljagama, kamenjem i sjekirama. Ubijamo i palimo, očekujući da i sami budemo ubijeni i spaljeni. Kakvog to ima smisla? Je li čovjek doista krvožedno čudovište?

Sjedio je u žitu, poslije tolikog lutanja, uvjeren da su gonitelji odustali od potjere. A možda potjere nije ni bilo; kad je skočio i počeo da bježi, izdvojivši se iz gomile, partizani su se obračunavali sa zarobljenicima, za njim nisu pucali, a možda nisu ni opazili da je pobjegao.

Idem u Dubicu, riješio je; ustao je i oslušnuo. U granju je cvrkutala ptica, a iz doline je dopiralo žablje kreketanje. Ništa drugo. Nikog živog. Pada suton. Bliži se noć, kad i čovjek i zvijer misle na počinak. Ali otkako traju bitke, ovdje nema mira, naročito noću. Bude li neoprezan, znao je da može nabasati na partizane, koji se motaju oko ceste, po briježju, pokušavajući da se izvuku. Sad su najstrašniji: razdraženi su, jer bježe iz Kozare u kojoj su tolike dane i noći proveli pod nebesima, bez krova, u okršajima. Zbog toga su nemilosrdni, ubijaju čak i zarobljenike; a njih su ranije širokogrudno puštali, pokušavajući da ih pokolebaju, slome, i pridobiju.

Eno vojske, prošaputao je, pritajen pored grma odakle je počeo da osmatra. Cestom se vukla duga i istrzana kolona.

Bili su to vojnici u maršu. Išli su sredinom puta, jedan za drugim, na kratkom odstojanju, držeći puške. Činilo se da očekuju napad iz šume. To ga je utješilo. To su naši, pomislio je i potrčao. Nije se krio, niti se bojao, a onda je počeo da se pita šta će se desiti kad ga vojnici opaze. Zapucaće na njega, jer će povjerovati da pripada protivnicima. Treba im na vrijeme javiti ko je i čijoj vojsci pripada. Ali kako? Podigavši ruke, on počeo da viče:

— Ovdje Rudolf... Ovdje Rudolf, potpukovnik...

Činilo mu se da ga ne čuju, pa je povišavao glas, mlatajući rukama, visoko podignutim iznad glave:

— Domobrani i ustaše, ovdje Rudolf, iz poglavnikove pukovnije... Ne pucajte, ja sam vaš, braćo... ustaše i domobrani...

Opazio je da vojska kojoj se približavao očekuje napad sa istoka, od kozaračkih obronaka, za koje je prikivala oči i cijevi. Bio je još srećniji kad se sreo s vojnicima koji su ga prepoznali. Bili su to mladići iz njegove pukovnije. Bolje reći, bili su to ostaci njegove vojske, jer pukovnika nije više postojala. Oni mu rekoše da je pukovnika razbijena, a da su preostali njeni dijelovi priključeni Franjčevićevim legionarima.

— Gdje je Franjčević?

— S nama je — reče mladić s puškomitraljezom. — A bolje bi bilo da nije s nama, jer nas ponovo vraća prema Jelovcu i Jugovića Brijegu, u pakao...

— Pazi što govoriš — reče Rudolf po navici, ali i sam uvjeren da se vojnici vraćaju u pakao...

Potom je sreo Franjčevića i ispričao mu šta se zbilo. Ovaj ga je saslušao namrgođen, kao da ne vjeruje. Nije ga sažaljevaao niti je saosjećao u nevolji. Činilo se da ga prezire.

— Zar si im morao pasti u ruke? — upita.

— Bilo ih je mnogo — reče Rudolf. — Bio sam opkoljen, u tjesnacu, iz koga se nisam mogao iščupati, a uz to sam bio i pogođen. — On podiže ruku i pokazao mišicu. — Evo ovdje su me pogodili... Ovdje sam ranjen...

— Zar je to rana? — nasmiješi se Franjčević. — Više bi te boljelo da su te pelcovali.

— Čini se, pukovniče, da vam nije drago što sam živ?

— Nije mi drago što si dozvolio da te zarobe — reče Franjčević. — Zašto se nisi ubio? Zašto sebi nisi prostrijelio glavu? Zar se tako drži ustaša?

Rudolf je ćutao. Umjesto da mi se obraduje i da me pohvali, jer sam pobjegao sa strijeljanja, on me prekorijeva. Zar je to lijepo?

— Uzmi uniformu i čekaj raspored — reče Franjčević. — U ovoj odori ličiš na strašilo a ne na častnika.

— Ne znam, pukovniče, na što biste vi ličili da dolazite sa stratišta, iz samog groba...

— Ja im se ne bih predao — reče Franjčević. — Ja im ne bih dozvolio da me ponižavaju, već bih se sam ustrijelio.

— Lako je to reći, dragi moj pukovniče.

— Ja bih to doista i uradio — reče Franjčević. — Uostalom, daću ti priliku da se popraviš...

Prilika se uskoro pružila. O tome je Rudolf pisao (iz rovova):

Otpor partizana je nevjerajtno žilav. Uprav očajnički. Naši topovi tuku bez milosti i dobro pogađaju. Može se vidjeti kako pogođena tijela partizana lete po zraku zajedno sa zemljom, ali partizani ne popuštaju. Obruč postaje sve uži i uži, a partizani misle samo na proboj, pod svaku cijenu. Put ih vodi preko Gornjeg i Donjeg Jelovca prema zapadu. Vodimo teške borbe oko Jugovića Brijega (Jelovačkog groblja), čije je zemljište zasuto leševima...

Najteža je bila noć pred Ivanje. Partizani su doveli preko tisuću ljudi i napadali su nas do zore. Pred jutro dolazi do okršaja bombama i bodežima. Partizani uskaču u rovove, ali naši ne popuštaju. Borimo se prsa u prsa. Meci zuje i urliču, ranjenici stenju i zapomažu, kao u paklu. Već je svitalo kad su partizani ponovo došli do naših rovova: zubi su škripali, bombe praskale, bodeži sijevali. Među prvima je pao satnik Zvonko, prostrijeljena srca. Natporučnika Vinka raznijela je bomba, a poručnika Safeta zaklao mitraljez...

Još jednu noć morali smo izdržati žestoku navalu, kad se cijeli kozarski partizanski odred pokušao probiti preko naših postava. To je bilo noću trećeg i četvrtog srpnja. Tada je, nešto poslije pola noći, počeo naj-

žešći napadaj na Dolove i Jugovića Brijeg. Partizani su doveli sve raspoložive snage. Sad se više nisu borili kao ljudi: ličili su na pobješnjele pse, koji krvavih očiju nasrću i tamo gdje ih čeka sigurna smrt. S bombama i puškama nasrtali su, kao mravi, čak i na borna kola, dok su ih kosili njemački vojnici. Vidio sam kako jedan njemački tenk obavijen plamenom tutnji cestom, osvjetljavajući put i njive, a za tenkom, kao crni mravi, jure partizani...

Naokolo, na prilazima šumi, oko rovova, po živicama, u žitu i pored plotova mogao je da vidi leševe poginulih napadača, koji su ostali tamo gdje su i pali, a pored nekih ležalo je i njihovo oružje: puška, revolver ili bomba. Sretao ih je na svakom koraku, ali nije mogao da ih gleda. Bojao ih se i mrtvih: njihovih pomodrelih lica, iskeženih zuba, iskolačenih očiju i smrskanih lobanja. Bojao ih se, zgađen, a ipak mu je nešto pogled vuklo njima.

Među mrtvima odmah je opazio i veliki broj seljaka i žena. Nasred puta, ispred kola s nepomičnom zapregom, ležali su čovjek, žena i dijete, u okrvavljenim dronjcima. Izgleda da ih je pogodila granata: volovi iskasapljeni, a čovjek, žena i dijete ščućureni jedno uz drugo, kao da spavaju. U prvi mah, kad ih je ugledao, Rudolfov se steglo srce, jer borbu sa odmetnicima nije ovako zamišljao. Okrenuo je glavu, a onda se sjetio trenutka kad je pao u zarobljeništvo. Nisu ga uhvatili vojnici nego žene: kad se stropoštao niz otislinu, žene su ga ščepale, razoružale i vezale, a zatim ga poja hale kao konja. Tako su ga jahale, smjenjujući se, skačući mu po leđima i pritiskujući zadnjicama njegovu kičmu i njegove vezane ruke.

Zašto da ih žalim?

Podigao je glavu i počeo da zvjera, kao da je želio da vidi što više mrtvih seljaka i seljanki. Zauzvrat, oni su mu, sa svih strana, odgovarali crnim licima, iskolačenim očima i smrskanim lobanjama. Bilo ih je sve više: ponegdje jedan, zaljen i sam, ponegdje čitava gomila. Kadšto bi naišao na seljačka kola, bez zaprege, natrpana prnjama, vrećama, biljcima, kožusima. Na jednim kolima strčala je prazna dječja kolijevka, iz koje je vjetar podizao perje, razvijajući ga po granju. Pred drugima su stajali volovi, oklembesanih ušiju,

podizujući glave i tužno buljeći, kao da očekuju gospodara. Vojnici su im prilazili, isprezali ih i tjerali u čopor, na klanje.

Šestog jula su, najzad, zašli u šumu. Rudolfu se učinilo da ide u smrt. Nije znao šta ga čeka. Šuma je grmjela u sunčanom jutru: artiljerci su čistili put i obzbjeđivali pješadiji nastupanje. Granate su praskale. Čuli su se i mitraljezi, a Rudolf je mogao da otkrije da pucaju samo njegovi, jer je protivnik prestao da pruža otpor.

Počeli su da pristižu i prvi zarobljenici. Dolazili su iz šume, sa istoka, odakle su nekad u gomilama nasrtali. Partizana nije bilo: samo seljaci i seljanke, goloruki, skrhani, mračnih lica i očajničkih pogleda. Vidjelo se da su poraženi. Njihove prnje bile su prljave i poderane, ruke i noge ulijepljene blatom. Svi su nosili seljačku odjeću.

Podvaljuju nam, pomislio je, uvjeren da među zarobljenicima mora biti i partizana presvučenih u seljačka odijela. Ima možda i ranjenih u minulim okršajima, koji skrivaju svoje rane i pokušavaju da se nekako prošvindluju. Naredio je vojnicima da ih svuku i dobro pregledaju, i da svakog ranjenog i onog kod koga pronađu nešto vojničko odvoje u posebnu gomilu.

Stalno su pristizali zarobljenici. Bili su to seljaci, oborenih glava, pokunjeni i iznemogli. Neki su gonili i kola, s konjima ili volovima. Gore na prtljagu sjedjela su unezvijerena djeca, posmatrajući vojsku.

Iako su pred njim bila djeca, činilo mu se da vidi podmukle i pritajene zvjerke, koje se spremaju da skoče, da ga napadnu i raščerupaju. Zamišljao je kako bi to izgledalo: spapulali bi ga, rastrgli na komade, otkinuli mu glavu, iskopali oči...

— Odvajajte muškarce sposobne za vojsku — zapovijedao je, trčeći uz povorku. — Sve muškarce sposobne za vojsku izdvajajte na jedno mjesto i stavljajte pod stražu.

Vojnici su izvršavali zapovijest.

Pratila ih je kuknjava.

Žene su preklinjale da im ostave muževe. Majke su tražile da im vrate sinove. Dječica su jaukala za ocem i bratom.

Ali vojnici nisu popuštali. Čutke su izvršavali zapovijest, udarajući kundacima desno i lijevo. Izdvajali su sve muškarce ne osvrćući se na kuknjavu.

Radili su dobro i Rudolf je bio zadovoljan. Uto, u neposrednoj blizini odjeknu prasak.

— Šta je to? Tko puca?

— Potpukovniče, ustaški javljam, ustrijelili smo grupu zarobljenih odmetnika, kod kojih smo našli oružje.

— Zašto me o tome niste obavijestili?

— Potpukovniče, ustaški javljam, nijesmo imali vremena, jer su zarobljenici počeli bježati, a mi smo onda...

— Koliko ih je bilo, Asime?

— Pet — reče Asim. — Našli smo ih u grmu: spavaju, a noge im vire iz lišća. Razoružali smo ih i povelili, a kad počeo bježati...

— Jeste li ih vezali?

— Nijesmo.

— Ubuduće, Asime, sve naoružane zarobljenike morate odmah svezati, kako ne bi mogli pobjeći.

— Neće pobjeći, dina mi — reče Asim. — Evo one petorice...

Rudolf nije htio da zaviruje. Pogledao je i brzo okrenuo glavu, ali slika je ostala: petorica oborenih, u uniformama, s licem u lišću.

— Zdravo, Rudolfe — čuo je glas.

— Zdravo, Mujaga — reče Rudolf.

— Jesi li sreo velečasnog?

— Nisam — reče Rudolf. — Gdje je velečasni?

— Otišao je naprijed — reče Mujaga. — On i Mate se utrkuju. Premda je kljakav, Mate nimalo ne zaostaje.

— Jesu li poludjeli? — upita Rudolf. — Mogu naletjeti na zasjedu.

— Nema ovdje nikoga osim mrtvaca — reče Mujaga. — Čak i seljaci što dolaze iz šume liče na mrtvace.

— Partizani su poraženi, ali Kozara nije očišćena — reče Rudolf oslušujući prasak granata koje su gruvale po šumi, daleko naprijed, kuda je prodirala vojska.

— Ovamo, ovamo! — vikao je neko iz šume.

Išli su tijesnim kolskim putem, nad kojim su se šepurile zelene krošnje bukava, jela i borova, darujući zemlju vječnim hladom. Kroz gusta i mrka stabla, zaokriljena polutamom, sunce se probijalo u rijetkim mlazevima, sličnim bodežima.

— Ovamo, ovamo... Hodite vidjeti ovo čudo...

— Dođite vidjeti što još niste vidjeli ...

Vojnici su trčali i dozivali se. Za njima je jurio Mujaga, visok i krakat, sa isukanom pištoljčinom.

Počeo je i Rudolf da trči, ali oprezno, jer je poslije zarobljavanja uvijek slutio nove opasnosti, želeći da sačuva glavu. Išao je puteljkom i zvjerao, spreman na skok i pad ako bude zatrebalo.

Najprije je ugledao grupu vojnika u zelenim uniformama. Vikali su, psovali i smijali se. Neki su bili pogrbljeni, i njemu se učinilo da nešto posmatraju ili se nečim poigravaju.

— Vatra, vatru! — vikao je neko.

— Hoćemo li ih zapaliti?

— Vatra, vatru! — vikao je neko. — Politi ih benzinom i zapaliti! Dajte benzin ...

— Šta to radite, velečasni?

— Palim nečastivog — odgovori velečasni.

On tek tada ugleda i kola sa konjskom zapregom, koja su stajala na putu, usred šume, među vojnicima. U kolima je ležao čovjek crn i nepomičan, okrvavljenog lica. Nije se pomjerao, niti je govorio. Na njegovom čelu zjapila je velika rana. Bila je to jama a ne rana, ogaravljena barutom.

— Tko je to, koga palite?

— Nabasali smo na ranjenike — reče velečasni. — Svakome najprije pucamo u glavu, a onda ga palimo ...

U jarku, pod krošnjama, vidio je veliki broj kola. Seljaka nije bilo. Nije bilo ni žena ni djece. Opkoljena vojnicima, kola su stajala bez gonilaca: neka preturena, neka naherena, neka slomljena.

Najviše ranjenika nađoše u kolima. Ležali su bespomoćni, u krpama i zavojima. Neki su sebi sami pucali u glavu. Drugi su jaurkali i dozivali drugove. Treći su pominjali majku, djecu, brata. Neki su, izgleda pokušali da se izvuku iz kola, u kojima su bili ostavljeni, ali su pali strmoglav i ostali tako, oborenih glava i opuštenih ruku, nad zemljom, da bespomoćno vise i čekaju neprijatelje. Bilo ih je i na nosilima: pored njih su, na zemlji, ležale djevojke koje su ih donijele. Činilo se da ih je zajedno, u istom trenutku, pogodila granata ili mina ...

Ranjenike su nalazili i u kršu, među polomljenim kolima, zdrobljenim lotrama, polupanim točkovima, razvaljenim kištrama. Pucali su im u glavu, pa ih polivali benzinom i palili.

Naidoše na jednoga u grmu, u koji se bio zavukao, ali ne cio, jer je bio dugonog pa su mu virile cipele i cjevanice. Ne mogavši da mu pucaju u glavu, jer se nije vidjela od lišća, poliješe mu benzinom cokule i cjevanice pa ukresaše pali-drvice. Kad buknu plamen, onaj iz grma trznu noge i zajauka. Nekakvim kukama izvukoše ga iz grma i raspališe vatru na njegovom tijelu.

— Neka gori živ, s đavolima.

— Evo još jednoga, velečasni.

— Zapalite ga — zapovijedao je velečasni.

— Ovdje ima preko stotine ranjenika — stigao je glasnik, rumen i zadihan.

— Tko ti je saopćio da ih ima toliko?

— Potpukovniče, ustaški javljam, ima ih i više — govorio je glasnik namještajući kapu naherenu na desnu stranu. — Brojali smo više od dvadeset minuta. Ima ih preko četiri stotine.

— Sad si rekao tri stotine...

— Ja mislim da ih ima i pet stotina, jer ih sve i nismo prebrojali — govorio je glasnik ubjedljivo. — Više od dva kilometra išli smo kroz šumu i svuda sretali kola s ranjenicima ili nosila na zemlji... Sve ranjenici...

— Jeste li im pucali u glavu? — upita velečasni.

— Po zapovijesti — reče glasnik.

— Polijevajte ih benzinom i palite ih — reče fra Avgustin, posmatrajući ranjenika koji je gorio. — Pazite da vam netko ne pobjegne. Ne smijete ostaviti niti jednoga.

— Nijednoga — ponovi čovjek u zelenoj uniformi.

— Nijednoga, Mate — reče velečasni.

— Nijednoga — dodade drugi čovjek u zelenoj uniformi.

— Nijednoga, Asime — reče velečasni. — Ubijajte ih i palite, neka gore, jer drugo nisu ni zaslužili.

Ubijali su ih i palili svuda: u kolima, na zemlji, na nosilima, u paprati, na lišću, pod granama. Nije se čuo ni uzdisaj, ni jauk, ni vapaj. Vojnici su se utrkivali, a iza njih su ostajale vatre, rumeni požarčići, u kojima su gorjeli ljudi. Ubijali su ih i palili u trku, kao da se boje da ne zadocne. Najbrži su bili fra Avgustin, Mujaga Dućanlija, Mate Nosalica i Asim Podvornik. Oni kao da su začikivali jedan drugog: ko će brže, ko će više! Iza njih su ostajale vatre s rumenim plamenjem...

Rudolf je posmatrao ovu trku, sličnu prastarim svetkovinama kad su ljudi prinosili svoje bližnje na žrtvu bogovima. Nije pucao, niti je učestvovao u potpaljivanju vatara, ali se nije ni suprotstavljao. Neka gore, mislio je. Htjeli su me ubiti. Možda je među njima i onaj što mi je upro revolver u usta. Neka gore, to im je kazna; posmatrao je požarčiče, koji su nicali po šumi kao petrovdanski kresovi.

— Potpukovniče, ustaški javljam, uhvatili smo dvoje sa oružjem — dotrčao je vojnik s kapom nabijenom na potiljak. — Imaju i oružje i uniforme.

— Dovedite ih ovamo!

Ugledao je čovjeka vitkog i gnjevnog, u njemačkoj bluzi i čakširama, s crnim čizmama. Kosa mu je bila raščupana, a lice zabradatilo i umrljano. Preko čela imao je zavoj, potamnio od prljavštine, blata i smole. Ruke su mu bile vezane na leđima.

— Kako se zoveš? — upita Rudolf strogo.

— Ivan Horvat — reče zarobljenik.

— Ivan Horvat? — zinu Rudolf. — Nije moguće... Zar si ti Ivan Horvat? Poznaješ li me? Zar si me zaboravio?

Zarobljenik je čutao kao kamen.

— Sjećaš li se da smo stanovali zajedno?

— Potpukovniče, ovo mu je torba.

Potpukovnik otvori poklopac od tvrde kože, pod kojim zašušta hartija.

Zarobljenik nije odgovorio. Srušio se na zemlju. Iscrpljen, izgubio je svijest i nekoliko trenutaka ležao nepomičan, kao posječeno stablo, pred njegovim nogama.

— Ti boga, ovo je žensko! — viknu potpukovnik. — Kako se zoveš? Jovanka Orleanka?

Uhvaćena je čutala.

— Žensko? Zaista žensko? Zašto čutiš?

— Đubre — reče uhvaćena.

— Zašto si odsjekla kosu?

— Đubre — opet reče uhvaćena.

— Zašto si obukla uniformu? Zašto si uzela pušku?

— Đubre — ponavljala je uhvaćena.

— Vodite ih — reče potpukovnik.

— Ne priznaj ništa, Anđelija — prošaputa Ivan Horvat dok su ga gonitelji gurali i udarali.

— Oho-ho, šta li je ovo? — cerio se Rudolf, preturajući torbu Ivana Horvata.

ISTORIJA SKP(b). RAZVITAK DRUŠTVA. ZAŠTO SE BORE PARTIZANI? PROLETER. NARODNOOSLOBODILAČKA BORBA I KO SU SVE SAVEZNICI OKUPATORA...

Preturao je debelu svesku, na kojoj je pisalo:

BILJEŠKE O RADU. SASTANCI I OSTALO.

Poče da prevrće listove:

REVOLUCIJA. DEZERTER. REAKCIJA. PANIKER. HARANGER. DEMORALIZATOR. ANTIFAŠIZAM. SOCIJALIZAM. DIKTATURA PROLETARIJATA. SEKTAŠ. TROCKISTI. ŠOVINIZAM. KVISLING. BURŽOAZIJA. KADROVIK. BOLJŠEVIK. PRAKOMUNIZAM. DIJALEKTIČKI MATERIJALIZAM.

Dok je čitao, prišao mu je vojnik s kapom nabijenom na potiljak i rekao da su zarobljenike otpratili na sabirno mjesto.

Kozara je poražena, ponavljao je, ali se nije radovao. Porazeni su ljudi, a šuma je ostala. Drveće stoji, a ljudske glave padaju; gledao je po bregovima, uz jarak, po nijemom prostranstvu. Lišće i bilje su tu, a ljudi nema, zalazio je sve dublje, zvjerav i oprezan. Bojao se crnog sjaja šume, mada je to teško priznavao. Plašio se bregova, dolina, jarkova, plećina, što ćute u mrkom sjaju, pod teškim suncem. Neke krošnje bile su bijele, kao pod injem: strčile su u zelenilu (pramenje prosijede kose). Plećine su se rumenjele od sunca. Izgleda da je sunce zalazilo. Svjetlost je zasljepljivala. Negdje je cvrkutala ptica: djelovala je čudno i neprirodno, pojačavajući usamljenost majora Ditera, kome se činilo da je zalutao.

Daleko naprijed, prema visovima, čula se tutnjava: to je artiljerija osiguravala nastupanje vojsci koja čisti planinu. Na najvišem brijegu zeleni rub šume dodirivao je plavu zavjesu neba i smiješao se s njom. Ponjave hlada tiho su se šunjale uz briježje: sunce je, polako, tonulo iza planine, u provaliju. Po istočnim plećinama bili su obasjani još samo vrhovi, rumeni od sunčevog zalaska. Činilo se da su zaliveni krvlju, dok se ponjava hladovine, kao mutna voda, penjala sve više ka vrhovima, plaveći krošnje i bilje. Planina je tonula u tavno more...

To je možda Mednjak, pomisli Diter i izvadi kartu, ali je nije pogledao. Njegovu pažnju privuče crna i ogromna ptica, koja je letjela niz dolinu. Bio je to gavran: mahao je krilima umorno i teško, kao da će se stropošitati. Graktao je, a Diteru se činilo da dolazi sa ratišta, sa krvavog razbojišta, na kome se najeo leševa. Baš tako je izgledao: presit, pogrebno crn, lešinarski gadan, a još je i graktao...

Naslikati ovu šumu i pticu koja leti niz dolinu, lepećući krilima, kao da kruži nad otvorenim grobom. mislio je, bi-

lježeći gavranove pokrete, šum krila i perja. Zar ova ptičurina ne djeluje kao najstrašnija opomena?

Ugledao je, zatim, gomilu zarobljenika. Bili su to seljaci, dronjavi, pokisli, isprepadani: oborenih glava, koračali su nevoljno, stopu po stopu, bez riječi. Dok ih je posmatrao, Diteru se činilo da im je svejedno kuda idu i šta ih čeka, jer su ličili na ljude pomirene sa sudbinom.

Najviše je bilo žena i djece. Djeca su se držala za materinu ruku, suknu, košulju, ili su se motala oko nogu i trčkarakala oko povorke. Uz dovikivanje, žene su ih hvatale i vukle sebi da se ne udaljuju. Neke su dijete nosile u naručju, a neke su držale i po dvoje u rukama. Jedna je na ramenu pri državala kolijevku.

— Šta li je u kolijevci? — upita Diter. Da žena, umjesto djeteta, ne nosi puškomitraljez?

— Du bist Mutter? Komm hier!

Žena se zaustavila, oklijevajući. Nije ga razumjela.

— Du bist Mutter?

Htio je da joj kaže da kolijevku sprti i da je otvori, ali se pokajao, jer mu se učinilo da je to glupo i nepotrebno. Ipak je podigao ruku i dodirnuo glatku površinu kolijevke, ukrašenu crtežom izrezanim na dasci i zeleno obojenim (mala ptica na grančici). Žena je umukla, zaboravljajući na teret svoga bremena. Izgleda da je u strahu zamahnula rukom. Kolijevka je prevagnula jednim krajem i pala pred Ditera.

Ispalo je dijete, umotano prnjicama iz kojih mu je virila sitna i bijela glava, bez kose, s crnim očicama. Ustuknuo je, jer mu se učinilo da je dijete palo pod njegove noge, pod donove. On skoro zavika:

— Podignite dijete, uzmite ga ...

Pošto je žena oklijevala, jer ga nije razumjela, sagnuo se i sam vratio dijete u kolijevku, na posteljicu, pokrivajući ga prnjicama. Osjećajući i zadah nečistih pelena, kolijevku je pružio ženi; ali pošto je ona i dalje oklijevala, ne usuđujući se da priđe, koraknuo je i kolijevku joj stavio na rame sa koga je maločas pala.

— Die Mutter, nicht wahr?

Žena je buljila zanijemjela.

Diter je zavukao ruku u džep i izvadio nešto zamotano u mrku hartiju.

— Uzmite — rekao je. — To je čokolada, to je čokolada — ponavljao je i tutkao, dok je žena uzmicala, odmahujući glavom kao da joj nudi zmiju. Nije htjela da uzme, a bila je toliko uporna u odbijanju da je čak i zaplakala. Diter je onda bacio čokoladu u kolijevku, na dječje prnjice, a pošto je žena zajecala, okrenuo se i ustuknuo, šireći ruke i žaleći što nije mogao da objasni šta je htio.

Ostavio je ženu i otišao.

Opet naprijed, uz Mlječanicu, u dubinu šume...

Vojnici su gonili roblje u gomilama. Seljake. Žene. Djecu. Naoružanih nije bilo. On se čudio. Šta je sa onim stotinama, pa i hiljada ljudi koji su danima napadali iz šume? Gdje su? Zar su svi prodrli na zapad? Neće li ovaj pohod kroz planinu ostati jalov i beskoristan?

— Slaviche Bagage alles muss weg — sjetio se Zigfrida fon Kašea, njemačkog poslanika u Zagrebu. Potanko mu je razlagao planove o preseljenju dvjesta hiljada Slovenaca u Hrvatsku, koji treba da se nasele na imanja osam stotina hiljada Srba, pobijenih ili protjeranih u Srbiju. Pred Diterov dolazak na Kozaru, doduše, Kaše je izmijenio prvobitnu zamisao: umjeto da budu protjerani u Hrvatsku, Slovenci će biti otpremani na prisilni rad u Njemačku; to isto važi i za Srbe, ukoliko ne budu pobijeni u borbama; na rad će se primati čak i Hrvati, dobrovoljci, kojih u Njemačkoj ima već preko sto hiljada.

Posmatrao je povoruku zarobljenika, zamišljajući kako one stižu u Njemačku, u fabrike koje vapiju za radnom snagom, jer su gotovo svi Nijemci na frontu.

— Gospodine majore, gospodine majore! — čuo je dozive, iz doline. U susret mu je trčao vojnik zajapuren i go-loglav, sa kapom u ruci.

— Šta se desilo, Hans?

— Gospodine majore, uhvatili smo seljaka koji tvrdi da nije seljak, nego hrvatski oficir, mada nosi seljačko odijelo.

Primicao im se čovjek ogrnut kožuhom, s raščupanom kosom. Lice mu je bilo zabradatilo, umrljano i crno. Izgledalo je da se došljak s mukom održava na nogama.

— Kako se zoveš? — upita Diter.

Došljak nešto promrmlja, tražeći pogledom mjesto na koje bi mogao da sjedne. Izgledao je zaista jadno i skrhan.

— Bandit?

— Ne, gospodine majore — odgovori došljak na njemačkom. — Ja sam hrvatski oficir, iz pukovnije Rudolfa Rimića.

— Ta pukovnija ne postoji — reče Diter.

— Postojala je, gospodine majore... Poglavnikova pukovnija... Zar me zaista ne poznajete? Bili smo zajedno na banketu, u Banjoj Luci, prije polaska na Kozaru.

— Istina je, do đavola — reče Diter. — Vi ste...

— Jozo Horvat — reče došljak.

— Odakle ovdje?

— Bio sam zarobljen i izveden na strijeljanje, ali sam pobjegao. Krio sam se u šumi cijelu sedmicu, dok se nisam izvukao.

— Gdje vam je uniforma?

— Bacio sam je, jer nisam mogao da idem u uniformi, pošto bi mi seljaci skinuli glavu.

— Odakle vam njihovo odijelo?

— Mlatnuo sam toljagom seljaka, oborio ga i skinuo s njega kaput i čakšire. Kapu sam bacio, ali njegov šešir nisam uzeo, nisam imao vremena.

— Za ime božje! — tek se sada zapanji Diter. — To ste stvarno vi! Zar čovjek može da se toliko izmijeni za sedam dana?

— Dolazim iz grobnice, srećan što sam glavu izvukao.

— Javite se Franjčeviću — reče Diter. — On je ovdje. Nadam se da ću vas još tokom današnjeg dana vidjeti u uniformi.

— Gospodine majore, kad bi mi neko pokazao...

— Momci, pokažite mu da nađe svoje — reče Diter. — Oni su tamo, na onim bregovima... Do viđenja.

Išao je klancem, pored rijeke, sa gomilama vojnika koji su jahali konje, tjeroali kola s prtljagom, municijom, ćebadi-ma, posuđem, šatorskim krilima. Na jednim kolima vidio je jastuke, čaršave, šarenice, kantu i burence. Naišla su i kola s Hansom, pored koga se drmusala šahovska tabla, a uz nju cio pribor za slikanje. Ako je mrzio rat (kao Hitlerov oficir da li je to uopšte i mogao), mrzio ga je zbog umjetnosti, želeći da bude slikar. Činilo mu se da ima dara napretek, ali nema vremena jer ga starješinske obaveze mrve i iscrpljuju. Nadu ipak nije gubio: makar i u paklu, on će smoći snage da se izrazi i možda će se vinuti među najslavnije slikare

svoje zemlje, one koji su imali više sreće, jer nisu morali da gaze po leševima dok su stvarali svoja djela.

Opet je naišao na zarobljenika. Bio je to seljak, nizak i crn, sasušeni obraza, upalih očiju, sav u dronjcima.

— Gospodine majore, ovaj tvrdi da poznaje firera.

— Ja jawohl — reče čovjek u dronjcima.

— Sprechen sie deutsch?

— Ja, ich spreche deutsch — reče zarobljenik i ispriča da je njemački naučio u austrougarskoj vojsci prije prvog svjetskog rata. Sa Adolfom Hitlerom upoznao se u podoficirskoj školi; on je služio u konjici, Hitler u pješadiji. Šest mjeseci spavali su u istoj kasarni, krevet do kreveta.

— Kada je to bilo?

— Devetsto trinaeste.

— Vi onda Hitlera dobro poznajete?

— Odlično ga poznajem. Često nam je pričao o svom bijednom životu, o zlopaćenjima... u djetinjstvu...

— Kakav je bio kao vojnik?

— Pa, gospodine, vojnik ko vojnik.

— Valjda znate nešto više o tome?

— Pravo da vam kažem, gospodine, vladanje mu nije bilo najbolje... Ali nemojte vi meni, poslije, zamjeriti.

— Samo vi govorite.

— Bio je drzak, gospodine, nije htio da sluša oficire. Jednom je oficiru opsovao majku. Zbog svađa bio je često kažnjavan i zatvaran. Iz škole je izišao kao kaplar, pred sam rat. Više ga nisam vidio...

— Da vi to niste izmislili?

— Nisam, gospodine — zarobljenik počeo da pretura po njedrima. — Imam ja i pismo. Evo ga. Hitlerovo pismo, gospodine.

Poznao je rukopis. Bilo je to zaista Hitlerovo pismo, upućeno davno iz Beča u Bosnu: kaplar Hitler piše kaplaru Lujicu. Piše mu kako se posvađao s narednikom, ošamario ga i otišao u zatvor, po kazni.

— Pođite sa mnom — reče Diter. — Danas ćete biti moj gost.

— Nemojte se trošiti, gospodine. Hvala vam.

— Ovaj čovjek je firerov prijatelj, i molim vas da to imate u vidu — govorio je Diter, srećan što je našao razlog da spase još jednog čovjeka.

— Firerov prijatelj? — bečili su vojnici oči.

— A zašto ste bježali od nas? — upita Diter.

— Morao sam, gospodine — reče Lujčić. — Da sam ostao u selu i dočekao vas, ubili bi me partizani. Ne znaju oni ni za ovo pismo, jer da znaju da čuvam Hitlerovo pismo... Ali ja sam ga sačuvao i, akobogda, skoknuću ja do Njemačke, do starog druga.

— To je malo teže — reče Diter. — Firer je zauzet državnim poslovima, vodi rat... najstrašniji rat u historiji.

— Znam, gospodine — reče Lujčić. — Ali ja ću da čekam. Ne mora to da bude danas. Ja ću čekati. Ne mora to da bude ove godine. Mogu da ga potražim i poslije rata, kad pobijedite...

Đavola ćemo pobijediti, htio je da kaže Diter. Pomišljao je da Hitlera uporedi sa Aleksandrom Makedonskim, Karlom Velikim, Džingis-kanom ili Napoleonom, ali je i to prećutao. Htio je da kaže kako je Hitler poslan Nijemcima s neba, od samog boga, da ih usreći i da Evropu preobrazi, zbog čega je i poveo rat. Kazao je to toliko puta, u prošlosti, ali danas, poslije svega, pošto je gazio bezmalo sva evropska bojišta i vidio stotine i hiljade mrtvih na bojnim poljima...

— Šta je ovo, gospodine? — upita Lujčić.

— Mrtvac — reče vojnik.

— Ko ih je pobio?

— Naši — reče vojnik. — Neka budala bacila je bombu na našu kolonu, a onda je potpukovnik Henšel naredio... Oni su ubili jednog našeg, a onda je potpukovnik Henšel naredio...

— Koliko ih je strijeljano?

— Stotinu. Ravno stotinu.

— Sad razumijete — reče Diter, gledajući po mrtvacima, seljacima i seljankama, koji su pritiskivali poljanicu pored rijeke. Bili su povaljani kao snoplje koje je oborio vjetar. Vidio im je noge: poderane opanke, cokule sa iskrzanim đonovima, žute i prljave tabane. Gledao im je u grudi, pokrivené košuljama, gunjevima, kožusima. Vidio im je lica, okrenuta u nebo, s razjapljenim čeljustima; kose rasute po travi, pored šešira koji je spao s glave i ostao tu ili se otkotrljao. Nije htio da pita kako su postrijeljani. To je znao. Ali pošto je, pred Lujčićem, želio da izgleda saosjećajno, ako ne i ojađeno, uzdahnuo je i bespomoćno raširio ruke. Htio je

da mu kaže da njemački vojnici teška srca pucaju u ljude, da to čine samo kad moraju i kad ih izazovu, bacajući bombe iz zasjede.

— Kriva je ona budala — reče Lujić kao da je otkrio Diterovu misao. — Da ona budala nije bacila bombu...

— Mi želimo da vas izbacimo, a ne da vas ubijamo — reče Diter. — Partizane vode ljudi koji su stigli iz Rusije, da rovale...

— Znam, gospodine — reče Lujić, krišom posmatrajući gomilu mrtvaca pored Mlječanice. Zar će ostati nepokopani da ih kiše plâču i zvijeri raznose, jedna im majka?

— Šta želite za večeru? — upita Diter.

— Dragi gospodine — reče Lujić, praveći se da ga nije čuo — nešto bih vas zamolio, jer vidim da imate srce.

— Samo izvolite — reče Diter.

— Ove ljude treba sahraniti. Ja se nadam da ih nećete ostaviti nepokopane. Dragi gospodine...

— Naredio sam da ih zakopaju — reče Diter. — Činim to kao hrišćanin, a i kao starješina vojske koja će ovdje prenočiti i koja mora da se čuva bolesti i zaraze.

— Bog ti platio, gospodine — reče Lujić. — Vidim da si dobar i plemenit.

— Je li vam žao pobijenih?

— Ljudi su, gospodine — reče Lujić, češući se po tjemenu. — Grehota ih je ostaviti nepokopane.

— Sahranićemo ih — reče Diter. Biće sahranjeni u zajedničku jamu.

— Bog ti platio, gospodine.

— Niste mi rekli šta želite za večeru?

— Ništa, gospodine, ništa.

— Imamo paštete, mesa i voća. Imamo i rakije. Volite li rakiju? Hoćete li popiti sa mnom čašicu?

— Hvala, gospodine. Ja ne pijem. Zakleo sam se. Bio sam ja, gospodine, pijandura i lupeščina. Ništa nisam radio, samo sam lokao, svađao se i tukao. Naločem se, tako, o Đurđevdanu, u selu, pa tako naljoskan počnem da se kavžim, da vrijeđam ljude i nasrćem. Tako nožem napadom rođenog brata, i da nas ljudi ne rastaviše, ode moja ili njegova glava. Tada sam se zakleo da do kraja života neću piti.

— Jednu čašicu možete popiti.

— Ni kapi, gospodine, jer ja sebe poznajem. Ja sam ti, gospodine, u piću budala i zadribanda.

— Je li vam porodica ovdje, u šumi?

— Nema ja porodice — reče Lujić. — Žena mi je umrla, a djece nisam ni imao.

— Imate li možda brata?

— Brata sam imao, ali je i on umro.

— Da nije poginuo kao partizan?

— Nije, gospodine. Umro je prije rata... Ubila ga pomrčina i studen... Opio se, jadnik, i zaspao u snijegu, pored drumca, pa se nije ni probudio. Kad smo ga našli, bio je zatrpan i ukočen, komad leda... Pokoj mu duši.

— Popićemo i za njegovu dušu — reče Diter.

— Ako ćemo piti za duše svih mrtvih, onda mogu da popijem jednu, makar zakletvu prekršio — reče Lujić. — Oružje nas razdvaja, gospodine, ali nas smrt ujedinjuje.

— Bravo! — reče Diter. — Evo i Hansa. Imaš li rakije, Hans?

— Imam — reče Hans.

— Sjajno! Daj rakiju!

— A oni mrtvi, gospodine?

— Oni će biti sahranjeni — reče Diter. — Pićemo i za njihovu dušu.

— Za duše svih mrtvaca na zemlji — reče Lujić. — Za duše svih ubijenih u ratu, jedna im majka.

— Ovaj čovjek sjajno govori — reče Diter podigavši čašu. — Za duše svih mrtvih u ratu! Za duše svih ljudi koji su pali na bojnim poljima.

— Jedna im majka, i pokoj prahu njihovom — podiže čašu Lujić, dok mu je ruka podrhtavala. — A oni mrtvaci, gospodine?

— Hans, provjeri da li su mrtvaci zakopani — reče Diter.

— Bog ti platio, gospodine — reče Lujić, iskapivši čašicu.

Mrak se gomilao u jarcima, proždireći drveće. Niz strmine valjala se tmina i pokrivala šumu. Crne krošnje borova i omorika njihale su se u nebu kao pogrebni barjaci. Činilo se da, pod pritiskom noći, praskaju stabla i cvili granje...

Lujić je stajao i gledao kako vojnici zakopavaju mrtve. Bacali su ih u istu jamu, jednog preko drugog, bez reda. Nije mogao razabrati ko stoji u mraku: ljudi ili šiblje, grobari ili grmlje. Napregavši oči, pratio je pokrete lopata i budaka,

kao i otiskivanje mrtvaca u raku. Sahranjivali su ih kao krepaline, kao crkotine, bez opijela i crkvene zastave sa srebrnim krstom. Ali sad to nije bilo važno: gledao je i bio zadovoljan, jer su mrtvaci zakopavani, kako i bog zapovijeda.

— Hoćemo li, najzad, da večeramo? — upita Diter kad ga je Hans izvijestio da su mrtvaci sahranjeni.

— Sad možemo i da večeramo — reče Lujić. — Ali ja bih, gospodine, najradije legao i umro.

— Zašto? Zar nisam ispunio vašu želju?

— Jeste, gospodine — reče Lujić — ali ja bih ipak najradije legao i umro. Tako, od miline... Kad čovjeku ispunje želju, onda mu dođe da legne i umre... Od miline. Meni tako došlo: najradije bih legao i umro.

— Ovaj čovjek je poludio — reče Diter. — Ja mu sve činim, a on hoće da umre.

— Baš to želim, gospodine. Da umrem.

— Hans, šta je s tom večerom?

Hans je upalio džepnu baterijsku lampu, a ispod oštrog mlaza svjetlosti ukazao se stolnjačić prostrt po zemlji: na stolnjačiću konzerva mesa, komad hljeba, pregršt krušaka.

— Probajte — reče Diter.

— Kazao sam, gospodine, da ne mogu — reče Lujić. — Ne mogu ništa... a najradije bih legao i umro, jer me je milje obuzelo, pa će me ugušiti.

— Meso, izvrsno meso — govorio je Diter. — Dobro meso, teletina... Zašto nećete? Običaji vašeg naroda zahtijevaju da se za pokoj duše nešto i pojede — reče Diter. — Ovdje na sahranama jedu mnogo kao i na krštenjima.

— Znam, gospodine, ali ne mogu. Ubij me, ali ne mogu. Kad bih progutao zalogaj, čini mi se da bih se onesvijestio.

— Ali zašto?

— Od milja, gospodine. Od miline.

— Ja doista ne razumijem.

— Kako ne razumiješ, gospodine? Zar ne vidiš da sam presrećan? Zar mi nisi ispunio najveću želju? Zar nisi naredio da mrtvaci budu sahranjeni?

— Jesam — reče Diter. — Onda jedi!

— Mogu samo da legnem i da umrem.

— Onda lezi i umri — reče Diter. — Uzmi ćebe, prostri ga po travi, lezi i umri, ako toliko želiš.

— Zelim samo to, gospodine, — reče Lujčić, zadržavajući suze. — Leći i umrijeti.

— Hans! — viknu Diter. — Ovaj čovjek hoće da umre. Daj mu ćebe, neka legne i umre.

— Drži — baci Hans ćebe, osvjetljeno baterijskom lampom. — Hoćeš li još nešto?

— Ništa više, gospodine. — Lujčić uze ćebe, prebaci ga preko ruke i uputi se prema drvetu, čija se krošnja dizala visoko, moćna i crna pod nebesima.

— Hans, ovaj čovjek je poludio — reče Diter. — Ovo-ga čovjeka trebalo bi poslati u ludnicu.

— Možda je i priču o poznanstvu s Hitlerom izmislio u ludilu — reče Hans. — Možda se tako dočepao i pisma za koje tvrdi da je firerovo?

— Pismo jeste firerovo — reče Diter. — Poznajem rukopis. Pismo je zaista firerovo.

— Ako je tako, ovaj čovjek će ući u istoriju sa fire-rom. On je već ušao u istoriju...

U istoriju ili u grob, htjede da kaže Diter, ali je oćutao, jer je pred Hansom bilo opasno govoriti iskreno. Firer je ludak, koji je Nijemcima donio pet miliona mrtvih, a Evropi i svijetu najstrašniji rat u istoriji i nebrojeno mnogo žrtava. Može li ovaj čovjek da uđe u istoriju drukčije osim kao zločinac? I zar sa takvim čovjekom vrijedi ulaziti u istoriju?

Izišao je u šumu, ispod šatora pod kojim je ostao Hans. Išetao je u šumu, pod crne i gluve krošnje, koje su ćutale pod mračnim nebom. Upalio je lampu i, pored debelog stabla, otkrio Lujčića: ležao je na zemlji, sklupčan, podvijenih nogu, sa ćebetom preko grudi, do brade: virili su mu opanci i ćuba, pramen kose; lice je bilo okrenuto prema nebu, a glava oslonjena na ruke.

Je li zaspao?

Zaspao je, čak je i zahrkao.

Šta je ovo, šta ćuje? Njegovo hrkanje? Ili nešto drugo? Kao da mi se neko prikrada i šunja, kao da me neko uhodi i vreba? Drveće se pomjeralo, granje krckalo, ramlje škripale, panoge se njihale kao ispružene ruke koje mašu i prijete. Je li to šuma? Je li to granje? Je li to vjetar? Da

nisu ljudi? Da mu se ne privlače s noževima, puškama, bombama? Da nisu mrtvaci?

Ustaju li mrtvaci iz grobova?

Zaista je čuo šumove, pokrete, zvuke, krckanje i pucetanje, kao da je neko u blizini koračao ili puzio, ugrožavajući ga. On ustuknu, jer mu se učinilo da će ga neko iz mraka ščepati ručerdama. Još mu se učini da je neko i viknuo:

— Tu si! Nećeš pobjeći! Gotov si!

— To je samo vjetar u granju; samo šuma u talasanju.

Ipak je pošao natrag, osvjetljavajući stazu baterijskom lampom. Gazio je po opalim šiškarkama, borovim iglicama, sitnom granju i sparušenoj travi. Valjda zbog bliske svjetlosti baterijske lampe, činilo mu se da je pao u kacu, da gazi po rudniku, da je obnevidio. Izgleda da su nebo prekrili oblaci, gonjeni vjetrom sa sjevera. Nebo je bilo crno kao kotao. Bila je crna i šuma.

Poginuti u ovoj mračnini, zar to ne bi bilo užasno? Izgubiti glavu u ovoj šumetini, kao lovački ker koga su rastrgali vukovi, zar to ne bi bilo i glupo i besmisleno? Pa sti ovdje, izrešetan, daleko od zavičaja i moje drage Izabele, koja je možda rodila sina i čeka me da se vratim, pa sti u kotlu prepunom mrtvacu, zvijeri i zločinaca, zar to ne bi bilo gorko i ponižavajuće?

Uzmicao je prema šatoru, gonjen strahom. Činilo mu se da mu noge otkazuju poslušnost i propadaju u blato, iz koga ne može da ih izvuče: teške, odsječene noge, u dubokom i gustom glibu, iz koga ne može da ih izvuče! Činilo mu se da je upao u provaliju.

Lujića više nije našao ...

Evo već dva mjeseca kako se bojak bije s Turcima. Mir s Turskom vodi nas u propast i sramotu. Stoga, braćo, budimo u ovoj svetoj borbi složni i solidarni...

Počem sve ljude i narode smatramo kao braću svoju, s kojom smo voljni živiti u bratstvu, jednakosti i slobodi, kao jedna velika i čovječanska porodica... to se tvrdo uzdamo da će nam sve pravedne i prosvećene države i narodi brat-ski i čovječanski pomagati, da će glas bratstva i zajedničkih interesah pozvati na borbu i na iskrenu solidarnost s nama i braću Bugare, Grke, Rumune i Arnaute, da se zajednički kao jedno tijelo poduhvatimo i zavjerimo dok god ne otre-semo sramni jaram stambolskih krvopija...

(Iz pisma bosanskih ustaša, upućenog sa Kozare hercegovačkim ustašama, u pobuni protiv Turaka 1875. godine).

U Bosni je buna planula prvo u okrugu Gradiškom, kraj Save i Vrbasa, pa u dubičkom, kostajničkom i novskom, kraj rijeke Une, a oko planine Kozare i Pastireva. Sva četiri ta okruga ustala su trećeg i četvrtog avgusta. Na mah u početku, vlast turska izašalje u ustanički logor deputacije da pita: zašto se narod pobunio? Ustaniци na to odgovore: zbog velikih tereta i zuluma koje državna gospoda narodu čine; i zahtiju: da se ukine trećina i desetina, i da pred zakonom svi budu jednaki, ravnopravni. Dogovor je taj držan četvrti dan ustanka pod Kozarom, prema Gradiškoj. Spahije ne htjednu pristati na zahtjeve ustaške, vlast ih nije kadra bila na to prisiliti i ako je bila voljna ma kakvom izmirenju s narodom. Malo docnije, gorio je u plamenu revolucije sav dugački prostor zemlje od rijeke Bosne pa duž Save, Une i unaokolo, oko suve međe, sve do ercegovačke granice...

Krvi se najviše protilo u Bosni, oko planina: Motajice, Kozare, Pastireva, Tisovca i Grmeča, Crnog Potoka, Tiškovca i Prologa...

(„ISTORIJA BOSANSKO-HERCEGOVAČKE BUNE”)

Turci su vrlo dobro znali zašto su se ustaške čete okupile oko Gašnice, zato navali desetog septembra njihova vojska sa dvije strane na Pecijine čete oko Gašnice. Ustaški odredi na obroncima Prosare brzo su bili potučeni i potisnuti u Prosaru. Pravi boj je počeo pred podne, jer je Pecija sa Kormanošom i oko pedeset drugova ostao na obali Save. Ustaši se branili iza obale, i Turci su nekoliko puta pokušavali da ih bace jurišem u Savu. Boj je trajao nekoliko sati. Kad je vidio da ne može odoljeti turskoj sili, odlučio Pecija da se ukrca sa ostatkom drugova u skelu pod obalom i da se preveze u Slavoniju. Vozeći se zbijeni na otvorenoj skeli preko rijeke, ustaši su još neprestano pucali, ali preko hiljadu pušaka sipalo je vatru sa bosanske obale u zbijenu gomilu na skeli. Drugovi metnuše Peciju u sredinu i zakloniše ga svojim tijelima, da se bar on spase. Ostoja Kormanoš pogibe nasred Save, pucajući na Turke: zakla ga njihova puška. Od trideset ljudi, dođoše na drugu obalu samo četvorica čitavi. Među njima je bio i Pecija. Međutim, upravo, kad je iskočio na obalu, ubi ga na mjestu tursko zrno. Peciju, Kormanoša i njihove izginule četnike sahraniše Austrijanci odmah uz obalu, u blizini gdje je Pecija poginuo.

(„BOSANSKI USTANAK 1875—1878”)

Ustao je sa zemlje: trava prionula za čakšire, grančice se usjekle u tkaninu. Okrenuo se prema zapadu i oslušnuo: iz šume je dopirao daleki tutanj, pogrebno zvono.

Koliko nas je ostalo?

Gledao je i osluškivao, dok se oko njega savijala gomilica boraca očekujući zapovijest.

Koliko ih je ostalo?

Lomio je prste, stezao šake, iscrpljen i bespomoćan. Htio je da izbroji ljude oko sebe. Pokušavao je: jedan, pet, dvadeset. Prebrojavao je ljude i sjećao se svega što je minulo, što je prohujalo.

Prve noći, između trećeg i četvrtog jula, probilo se nekoliko stotina boraca iz Prvog i Udarnog bataljona. Komesar Drugog bataljona, Nikola Luketić, pao je na cesti, pored zapaljenog tenka, dok su njegovi drugovi jurišali, obasjani plamenjem: izgleda da su udarili na glavninu njemačkih snaga, možda na štab divizije, pa ih je mnogo izginulo. Treći i Četvrti bataljon (ono što je ostalo od njega) nisu ni mogli da stignu u borbu sa onolike udaljenosti. Druge noći, između četvrtog i petog jula, kad je napad ponovljen, probile su se samo grupice ovih bataljona, dok je ostatak izginuo ili odstupio.

Ranjenici su ostali u Grabovcu, u jarku, pod krošnjama. Nije mogao da im pomogne, a znao je šta ih čeka. I dok je, pred borbama, gaveljao kroz šumu, uz plećine, ne znajući kuda ide i šta treba da preduzme, činilo mu se da se za njim vuku i ranjenici, osakaćeni i bespomoćni, sa ispruženim i praznim rukama. To mu je dušu razdiralo. Gaveljao je uz plećinu i lomio paprat, razgrtao visoku i oštru travu konjušaru s teškim lišćem. Ponekad bi nagazio na djetelinu, struk vratića, vrganj ili škripavac, kao što je naišao na pečurke i rudnjače u prisojini. Jesu li to zaista bile rudnjače ili neke otrovnice? Nije imao vremena da provjerava, mada je bio gladan

kao vuk i dolazio u iskušenje da legne po zemlji i pase travu, kao što je iščupao gromuljicu zečjeg kupusa i, nekoliko koraka dalje, izvalio struk crijemuše, travuljine slične lišću luka. Sažvakao je to, nešto pojeo a nešto ispljuvao, dok mu je između zuba zapinjao pijesak s mrvicama zemlje. Kako bi to bilo sjajano da čovjek umjesto hljeba može zasititi crijeva ilovačom ili lišćem i iverjem, pomislio je, pokušavajući da ide brže, jer je znao da im prijeti smrtna opasnost. Uzdisao je i pritezao opasač da bi prazna crijeva manje krčala, dok su mu u ušima cviljeli oni glasovi, ona zapomaganja.

Koliko nas je ostalo?

Istezao je šiju i zurio u stabla, kao da nekog očekuje. Pa i čeka — borce svoje. Jedne čeka uzaludno, neće doći. Druge čeka s nadom, možda će izbasati. Treće čeka...

Očekivao je, zaista, komandira Španovića, koga je uputio prema Prosari da vidi šta se tamo zbiva i da provjeri mogu li se ostaci odreda nekako prebaciti u Prosaru. Čekao je Španovića, a sjećao se izginulih komandira: Aćimovića, Alauka, Mijatovića, Banovića. Deset ih je palo. Dali su živote, a nisu odbranili Kozaru. Nestali kao i toliki drugi (Deretić i Kukavica ostadoše na nosilima), a sad opasnost prijeti i ostalima, prijeti svima. Odred je rascijepljen na dva dijela: jedan dio, sa Obradom i Slovencem, probio se preko ceste na zapad, a drugi je ostao u šumi, sa njim i Čočetom. Sad im prijeti najveća opasnost: nemaju uslova ni da žive, a kamoli da se bore...

Saznao je, najzad, da se po šumi uz Mlječanicu, oko Mednjaka i sve do Vojskove, vrzma nekoliko četa i mnogo sitnih grupa iz raznih jedinica, koje su ostale u obruču. Bilo je tu, kako je pretpostavljao, više od pet stotina vojnika. Nekad bi sa tolikim ljudima krenuo i napao Dubicu, pa čak i Prijedor, ali danas, ovog očajničkog jutra, jedva je uspijevao da ih zadrži na okupu. Poslije pucnja, a naročito poslije eksplozije, makar i daleke i bezrazložne, činilo mu se da neko od njegovih počinje da bježi, lud i obezglavljen.

Strah se u ljude uvlačio naročito poslije posljednjeg neuspjeha, u pokušaju proboja, kad je ponovljeni napad propao, a borci počeli da se povlače prema Vitlovskoj, ostavljajući čak i ranjenike: valjda je svaki u tom času pomislio da se i njemu moglo desiti da bude ranjen i ostavljen pred tuđim cijevima. Odatle strah. Svak je u sebi mislio: „Ako budem ra-

njen, niko me neće nositi, nego će me ostaviti kao i one u jarku." Zbog toga je i slučajni pucanj čitavu desetinu otiskivao u bjekstvo.

Odnekud je banuo Rade Kondić, komandir Udarne čete: vukao se ranjen, ne dozvoljavajući da ga nose i zahtijevajući da ga ostave, jer je, kaže, „šteta da oko njega dangube". Ipak su ga prihvatili i nosili, prgavog, sitnog i žustrog starješinu, koji se pročuo po tome što je govorio kako ne treba puštati zarobljene domobrane, da bi se, poslije nekoliko mjeseci, pretvorio u njihovog zaštitnika.

— Šta ćemo, Rade?

— Dok ima municije, vojnik puca — reče Rade.

— Kuda ćemo?

— Da nisam ranjen, ja bih se sa ovolikom vojskom probio kroz stotinu obručeva. Pišam ja na njihove obručeve.

— Ali kuda ćemo danas?

— Tamo — reče Rade i pokaza rukom. — A može i tamo.

Jedni su htjeli prema Mrakovici, pa dalje, prema Lisini, i još dalje, preko ceste Banja Luka—Prijedor, ka Gomjenici, pa na jugozapad, prema Grmeču. Ovaj prijedlog je odbijen: niko ne zna kolike su tamo neprijateljske snage, put je opsjednut, a od Gomjenice prema Manjači počinju sela pod četnicima Vukašina Marčetića. Drugi su predlagali da se ostaci odreda probiju prema Prosari, da izbiju na Savu, pronađu čamce i prebace se u Slavoniju (kao što je, izgleda, učinio Krajiški proleterski bataljon, poslije sloma na Motajici, kad je izgubio preko stotinu boraca). Mada ih je čekao dug put s neizvjesnošću, odlučili su da krenu u Slavoniju pa šta im sreća donese. Zato su, kao i Šoša, nestrpljivo čekali Tomicu Španovića; on je najzad stigao, ali s najcrnijim vijestima: od Gradiške, Podgradaca i Prosare (vidio je) približavaju se Kozari gusti redovi neprijateljske vojske. Svi bregovi su posjednuti i svi putevi zakrčeni.

A šta sad? htio je da vikne Šoša, ali nije imao glasa. Ljudi su zanijemjeli. Izgledalo je da će popadati da više nijedan neće moći da ustane, prosto prikovan za zemlju. Pogledao je u živahnog komesara Čočeta, crnogorskog studenta. Ali je i Čoče ćutao. Svi su krili poglede i obarali glave, a neki su se možda već izvlačili iz gomile, misleći da će sami lakše da spasu kožu. Najzad je Šoša rekao:

— Drugovi, odred više nema uslova da postoji... Moramo se razbiti u grupe i po dvojica, trojica, ili petorica krenuti da se spasavamo. Oružje ćemo zakopati. Zadržaćemo samo bombe i revolvare.

— Ja puške ne dam, družo Šoša!

— Ne prekidaј me — reče Šoša bez ljutine. — Teško oružje ćemo zakopati da ga ne vučemo, kao i municiju, mitraljeze i puške.

— Ja puške ne dam!

— Ni ja, časti mi, dok sam živ.

— Oteo sam je i nosiću je, pa kud puklo.

— Ne prekidaјte me — reče Šoša, ali tiho i strpljivo, kao mati koja umiruje dijete. — Nisam lud i znam šta govorim. Bolje je pušku i zakopati nego je dati neprijatelju.

— Ko kaže da ću je dati neprijatelju?

— Ako te zarobe, uzeće ti i glavu i pušku.

— Ode li glava, neka ide i puška u materinu.

— Dobro, Ko hoće, neka zadrži i pušku, a kome je lakše da se krije bez puške...

— Ako mene pitate, drugovi — počeo je Rade Kondić — ja odred ne bih rasturao, niti bih oružje zakopavao. Pišam ja vojnika bez oružja. Ja bih se, brate, držao zajedno, na okupu, četa uz četvu, i borio se dok traje nas i municije.

— Tako bi nas najlakše uništili — reče Šoša, bez volje da se prepire, uvjeren da je rasturanje odreda jedini izlaz. — Oni i žele da nas sretnu zgomilane, na okupu, i da nas smlave. Naš spas je jedino u razbijanju na grupice.

— Zašto smo se borili godinu dana i stvarali odred? Zar smo uzalud stvarali tolike čete i bataljone?

— Ako mene pitate, drugovi — umiješa se i Čoče, blijed i sitan — ja sam za Šošin prijedlog. Svima je nama žao odreda, ali treba govoriti otvoreno, komunistički: odred više nema uslova da postoji jer je presječen nadvoje i satjeran u šumu. Je li tako? Privremeno ćemo se razići i posakrivati, a kad neprijateljska vojska proglrja... Je li tako?

— Zar da grljaju po nama, kao po mješinama?

— Dobro, to je tvoje mišljenje. Je li tako? Neka se i drugi izjasne... Hajde! Redom! Je li tako?

Poslije dugog i mučnog savjetovanja, odlučeno je da se odred rasturi po grupicama. Teže oružje i municiju zakopati. Kad neprijatelj protutnji preko šume, svi preživjeli borci tre-

ba da uzmu svoje oružje i upute se na zbornu mjesto. Zbornu mjesto je brdo Vitlovska, na kome je prije ofanzive bio štab Drugog bataljona i gdje se nalaze magacini, žita, odjeće i opreme.

Tako se odred rasturio.

Najprije su se izdvajale oveće grupe, čak i do četrdesetak ljudi, a onda su, polako, počinjale da se osipaju, lome i kidaju sve do petorice ili dvojice. Smanjivale su se neosjetno, svakog trena: poslije zastajanja da počinu, legli bi da odspavaju, a kad bi se probudili, vidjeli bi da je neko već otišao.

Šoša je ostao s grupicom u kojoj su se zatekli Čoče, Vilko, vjerni saborci, sa svojim hartijama, brošurama, knjigama i olovkama. Ranije su vječno o nečem raspravljali (čak i o astronomiji i višoj matematici), toliko puta su se najžustrije podžaveljali i u suprotne tabore podijelili, a sad su ćutali, gladni i skrhani, kao da se boje da jedan drugog ne okrive za nevolju koja ih je zadesila.

Uz Šošu se našla i Vukica, sićušna djevojka koja je na Kozaru stigla pred samu bitku iz obližnje varoši. Uselila se u Šošino srce a da i nije znao kako. Prosto ga je zarobila. Bio je nesrećan ako je ne sretne svakodnevno. Ona je to znala i uvijek je nalazila razlog da mu se približi, da ga nešto upita ili naprosto da stane pred njega, nasmijana, i dugo bez riječi, da gleda u njegove oči, u koščato i gotovo grubo lice, izbrazdano nedaćama, ali baš zato i lijepo, kao lice junaka iz pjesme. Sad je mogla da ga posmatra koliko je htjela, bez straha od prigovora da je malograđanka (jer misli o ljubavi, iako je u odredu ljubav zabranjena). Gledao je i on sada nju, bez ranijih briga i poslova, kad je bio zauzet komandovanjem. Išli su pomažući jedno drugom. Zastajkivali su ponekad u kratkom zagrljaju, na kakvom proplanku, pod borovima, gotovo i ne opažajući da su sami, sve dok ih neko ne bi zovnuo ili se vratio da im kaže da moraju za njima.

Išli su uporedo. Mlađa i izdržljivija, Vukica mu je pomagala. Kad bi u plećinici ugledala jagode, skakala je i brala najkrupnije i najzrelije, čupala čitave bokore i donosila mu na dlanu. A ako bi on legao da predahne, pokrivala mu je leđa i rebra da mu ne ozebu bubrezi, koji su ga boljeli, tako da je ponekad jaukao, zamotavajući oko slabina i po dva vunena džempera.

— Draga moja Vuki — šaputao je Šoša, milujući joj kosu — ti si sve što mi je ostalo. Čitav život se sveo na ovaj pedalj između mene i tebe.

— Šta ćemo raditi ako naš opazi neprijatelj??

— Nećemo se dvoumiti — govorio je Šoša. — Ubiću najprije tebe, pa sebe. U ruke im živi nećemo.

— Nećemo — ponavljala je Vukica, srećno nasmiješena, iako je brisala suze. — Ali zašto da mislimo o tome? Zar ne možemo razgovarati o nečem ljepšem?

Hodali su po šumi, uzduž i poprijeko, osluškiivali pucnjavu i tutanj. Neprijatelj se približavao satjerujući ih na sve tješnji predio. Tutanj se, sve češće i jače, mogao čuti i s drugih strana: sa istoka, sa sjevera, s juga. Obruč se stezao. Bilo je jasno da neprijateljske vojske žele da se sretnu negdje u planini, pošto je dobro pročešljaju.

Poluotvorenih očiju, budan i kad sklopi trepavice i padne u san, Šoša se ponekad trzao, mlatarao rukama, skakao i vikao, obračunavajući se s protivnicima dok ga je Vukica vukla za rukav i umirivala:

— Ne boj se, Šoša... To je san... Lezi, to je san...

Tješio ga je njen glas, nježan i drag kao glas majke Marije, koju je davno ostavio. U mislima se vraćao u prošlost, sjećao se odreda, jednog od najvećih odreda u Bosni, a možda i u Jugoslaviji, koji je ratovao pod crvenim petokrakama i partizanskim zastavama, slušajući Mladenovu, Obradovu i njegovu komandu. Sad nema ničeg. Sad se preživjeli pripadnici odreda, po snazi ravnog diviziji, kriju bijedno i čemerno kao drumski razbojnici, po grmovima, rupčagama, jarkovima i vrtačama: preplašeni zečevi pred psećim čoporom! Do juče su prkosili Hitleru, a sad su priznali svoju nemoć i razišli se da se možda nikad više i ne sretnu i ne okupe. Priznali su svoju nemoć, i više od toga: bezmalo da su priznali i svoj poraz, jer više ne pružaju otpor i možda srljaju u grob...

— Mi ćemo se boriti, mi nismo poraženi...

— Smiri se, Šoša... Lezi... To je san...

— Mi nismo poraženi, mi ćemo se boriti! — viče Šoša obazire se i zvjera naokolo, kao da traži svoje izgubljene i rasute vojnike. San se miješao s javom, padao mu na dušu i gušio ga. Nije mogao da spava. Oči su ga boljele: očni kapci su izgledali upaljeni, zjenice grozničavo sjajne. Sljepoočnice su pekle, činilo se da će se raspolutiti od naprezanja.

Hodali su po šumi gore-dolje, tamo-amo, zalazili u uvale, verali se po plećinama, tako reći bez cilja. Nigdje nikoga. Samo tutanj, sa svih strana, sve glasniji. Više ne može ni da odstupa. Nema kuda. Htio je u Proсарu, tamo je valjda i krenuo, ali mu je put presječen. Tamo ne može. Tamo je neprijatelj. Neprijatelj je i za leđima. Neprijatelj je i na jugu i na sjeveru. Dumbaranje potresa šumu (sa svih strana). On je u klopci, sa omčom nad glavom.

— Druže Šoša — rekao je pratilac kad je njihovom lutanju došao kraj. — Više se ne možemo povlačiti. U Proсарu nećemo stići, a natrag ne možemo. Moramo te zakopati. Iskopaćemo ti sklonište, a odozgo, preko poklopca, naslagaćemo cjepanice.

— Kako ću disati?

— Ostavićemo rupicu za vazduh.

— Zar u zemlju, kao lešina?

— U trap, ko krompir — rekao je pratilac i počeo da kopa jamu pored cjepanica.

Šoša se obazirao. Čekao je Vukicu: otišla je da nađe nešto za jelo, da ubere jagode i načupa crijemuše. Govorila je i o kruškama divljakušama a uvrtila je sebi u glavu i šljive, bjelice i prskulje, koje upravo dozrijevaju po selima, daleko. Ali se nije vratila i on se uzalud obazirao.

Natjerali su ga da se zavuče u jamu i kazali mu da odatle ne izlazi dok ga neko ne pozove. Donijeli su mu čaturicu vode sa izvora, pa su jamu pokrili građom, palijama, granjem i zemljom. Zatim su odozgo naslagali cjepanice, jednu do druge, metar visoko. Otišli su, bez glasa, a on je ostao.

Otišli su da se skrivaju, a Šoša je ostao pod zemljom. Znao je da ni oni neće daleko, da će se posakrivati u blizini i da će, ako ne budu otkriveni, čim prođe vojska, priskočiti da mu pomognu. Ali šta će biti ako ih neprijatelj otkrije i pohvata? Hoće li ga odati? Da neće doći ovamo s njemačkim psima? Mogu ga izdati i bez batina, za nagradu i laskava obećanja?

Otišli su, a Šoša je ostao.

Najteže mu je bilo bez Vukice, koju je tako naglo izgubio. Nije mogao da se smiri. Pokušavao je da se digne, udarajući tjemenu u zemlju iznad glave. U ljutnji i bespomoćnom bijesu pokušao je čak i da digne poklopac da bi se izvu-

kao iz jame. Ali uzalud. Morao je da se pomiri sa sudbinom. Ostao je dolje, u mraku, sam i bespomoćan.

Kod tolikih boraca, pored njega nije više bilo nijednog.

Nije bilo Slovenca, ozbiljnog i mudrog, koga je poštovao. Nije bilo ni Obrada, sa kojim se svađao, vrijeđajući ga, kao da je on kriv što je poslije Mladenove smrti, pored živog Šoše, određen za komandanta odreda. Nije bilo mračnog, vječito zamišljenog Miloša Šiljegovića, ni komesara Čočeta, nasmijanog Crnogorca, koji je stigao na Kozaru sa Obradom iz nekog francuskog logora, donoseći priče o španskom građanskom ratu, internacionalnim brigadama i njihovim podvizima pred Madridom, u Valenciji, na Ebru, Harami i Gvadalahari. Nije bilo sjajnih komandanata bataljona: Ranka, Žarka, Petra, Mlađe i Mirka. Nije bilo ni Skendera ni Vilka, šaljivčina i ladoleža, sa kojima je toliko puta sastavljao proglose narodu, pisao vijesti o stanju na frontovima i ćaskao o svemu, od politike i revolucije do muzike, gramatike i astronomije...

Otišli su, a on je ostao.

Ostao je sam, u zemlji, kao u grobu.

Zar je ovo krajnji ishod svakog ljudskog poduhvata? Biti u žiži istorijskih zbivanja i najrevolucionarnijih pokreta, a onda ostati sam, kao hajdučka humka? Je li u tome smisao žrtvovanja: da čovjek koji je kao zastava vijorio ispred neustrašivih četa i kao legenda ulazio u pjesmu (*Paveliću sreća loša, protiv njega ide Šoša*) ostane na kraju zatrpan zemljom, kao kopač u zarušenom rudniku? Zar tako moraju da se završe sva stremljenja i sva nadanja? Može li se u životu postići išta čvrsto, vječito i trajno? Zar su bile uzaludne tolike priče o preobražajima, revolucijama, pokretima, tolika vjera u snagu, moć i neuništivost ubjeđenja, ne religije, nego ljudske uvjerenosti u pobjedu boljeg, srećnijeg, pravednijeg društva, koje mora doći, makar i preko krvi i leševa, sigurno kao što se rađa sunce? Šta je ostalo od silnih maštanja, zanosa, riječi i pjesama? Zar samo ova jama i zemlja, ovaj mrak i grob?

Osluškiavao je i gušio se, bez tračka svjetla, u tmuni kao u krtičnjaku. Podizao se, bauljao na rukama, oslonjen o laktove, dodirivao letve iznad glave, vlažnu zemlju i busenje, pa se ponovo bacao na dno jame, zadržavajući suze. Umjesto pos-

telje, imao je ćebe pod sobom. Borio se sa snom, sklapao oči, gubio svijet i naglo se budio, pitajući se odakle ovdje i zašto nema sunca.

Je li ovo pobjeda ili poraz? razgovarao je s tminom. Je li Kozara zaista poražena?

Gutao je vodu iz čaturice i pokušavao da otjera crne misli, koje su mu razjedale mozak i svijest. Zar nismo učinili sve što je bilo u ljudskoj moći? Zar nismo, do kraja, ispunili svoj dug prema narodu? Za smo još nešto mogli učiniti? Hoće li nas narod osuditi?

Koprcao se i lomio, stenjao i uzdisao, soko slomljenih krila što ga je oluja oborila iz zvjezdanih visina, po kojima je svemoćno letio i neprikosnoveno gospodario. Pao je, bez rane, a smrtno pogođen. Pao je, bez kuršuma, ćutke i gluvo, a može biti i osramoćen: može biti zarobljen, uhvaćen i stavljen na najstrašnije muke. Može biti ...

To im neću dozvoliti, mislio je. Otkriju li me, znam šta ću uraditi. Stezao je zube, kao u groznici, i pipao hladnu revolversku dršku na bedru.

Onda je čuo glasove: daleke i nejasne, pa sve bliže i razgovjetnije. Mumlanje. Muški glasovi. Nijemci. Poznao ih je po oštini i odsječnom, netrpeljivom načinu govora. Ima i naših.

— Ova drva su mi sumnjiva — reče jedan od naših. — Zašto na drvima piše da pripadaju Nezavisnoj Državi Hrvatskoj?

— Pitaj šumara.

— Sumnjiv je upravo natpis. Čemu bi ga šumar postavljao? To je nekakova prevara. Najbolje je da provjerimo.

— Zar da preturamo tolike cjepanice? Ko je lud neka pretura. Ja neću.

— Bog i bogme, ja hoću ...

— Čuvaj se bombe, budalo. Nadaš li se da će onaj dolje, ako je dolje, čekati skrštenih ruku? Zapalit će bombu, pa ćeš zajedno sa njim letjeti u zrak, kao prdež.

Izvadio je revolver i zadrhtao. Opaliti u glavu! Majko, ne plaći! Stezao je revolver i gledao u mračnu tavanicu iznad glave.

Cjepanice su treskale. Padale su, kanda, u mozak.

— Je si li poludio, Stjepane? Nema tu niš.

— Ima, Zvonko, kladim se.

— Budala si, Stjepane! Kozara je puna takovih cjepanica... Nema niš...

— Da nije natpisa, i ja bih mislio da nema. Ali ovaj natpis, ovo je vraški sumnjivo.

O kakvom natpisu govore? Ko li je stavio taj natpis? Navino i providno! Zašto mu drugovi nisu rekli da će stavljati natpis?

Bubnjale su cjepanice, udarajući jedna o drugu. Još glasnije je bubnjalo njegovo srce. Rukom je morao da ga pritiska i smiruje. Desnom je držao revolver. Čim se na tavanici ukaže svjetlost, biće to znak da je otkriven, a onda može da uradi samo jedno...

Biće to, dakle, kraj. S jednim jedinim pucnjem otići će u grob sva strast, svi snovi, sve nade. Završiće neslavno i jadno, kao crv u procijepu. Zar će tako da skonča on, Josip Mažar Šoša, koji je volio da ponavlja kako prkosi buri i pjeva o bezumlju smjelih? Gdje je ta bura, gdje je ta smjelost? Biti pridavljen u grobu koji si iskopao, tako reći, sopstvenom rukom, zar je to hrabrost, zar je to smjelost, zar je to slava?

Bubnjaju cjepanice.

Sa tijelom će u grobu ostati i san o pobjedi, san o preobražaju ljudskog roda, san o budućnosti, koju je tako žarko želio i tako slikovito zamišljao. Slom fašizma, revolucija, socijalizam, ljudska solidarnost i bratstvo i jedan novi svijet, bez nepravde, patnje, suza, krvi i zla — zar će sve to da se rasprši kao grudva pjene na uzburkanom moru u proždljivim talasima?

Neće li od svega ostati samo tijelo, prorešetano i možda izmrcvareno, pred tuđim čizmama?

Tako? pita se, skrhan, dok mu nad glavom treskaju cjepanice. Zbogom, majko, zbogom, Vukice! Upro je pogled u tavanicu. Ne vidi ništa, samo sluša. Čini mu se prisustvuje sopstvenom pogrebu. Čvrsto drži revolver i ponavlja, kao đak koji uči zadaću: „Čim se ukaže svjetlost, opaliću sebi u glavu.”

Naginjala se nad kola u kojima je ležao ranjenik; pružala mu ruke i tješila ga.

— Zašto su nas ostavili? — upita on. Zar smo se za ovo borili? Da nas ostave?

— Smiri se, Rajko — reče ona. — Doći će, drugovi.

— Niko neće doći, sve je gotovo — reče Rajko. — Moram ustati i sam sebe spasavati.

— Kako ćeš ranjen ustati?

— Moram... Svi bježe pa ću i ja...

— Ali ti si težak ranjenik.

— Pravo da ti kažem, Emira, ja baš i nijesam ranjen — reče Rajko i skoči s kola. Visok, zgužvan i čupav, ličio je na strašilo. — Istinu govoreći, ja nijesam ranjen. Onoga dana, u jurišu, pao sam i malo se ogrebao. Krv je linula, a ja sam zajaukao. Strpali ste me na nosila i odnijeli na Vitlovsku, u bolnicu, a kad ste me već tamo donijeli, nijesam se htio vraćati na front. Htio sam se malo odmoriti.

Razmicao je paprat i koračao kroz gustiš.

— Želio sam predahnuti i osušiti se. Nije mi, sreće mi, dojadilo topništvo, ni avijacija, već kiša. Ubila bi me kiša. Svakog dana i svake noći kiša pa kiša, crni je đavo odnio! Pljusak za pljuskom, a mi bez krova. Prvog dana nekako sam i trpio. Ležimo na položaju, a kišica poče: kap po kap, onda ljuljnu. Poče nas lemati kao sjekira. Pokvasi mi obraz, pa kapu, pa kosu. Poče se salijevati niz vrat, niz leđa, po kičmi, sve do gaća, još niže, sprijeda i straga, kao da sam se upišao. Bio sam mokar i više se nijesam osušio. Danima pod pljuskovima. Kisnuo sam, kisnuo, a onda je prekipilo...

— Simulirao si?

— Zbog kiše — reče Rajko. — Nije zbog neprijatelja, zdravlja mi. Serem se ja na neprijatelja. Kiša mi je život zagorčila. Nijesam mogao trpiti da mi se slijeva za vrat, pa sam se izvukao da se osušim, pod krovom. Odmorio sam se

prelijepo, a i nakusao, jerbo ranjenici imaju bolju hranu; a kad su nas potjerali na front, u proboj, mislio sam šta da radim: ustati i poći u četvu ili ostati na nosilima, da ne idem pješice, da me nose? Hajde, velim, na kolima, neka te voze! Nijesi budala, dosta si pješačio!

— Ne vjerujem ti, Rajko. Ipak si ranjen.

— Pravo da kažem, jest me nešto maznulo po glavi. Krv je pljusnula. Kad je zapucalo, neki đavo me zviznuo: kamen, toljaga, busenčina, metak, što li. Nešto me klapnulo. Krv je pljusnula, a ja sam zajaukao, kao da mi oči ispadaju. Želio sam da dođete što prije i da me nosite pod krov da ne kismem. Znao sam da ranjenici žive u bajtama, pod krovom, pa sam želio da me što prije odnesete tamo da se osušim i nakrkam.

— Uvijek si bio đavo — reče Emira. — Išla je i osluški-vala. — Hoćemo li sami ili da koga pričekamo?

— Bolje je da idemo sami — reče Rajko. — Gomila se teže kreće i lakše pada u klopku. Sad je najpametnije da čovjek ide sam.

— Hoćete li mene ostaviti?

— Ti nijesi ostavila mene, pa neću ni ja tebe — reče Rajko. — Dok sam ležao na kolima, vidio sam ko je kakav: prolazili su i najbolji drugovi, a ti si ostala. Znao sam da me nećeš ostaviti.

— Ali kuda ćemo?

— Odstupaćemo, a kad nam dojadi, zavući ćemo se u jendek, u bujadaru ili kupinjar.

— Možemo se i na drvo popeti — reče Emira.

— Ti se penji, ja neću. Ja sam se prije rata popeo na trešnju da nabere trešanja s vrha, najzreljih i najsladkih koje obično ostanu pticama. Krenuo ja gore, prema vrhu, uz sve tanje i tanje grane, dok se jedna grana ne otkinu, a ja okrenuh dolje. Obje sam ruke polomio. Od tada se ne penjem na drveće. Nijesam lud da ginem.

— Možemo se zavući i u šušanj?

— Vidjećemo. Imaš li kruva?

— Imam — reče Emira. — Pola pogače. Donijele žene ranjenicima. Uzela sam da ne ostane u bajti. Da nijesam ponijela, ostala bi tamo.

— Baš je dobro što si ponijela pogaču — reče Rajko. — A ja imam rakije.

— Odakle ti rakija?

— Sačuvao za crne dane — nasmija se Rajko i prodrma čuturicu. — Ako budem morao umrijeti, popiću gutljaj prije sudnjega dana. Ima i za tebe. Hoćeš li?

— Poslije — reče Emira.

Odmicali su između stabala. Šuma je mirisala na smolu, trulo lišće i vlažno bilje. Mrko su ćutali borovi, s moćnim krošnjama. Izgledalo je da granje lebdi u magli, nad zemljom. Na pojedinim mjestima, kroz lišće, u rujnim snopovima probijalo je sunce, sijajući uspravnu polutamu.

Sa zapada je grmjelo.

Pokušavao je da zamisli kako se napadači utrkuju u lovljenju naroda po zbjegovima. Zamišljao je kako, bajonetima, jure možda i njegovoj majci Vidosavi, sa kojom se rastao u mlječaničkom jarku, prije proboja. Da li je prešla cestu? Kuda je okrenula? Je li stigla kući ili je zarobljena u nekom sokaku, dok je pokušavala da iz gliba izvuče pretovarena kola? Trebalo je da pođem sa njom a ne s Turkinjom, uzdahnu on. Morao sam spasavati nju a ne ovu; učini mu se da će zaplakati. Zašto nijesam sišao s kola i pošao sa njom? Otkinuo je grančicu smrekovine i počeo da je lomi, komadić po komadić. Da sam ustao s kola, možda bi me i strijeljali; baci grančicu i zgazi je cokulom.

— Čuj, rode — reče Emiri. — Nemoj ti kome kazati da ja nijesam bio ranjen i da sam se pretvarao. Otišla bi mi glava.

— Ne boj se, čupavi — reče Emira.

— Kažeš li, meni nema života.

— Zar nijesi ranjen? — reče Emira. — Ipak si ranjen. Zašto nosiš zavoj preko čela?

— Pravo divaniš — reče Rajko. — Mene je klapnulo.

— Hajde da se odmorimo.

— Još malo — oklijevao je Rajko. — Jesu li stali?

— Izgleda da jesu. Više ne čujem topove.

— Ko li će odgovarati za ovo?

— Za koje? — upita Emira.

— Za ranjenike. Biće poklani. Kad bi barem mogli da se sami poubijaju. Ali nemaju oružja, a ni snage. Poneki pištolj ili bomba, to je sve.

— Teško njima — uzdahnu Emira.

Grabili su uz rudinu obraslu smrekovinom. Oštra i zelena trava, ulijepljena blatom, motala im se oko nogu i grebala ih po cjevanicama.

— Poznaješ li ti ovaj kraj, Rajko?

— Ne poznajem — reče Rajko. Mislim da idemo prema Vitlovskoj.

— Ja znam predjele oko Vitlovske — reče Emira. — Ako izbasamo tamo, onda znam put i do Mrakovice.

— Znam i ja — reče Rajko. — Ali nećemo moći prema Mrakovici, jerbo će tamo krenuti svi koji bježe, a to nije dobro. Zgomilaće se pa će ih neprijatelj pobiti. Treba poći plećinama po kojima nema izbjeglica, jer će vojka juriti uz Mlječanicu, Gračanicu i Moštanicu, po zbjegovima, a isto će hvatati visove od Maslin-Bajira prema Mrakovici...

— Eno jagoda! — viknu Emira.

— Beri — reče Rajko. — Ja ću malo sjesti.

Pogledao je niz uvalu prema Mlječnici, nad kojom se zelenjela šuma. Ništa se nije čulo. Na dvadesetak metara ispred njega ležalo je drvo iščupano iz korijena: spletovi žila, s busenjem, strčali su nad jamom. Takav ti je i čovjek, pomisli. Raste i padne, a iza njega ostane izvalina. Zašto mora biti oboreno sve što živi?

— Drži — dotrča Emira s kiticom jagoda. — Nisam smjela više brati, jer se bojim zmijske.

— Nema ovdje zmijske — reče Rajko. — Zmije su u kamenjaru.

— Svejedno, ja se bojim ako ih i nema.

— Mora bit da se vojnici spremaju za početak. Izgleda da su stali.

— Možda se vraćaju u sela?

— Da su mislili na povratak, ne bi ni zalazili u šumu — reče Rajko. — Neće oni natrag dok planinu ne pročešljaju, jerbo su se zavjerali...

— Gdje ćemo spavati?

— Pod drvetom. Nakupi ćemo lišća. Imamo ćebe. Ja ovo nosim još od ustanka.

— Gdje si bio kad je počeo ustanak?

— Pričaću ti — reče Rajko. — Treba spremiti konak. Hajdemo po šušanj.

— Zar nismo suviše blizu neprijatelja?

— Bolje je da ostanemo što bliže, da mu pratimo kretanje.

— Ako nas zatekne na spavanju, dobro ćemo se provesti.

— Neće biti strašnije od onoga što sam već doživio. Ali ne volim pričati o tome, jerbo me zaboli glava — reče Rajko, zgrčući šušanj u čebe. — Još kad pomislim da si Turkinja...

— Nisam Turkinja, već Muslimanka — reče Emira.

— To ti je isto. Svi ste vi Turci i svi nam na život udarate.

— Da ti nije žao što nisi četnik?

— Ne laj — reče Rajko. — Turci su najgori koljači. Ja Turcima ne vjerujem ni kad petokrake nose.

— Valjda meni vjeruješ?

— Ti si drugo. Tebe kao da je neki naš smajstorisao.

— Hoćeš li mi kazati šta si doživio?

— Doživio sam da svoga oca Nikolu vidim zaklanog. Turčin ga je zaklao. Mujaga, pobočnik. U Kostajnici.

— Kad se to desilo?

— U ustanku, poslije Svetog Ilije. Bili smo oko Lješljana, držali front. Od Dobrljina i Bosanskog Novog navali vojska, roguljaši se razbježaše, a front se raspade. Pobježe, bogami, i Šoša sa puškarima, a moj otac uze močugu, natače na nju bijelu zastavu i poče sakupljati seljake da ih vodi na predaju. „Nema od borbe ništa”, govorio je. „Kolovođe su pobjegle, a nas ostalive na cjedilu. Moramo se predati vlastima”. Neki su ga pokušavali odvratiti od predaje, ali on je, kao pred smrt, prosto poblesavio: ko bezglav je jurio od kuće do kuće, od čovjeka do čovjeka, okupljajući ih pod bijelu zastavu. Skupio je preko dvije stotine ljudi, a more biti i više, pa ih povede u Dobrljin. I mene sa njima. U Dobrljinu nas dočepaše ustaše, potpraše nas u vagone, pa u Kostajnicu. Odvedoše nas Bajića jamama i počeše nas klati. Preko trista ljudi je ubijeno. Tu je Mujaga moga oca zaklao...

On obori glavu. Čulo se kako šumno diše.

— Kako si ti ostao? — upita Emira.

— Ne znam ti ni ja sam — nastavi Rajko. — Kad su nas povelili na klanje, prišao mi je ustaša s trnokopom i rekao da ću biti grobar. Još je rekao da će mi oni oprostiti život ako dobro obavim posao, jerbo sam najmlađi u gomili. Uzeo

sam trnokop, a kad počeše klati, pravo sam se okamenio. Zakolju jednog, pa ga bace u jamu. A ja zatrpavam. Onda zakolju drugoga, pa ga bace u jamu. A ja zatrpavam. Prepoznadoh Mlađena Vurunu, iz Vodičeva, i braću mu Dušana i Žarka. Kad zaklaše Mlađena, Mujaga iskapi čašu i viknu: „Aferim. Na zdravlje.” Onda nali času i viknu: „Sljedeći.” Tako zaklaše i Dušana i Žarka, braću Mlađenovu. Bacaju ih u jamu, a Mujaga sve više: „Aferim. Na zdravlje”, i iskapljuje čašu. Gledao sam i čudio se. Šta je, pobogu, ovo? Zašta nas kolju? Blenuo sam i zaboravio zatrpati posljednjeg mrtvaca, a ustaša mi pritrča i klapnu me: „Zatrpavaj, majku ti srpsku.” Bacam ja zemlju na mrtvaca, kadli imam šta viditi: vode pod nož i moga oca Nikolu. Oči nam se susretoše. Učini mi se da se otac, pod nožem, na mene osmjehnu. Sreće mi: pod nožem se na mene osmjehnuo. Tako je, siromah, i u grob otišao...

Presjekao je travku, škrinuo zubima. Kolutao je očima kao da iz šume očekuje koljače.

— Kaži mi kako si ostao živ.

— A ne znam — reče Rajko. — Ugledao sam oca pod nožem, zgrabio kramp i mlatnuo ustašu po glave. On je pao, a ja sam strugnuo. Bježio sam, a oni su pucali, pucali, pucali, ali me nijesu pogodili. Nije dao bog...

— Je li se još neko spasio?

— Niko, jadi moji — reče Rajko. — Ni ja nijesam vjerovao da sam živ. Pipao sam i štipao svoje meso da provjerim. Noktima sam kožu grebao, sve dok ne pođe krv. Živ sam, govorio sam, a poslije sam sve iz sna skakao, jerbo mi se priviđalo ono klanje. Otišao sam u odred i uzeo pušku. Neću je odložiti sve dok ijedan Turčin korača po zemlji.

— Turčin ili ustaša?

— Turčin — ponovi Rajko. — Ja Turke ubijam.

— Hoćeš li i mene ubiti?

— Siguran sam da je i ona žena Turkinja — nastavi Rajko, ponijet crnim sjećanjima. — Dok su nas klali, Mujaga je iskapljivao čaše, a pored njega je stajala jedna žena. Dobro sam je zapamtio: smijala se dok su naša braća izdisala. Zapamtio sam joj lice, kosu, oči, roklju, čarape. Gledao sam i čudio se: odakle ona među ustašama, zbog čega se naslađuje našom nesrećom? Pobjegao sam, a ona mi ostala vazda u pameti. I zamisli sad čuda: prije desetak dana držim ja stra-

žu, kadli iz šumarka banu nekakva žena. Mislim: neka snašica pošla da obiđe čovjeka il brata, ali kad sam se zagledao bolje, prepoznadoh rospiju s Bajića jama. Ona, zdravlja mi. Odakle ovdje, sunce joj ustaško? Odmah je ščepam i umalo što je nijesam ubio, a kad ona poče kukati, povedem je u štab, budala. Granata grunu, a ona zaždi niz plećinu. Pobježe, mater joj ustašku. Pucao sam, ama zaludu. Pobježe, a ja ispadoh magarac i budala.

— Dosta mi je ubijanja — reče Emira. — Pričaj mi o čemu ljepšem.

— Ako živ izbasam, moram se osvetiti, makar i glavu izgubio. Ubiću stotinu Turaka i zapaliti stotinu turskih kuća.

— Jesi li poludio? Šta će kazati komesar?

— Ja ne volim komesara — reče Rajko. — Ne volim ga zato što uvijek ide na začelju, kao žena.

— To mjesto mu je određeno. Komandir na čelu, komesar na začelju. Nije komesar kriv što mu je naredeno da ide na začelju. Takva je naredba.

— Pišam ti ja takvu naredbu.

— Znam zašto mrziš komesara — nasmija se Emira. — Nije to zbog začelja, već zbog onog praseta, zbog Badnjeg dana... Bez pitanja si otišao u selo, da ženama kolješ pečenice za Božić, a pošto tri dana nisi dolazio u četu, komesar je naredio da te patrola razoruža, veže i dotjera. Doveo te pred četu i tražio da se na svoj postupak osvrneš samokritički.

— Serem ja samokritiku. To je budala izmislila. Kakva samokritika? Ko je vidio da pametan čovjek sam sebe lijepi govnama? Morao sam, javno, priznati krivicu, ali i danas mislim da nijesam pogriješio. Kakva mi je to vojska koja na Badnji dan bespolena leži u šumi, a jadne žene iščekuju mušku glavu da im za Božić prase zakolje? To nije narodna vojska. Zaklao sam šest pečenica, a žene su me čašćavale i blagosiljale kao brata.

— Jesu li te i ljubile?

— Jesu, ako ti je milo čuti, i to...

— Onda ću te i ja poljubiti — reče Emira i zagrli ga. Bio je neobrijan i bradat, a njoj se baš to dopadalo. Nije ličio na golobrade gradske mladiće koje je poznavala. Obisnula mu se o vrat, savila mu glavu i ljubila ga u obraze, u bradu, u oči...

On se nije opirao kao ranije, niti se stidio kao prvi put. Zgrabi je za ramena i baci na hrpu opalog lišća.

— Čupavi, čupavko, — zavljučila mu je prste u kosu. Bila je srećna kao i onog dana kad su se poljubili prvi put, u šumarku iznad četnog logora, strepeći da ih drugovi ne opaze. — Čupavi, čupavko — sjetila se šta joj je tada rekao: „Ne znam da li bih te ljubio ili da te zakoljem, jerbo si Turkinja.“ Dopalo joj se i to, jer je izgledalo čudno i šašavo.

— Da mi nijesi mila, sad bih te zaklao.

— Polako, rode — smiješila se. — Lakše, budalino.

— Udaviću te, Turkinjo, zdravlja mi.

Podrhtavala je zemlja, romorilo lišće, krckale grančice. Ljuljala se šuma. Moćne krošnje sjekle su nebo, kao da padaju iz modrih visina. U granju je pjevala ptica, a narogušeni gavran, kao da je osjećao da mu ovdje nije mjesto, letio je iznad proplanaka, na zapad, ružno mašući krilima...

Ostadoše dugo zagrljeni. Ostadoše, zatim, jedno pored drugoga, s rukama pod glavom, okrenuti nebu i suncu. Snatrili su ćutke, premoreni: ona srećno nasmijena, a on pobjednički savladan.

U granju je pjevala ptica. Ružnog gavrana nije bilo.

Gledalo ih je sunce, radosno, iz modrih visina.

Popiše po gutljaj rakije i pojedohše po zalogaj pogače, a onda iznova počehše da se ljube, kao pred smrt.

— Zadaviću te, Turkinjo, zdravlja mi — ponavljao je, jer nije ništa drugo umio da kaže. — Udaviću te, zdravlja mi, jerbo te je nekrst začeo.

— Čupava budalo, čupavko... Poslije današnjeg dana, čini mi se, neću žaliti da umrem...

— Ja samo želim da se osvetim, pa onda ne žalim umrijeti — uporno se vraćao na staru misao. — Ne bih volio umrijeti dok se ne osvetim.

— Čupava budalo, čupavko...

— Turke mrzim, ali su mi Turkinje drage, đavo ih odnio. Kao momak, prije rata, kad god bih ugledao dimije, zaželio sam da vidim šta je dolje, pod dimijama. Turkinje umiju milovati i ljubiti, a naše seljankače...

— Šta ti, bolan, znaš o Turkinjama?

— Znam, znam. Pričali su meni ljudi.

— Čupava budalo. Ćuti, dok ti oči nisam iskopala — osjećala je da ga voli beskrajno. Sjećala se njegovih priča:

kako se prije rata tukao sa žandarima i Turcima, kako je besposličio, lunjao, krao, kulučio, išao u zatvor i jurio za djevojkama.

Podrhtavala je zemlja, romorilo lišće.

U granju je pjevala ptica, a ružnog gavrana nije bilo.

— Nikad me nisi upitao ko sam — rekla je sjetno. — Znaš li da sam sirotinjsko dijete, da mi je otac željezničar, da nemam majke? Umrla je, jadnica, od sušice. Imam i brata, poštara. Imam i sestru, krojačicu, stariju od mene. Ona im kuva, ocu i bratu.

— Koji je tebe đavo ovamo otpremio?

— Sama sam krenula — reče Emira. — Čula sam da u odredu ima i djevojaka, pa sam tako i ja krenula ...

— Imaš li škole?

— Išla sam u gimnaziju i mislila studirati matematiku.

— Šta ti je to matematika?

— Čupava budalo — smiješila se Emira. — Stvarno ne znaš šta je matematika?

— Ne znam, zdravlja mi. Ja sam ti, Emira, drvo javorovo ...

— Matematika je nauka o brojevima, a neki je nazivaju majkom svih nauka.

— Budalaština — reče Rajko i nategnu čuturicu.

Čekala ih je noć. Sunce je padalo za brijeg kao ispaljeno đule. Naglo se zacrvenio modrozeleni pokrivač šume. Bližilo se veče. Sunce se gasilo, a na krošnje je padala tama ...

Dok su se ljubili činilo im se da na svijetu nema ničega osim njih: ni tutnjave, ni jauka, ni mrtvaca, ni ranjenika. Činilo im se da nema ni šume, ni neba, ni svijeta, da su pod krošnjama samo njih dvoje, zagrljeni; njihova tijela u dodiru. Činilo im se, najzad, da to i nisu dva tijela, već jedno sjedinjeno: oličenje svega što je u čovjeku lijepo, dobro i veliko ...

Gonili su ga putem, za kolima s vrećama, biljcima, sanducima, dronjcima i posuđem. Povrh prtljaga, kao ptići u gnijeznu, djeca su dizala glave. Morao je da sluša njihov plač i činilo mu se da će presvisnuti. Bio je gologlav, čupav, razoružan i vezan, pa su vojnici koji su ga presretali bečili oči kao da gledaju strašilo. Činilo mu se da lebdi, bez svijesti, i da će svakog trenutka pasti na zemlju.

Niko ne može da mu pomogne. Znao je da na svijetu nema ni čovjeka ni zvijeri ni čuda koje bi ga izbavilo. Pomiren sa sudbinom, koračao je u susret neizvjesnostima. Na kraju, poslije svega, nije se bojao. Prosto je priželjkivao da se nevolja, možda posljednja, završi što prije...

Iz kozaračkih šuma, kao potoci, niz plećine i jarkove valjale su se gomile, koje je vojska tjerala u čoporima prema cesti, u dolinu. Bilo ih je sve više, kao da iz neba padaju: zemlju prekrili kožusima, gunjevima, kaputima, rokljama, pregačama, pa su, valjda zbog tog tereta, posrtali i padali, prekidajući lanac. Vojnici su im pritrčavali i grubo im zapovijedali da stignu ostale, što su krepkiji i činili, ubrzavajući korak i plašeći se odmazde. Ali neki nisu mogli da ustanu: stenjali su na zemlji uz molećive poglede. Tražili su milost, kukali i preklinjali:

- Ubijte me, ako za boga znate...
- Sinko, ruka ti se posvetila, pucaj...
- Bog te blagoslovio, vojniče, dokrajči moje muke...
- Neću da živim, sve ste mi pobili.

Slušao je preklinjanja, ali mu se činilo da ne govore o smrti i pogibiji, već o svečanostima, o krštenju, slavlju, svadbama, ili o poslu koji neodložno moraju da obave.

Vojnici su im prilazili i, bez riječi, pucali u njihova zgrčena tijela. Neki vojnici upozoravali su posljednji put, dižući glas do zastrašujuće dernjave i jezivog krika, ali su oni na

zemlji i dalje ležali nepomično, gotovo ravnodušno, očekujući kraj.

Nije mogao da gleda, ali je morao da sluša i glasove i pucnjavu, za petama, po padinama, sve do obronaka, sa kojih su dogonili nove buljuke roblja. Sad su bezmalo svi prilazi cesti, sve staze, provale i puteljci bili zakrčeni. Bilo je tu na stotine muškaraca i žena iz zbjega: tromo su se vukli za kolima ili pored zaprega, volova i konja, zaglibljenih u blato.

Silazeći na cestu, niz strminu pokrivenu grmljem, ispod koje se žutjelo povaljeno žito što uzalud čeka žeteoce (a već je i Petrovdan prošao), ugledao je starog Novaka Babića: najprije je primijetio šubaru od kozje dlake, koju je poznavao. Prosto nije mogao da vjeruje: bio je to zaista otac Lazarov, pogrbljen i skrhan, bez glasa i života; sjedio je u kolima, s glavom podbočenom dlanovima. Je li moguće da je to starčić koji je toliko puta razdragano pričao o hajduku Peciji i Golubu Babiću, za koga se i rodbinski vezivao, dokazujući da su njegovi starinom otuda od Crnog Potoka, iz koga je Golub Babić ustaničke čete predvodio?

Novakova kola su zaostala, tako da im je prišao uza same lijevče. Ugledao je starčevo lice, podnimljeno i žalosno. Oči su im se srele. Obojica su zanijemjela. On je čak i zastao, pa ga je pratilac rinuo nogom u leđa.

— Šta si blenuo?

Pošao je i okrenuo se, ponovo zastao i časak gledao u pokunjenog starca, ne skidajući očiju s njega. Učinilo mu se da je Novak Babić tek ovog časa shvatio ko je pred njim i da je zaustio nešto ili mu je rukom mahnuo. Zatim je sve iščezlo.

U povorci koja se primicala cesti opazio je još nekoliko lica što ih je u ustanku upoznao. Ugleda Darinku, ženu Lazarovu: šćućurena i nijema, podsjećala je na pokislu kokoš. Pored nje su išli sinovi. Novak i Boško, sa zavežljajima u rukama. Danice nije bilo. Nije bilo ni babe Simeune, majke Lazarove. Pogled mu se zadržao na mališanima u ritama, Lazarovim sinovima. Dugo ih je gledao s dubokim bolom: znao je da pate, a on im ne može pomoći.

Htio je, odlazeći, da im nešto kaže, da im dovikne. Htio je da pita gdje su ostali, ali nije viknuo, niti se zaustavljao.

Najzad su izbili na cestu. Bila je srbana i stumbana. Okrzline su podsjećale na tenkove i eksplozije. Bile su to du-

boke brazde i jametine, nasred ceste ili po kanalima, desno i lijevo.

Naiđoše na vozilo pretrpano vojnicima. Vozilo se zaustavi nasred puta, pred rupčagom. Vojnici počеше da skaču. Psovali su i dernjali se, vadeći ašove i lopate i zatrpavajući jamu. Jedan vojnik zviznu lopatom zarobljenog seljaka koji je bezvoljno koračao.

Sad je tek, na strmom zavijutku, mogao da vidi nepreglednu ljesu žena, muškaraca i djece. Gledao im je leđa, glave, ramena. S desne strane od Kozare, niz briježje i padine, vrvjele su povorke i gomile sa kolima i stokom. Išle su ovamo ka cesti. Izgleda da nisu žurili. Kretali su se sporo, korak po korak, kao da se primiču grobu. Činilo se da i ne idu, već stoje, ukipljeni pod nebesima.

— Evo Kruškovca — reče neko.

— Je li daleko Dubica?

— Nije. Sat hoda.

— Tamo će nas pobiti . . .

Ovom istom cestom, mislio je, nadirale su, davno, turske horde od Prijedora. Godine 1538, kad je u Hrvatskoj banovao Petar Keglević, naišao je, preko Kruškovca, Turčin s čalmom: koplje je sijevalo na mjesecini, a o sedlu su visile dvije krvave glave. Hrvatske čete čekale su u zasjedi. Odjeknuo je pucanj. Turčin je pao, ali su drugi navalili, prodri li u Dubicu i preoteli je, a hrvatske čete su pobjegle prema Kostajnici.

Sjećao se knjiga koje je čitao, i činilo mu se da se to nije zbilo ranije, u minulim vjekovima, već danas, ovoga časa, pred njegovim očima. Vjekovima se ginulo oko gradića koji nisu vrijedjeli ni pola lule duvana. Godine 1565. na nebu se pojavila krvava zvijezda: na Hrvatsku je krenuo veliki vezir Mehmed-paša Sokolović, od roda našega. Godine 1566. Turci su oteli Kostajnicu i Krupu, na Uni. Na Sigetu je poginuo Nikola Zrinjski, kome su odsjekli glavu. Sina njegovog-Mihajla, zarobili su Turci kod Banje Luke, a u Čakovec je stigla odsječena glava hrvatskog bana. Ratovao je Hrvat za tuđina, ubijao brat brata. Pred crkvom u Stubici, Matija Gubec se predao Alapiću da bi spasao bijedne ostatke svojih seljaka. „Svakome odrežite nos i lijevo uho, neka nose taj znamen ostalima za strah”, naredio je Alapić, a Gupca poveo u Za-

greb. Tamo su mu kidali meso vrelim kliještima i najzad mu, živome, na glavu nabili usijanu krunu . . .

Šta je istorija ako nije priča o krvavom lancu klanja, smrti, suza i sahrana?

S bolom je posmatrao povorke zarobljenika koje su odlazile na sjever, prema Dubici, Uni i Savi. Vjekovima se ginulo oko ovih varošica i ovih rijeka, svuda gdje je doprla vojnička noga, ali kad se čovjek upita zašto je to činjeno, ostaje zbunjen i bez odgovora. Ubijalo se, bezrazložno, kao što se i disalo. Ljudi su se rađali da poginu na bojnopolju, ne pitajući se zbog čega to čine, kao što raste i propada bilje. Što je najčudnije, do dana današnjeg ništa se nije promijenilo: rađa se i umire na isti način, bez cilja, kao što kiša pada i vjetar huji . . .

U kovitlacu prašine, dok se primicao varošici, odnekud iskrsnu materin lik. Uplakane oči, zabrinut pogled, preplašeno lice: „Sine, Ivane, ne igraj se glavom. Kuda srljaš? Zašto se ne smiriš? Uzmi knjigu i uči, to je za tebe. Ne petljaj se u politiku. Vrijeme se izopačilo. Samo luđaci misle na otpor.” On je, naravno, nije poslušao, niti je ikad ozbiljno razmišljao o njenim savjetima, jer ih je unaprijed odbacivao. Uplašene duše treba sažaljevati, govorio je docnije, ne libeći se da tu ubroji i svoju majku. Poslije je, od Joze, saznao da je ona umrla. To ga je pokosilo, pogotovo što mu je Jozo kazao da je majka pala u postelju zbog njega, Ivana, dotučena strepnjom i bolom . . .

Kako je blaga riječ materina i kako je djeca ne slušaju, mislio je, s pogledom prikovanim za cestu, po kojoj je njegov kamion truckao i poskakivao, noseći ga u Dubicu. Znam da će me ubiti, uzdahnuo je. Komesara neće goniti u logor. Komesara će izmrcvariti ili zadaviti, pa mu tijelo baciti u Unu ili u kakvu jamu, bez groba . . .

Ma šta se desilo, mislio je, dok se približavao varošici s niskim krovovima, ne može se iznenaditi, niti ga što može uplašiti. Biće ubijen, a drugo i ne očekuje. Smrt je ništavna, u ovom slučaju liči na izbavljanje. Ne bojim se smrti, već je priželjkujem, poput Petra Zrinjskog, koji je prije pogubljenja rekao dželatima: *Navik on živi, ki zgine pošteno*. Poneka smrt je, dakle, ipak imala smisla, jer se pretvarala u zastavu i putokaz. Takva će biti i moja smrt, mislio je, uvjeren da se bori za časne i svijetle ciljeve i da nije živio uzalud.

Utrpali su ga u kamion, i sad barem nije morao da se lomata pješice, da posrće, pada, ustaje i gazi po tvrdoj cesti, kao toliki drugi koji se mrcvare danima. Ovako s kamiona, dok je sjedio na daskama, mogao je da vidi bolje i dalje: pogled mu je dosezao do planinskih obronaka, do šuma obasjanih suncem. S dubokim bolom rastajao se sa ovim obroncima i šumama pored kojih je bezmalo godinu dana krstario nasmijan i srećan, s puškom o ramenu, provodeći ovdje najljepše dane svoga života.

Pogledao je zatim u Anđeliju, koju je gotovo i zaboravio. Sjedjela je vezana, kao i on, raščupane kose, zakrvavljenih očiju, smračena lica. Bez opasača i bez oružja, ostala je u uniformi njemačkog vojnika, koju je bila dobila nekoliko mjeseci ranije, poslije napada na voz (kad je išamarala onog partizana). Ljuta, naprasita i žestoka, kakva je uvijek bila, u tom napadu nabasala je na partizana koji je s vojnika skidao cipele, pa mu je doviknula da to ne čini, već da zarobljenika vodi na zbornu mjesto. Umjesto da je poslušna, partizan se naljutio i nazvao je ustašicom, na što je Anđelija pritrčala i udarila ga. Ovaj je zgrabio pušku i okrenuo cijev na Anđeliju, a Ivan je zavikao: „Ne pucaj, to je rukovodilac Skoja.” Poslije su govorili da bi Anđelija, umjesto rada sa omladinom, uspješnije komandovala bataljonom...

Izgubila bi glavu da nije bilo mene; posmatrao je djevojkicu koju je poštovao i kojoj se divio. Jer kad muškarac krene na vojnu, pa postane i junak, bez obzira na priznanje koje zaslužuje, on ipak samo obavlja svoju vojničku dužnost. Ali kad u rat krene žena, ovako mlada, tako reći đaćić i djevojčica...

Sjećanje ga je vratilo sastanku na kome je, uz Anđeliju i maloga, slušao seoske mladiće kako govore o borbi i ratnim naporima. Jedan je priznao da noću ne voli da ide sam kroz groblje, jer se boji mrtvacu: „U djetinjstvu sam često slušao priče kuma Bogdana o mrtvacima koji po zalasku sunca ustaju iz grobova i šalabazaju oko krstača, kao nečastivi, sve do ponoćnih pijetlova. Znam da je to izmišljotina, ali, ne lezi vraže, kad god me noću nanese put pored groblja, ja počnem zvjerati po krstačama i spomenicima, očekujući otuda, iz groba, vukodlaka i nečastivog.” „Imaš pušku, opali na nje-ga”, dobacio je drugi mladić. „Đavola će opaliti — nastavi prvi. Na nečastivog puška ne opaljuje. Kum Bogdan je pričao

kako je potegao pištolj i okinuo, ali uzalud: pucanj se nije čuo, jer oružje na vukodlaka ne opaljuje. Zato je najpametnije nečastivog ne izazivati, već se prošunjati pored njega, ne okrećući glavu i ne bježeći, jer on juri za onima koji bježe." — Na to je skočila Anđelija i zgrabila mladića za prsa: „Ma što ti to govoriš, druže? Vjeruješ u vradžbine? Nijesi raščistio s religijom? Zar skojevac smije vjerovati u boga?" Mladić se branio, ali uzalud. Anđelija ga je otjerala sa sastanka, što je bio znak da ga izbacuje iz Skoja.

Drugi put, opet, neko je Anđeliji prigovorio što nosi nove čizme, nove čakšire i novu dolamicu. Na njoj je sve bilo čisto, uvijek je izgledala besprijekorno. „Biti tako obučen — rekli su joj — to je malograđanština, to je odvajanje od masa." Ne shvatajući da se drugovi šale, savjesna i ozbiljna Anđelija uzela je nož i čizme iskaišala, a zatim isparala čakšire i dolamicu, pa ih zakrpala bijelim koncem i starim krpama. Kad su je napali zbog te gluposti, izgledala je iznenađena i gotovo gnjevna: „Htjela sam se približiti masama. Isjekla sam čizme i metnula zakrpe na dolamicu, pošto je većina seljaka dronjava i zakrpljena, bosa ili u poderanim opancima."

Pogledao je u Anđeliju i nasmiješio se. Ona je podigla glavu i mračnim pogledom obuhvatila predio na istoku, sve do dalekih šuma, uvjerena da ih gleda posljednji put...

Kamion je krenuo nizbrdicom. Na vidiku su izbijali krovovi crnih stračara. Ukazala se varošica. Bila je to Bosanska Dubica, na rijeci Uni. Poznavao je njene južne uličice, okrenute Kruškovcu: ovuda je zimus uzaludno napadao s drugovima. Varošicu nisu ispjeli zauzeti i morali su da se povuku. Poslije na partijskom kursu, umjesto da odgovori na pitanje šta je diktatura proletarijata, Lazar je kazao Slovencu: „Druže Slovenac, volio bih da si mi naredio da ovog časa sam ponovo napadnem Dubicu nego da odgovaram na pitanje, jerbo je teže nego napadati Dubicu."

Ovuda je, pored zidina, prošla četa... Jeste, ovuda smo jurišali, sve dok nije svanulo.

Zamišljao je kako će se kamion zaustaviti i kako će njega i Anđeliju opkoliti radoznala svjetina, izbečivši oči kao da posmatra čudo. Ali kamion se nije zaustavio. Protutnjao je kroz varošicu, prašnjavom uličicom pored džamije i groblja, a brzinu smanjio tek kad se počeo penjati na most. Bio je to most na Uni: drvene podnice su landarale, škripale i uvijale

se pod točkovima kamiona, koji se kretao polako da ne bi strmeknuo u vodu. I s jedne i s druge strane, pored ograde od letava, na mostu su stajali vojnici u zelenim uniformama, pomiješani s naoružanim civilima. Bilo je i žena i dronjave djece, koja su blenula i zazijavala.

Kamion se zaustavio.

Neko je na mostu jaukao. Nekoga su, izgleda, tukli. Gomila se iskupljala. Nije se s kamiona moglo vidjeti koga tu ku, samo su se čuli jauci i psovke. Onda su vojnici bacili s mosta nešto u rijeku, vreću ili mješinu.

— Pet godina zaudaraće Kozara — čuo se glas. — Pet godina širiće se po Kozari smrad vaših leševa.

— Pet stotina godina širiće se slava Kozare — čuo se drugi glas, a on je shvatio da je to Anđelija tek kad je ugledao njena leđa, uspravljena i zanjihana preko ograde. Dugo je letjela, s visine koja mu je zavrtjela glavu, pa je pljusnula u vodu.

Vojnici su zapucali.

Anđelija je izronila iz vode, podigla glavu i ponovo šmugnula u dubinu. Činilo se da roni. Poslije nekoliko časaka opet je isplovila: vojnici su zapucali žesće, a njeno tijelo je ponovo zaronilo.

Počeli su da viču:

— Ode niz rijeku... Držite, trčite... Ode...

— Neka ide u Srbiju... dajte joj besplatnu kartu za Beogradu...

— Ljudi, pa ona pobježe...

Dva vojnika su ga prihvatila ispod miški i posadila ga na daske, tako da više nije vidio što se zbiva ispod mosta. Pucnjava je utihnula. Čuo je vojnike kako se dozivaju i jedan drugom zapovijedaju, a zatim je dvojicu i ugledao: trčali su ivicom obale, iznad same vode, naginjući se nad rijeku kao da nešto traže.

Zatim je kamion krenuo i ponio ga preko mosta, na sjever prema Hrvatskoj Dubici, o kojoj je mnogo slušao. Bojao se ovoga gradića i njegovih kućeraka, jer je znao da u njemu caruju siledžije fra-Avgustina i Mujage Dućanlije.

Ali kamion se nije zaustavljao. Naprotiv, čak je pojačavao brzinu, tako da su zidovi podmuklih kućeraka promicali sve učestalije i življe, kao da se utrkuju, udarajući ga po očima.

S olakšanjem je odahnuo, jer je povjerovao da se kamion neće zaustavljati u varoši. Nije znao kuda ga voze, ali se obradovao. Samo da me ne mrcvare ovdje, u ovim rupama pored druma; oko njega je, po ispresijecanim uvalama, strčalo grmlje vrba, jovovine i šiblja, s visokom travom, izdičljalom iz močvare i baruština.

Sjetio se Anđelijske, koja je otplovila niz rijeku. Da li je pogođena? Ako i nije ubijena kuršumom, morala je umrijeti dok je, vezana, letjela sa one visine, od mosta do vode, padajući na leđa. Da li je živa? Plivati ne može jer su joj ruke vezane. Voda će joj izbaciti tijelo na obalu, u mulj. Neko bi ga možda i zakopao, ali neće smjeti od ustaša: ostaće tako uz obalu, u vrbaku i blatu, da ga voda plâče, psi vuku i ptice kljucaju...

Kamion se naglo zaustavi. Ugledao je gomilu na cesti. Čuo je larmu, smijeh i cerekanje. Na nekoliko koraka ispred kamiona, stajao je automobil; iz njega je iskočio oficir, visok i koščat, opaljen suncem.

— Dečki, koga ste to vezali?

— Partizanskog komesara, pukovniče.

— Komesara? — uzbudi se pukovnik. — Kako se zoveš, komesare?

— Pukovniče, ustaški javljam, rečeno nam je da ga vodimo na željezničku postaju u Dubici. To je naredio potpukovnik Rudolf.

— Ja vam naređujem da ga vodite k meni u Stožer na saslušanje. Umjesto na postaju, odvedite ga... Vidite li onu zgradu? Tamo je moj Stožer, i tamo ga odvedite. Je li jasno? — Zatim se okrenu Ivanu: — Hoćeš li kazati kako se zoveš, komesare?

— On je Hrvat, pukovniče. Iz Zagreba.

— Hrvat? — zinu pukovnik. — Znaš li ti gdje su Hrvati?

Pravi Hrvati su ustaše.

— Ustaše su izdajice — reče komesar.

— Ove riječi će ti izletjeti na nos.

— Od izdajnika drugo i ne očekujem.

— Vidjet ćemo mi tko je izdajnik — reče ljutito pukovnik.

Okrenuli su kamion i povezli ga natrag, prema Hrvatskoj Dubici, o kojoj je sa strahom razmišljao. Ipak u Dubicu, kroz močvare i baruštinu, s vrbama, šibljem, podvodnim žilama i

slomljenim granjem, oko koga pliva gnjilo lišće. Zar tu? mislio je, dok su mu oči šarale po uvalama što su ga podsjećale na tek iskopane rake koje očekuju mrtvace.

— U podrum — govorili su, ali ih Ivan nije slušao, već je pogled prikivao za močvare i bare, načičkane kvrgavim stablima i palim granjem. Našao se u podrumu, tmini. Čuo je okretanje ključa. Tama je bila neprozirna. Uzalud je naprezao oči. Nije vidio ništa osim crnine.

Neko se nasmija. Svakako su pred vratima postavljali stražara. Neko je opsovao. Zatim je neko tapkao, ne odmićući se od podrumskih vrata: bile su to cokule ili čizme s tvrdim đonovima, pod kojima su pucale grančice i škripali kamenčići.

Poginuti u ovoj tmini, u smrdljivim barama pokrivenim pljesnivim lišćem i gnjilom travuljinom što pliva po vodi kao raspletena kosa — zar ovdje ostaviti život? Izgubiti glavu u ovim gluvim uvalama iz kojih i gavranovi bježe, u kojima ni zvijeri ne mogu opstati i u koje čovjek svraća samo kad mora i kad ga muka natjera?

Očekivao je isljednike, ali ih nije bilo. Sjedio je buljeći u podrumsku tminu. Dolje je bila zemlja, vlažna i hladna. Kad su se oči privikle, opazio je tanak mlaz svjetlosti što se probijao kroz napukla vrata i rasušene daske. Bio je sam u nevelikoj prostoriji, sa zidovima od kamena. U jednom uglu primijetio je kacu: opipao je dugu, kucnuo u obruč, unutra je prazno odjeknulo.

Smlavljen i gorak, očekivao je isljednike. Tako je i zadrijemao, bez nade, uvjeren da mu je došao kraj. Ponavljao je misao koja ga je uspavljivala: Nisam se borio uzalud, nisam jedini koji se žrtvuje, ima nas mnogo, moramo pobijediti...

Probudila ga je lupnjava na vratima. Ključ je škripnuo, svjetlost ga je zapljusnula (kao da je oslijepio). Banula je gomila vojnika. Jedan ga je ščepao za vrat, drugi mu zviznuo šamarčinu.

— Hrvat, a bandit... Oči ću mu iskopati...

— Polako, Stjepane... Moramo ga odvesti pukovniku.

— Naprijed, strašilo...

— Pogledaj, Suljo, kakav je: skočanjeno govno...

Začudo, pukovnik ga nije dugo saslušavao. Nije ga ni šamarao. Samo ga je posmatrao. Stajao je i posmatrao ga

bez riječi, a zatim mu je saopštio da je osuđen na smrt i da će biti pogubljen. I to je bilo sve...

Poveli su ga uskom uličicom, pored zidova od cigle i bojadisane zemlje. Prozori su bili zatvoreni, a u kućama kao da nije bilo žive duše (bilo je rano, sasvim rano). Tek bi se poneki kapak odškrinuo, a otuda, iza prozorskog stakla, provirila bi radoznala glava i šmugnula natrag, zatvarajući zelene kapke.

Izbili su ponovo na cestu. Išli su tamo, prema močvarama. Povjerovao je da ga vode u neku od onih blatnjavih jazbina, gdje će ga ucmekati ili zadaviti, pa mu tijelo baciti u baruštinu. Ali vojnici nisu skretali sa ceste. Dugo su išli tako, pa mu se činilo da su zaboravili i kuda idu i koga vode: počeli su da pričaju, da se šale, da psuju, da zadirkuju jedan drugoga i pominju žene, o kojima su govorili najnepristojnije. On se iznova čudio, jer nije mogao da objasni kuda ga vode i zašto već ne pucaju...

Često su mimoilazili vojnike u gomilama. Sretali pretrpana seljačka kola. Bili su to, izgleda, seljaci iz okoline: suđeci po nošnji, boji i obliku šešira, čakšira, kaputa, gaća i kapa, bili su mještani a ne zarobljenici sa Kozare. Otkrivala su ih njihova lica, znatiželjna, ozarena i nasmijana: nisu to bili sužnjevi bez nade i snage.

Šta bi kazali kad bi čuli da sam Hrvat? Možda bi mi oči izvadili... Stvarno, da li bi ijedan stao na moju stranu? Zar me nitko ne bi zaštitio? Je li duša mog naroda potamnijela?

Opet je ugledao povorke seljaka i seljanki, ali je po njihovoj odjeći i njihovom hodu odmah vidio da nisu mještani. Bile su to ugasle, ubijene, mrtve povorke. Pogrbljeni i smlavljeni ljudi i žene, pod vojničkom pratnjom, išli su na sjever, prema Savi, u nepoznato. Lica im nije vidio. Vidio im je leđa, ramena, potiljke, grbine, jadne i čupave vratove. Vukli su se za kolima, pridržavali se za lotre, padali pored puta i zapomagali pod udarcima. Neki su nosili djecu i pokušavali da se uklone ispred gonilaca, koji su ih lemali po leđima...

Bile su to ugasle, ubijene, mrtve povorke naroda pohvaćanog po selima i šumarcima i potjeranog na sjever, prema Savi. Ove iste ruke, onemoćale, prazne i žute, nekad su ga hljbom hranile. Ova usta, suva i zanijemjela, nekad su ga dočekivala osmijećem i zvonkim govorom. On im je zahva-

ljivao, rječit, hitar, blagodaran, pričajući o slobodi i boljem danu, koji mora doći makar i preko leševa ako nema drugog puta. Ali sve je iznenada poremećeno, sve se stumbalo i stropoštalo. Nevolja mu je ublažena jedino time što im, ovog časa, gleda u leđa, što ne mora da im sreta lica i oči, koje bi ga sigurno prepoznale. Najbolje je ovako: da prođe pored njih gluvo, tiho, nijemo, kao sužanj kome je odbrojano.

Ali jadne povorke kao da se zaustavljaju. Po poljanama oko ceste, na sve strane, rasturaju se gomile ljudi i žena. Zastaju i sjedaju, ne idu dalje. Oko njih su vojnici s puškama.

— Vode, vode... Umirem od žeđi... Braćo, dajte vode...

— Umri, crkni... skote...

— Braćo, vode...

— Evo ti, pij, — vikne vojnik, a puška grune.

Čovjek se svali na zemlju i umukne. Više ne traži vode.

Roblje pritiskuje ledinu. Raštrkani po poljima, zarobljenici na travi sjede, čuče i stenju; neki tiho cvile, a neki, skamenjeni, ćute i gledaju u nebo.

Počinje kiša. Na sve nevolje, kao i tokom borbi, dolazi kiša. Odvratna, nemilosrdna, svirepa kiša. Krupne kapi, gonjene vjetrom i pomiješane s prašinom, s njiva i puteva, oštro biju sa sjevera. Svirepa, nemilosrdna, odvratna kiša.

Kamion se zaustavio.

Ugledao je pukovnika. Zatim je na lijevoj strani pored ceste ugledao visoke stubove sa omčama. Pored stubova, ispod samih omči, stajali su sužnji gologlavi i vezani, u vojničkim bluzama i seljačkim kaputima. Lica su im bila krvava i iznakažena. Nije ih poznavao. Htio je da broji, zastao je za trenutak, ali ga je vojnik gurnuo:

— Naprijed, strašilo... Tamo se vuci...

Jedno mjesto ispod stuba o kome je visila omča bilo je upražnjeno: tek tada je potpuno shvatio da ga čekaju vješala.

— Je li sve spremno? — upita Franjčević poslovno, kao da je riječ o normalnoj skvakodnevnoj stvari.

Ustaše potvrdiše da je sve spremno.

Franjčević poče da govori o pohvatanima. Nazva ih kolovođama i reče da su osuđeni na vješala.

Odjednom grunu pljusak kao da se provali nebo. Ljudi se sabiše u gomilu, žene počеше da drhture. Neko zaplaka, a

onda poče da jeca čitava gomila. Zavrištaše djeca. Šibani kišom, uzmuvaše se i vojnici.

Mirno su stajali samo ljudi pod vješalima, kao da ne priječuju ni kišu ni dželate. Bili su nepomični i nijemi, slični stubovima o koje će ih povješati. Mada su im se nad glavama klatile omče, iza leđa im stajali vojnici s puškama, oni su, pod stubovima izgledali neosjetljivi, čvrsti i nepomični, kao da su u zemlju ukopani.

Slušajući pukovnika Franjčevića, čije su se riječi miješale s pljuskom i vjetrom, Ivan Horvat se sjeti majke. Kad bi mogao samo još jednom da je vidi, da joj kaže zašto je nije poslušao, zbog čega je morala da ide i radi čega je otišao tamo kuda i toliki drugi, ostavljajući svoje drage i žrtvujući svoju mladost, svoje najljepše dane, svoj život...

Hrvati me vješaju, majko, ali oni Hrvati nisu. Hrvat sam ja, a ne oni. Oni su izdajnici. Oni se ne mogu kititi imenom svoga naroda. Hrvatski narod predstavljamo mi, po šumama, u odredima. Ovaj svijet oko mene, majko...

Misao se prekide; na vrat su mu stavljali omču. On poželje da je sam povuče naniže, ali nije mogao jer su mu ruke bile vezane: samo je trznuo glavom, kao ptica koja je htjela da poleti mada su joj podsječena krila. U posljednjem času, želeći da sam namakne omču na vrat, trznuo je i glavom i rukama: ptica je htjela da poleti mada su joj posječena krila.

Ponovo je zagazio u rijeku. Nije imao vremena da skine cipele, da se raspaše i svuče uniformu. Samo je iz futrole izvadio pištolj i podigao ga visoko iznad glave da ga voda ne zalije. Ponovo je gazio Sanu, mutnu i virovitu, koja mu je mjestimice dosezala do pazuha i još dalje, do ramena i do potiljka.

Za leđima je batrgao mali. Jednom rukom se pridržavao za njegovu dolamicu, dok je drugom izdizao karabin iznad glave:

— Tetak, odnijeće nas voda...

On ga nije slušao. Nije sada branio da ga oslovljava rođački, niti ga je gonio da pusti dolamicu, za koju se bio priljepio. Sve mu je dozvoljavao, jer ga je misao vukla naprijed, samo naprijed, preko rijeke, ka desnoj obali Sane, na kojoj je bio prije desetak dana, kad su bježali ovamo, prema Grmeču. Pregazili su rijeku i pokušali da prodru u Rujišku, ali ih je neprijatelj preduhitrio, presjekao im odstupnicu i snage im pocijepao na dva dijela: jedan dio otišao je sa Obradom u Podgrmeč, dok je drugi sa Žarkom ostao između Sane i novog neprijateljskog obruča, između Prijedora i rijeke Une, u selima od Ljubije i Suhače do Japre i Novske planine. Životarili su ovdje nekoliko dana, dok ih neprijatelj nije otkrio i protjerao iz Volara i Radomirovca, prema Sani. Ali oni su i sami razmišljali da krenu ovamo, jer prema Grmeču ne mogu, pa se nisu opirali, čak su izbjegavali borbe i tek mjestimično zametali čarke, skrivajući trag.

— Evo nas ponovo na kozaračkoj zemlji — zakoračio je na desnu obalu rijeke, blatnjav i mokar, ali ozaren kao čovjek kome se u najtežem času povratila nada.

— Tetak, hoćemo li u Devetake?

— Čuti — brojao je ljude koji su iskakali iz rijeke, skidali cokule i stresali vodu. Od silne vojske kojom se ponosio, od čete koja je brojala dvije stotine i dvadeset vojnika, osta-

lo ih je samo pedestak. Ni toliko. Neobrijani i iscrpljeni, ugaslih očiju, premorenog duha, u stalnom strahu, i iščekivanju novih dušmanskih nasrtaja, ličili su na priviđenja a ne na ratnike. Ali su se još držali na okupu, a to je izgledalo najvažnije: osim trojice bjegunaca, koji možda i nisu dezertirali, nego se uz put porazbolijevali i zbog toga zaostali da u selima potraže lijek i spas, izgledalo je da se drže dobro. Činilo se da su čak spremni i na nove napore. Opažao je to po izrazu njihovog lica, ranije zgrčenog i tmurnog, a sad ozarenog u dodiru sa zavičajnom zemljom. Duh im se podizao, a nada vraćala. Bila je to nova snaga, rođena u nevolji, kad je izgledalo da je sve izgubljeno.

— Evo Matilde! — viknu neko.

— Jesi li živa? — upita on djevojku; kosa joj je bila slijepljena po čelu, a suknjica pripijena uz butine.

— Živa sam — reče Matilda.

— Je li ti drago što se vraćamo na Kozaru?

— Da nismo krenuli ovamo, ja bih dezertirala — reče Matilda. — Sama bih pošla u Kozaru da tražim Ivana... Hoćemo li brzo u Kozaru?

— Budi strpljiva — reče on. — Vidjećemo.

— Tako govoriš već danima — snuždi se Matilda.

— Glavno je da smo se dočepali naše zemlje — reče on.

— Ljudi, je li ono Ljeposava?

Izlazila je iz rijeke i pradržavao rubove košulje, koju je bila podigla iznad koljena, otkrivajući bjelinu nogu.

— Platiće mi za ovo — reče Ljeposava sijejajući očima.

— Prvog zarobljenika dajte meni, ja da mu sudim. Klaču ih, zdravlja mi, ko pse...

— Je li ono Bajalica? Zovite ga.

— Ovamo, ovamo! — dovikivali su ćutljivom momku, koji je otrešao vodu sa odjeće. — Zove te komandir.

— Ostade li živ, druškane?

— Jedva — reče druškan. — Zapao sam u vir i umalo se nijesam ugušio. Da ne bi vodnika Mijića...

— Ide li Žarko?

— Ne znam — reče Bajalica. — Kuda ćemo?

— Što brže preko pruge — reče Lazar, kao da se tek sada sjetio da mu se četa nalazi samo stotinak metara ispod željezničke pruge kojom je mogao banuti oklopni voz.

— Brže; brže! — išao je opet po kozaračkoj zemlji, koja je pod njegovim cokuletinama izgledala čvršća, trajnija, pouzdanija od one tamo, preko rijeke, što ga je podmuklo vrebala. Ovo su naša sela, mislio je šarajući pogledom po Petkovcu, Svodnoj, Ahmetovcima: vidjela se samo poneka kuća iz briježja. Sve je ovo partizansko, rodbina naša, makar i u pepelu. Šta li je s mojima, jedna majko? Ostavio ih je u Mlječanici, u zbjegu, a jedino je Đurađ izbasao. Dizao je glavu gore, prema bregovima i visovmja, po kojima su zjapila dvorišta opustošena paljevinom.

— Ja bih se zaustavio — reče Bajalica, pošto su brzim hodom prešli prugu i dohvatili se plećine pokrivena šipražjem, bukvama i hrastovima.

— To sam i ja mislio — reče Lazar. — Ovdje ćemo pričekati ostale čete i štab bataljona.

— Ukoliko štab još postoji...

— Ne znam postoji li štab, ali postoji Žarko, a to je dovoljno... Dok je njega, ja se ne bojim... Sjedaj i suši odjeću. Tišina tamo... Bez naređenja niko se ne smije udaljiti.

— A šta ćemo jesti, komandire? — upita kuvar, zabrinutiji od ostalih, jer je znao da će borci, čim se odmore i osuše prnje, početi da kukaju kako su gladni. Kad god se to desi, ako nema ručka ili večere, ispadne kriv on, kuvar, na koga i komandir i komesar saspu vatru, ne vodeći računa da je i on umoran i gladan, jer je prošao kuda i oni. — Šta ćemo za večeru, komandire?

— To je tvoja briga — reče komandir.

— U rezervi nemamo ništa.

— Ako nemaš, snađi se i nabavi.

— Od koga?

— Ti znaš od koga — reče komandir. Primijetio je Ljeposavu, koja se približavala razgolićena. Braćo moja, dobrih li guzova; nije skidao pogleda sa žene koju je poznavao dvadesetak godina i koja ga je uvijek mamila, a one noći, na sijenu u štali, najzad mu se obisnula o vrat, pošto joj se kroz tamu došunjavao...

— Od koga da uzmem, braćo moja? — jadikovao je kuvar, rumen i zadržgao, jer je znao sebi da izabere najljepši komad mesa ili pite, sira ili somuna, a nije oskudijevao ni u rakiji, koju je nosio u čoturici, govoreći da je čuva za dru-

gove iz štaba ili za ranjenike, ako zatreba, a u stvari je potajno pijuckao kad god bi mu se prohtjelo.

— Idi i traži po selima.

— Ali ako ne nađem... Ili ako nađem, a seljaci ne daju?

— Daju seljaci — reče komandir. — Samo ti lijepo zaišti.

— I objasni im — dodade Bajalica.

— Smijem li ja oteti ili ubiti ako ne dadnu?

— Ne smiješ — reče Bajalica. — Ako to uradiš, bićeš strijeljan.

— Šta da radim, braćo moja? — unjkao je kuvar zvjerajući po šumi, kao da očekuje stado ovaca ili goveda.

— Evo Žarka! — uzviknu komandir.

Potrčao je pred komandanta i raportirao, a ovaj mu je rekao da je preko rijeke, na kozaračku stranu, prešlo šest četa. Zborište je gore na visovima, u Grabašnici. Učinilo mu se da su sve nevolje savladane: sačuvano je jezgro partizanske žive sile, što je znak da će se odred uskoro obnoviti i grnuti po neprijatelju.

— Štab bataljona biće u Stojnicima — reče Žarko sa konja, na kome je izgledao viši, stameniji, silniji, kao pravi vojskovođa.

Odmarali su se nekoliko dana po selima: spavali, sušili odjeću, prali noge, previjali rane, brijali se, trijebili vaške, sjekli meso, pitu i sir, pili rakiju i tješili žene koje su ih salijetale, najprije suzama, a zatim osmijesima.

Najzad se i Lazar obrijao i, kao da je s leđa svalio grozan teret, obišao je pusto zgarište roditeljske kuće, koje je vonjalo na spaljeno đubre i krečnu cijed, u lokvicama što su podsjećale na nečistu krv. Po dvorištu je izgorjela čak i trava, a plamen je bio toliki da je zahvatio i ogradu od kolja i letava, pa i stabla jabuka i šljiva, čije su grane, sa spaljenim lišćem, žalosno parale nebo kao patrljci na rukama kljaka-vaca. Gušio ga je miris paljevine, pregorio, kiseo i težak, mada ga je vjetar davno razvijao a kiša oprala. Uzdahnuo je i odgegao, misleći na osvetu, jer je ojađen slutio da se njegovi iz Kozare neće vratiti: da su živi, već bi izbasali kao i drugi povratnici, koji su poslije proboja počinjali da dižu srušene krovove i pale vatre na ugaslim ognjištima. Koračao je, gorak i sleđen, suva grla i suznih očiju, sa čvrstom i

sve prisutnijom mišlju: da će grozno osvetiti i kuću i roditelje ako se ne vrate.

Poslije su mu, često, žena i djeca u san dolazili. Obuzimala ga je tolika radost da se odmah budio, skakao iz sna i podvikivao od sreće, da bi se uvijek iznova osvjedočio kako je prevaren. Opet je uzdisao, gušeći bol; nije mogao da spava, već se budan satima kidao i lomio.

Tih dana, u očajanju, poče sve češće da razmišlja o Ljeposavi, koja mu se motala pred očima kao posljednja utjeha i nada. Ako se mojima, ne daj bože, nešto desi, onda ja nemam nikoga osim Đurđa i ove žene. Tražio je njen pogled i sretao ga, uvijek nasmijanog kao kliktaj sunca. Ali su morali da kriju tajnu, da paze na svaki pokret i na svaku riječ pred svjedocima. Susrete su ugovarali krišom, preko dana. Sastajali su se u mraku dok drugi spavaju; nalazili su se u šumarcima i na stajama, u sijenu i na lišću. Skrivena od tuđeg pogleda, ona je vješto znala da se iskrade iz četnog logora, a on je vrebao zgodu da krene za njom i da je stigne u šibljaku.

Ako se ovo pročuje, teško meni, šta će kazati ljudi? pitao se svaki put dok se vraćao iz šumarka. Činilo mu se da više nikad neće otići pod onaj široki i rakljasti hrast okružen bujadarom, gdje ga je Ljeposava čekala, ali bi već sljedeće večeri sve zaboravljao i ponovo se izvlačio u mrak.

Kad stigoše u Pastirevo, sa istoka poče da gruva artiljerija. Granate su praskale po šumi, briježju i jarkovima. Od Krive Rijeke, Čitluka i Pobrđana nastupala je vojska, čisteći predjele. Izviđači javiše da se guste ljese pješadije približavaju strigovačkim šumama, ali da idu sporo jer izgleda da svestrano pretresaju sela.

Preko dana, dok su lješkarili na proplancima, pod bukva, naiđe žena s torbicom na leđima. Tražila je maloga, i pošto ga je srela i poljubila, dok su joj oči bile pune suza pruži mu torbu, a on otpakova pitu, sir, pečeno pile, bocu rakije i pregršt oraha.

— Duše ti, Lazare — govorila je Stana komandiru — pripazi na maloga. Zelen je i budala, može izgubiti glavu. Kumim te bogom, pričuvaj ga i ne daj mu pucati u zarobljenike, niti skidati robu s mrtvacu, jerbo je griješno uzimati s mrtvoga... A ti, balonja — obrati se Stana sinu — gledaj kud ideš i kako gaziš, ne trči prvi, a ne budi posljednji.

Budi u sredini, s većinom. Slušaj tetka u svemu, a ako te nevolja pritijesni, drži ga za kaput i ne ispuštaj ga: idi za njim i drži se za njega, pa šta ti bog dadne...

— A ako mene metak grune? — reče Lazar.

— Ne dao bog, Lazare — širila je Stana ruke i, ne znajući šta da kaže, vadila je iz torbe milošte i dijelila ih borcima. Onda je začutala i nijemo posmatrala sina kao da ga gleda posljednji put i kao da se zauvijek rastaje s njim. Po njenim očima, po suzama koje je zadržavala i krila, po njenom izrazu njenog lica, po borama na čelu i gorkom grču oko usana, vidjelo se šta proživljava. Dugo je stajala i ćutala, kao da očekuje onog koji neće doći, pa uzdahnu i tiho reče:

— Pa idem ja, vrijeme je... Zbogom, djeco...

— Mali, isprati majku — reče Lazar.

— Zbogom i čuvajte se, djeco moja — okreće se Stana, zastaje i tužno gleda sina, koga je uhvatio ratni vihor, pa ga nosi, kovitla i baca, igrajući se njime kao što se igra i tolikim drugim ljudima i cijelim narodima.

— Je li otišla? — pita Lazar, pošto se mali brzo vratio, bojeći se prigovora da se dugo opraštao s majkom. — Jesi li joj pominjao pismo?

— Kakvo pismo?

— Znaš ti kakvo — kaže Lazar, zadržavajući osmijeh, kao i onog dana na sastanku, dok je Bajalica govorio o pismu.

Mali je pisao Matildi, u koju se bio zaljubio. Otkrivao joj je svoja osjećanja i svoje patnje, moleći je da dođe na sastanak: *Draga Matilda, ja te volim i ne mogu živiti bez tebe. Ako i ti voliš mene, dođi večeras kod izvora, pod onu široku bukvu. Da imam sat, zakazao bih ti tačno vrijeme, ali ovako dođi čim zađe sunce, to jest u prvi suton.* Iznenađena pismom, pitajući se zašto joj mali nije ovo usmeno kazao, Matilda je povjerovala da je u pitanju klopka, koju su joj namjestili u želji da je iskušaju, pa da je poslije, ako dođe na sastanak, možda i strijeljaju. Zato je s pismom dotrčala pred Bajalicu: „Mislite li vi da sam ja došla u šumu da zavedim mladiće? Nisam, valjda, toliko bedasta.“ Bajalica je pročitao pismo i odmah sazvao sastanak, na kome su potanko i naširoko razvezali priču o moralu i o ponašanju ljudi u odredu. Mali je priznao da je pismo njegovo. Bio je žestoko kritikovan. Dobio je ukor. Lazar ga je docnije pitao

zašto je Matildi pisao i zašto joj sve nije kazao u četiri oka. „Zato što od stida nijesam mogao da joj kažem“, odgovorio je mali, posramljen i zbunjen, buljeći u zemlju.

— Evo je — reče Lazar.

— Neka je nosi đavo — promrmlja mali i pođe na drugu stranu, prema šumi. Bježao je od djevojke, nije imao hrabrosti da joj u oči pogleda i želio je da nestane sa ovog svijeta.

Uveče su krenuli prema Krivoj Rijeci, jer im se neprijatelj opasno približio. Sudeći po vatrama što su se prostirale po istočnom briježju, od juga ka sjeveru, približavao im se front koji je pregazio Kozaru i sad se vraćao prema rijeci Uni. Je li to zaista čitav front? Zar se neprijatelj nije zadovoljio onim što je već postigao?

Odlučeno je da u Kozaru prodru tajno, bez borbe i pucnjave: da se neopaženi provuku između neprijateljskih rovova, pređu preko fronta i dočepaju se šume. Podijelili su se u dvije kolone: jedna je krenula pravo, kroz Krivu Rijeku, prema dubičkoj cesti, a druga je otišla sjevernije, preko Čutluka, ka Bjelajcima.

Ljetnja noć, s mjesečinom sličnom izmaglici, otkrivala ih je, kao da idu danju. Obasjani visovi strčali su naokolo kao u sutonu, a vidik se širio sve do Tubića Brda i Jutrogušte. Sjenke su plazale, lijepeći se za zemlju. Morali su da idu pored njiva, zaklonjeni živicama, krošnjama i granjem, na prstima, kao uhode.

— Tetak, čuješ li? Neko kašlje. Je li to naša bočna patrola?

— Ćuti, budalo... Prenesi preko veze: na prstima. Sto metara od neprijatelja.

Išao je na čelu kolone koja se protezala pored rječice, vijugala obalom i skrivala se u sjenci. Polutama pod krošnjama zaklanjala ih je od neprijateljskih očiju, ali su ih uznemiravale vatre rasute na vidiku, po visovima. Približavali su se tim vatrama. One su ih čekale zajedno sa cijevima. Trebalo se prošunjati između tih vatara, možda i kroz oganj i kroz smrt...

Škripi pijesak na obali: kamenčići se otiskuju u rijeku. Ponekad zarže konj, noseći kazane i teško oružje.

— Tišina... Na prstima...

— Tetak, ko je ono? Vidiš li?

- Vidim... Cuti... Tišina... Pusti dolamicu...
- Neću da pušćam... Šta je majka kazala... — Držao mu se za dolamicu i kaskao za njim na prstima.
- Stoj... Ko je to?
- Vojska — proškrjuta Lazar.
- Čija vojska?
- Ne pitaj — škrinu Lazar — već se ukloni da prođe-mo. Ako mrdneš, ode glava...

Stražar se uklonio, spustivši pušku k nozi. Obasjan mje-sečinom, činilo se da podrhtava, da se nadima i širi, kao mje-hur od sapunice. Priljubio se uz grm i stao, bez riječi, pu-štajući došljake na mostić pored koga je stražario. Oni su nagrnuli. Bilo ih je mnogo: mostić je škripao; tek sad je otkrio dugu kolonu koja se protezala kilometar i još dalje, u pozadinu, u noć...

Na drugoj strani mostića, neko se nakašljao; začula se škripa pijeska i zemlje pod cokulama. Koraci su se udalja-vali, po plećini, sve žustrije. Neko je doviknuo, prigušeno, kao da je zalutao i traži izlaz iz mračine.

— Tetak, je li to naša prethodnica?

— Tišina... Brže začelje...

Grabio je stazicom, s puškom u ruci i bajonetom nabi-jenim na cijev. Bajonet se bjelasao na mjesečini. Visok, kratak, plećat, crn i odlučan, ličio je na stablo koje se po-krenulo. Malome se činilo da gaze u smrt preko leševa.

— Tetak, šta je to?

— Mitraljesko gnijezdo... Spavaju...

— Kuda ćemo?

— Za mnom...

Suljnuo je udesno, niz lišće koje je zašuštalo. Zatim je okrenuo ulijevo, pa pravo kroz živicu. Razgrnuo je šiblje i trnje, načinio prolaz; izbio je na drugu stranu i osmotrio: vidik je izgledao čist, bez rovova; na tridesetak metara, plamsala je vatra; nešto dalje, na desnoj strani, dizao se još jedan plamen.

— Brže, začelje! Brže!

— Tetak, je li ono mitraljez? Šta ćemo ako nas opaze?

— Tišina... Brže, začelje...

Pružio je korak i zabatrgao. Ako nas opaze, pomislio je, presjeći će nas nadvoje i uništiti. Brže, brže, htio je da kaže, ali je već trčao, prestravljen, niz dolinu, nad kojom se u da-

ljini nazirao taman obris šume pod mjesečinom. Pekijin Gaj? Da nam se dočepati Pekijinog Gaja, ne bi nam mogli ništa. Samo da nas ne presijeku nadvoje, poskakivao je, krakat, s pogledom prikovanim za Pekijin Gaj. Sad je već bježao, ali se nije stidio: za njim je grljalo blizu pet stotina partizana, i njemu se činilo da svi dovikuju: Brže, Lazare, brže, jer ako nas opaze i presijeku nadvoje... Prvi put je priznao, bez griže, da zaista bježi i da tako mora biti; drugog izlaza nema.

— Neprijateljska konjica s leđa — stiže vezom.

— Ko je vidio konjicu? — okrenuo se malome, koji mu je tapkao za petama ne ispuštajući dolamicu.

— Konjica s leđa, konjica s leđa...

— Hoćeš li me pustiti već jednom?

— Neću... Znaš šta je majka kazala...

— Neprijateljska konjica s leđa...

Šta treba raditi kad neprijateljska konjica nasrne s leđa? sjetio se komandanta Žarka, koji je o tome jednom govorio: bajonete na puške, nalijevo-krug, kundake u zemlju, klekni i konje čekaj na nož.

— Čujete li, gluvači, da nas konjica napada s leđa? — dotrča komesar Druge čete, prgav, preplašen i zadihan. — Ja sam konje vidio svojim očima.

— Pa šta onda? — zinu Lazar. — Nemoj mi vojsku demoralisati.

— Ja imam dvanaest šaraca — reče Stanić, komandir Udarne čete. — Dočekaću i konjicu, makar poginuo. Udarnici, za mnom...

— Četa, nalijevo-krug! — viknu Lazar. — Bajonete na puške... U strijelce... Ne pucaj bez komande — grabio je, poguren, dok je za njim tutnjalo.

Komesar Druge čete stajao je zblanut. Očekivao je sve samo ne povratak u čeljust. Zašto odoše natrag? Jesu li poludjeli? Trebalo je bez zastajanja produžiti prema Pekijinom Gaju.

Uskoro se, na mjesečini, ukazaše prvi konji. Išli su preko njive, a malome se učini da stoje, udaljeni desetak metara jedan od drugoga.

— Tetak, šta da radim?

— Klekni! — viknu tetak, čudeći se, kao i mali zbog čega konjanici idu sporo, umjesto da jure bijesnim trkom.

Išli su sporo, a nije ih bilo mnogo. Izbrojao je sedam konja i prosto nije mogao da vjeruje da ih nema više.

— Stoj... Ko ide?

— Braćo, jeste li to vi?

— Mi smo... Ali ko ste vi?

— Kuvari... Izgubismo vezu...

— Iz kojeg ste bataljona?

— Iz Prvog... Iz Žarkovog...

— Brže, boga vam kilavog! — viknu Lazar. — Kako ste izgubili vezu? Gdje ste zaostali?

— Na mostiću — govorili su. — Konji nijesu mogli preko mostića, jerbo je uzak, pa smo morali gaziti rijeku, ali dok smo našli gaz, vi odmaglijaste...

— U stroj! — viknu Lazar.

— Šta je to sad, zašto čekate?

Prepoznao je Žarka, komandanta, i doviknuo:

— Četa, za mnom... U kolonu po jedan... Svemu je kriv onaj prdljivac iz Druge čete... A zna klepetati o hrabrosti.

U svanuće izbiše na dubičku cestu. Dugo ih je opominjala dok su joj se približavali, a dočekala ih je pusta i izrovašena. Naokolo, po žitu i šipražju, osjećao se smrad. To su leševi, tako zaudaraju mrcine, mislio je, preskočivši cestu s gadnim osjećanjem da ga iz zasjede vreba smrt.

— Brzo, preko ceste — čuo je Žarka, koji je stajao raskoračen, s mašinkom u rukama. Uvijek je volio da ga vidi u teškom času.

— Preko ceste, u šumarak... Lezi... Tenkovi...

Dvije grdosije zatutnjaše, dok je pod njima drhtala zemlja.

— Kuda ćemo?

— Tamo — reče Žarko pokazujući prema obroncima.

— U Kozaru — dodade Lazar.

— Je li ono Pogleđevo?

— Jeste... Desno je Patrija.

— Vodi nas između Patrije i Pogleđeva, ali pravo, bez okolišavanja. Dosta mi je zaobilaženja.

— Druže komandante, na onom visu je neprijatelj.

— Vodi nas pravo, makar na neprijatelja — reče komandant. — Dosta mi je zaobilaženja.

— Kako je tek meni, s ravnim tabanima? — nasrnija se mali, opdižući otežale noge, koje su ga boljale kao da su izranjavane.

Kolona krenu dolinicom.

Livade nepokošene, žito povaljano. Negdje rokcú svinje i muču goveda. Ugleda prase: presito i okruženo stabljikama mrvilo je otkinut klip mladog kukuruza, iz čijeg je zrnevlja curio mliječni sok. Prase više nije moglo da jede: nagrızalo je zrnje i odmah ga vraćalo iz usta, kao da se gadi, a onda je klip ostavljalo, prilazilo drugoj stabljici, njušilo je i dohvatalo odmetak kukuruza, pokušavajući da u njemu nađe nešto bolje i slađe.

Danima bez domaćina, prase je možda i podivljalo. Ugledavši maloga, ono roknu, zablenu se, odskoči i nestade u kukuruzima.

Iz jednog dvorišta izleti kokoš, krešteći i mlatarajući krilima, ali kad ugleda vojsku, okrenu natrag. Odnekud banu i tele, rumeno i nabubreno kao da se prejelo: naglo stade, isplazi jezičinu i poče da preživa zalogaj, braneći se repom od muva i obada.

Pusto zjape otvorena vrata na stajama. Zijaju polomljeni prozori i zdanja bez krova, koji je izgorio, ali se nekim čudom zaustavio požar na rogovima, s polupanim crepuljama. Iz žita se čuje režanje i lajanje pasa, okupljenih u čoporu: vide im se repovi i bliješte naoštreni zubi. Mora biti da su zakrvljeni oko kakve lešine.

— Tetak, eno šljiva! — mali potrča u voćar.

— Ne kidaj vezu! — više tetak, ali malog nije sprečavao da odjuri na drvo.

Ovaj se uspenra, dograbi pregršt šljiva i, ne odvajajući plodove od lista, smulja ih u usta. Nije imao vremena da bere polako. Otkinu čitavu granu, okićenu zrelim bjelicama, pa skoči s drveta i potrča za kolonom. Drugovi ga opkoliše, dočepaše se grane koju je donio pa, kao ovce koje banu pred grm, navališe da drapunjaju šljive, ne ustežući se da uz šljivu strpaju u usta i lišće, otkinuto u žurbi s plodom.

— Ne prekidaj vezu... Brže začelje...

— Prenesi vezom: komandir naprijed!

— Ko puca, majku mu blesavu!

Grunuo je plotun, a kolona poleže u žito. S lijevog boka, iznad jarka, sa jedne uzvišice zagraktao je mitraljez, a onda

su, niz njivu pokrivenu pšenicom, navalili crni ljudi, vičući mahnito. Bili su to vojnici. Jurili su i vikali, gotovo urlali, ali kad ih, na Žarkov poklič, dočeka paljba, vojnici se ustumaraše, neki popadaše, a drugi pogureni strugnuše natrag. Ali na lijevom krilu, pod samom šumom, zatutnja grmljavina. Bili su to mitraljezi s kuršumima koji odjeknu dva puta: kad polete iz cijevi i kad u nešto udare. Zbog toga se malom učini da su opkoljeni, jer su mitraljezi bubnjali pred grudima, a iza leđa, po žitu, grmlju, ogradama i živicama praskali su kuršumi u dodiru s predmetima.

Lijevo krilo, dočekano mitraljezima, poče da bježi u dolinu, niz dozreću zob. Vodnik Mijić je bjesnio, zadržavajući borce. Neko jauknu. Slavko Gligić, vodič, pade ranjen, a Marko Garača poče da doziva pomoć, oboren u travuljinu. Pogibe Gojko Zgonjanin, Dragutina Ivanovića živog uhvatiše vojnici koji su dotrčali niz žito i pomiješali se s partizanima. Bolničarka Mara, žena komesara Druge čete, u trku baci ranac i poče da moli maloga da ga ponese. Ovaj odbi, sjetivši se pečenog pileta koje je Mara, tri dana ranije, izvadila iz ovog istog ranca i pojela s mužem, a malog nije ponudila.

— U jarak, za obalu! — vikao je Žarko. — Ne bježi, majku ti božju... U jarak, za obalu... Pucaj...

— Udarina četa, juriš! — viknu komandir Stanić, željan okršaja. — Razbrucaaaaj...

Neprijatelj poče da uzmiče ka rovovima, iz kojih je maločas istrčao. Ali kad grunuše bombe Stanićevih udarnika, sa kojima se on utrkiavao, neprijatelj poče da bježi i iz rovova, preko njiva, na sjever.

— Rodi godino, rodila ti pšenica...

— Naprijed, Kozaro... Razbucaj, Stevanija...

— Naprijed, braćo, pobjeda je naša! — žapjevuši Pero Bosančić, podnapit, jer se negdje dočepao šljivovice.

— Odakle mu rakija, bogara mu lopovskog?

— Šta je ono ljudi? Ono tamo?

Na desnom krilu, gdje se borila četa Lazara Babića, neprijatelj nije uzmičao, već je navaljivao još silnije, preko žita. Vojnici su padali u gusto klasje, koje ih je pokrivalo. Jesu li pođođeni? Hoće li ostati dok ih ne otkriju psi i gavranovi? Neki su ležali u klasju, a drugi su skakali, navaljivali, posrtali, padali i vikali, pa naglo ustuknuše i, ne zadržavajući se

u rovovima, počeše da bježe za svojim, na sjever, prema Dubici.

— Imamo šest mrtvih, dvanaest ranjenih i dva nestala — reče Žarko na vrhu brijega, u tišini modro-zelene šume, kroz koju su sve staze vodile u Kozaru.

— Imamo i dva zarobljenika — reče Lazar.

— Gdje su? — upita Žarko.

— Eno ih kod Pere Bosančića.

— Zaklaće ih Pero — reče Žarko. — Dovedite ih ovamo.

— Jedan je ustaša, a drugi Nijemac.

— Kakav Nijemac? Zar je ovdje bilo i Nijemaca?

— Jedan je, bogara mi, Nijemčina, i to oficir.

— Dovedite ih odmah ovamo — reče komandant bataljona.

RAZGOVOR IZMEĐU POSLANIKA RUŠIMOVICA I KARDINALA TISSERANTA, VATIKANSKOG OPUNOMOĆENIKA ZA BALKAN (U RIMU, 1942)

TISSERANT: *Ja sam Francuz, ali u Rimu živim već 23 godine. Želite li da govorimo francuski ili talijanski?*

RUŠIMOVIC: *Vaša uzoritosti, radije bih talijanski.*

TISSERANT: *Odakle ste, gospodine?*

RUŠIMOVIC: *Iz Dalmacije.*

TISSERANT: *Kako vi kao Dalmatinac možete predstavljati Hrvatsku? Ima li još takvih slučajeva u vašem javnom i političkom životu?*

RUŠIMOVIC: *Vaša uzoritosti, ne razumijem vas...*

TISSERANT: *Talijani, naime, tvrde da je Dalmacija njihova i da u njoj žive Talijani. Je li to točno?*

RUŠIMOVIC: *Vaša uzoritosti, u Dalmaciji, osim neznatnog broja Talijana, isključivo žive Hrvati.*

TISSERANT: *Pa kako to da su vam vaši veliki prijatelji i saveznici Talijani mogli uzeti Dalmaciju? Vi ste, dakle, slobodni? Zar ne radite sve što hoće Nijemci, kao što to rade i drugi porobljeni narodi u Evropi? Zar se to može nazvati slobodom?*

RUŠIMOVIC: *Oprostite, uzoritosti, ali u tome se ne bih mogao saglasiti s vama. Hrvatska ima svoje granice, svog državnog poglavara, svoju vladu, svoju vojsku, svoja diplomatska predstavništva. Mi uređujemo svoj dom kako odgovara duši i interesima hrvatskog naroda.*

TISSERANT: *Vaša sloboda slična je slobodi francuskog maršala Petaina. I on je slobodan, ali Nijemcima mora davati 80% svih živežnih namirnica, dok francuski narod umire od gladi. To nisu priče, to ja znam vrlo dobro.*

RUŠIMOVIC: Hrvatska je jednodušno istupila na strani Njemačke i pomogla joj da sruši Jugoslaviju...

TISSERANT: Ja znam da je hrvatski narod težio za slobodom i da je na to imao pravo. To mu pravo nitko nije mogao osporiti. Razumijem što je hrvatski narod, u najpovoljnijem času, ustao protiv Srba. Ali dragi gospodine, vaši prijatelji, fašisti, smiju se vašoj samostalnosti i slobodi i egzistenciji hrvatske države. To ja čujem od njihovih političkih glava. To što o vama govore talijanske častnici, koji se nalaze u obalnom pojasu, upravo je strašno. Po njima, nikad u Hrvatskoj nije bilo toliko zvjerstava kao danas, kad su u tim krajevima na dnevnom redu ubijanja, poleži, razbojstva, pljačka i krvavi obračuni.

RUŠIMOVIC: Sve što se u Italiji širi o Hrvatskoj zaudara klevetom. Netko nas želi prikazati čoporom barbara i ljudoždera.

TISSERANT: Uzalud se branite, gospodine. Još za vrijeme tridesetogodišnjeg rata, Hrvati su bili poznati kao divljaci, pa su i u mome rodnom kraju, Loraine, popalili nekoliko mjesta i tamo su općenito smatrani zlim ljudima.

RUŠIMOVIC: Ali, vaša uzoritosti...

TISSERANT: Sveta stolica je primila osam tisuća fotografija o zločinima nad pravoslavnim pučanstvom. Znam pozitivno, gospodine, da su i sami franjevci, kao na primjer otac Šimić u Kninu, uzeli učešća u napadajima na srpski živalj, te su rušili pravoslavne crkve. Otac Šimić je, sa oružjem u ruci, predvodio skupinu ljudi koji su srušili pravoslavnu crkvu u Kninu. Isto tako, porušili ste pravoslavnu crkvu u Banjoj Luci. Pouzdano znam da su se franjevci u Bosni i Hercegovini općenito jadno ponijeli. To me boli. Takve stvari ne može činiti odgojen, kulturni i civiliziran čovjek, pogotovu svećenik.

RUŠIMOVIC: Ovo slušam prvi puta...

TISSERANT: Ustaše su poklale najveći broj pravoslavnih svećenika. Nakon kapitulacije Jugoslavije, u Hrvatskoj je nestalo 350.000 Srba. Zar to nije žalosno?

RUŠIMOVIC: Bojim se, vaša uzoritosti, da su informacije kojima raspolazete...

TISSERANT: Kada će vam doći kralj, vojvoda od Spoleta?

RUŠIMOVIĆ: Uskoro.

TISSERANT: Vaš kralj nikad neće doći u Hrvatsku. Rekao mi je da ste ga učinili kraljem u zemlji koja nije kraljevina, jer ovisi od Njemačke i Italije. Kad sam ga upitao hoće li putovati u Zagreb, odgovorio je: „Kako mogu na to pomišljati kad talijanska vlada svojim postupcima i neprestanim pogreškama kvari prijateljske odnose s Hrvatskom? S kakvim bih se licem mogao pojaviti pred Hrvatima?“ Vojvoda od Spoleta, gospodine, odbija da ide u Hrvatsku.

RUŠIMOVIĆ: Koliko ja znam, vojvoda od Spoleta s radošću je prihvatio titulu hrvatskoga kralja.

TISSERANT: Prisustvovao sam toj ceremoniji. Bilo je to osamnaestog svibnja prošle godine, u prisustvu talijanskog kralja Emanuela Trećeg, te Musolinija, Pavelića, vojvode od Spoleta (koji se poslije smrti svoga brata nazvao vojvodom od Aoste). Vaša kruna bila je najprije ponuđena kralju Viktoru Emanuelu Trećem, ali on već ima dovoljan broj efemernih kruna, pa je ovu prebacio svojem bratučedu, vojvodi od Spoleta, kojega je, dan prije nego je ovaj imenovan kraljem Hrvatske, primio i Sveti otac.

RUŠIMOVIĆ: Vaša uzoritosti, Hrvati su odvajkada predstavljali predziđe kršćanstva...

TISSERANT: ANTEMURALE CRISTIANITATIS dobili su Hrvati jer su bili katolici, mada su i Srbi, premda pripadaju pravoslavnoj vjeri, dali za Zapad i katolicizam isto toliko koliko i Hrvati, boreći se u kršćanskim vojskama...

RUŠIMOVIĆ: (Pokušava da nađe riječ)

TISSERANT: Šta mislite, gospodine, kako će se završiti ovaj rat?

RUŠIMOVIĆ: Razumije se, pobjedom sila Osi.

TISSERANT: Mislite li da će i Nezavisna Država Hrvatska nastaviti da egzistira?

RUŠIMOVIĆ: Naravski...

TISSERANT: Ja pak mislim, gospodine, da će Njemačka i Italija izgubiti rat. Poraz sila Osovine već sada je svršena

stvar... Poslije tog poraza, moram vam reći, nestati će i Nezavisne Države Hrvatske, a Jugoslavija će biti ponovo vaspostavljena...

Svojeručna opaska doktora Mladena Lorkovića, našeg ministra vanjskih poslova:
NEPRIJATELJ! OPREZ! VOL!

Moja primjedba: Kardinal Tisserant bio je, u prvom svjetskom ratu, na Solunskoj fronti, kao pripadnik francuske vojske. Otuda njegova ljubav prema Srbima.

(Iz Dnevnika pukovnika Franjčevića)

Na sjever, prema Savi, odmicale su povorke, pored kojih su trčkarali zeleni vojnici. Među pohvatanima bilo je najviše žena: išle su s djecom u naručju ili s kolijevkom na ramenu. Muškarce su odvajali još na obroncima; neke se poubijali odmah tamo, u žitu i šumarcima, naočigled rođaka i komšija; druge odvedoše u Dubicu i Gradišku i pomlatiše ih maljevima; na nekim nađoše rane i izdvojiše ih na stranu da bi ih mučili, jer su pretpostavljali da pripadaju odredu i da su rane zadobili u borbama. Počeše da ubijaju i starce, iznemogle od pješačenja, žeđi i gladovanja; pa čak i mladiće sposobne za vojsku, dok ne stiže zapovijest da se oni odvajaju i, po naredbi general-pukovnika fon Lera, upućuju na prisilan rad u Njemačku. Tako ostadoše u životu i neki jadnici nad čijom je glavom već mahala krvava sjekira...

Ostali su grljali prema Savi, na sjever. Kad stigoše na rijeku, dočepaše ih se ustaše i krvnici, željni čerečenja. Ubijali su ih odreda i bacali u vodu, uz glasna cerekanja:

- Bjež'te, psine, preko Drine...
- Srbe o vrbe...
- Putujte za Beograd...
- To vam je besplatna vozna karta...
- Evo vam propusnica za Srbiju...

Čuvši da će Banja Luka „biti prijestolnicom Nezavisne Države Hrvatske, pa je gvozdenom metlom treba očistiti od inorodnih elemenata” (kako su govorili Gutić i Pavelić) ustaše su svakog dana i svake noći, kao da se utrkuju, ubijale na desetine i stotine pohvatanih bacajući ih u vodu uz psovke i cerekanja. Primala ih je matica, gutala ih i izbacivala na površinu, pa ih nosila lijeno, ka istoku, naduvene i crvene, ulijepljene muljem i krvlju.

Na obali je glavnu riječ vodio fra Avgustin. Jurio je oko pohvatanih, prebrojavao ih, zavirivao im u oči i govorio:

— Ovaj je odmetnik... Ovaj je nosio pušku... Ovome oči kažu da je bio partizan... Tebe gledam, glavonja, tebe... Jesi li nosio karabin? Koliko si ustaša pobio?

Seljak se branio, ali fra Avgustin nije popuštao. Seljak je morao da padne. Žrtva je morala da umukne, a fra Avgustin je trčao dalje, u nove obračune.

Najzad je muškaraca nestalo. Uzalud ih je tražio. Nije ih bilo. Pobacani su u Unu i Savu. Leševe je odnijela voda.

Fra-Avgustina zahvatila je pustoš. Šta da radi? Muškaraca više nema među pohvatanima. Koga će da ubija?

— Žene i djecu — rekao je. — Nećemo ih voditi u Jasenovac, jer je Jasenovac čak tamo na drugoj obali. Treba s njima svršiti ovdje. Treba ih pobiti i u vodu pobacati.

— Zar sve, velečasni?

— Sve — rekao je velečasni. — Mislio sam da ih tjeramo na drugu obalu, u Jasenovac. Ali našto gubiti vrijeme? Zašto da jedu naš kruh? Mogli bi i zarazu donijeti ovim selima.

— Ima ih mnogo, velečasni. Ima ih blizu tri tisuće.

— Utoliko bolje — kaže velečasni.

— Kad ćemo početi?

— Odmah — kaže velečasni, kao da je riječ o obrađivanju ljetine. — Grupu po grupu vodit ćemo na Savu, a ubijene bacati u vodu.

— Rudolfe, što si začutao?

— Razmišljam o ženama — kaže Rudolf. Milo mi je što ću im se osvetiti. Za ono jahanje. Jahale su me, zarobljenog, kao paripa.

— Dobro je što ti glavu nisu odrubile.

— Da nisam pobjegao, svašta bi se zbililo — kaže Rudolf i odmahuje glavom, kao da još ne vjeruje da je pobjegao.

— Šta se desilo sa *onim mračnjakom*?

— Mislite na poručnika Horvata?

— Čujem da je pobjegao. Je li istina da je dezertirao?

— Istina je — kaže Rudolf. — Trebalo ga je strijeljati čim se izvukao iz šume. Tamo je imao brata.

— A zašto je pobjegao?

— Čuo je da smo mu objesili brata, komesara, pa je pobjegao iz straha da ćemo objesiti i njega.

— Možda nam se želi osvetiti?

— Možda — kaže Rudolf. — Kakva je budala, može da ima takovu namjeru. Ali neće dugo. Uхватimo li ga, ima ići pred vojni sud.

— Kakav sud? — ceri se fra Avgustin. — Takovima ne treba suda. Njih treba odmah u rijeku neka idu... Koliko imate vojnika?

— Tri stotine.

— Je li to dovoljno?

— Potpunoma dovoljno.

— Dovoljno je — potvrđuje i Mujaga. — Ja sam u Kostajnici sa trideset ustaša pobio tri stotine. Ne mogu se načuditi kako pokorno idu na klanje. Nijedan se nije bunio, niti se branio, a samo je jedan pobjegao... Izgleda da pred pogibiju otkazu i snaga i pamet. Da su se pobunili, Alaha mi, bilo bi svašta.

— Ne mogu se pobuniti jer su mrtvi — kaže fra Avgustin. — To je psihološka smrt. Čovjek je mrtav, iako mu je tijelo u pokretu. Mrtva mu je duša, a kad je ubijena duša, samo izuzetni mogu savladati strah i smoći snage za otpor.

— Žene su gore od muškaraca — kaže Mujaga. — Kad izgube pamet i kad poblesave, žene su kao zvijeri. Hrabrije su od muškaraca, jerbo su čvršće vezane za život. Kad smo u Jelovcu strijeljali one seljanke, toliko su vikale i klele, psvale i prijetile, udarale nogama i rukama, otimale se i napadale da sam se, za svaki slučaj, prije plotuna izmakao i zaklonio. Jedna nije bila pogođena i počela je bježati. Pucali smo, ali uzalud: utrčala je u šumicu i sakrila se, a onda se počela pokazivati iz granja, pa mi se činilo da nam čak i prijeti, psuje i kune.

— Hoćemo li početi, velečasni?

— Počnite — reče velečasni.

— Ja sam pripremio rakiju — reče Mujaga. — Prije ubijanja ja uvijek nabavim rakije i pijem za pobijene. Duša je jedna, ma kojoj vjeri pripadala. Je li tako, velečasni?

Velečasni nije odgovorio. Gledao je prema rijeci. Na desnoj obali Save, po širokom prostranstvu polja, bjelasale su se ženske košulje i bošče, marame, roklje i bluze, pregače, jeleci i vertuni. U mrtvom šarenilu, koje je pritiskivalo zemlju, lepršale su djevojačke kose i njihale se kudrave dječje glave.

Sa sjevera: oblaci i vjetar, pred kišu.

Fra Avgustin je stajao i posmatrao mrtvo more na obali. Čudno more, pod oblacima i vjetrom, pred kišu.

Žene su sjedjele i stajale ili čak i ležale onemoćale i skrhanе, bez znaka života. Čuo se plač. Plakale su one ili djeca, u naručju, u kolijevci ili na travi, uz majku. Neko je dozivao piskavim glasom, molio milost...

Obračunavanje je počelo s krajeva, sa zapada i sa istoka, uz obalu i niz obalu. Ustaše su odvajale po gomilu žena i djevojaka. Pritjerivali su ih vodi, uza samu ivicu, i poslije uboda nožem ili udarca maljem bacali ih strmoglav u vodu, bez pucnja. Čim ustaša zamahne nožem i zarije ga u tijelo, žrtva padne bez glasa, a ubice je zatim dograбе i бace u rijeку. Tako i poslije udarca maljem: žrtva padne, a ruke je dograбе i бace u Savu...

Fra Avgustin nije čuo ni jauke ni opiranja. Okrenuo se Mujagi i pitao ga:

— Ti reče da su žene opasnije od muškaraca. Vidiš li kako padaju? Zašto se ne bune?

— Samo pričekaj — reče Mujaga. — Pij... Danas moraš piti. Ovo je moj dan.

— Zašto?

— Zato što su vlaške žene ubile moga oca, a ja sad gledam kako izdišu one, vlaške žene. One su ga koknule. Spanđao se s jednom, i ona mu je oduzela život. Vlaška drolja. Zarila mu je nož u grudi, a zatim ga je maznula i dolje, ispod pojasa, nožem... Vlaška drolja...

— To si mi već pripovijedao...

— Pripovijedao sam i pripovijedaću, jer me boli ovdje — Mujaga pritiskuje dlanom vojničku bluzu iznad srca. — Ovdje me boli, velečasni, jerbo su mi vlasи ubili oca i uzeli imanje. Uzeli su mi zemlju, potamanili marvu, rasparčali staje i pokućanstvo. Kad je propala Austrija, osamnaeste, ostao sam go ko pištolj, a od silnih bosanskih begova, mojih djedova i pradjedova, sačuvao je samo ime i na tavanu nekoliko dolama, jedna čalma, nekoliko fesova i srmali-čakšire, koje sam nosio sve dok im nijesam poderao tur.

— Jesi li ubio mnogo odmetnika?

— Jesam, brate — kaže Mujaga. — Eno, baciše još jednu... Da popijemo za njenu dušu.

— Ja ne pijem — opet kaže Fra Avgustin.

— Za pokoj duše valja popiti i nije grijeh.

— Dobro. Daj malo.

— Tako, tako — Mujaga koluta očima i iskapluje čašu. Pogled mu je tup, sanjiv i ukočen. Samo na mahove, kad ustaše sa obale bace novu žrtvu u Savu, Mujagine oči bljesnu mutnim i divljim sjajem, kao oči gladnog vuka.

— Uvijek piješ u ovakvim prilikama?

— Uvijek — kaže Mujaga. — Pijem i piću dok i posljednjeg vlaha ne iskorijenim sa ove zemlje. Znaš li ti, velečasni, da je ovo moje? Dokle oči stižu, sve je moja babovina.

Bilo je tvoje, ali sad nije, moj Mujaga.

— Bilo je i biće moje — siječe Mujaga, mutnih očiju i raščeljuščenih vilica. — Odavde do Une i još dalje, do Krupe i Bišća, sve je moja babovina, a ja sam i uzeo pušku da bih povratio sve kako je nekad bilo. Dok to ne ostvarim, neću se smiriti, makar i glavu izgubio. Ubijaću i piti za duše vlaških pogani...

On barem ima razlog, pomisli fra Avgustin, posmatrajući Mujagu, mračnog i razgnjevljenog, sa čašom u ruci. On ima razlog, a pravi razlog je uvijek i put do utjehe. Ali šta da kažem ja?

Mogu li, barem pred bogom, ako ne i javno, objasniti zašto sam krenuo ovim putem? Zašto sam ustao protiv ovih seljaka? Zar zbog toga što pripadaju drugoj vjeri? Ali zar i njihova crkva nije kršćanska? I zar bogu, napokon, nije sasma svejedno kako ljudi pominju i slave njegovo ime? Zar ove žene, na obali, ne štiju boga gotovo istim načinom kao i ja, a možda i bolje od mene, jer sam svećeničku odoru zamijenio vojničkim samokresom i bodežom? Nije li ovaj obračun s kršćanima koji se križaju sa tri prsta (što je sasma svejedno) zapravo najgroznije bogohuljenje? I može li to bog otpjeti? Zar naša orgijanja neće prevršiti pehar božjeg strpljenja? Hoće li nas Svevišnji pozvati preda se, k svetom prijestolu, da položimo račune?

Gledao je u Mujagu kao u zvijer koja se sprema da ga napadne i raščereči. Njegovo smračeno lice podsjećalo je na suludnog čovjeka. Bilo je to, uistinu, lice razbojnika.

Ali ja sam još gori, pomisli bezmalo sa stidom, grižom i kajanjem.

Odakle mi ova okrutnost? Mujaga bar ima razlog. A ja?

Pokušavao je da proдре u najudaljenije trenutke svoga života, u ranu mladost i djetinjstvo. Vraćao se u daleke i zaboravljene časove bezbrižnog šalabazanja po njivama, žitu, livadama i strnjištima, kad je kao dijete čuvao ovce i goveda. Otac ga je šamarao. Majka i otac su se često svađali, a poslije obračuna među njima, otac je nasrtao na malog Avgustina da bi na njemu iskalio ono što je propustio u sukobu sa ženom, na koju je ponekad i sjekirom nasrtao. Otac ga je tukao, a mali Avgustin, uplakan i musav, odlazio je za stokom; krave su rikale i jedna drugu udarale rogovima; ovce blejale i strčavale u gomilu pod drvo, u hlad, da se sakriju od vrućine: kao opčinjene, sabijale su glave u travu, tiskale se, žuljile jedna drugoj rebra i čerupale dlaku s runa, umrljanu balegom. Neke su i crkavale od metilja: počele bi da se okreću ukруг, da batrgaju i skakuću, sve dok ne padnu i nastave da se koprcaju, u predsmrtnom hropcu.

On je gledao i čudio se. Nekad se smijao.

Tada se odigrao i susret s onom mačkom. Banula je iz šumarka (dok je drijemao pored stada). Unezvijerena, olinjala, gadna i gotovo podivljala, krila je oči i podvijala rep, vukući se podmuklo. Otkrila je poljskog miša, bacila se na njega i zabila mu kandže u malo tijelo. Uplašio se i ustuknuo, pomislivši da je mački bijesna. Dok je posmatrao kako čereči miša, koji je bolno pištao sve dok nije izdahnuo, vjerovao je da bi ona tako skočila i na njega i iskopala mu oči ili izgrela lice. Počeo je da uzmiče, sve dok nije nabasao na štapinu, pastirsku paliju kojom se branio od pasa. Zgrabio je štap, pojurio prema mački i maznuo je po glavi. Udarac je bio snažan. Mačka se savila, pala i glavu okrenula nebu. Kad je primila i drugi udarac, poskočila je kao balon i ponovo pala na zemlju, dočekavši se na noge. On je udario još jednom. Mačka se okrenula na leđa, valjda da ukloni kičmu. Osjećajući da je ne može ubiti, jer se vješto opirala, mali Avgustin je razmahnuo još bješnje. Udarce nije brojao. Silno je zamahivao. Toljaga se podizala uvis i spuštala na mačje tijelo, koje se pod udarcima koprcalo žilavo, odbojno, izdržljivo. Počeo je da gađa u glavu, ali je sa užasom primijetio da je to još uzaludnije. Mačka je tek tada počinjala da se opire: poslije svakog udarca naglo je podizala glavu, zakretala je u stranu i maukala, najprije molećivo i bolno, pa sve tvrđe, s mržnjom, u nemoćnom očajanju (tako oboreni protivnik priželj-

kuje osvetu). Mali Avgustin je udarao, udarao, udarao, ali je mačje tjelašce stalno odgovaralo pokretima, trzajima, novim znacima života. Mali Avgustin se najzad umorio. Dojadilo mu je udaranje. Bacio je štap, okrenuo se i otišao, ostavljajući prebijenu mačku. Stigao je kući i zavukao se u sijeno, ali nije mogao da zaspi: čim bi se trepavice sastavile, pred oči mu je izlazilo mačje klupče, zgrčeno na zemlji. Zaželio je da ga nikad više ne vidi. Zatvorio je oči i dlanove priljubio uz obraze. Ali sve je bilo uzaludno: sklupčano tijelo prebije-ne mačke grčilo se pred njim i bezmalo ga dodirivalo...

Kad je sutradan potjerao stado, poželio je da ne ide na njivu na kojoj je ostala mačka. Ali pošto je samo ta njiva služila za ispašu, morao je tamo. Međutim, čim je stigao, nešto ga je povuklo mjestu na kome je ostala mačka. Čak je potrčao. Brzo je pronašao smlavljeno i skvrčeno tjelašce. Pomislio je da je mačka mrtva, jer je bila nepomična. Đavo mu nije dao mira. Htio je da provjeri. Uzeo je toljagu i njome mačku odgurnuo. Smlaćeno tjelašce se pokrenulo, kao jež pod bodljama. Začudio se i zinuo: tijelo se mrdalo, iako mačka nije mogla da se podigne. On se gotovo prepao. Ponovo je počeo da je udara toljagom. Udarao je, udarao, udarao, sve dok se nije umorio. Najzad mu se učinilo da je mačka mrtva. Njeno tjelašce nije se više trzalo. Mlatnuo ga je još jednom, za svaki slučaj, pa je štap bacio i otišao...

Ali kad se sutradan vratio, ponovo je sa zaprepaščenjem opazio da mačka još nije mrtva, da joj se tijelo mrda i noge pomjeraju. Podigla je glavu i čak zgrčeno koraknula, iskrvavljena i presukana. Prepao se njenog hoda i zgrabio štapinu. Zamahnuo je i udario odozgo, po kičmi i leđima, da joj smrska kosti, ali mačka je samo pala a još nije bila ubijena. Sad je navalio da je bije po glavi, po čeonim kostima, po njušci, po očima, po ušima. Ali uzalud je udarao. Iz usta i malih rana procurila je krv, ali mačka još nije bila mrtva.

Nije mogao da je ubije ni trećeg, ni četvrtog, ni petog dana, mada je udarao, udarao, udarao. Šestog dana, zatekvaši na njivi smlavljeno mačje tijelo, koje je još pokazivalo znake života, nabacio ga je na granu i odvukao ukraj njive, u ranije iskopanu jamu: bacio ga je na dno i zatrpao zemljom, napravio je malu humku i odozgo je nogama ugazio. Tek tada se primirio, ali mu se često, u snu ili na javi, bez određenog po-

voda ili kad na putu ugleda mačku, javljalo iz sjećanja žilavo i ružno mačje tijelo, u mučnom koprcanju...

Poslije je odnekud iskrsla i čudna, luda, neobjašnjiva misao. *Tako bih ja mogao ubiti i čovjeka. Kažu da je mačka jača od njega. Kažu da čovjek umire lakše od mačke, već poslije prvog ozbiljnijeg udarca.* Mada mu je ova misao izgledala blesava i bezrazložna, iznenada je zaželio da je provjeri. Htio je da se uvjeri ko je jači: čovjek ili mačka?

Ova misao ga je satirala. Možda ga je ona natjerala da obuče popovsku mantiju, kako bi pobjegao od svojih umobolnih snatrenja. Ali i docnije, sa mantijom i krstom, dok je isповijedaо vjernike i posmatraо lukava, prituljena, podmukla, prezriva i izazivačka lica pripadnika druge vjere, činilo mu se da će kad-tad, makar mantiju zamijenio oružjem, morati da provjeri ko je jači: mačka ili čovjek?

Prilika mu se ukazala kad su poslije sloma Jugoslavije u gradić banule ustaše: istrčao je pred zelene vojnike i počeo da ih ljubi, dok su ih Mujaga, Mate i Asim obasipali cvijećem. Htio je, najprije, da se osveti za toranj, presječen granatom sa one strane rijeke. Pridružio se ustašama i pošao Bajića jamama, kličući poglavniku. Kad se našao licem u lice sa zarobljenim seljakom sa Kozare (na kojoj je buknuo ustanak), htio je da se pokaže: Zgrabio je seljaka za perčin, zavrnuo mu glavu i, zajedno s tijelom, savio je do same zemlje. Zatim ga je udario maljem, kao što je, u bijesu, udarao onu mačku. Seljak nije ni kmeknuo, a on se gotovo nasmijao: pokusom je najzad utvrdio da je mačka sto puta izdržljivija od čovjeka. Pošto je to i očekivao, bilo mu je drago što se nije prevario. Ona mačka, davno zakopana, prestala je da mauče po mozgu i rije po svijesti, grčeći se u žilavom klupčetu koje nikako neće da uquine. Izgubila se i zamukla. Činilo mu se da je u zarobljeniku sa Kozare ubio njenu dušu i da tek sada može mirno da spava...

Poslije je nastavio. Poslije se ubijanjem zabavljao.

Kad bi ga obuzela dosada, umjesto da izmišlja igru, polazio je u lov na odmetnike. Ako nije mogao da zarobi čovjeka s oružjem, hvatao je starca, ženu ili dijete. Opit se nastavljao. Bezmalo svi ubijeni potvrdili su da je mačka stotinu puta jača od čovjeka.

— Zamislite, velečasni, što se zbilo — dotrča Rudolf. — Maločas je na obali pala oklada. Jedna žena, iz gomile, bila je

bremenita. Prišla je obali sa ženama koje su čekale na red. Onako široka, sa ogromnim stomakom, zapela je za oko Asimu Podvorniku. On je rekao Mati: „Hajde da se okladimo. Ako ova žena nosi muško dijete, ti plaćaš litar rakije; ako nosi žensko, ja plaćam.” Mate je okladu prihvatio, ali je ubrzo utvrdio da je izgubio litar rakije...

— Kako je to utvrdio?

— Jednostavno je ženu rasporio i utvrdio da nosi muško.

— On je barbarin — reče fra Avgustin, i ponovo opazi mačku iz djetinjstva; učinilo mu se da je skočila i zamaukala.

— Velečasni, velečasni! — vikao je neko. — Pomagajte, velečasni, ako imate srca i ako u boga vjerujete.

— Šta se desilo, Mihailo?

— Velečasni, ovo je moja majka! — vikao je Mihailo, priljubljen uz skut niske i sijede starice, koja je drhturila sićušnim ramenima, opuštenih ruku i raščupane kose. — Ovo je moja majka, velečasni... Ne dam da ubiju moju majku... — vikao je Mihailo, dok su ustaše skidale s njega oružje i uniformu.

— Hej, stojte! — viknuo je velečasni, ali ne da bi pomogao Mihailu, koga gotovo nije ni vidio, već da bi iz svijesti otjerao onu mačku što mu je rila po mozgu i nije htjela da crkne, nego je maukala sklupčana i okrvavljena, otvarajući vilice i pokazujući odvratne zube.

— Ovo je moja majka, ne dam! — vikao je Mihailo, razoružan i opkoljen ustašama.

Fra Avgustin ga nije vidio. Čuo je samo njegove povike i njegova zapomaganja, ali nije bio sasvim siguran šta sluša: ljudski vapaj ili maukanje one mačke.

— Ubili smo i njega i babuskeru — reče Asim Podvornik.

— Nijesu ni kmeknuli — reče Mate Nosalica.

— Na zdravlje, i za pokoj njihove duše — iskapi Mujaga. — To su vaši grkoistočnjaci, velečasni. Vjeru mijenjaju, ali duša im ostaje ista: krmeće tijelo, pa krmeća i duša.

Fra-Avgustinu se činilo da ne gleda Mujagu Dućanliju, svoju desnu ruku u pohodu na Kozaru i prvog saradnika u svim ranijim pothvatima. Kao da nije slušao ustašu. Činilo mu se, začuđenom, da pred njim ne stoji čovjek, već ona mačka, žilava, sklupčana, krvava, u predsmrtnom koprcanju.

— Mogli ste me, ipak, upitati za odobrenje — reče on, s pojačanim osjećanjem da se malazi pred onom mačkom. — Stvarno, sa kime ja razgovaram? Ko si ti: čovjek ili ona mačka?

— Ja bih sve pokrštene poslao sa ovima, niz Savu — reče Asim Podvornik.

— Pokršten ili nepokršten, isto se vata — reče Mate Nosalica.

— Koliko ih je pobijeno dosad? — upita Mujaga Dućanlija.

— Blizu tri tisuće, poborniće.

— A koliko ih je ostalo?

— Nema ih još mnogo... Možda šezdeset.

— Hej, stanite! — viknu odjednom Fra Avgustin.

Ustaše su gonile ženu koja je pridržavala dvoje djece. Bila je izmučena, uprljana, a možda i iskrvavljena. Djecu je držala čvrsto i, kako je izgledalo, nije htjela da se rastane s njima.

— Jesu li to tvoja djeca? — upita Fra Avgustin.

— Moja — reče žena.

Fra Avgustin tek sada opazi da su pred njim dva mališana; duge guste neošišane kose, u ritama, izgledahu doista bijedno.

— Čiji ste vi? — upita Fra Avgustin.

— Lazara Babića — reče veći mališan.

— Gdje vam je otac?

— U Kozari — reče mališan.

— Je li vam to majka?

— Jeste — potvrdi mališan.

— Nju ćemo ubiti, a vas ćemo ostaviti — reče Fra Avgustin i zgrabi većeg mališana. — Pomozite mi — viknu ustaša-ma. — Pomozite mi odvojiti djecu.

Oteo je starijeg, ali manjeg nije mogao da istragne. Žena ga nije ispuštala. Čvrsto je stezala dječju ruku, muklo se opirući Fra-Avgustinu, sve dok ustaše ne navališe. Pala je, ali još nije ispuštala sinovljevu ručicu. Jaukala je, ali dijete nije dala. Pominjala je sinove po imenu, ali nije htjela da se preda. Ustaša je udari nožem. Udarac nije bio smrtonosan. Žena se podigla, i, cvileći, dozivala je sinove:

— Boško... Novače... Boško... Djeco moja...

Srušila se na ledinu, okrvavljena, dok su djecu odvodili.

Vodio ih je fra Avgustin, kome su ostali pomagali. Držao ih je za ruke, kao što ih je maločas držala majka dok su je gonili prema rijeci. Mališani su se otimali. Obojica su jaukala. Stariji je mlatarao rukama, udarao nogama, zamahivao glavom i plakao, dok je manji iz glasa jaukao za majkom.

Zašto ih je Fra Avgustin oteo iz njenih ruku? Zašto ih je izdvojio od tolike djece? Kuda ih vodi?

— Ne bojte se, ne plačite — tješio ih je. — Neću vam ništa... Vodim vas kući?

— Čijoj kući, velečasni?

— Kući moga brata Gabrijela — govorio je Fra Avgustin. — Možda niste znali da imam brata, Gabrijela, i snahu Luciju. Moj brat strašno voli djecu, a ima ženu nerotkinju. Dječake vodim k njemu, mojem bratu Gabrijelu. On će se strašno obradovati, jer vjerojatno nije, kao niti ja, u životu vidio ljepših dječaka. Kad ih ugleda ovako lijepe, bit će to pravo slavlje i za njega i za Luciju. Bit će to, vjerujte, veliko slavlje...

Mališani su se otimali, ali uzalud. Stezale su ih tuđe ruke.

Jaukali su, ali uzalud. Pominjali majku, uzalud.

Tuđe ruke su ih stezale, tuđa usta učutkivala.

Fra Avgustin je izgledao ozaren, kao da je najveću pobjedu izvojevao. Najzad mu se učinilo da je ona prokleta mačka nestala, da je propala u zemlju i zauvijek se povukla u malu humku, u koju je davno zakopana. Više nije rila po njegovom mozgu. Nestala je, izgleda, za sva vremena, gadna, iskrvavljena; za sva vremena. Zbog toga je Fra Avgustin likovao.

— Kad bude vidio dječake, Gabrijel će se strašno obradovati... Bit će to, vjerujte, veliko slavlje i za njega i za Luciju — stalno je govorio, srećan što više ne vidi onu prokletu mačku, dok su mališani pokušavali da se iščupaju iz njegovih ruku.

Pretresali su šumu, lovili seljake, plijenili stoku, tražili partizane (po zbjegovima). Danima su se lomatali uz jarbove, plećine i visove i konačili pod vedrim nebom, na travi i lišću, u šumetini. Najteže je bilo noću, pod mrklinom i pljuskom (nebo provaljeno). Dok je očekivao napad, po šumi su brujali glasovi, zagonetni i gotovo nestvarni, kao u snu. S početka je vjerovao da su to ljudski glasovi, a docnije je otkrio da to kiša šuška u granju, kad ga zanjiše vjetar, pa se niz lišće otiskuju kapi. Nikad to ranije nije doživio. Činilo mu se da oko njega, nadohvat, u tmuni igraju đavoli, vampiri i vukodlaci: u njihove mreže on uhvaćen pada, da bi zatim bio strmendeknut u nepovrat, na dno pakleno...

Zamišljao je, šćućuren, kako bi jadna izgledala smrt u mračini, daleko od zavičaja, u tuđoj zemlji, u mrkloj noći, bez svjedoka i viteškog znamenja: umrijeti sam, probu-ražen nožem ili udaren maljem ili sasječen sjekirom! Bez-malo opipljivo, priviđala mu se baš ovakva smrt, bijedna i sramna, posljednji trzaj lipsalog psa što ga gospodar vuče na đubrište. Tada bi se njegova pažnja udvostručavala: naprezao je sluh, otvarao oči, buljio u noć i tminu i mlatarao rukama po mraku, kao da je opazio nevidljivog protivnika.

Ali protivnika nije bilo. Ljudskih glasova nije bilo. Ostajalo je samo šuštanje, krckanje, romorenje (uz fijuk vjetra). A kad bi ustao, protežući ruke i tijelo nažuljeno na tvrdoj zemlji, činilo mu se da se, poslije strašnih muka, vraća iz mrtvih i da se ponovo rađa. Sjećao se roditelja, razmišljao o ženi i djetetu: Izabela je sigurno rodila muško, baš sina. Tada je najsnažnije osjećao besmislenost klanja, gnusnost rata i svirepost razaranja: njemu ne treba ništa osim njegovog doma u Bavarskoj, s malom baštom i vrtom punim cvijeća; tu će na zelenoj klupi, sa sinom u naručju, pored Izabele, sjedjeti i ćaskati, smijati se i disati mirisan

vazduh cvjetnog vrta što ga je zasadio još njegov djeda, u davno doba. Cupkaće na koljenu sina, jedinca, a zatim će raširiti platno, uzeti kičicu i boje i nastaviti djelo, zapravo ga započeti i slikati, slikati, samo slikati, ne bi li izrazio ono što jedino on nosi i zna, što pripada samo njemu, kao svrha i smisao, sadržina i suština postojanja. Biće, dakle, umjetnik i ostaće samo to. Slikar svoje zemlje...

Kad je prokrstario gotovo cijelu Kozaru, tridesetak kilometara od zapada prema istoku, i kad je povjerovao da se najzad završila ova gadna hajka, stiglo je naređenje da trupe koje su pretresale šumu krenu natrag, na zapad, istim putevima, jarcima, visovima i dubodolinama. Trebalo je, što prije, stići na obale Une, dakle na krajnju zapadnu tačku sa koje su, desetog juna, krenuli neki pukovi. Trebalo je prepješačiti bezmalo pedeset kilometara pod punom vojnom opremom, bez odlaganja i žurno, jer se komanda uvjerala da su se znatne partizanske skupštine probile iz obruča na zapad. Po pretpostavkama generala Štala, te snage se motaju tamo: njih je trebalo satjerati u ugao između rijeka Une i Sane, stegnuti ih smrtonosnih obručem i napokon uništiti.

Opet je, dakle, morao u šumu. Opet je morao da noćiva pod krošnjama, da spava na zemlji, da sjedi na žilama, da kisne, strepi, osluškuje, zvjera i stalno drži napunjen revolver: da puca i da odbije napad...

Sad ga je mučio i smrad. Putevi, staze, jarci i plećine, kojima je projezdila vojska, bjehu zakrčeni lešinama. Mrtvi ljudi, mrtva stoka, mrtvi vojnici! Nije vidio nijednog, ali ih je slutio. Osjećao ih je u vazduhu. Smrad se širio odsvud: iz dubine šume, iz mračja i lišća, trnjaka i kupinjara, iz avtovine i repuva, iz grmova, šiblja, smrekovine, pa čak i sa krošanja, iz granja, gdje se jedan bjegunac popeo i zavukao, tu poginuo i ostao, u krošnji, nečim privezan za stablo (valjda da odozgo ne padne ako ga san savlada). Lako je mogao da nasluti gdje se mrtvac skriva: po smradu, koji ga je prosto satirao. Zastajao je, stezao nozdrve, stavljao dlan na usta i pokušavao da umakne, trčeći naprijed; ali pošto nije mogao da izdrži dugo sa dlanom na ustima i prstima oko nozdrva, morao je da udahne, makar i smrad, srećan kad je to na trenutak bio vazduh čist i šumski, a ne onaj s lešine. Nikad njegova radost nije dugo trajala:

odnekud je ponovo počinjao da bije smrad, najprije u preskocima i kao slučajno, a onda sve jače i češće, sve upornije, da bi se pretvorio u gadno i nepodnošljivo kuženje: opet je počinjao da trči, sa dlanom na ustima, trudeći se da izdrži što duže bez udisanja...

Nikad nije doživio nešto strašnije. Činilo mu se da taj smrad osjeća i dok je gazio kroz nezagađenu šumu. Bilo je najgore kad je pirkao vjetar: ne jak vjetar, već vjetrić, povjetarčić, onaj što čarlija, lako njiše grančice i podiže lišće. Mrtvac je bio daleko, ali ga je vjetrić nagovještavao, prinosio, približavao.

Spasavajući se od toga smrada, bio je veseo kad bi izbasao na proplanak čist, prozračan i sunčan. Tu bi zastajao i požudno udisao. Sjetio se Izabele, i upitao se da li je dobila sina. Pomenuo bi i brata, Paula, koji tumara po Istočnom frontu, prema Donu, po dalekim prostorima nepregledne Rusije, odakle se možda nikad neće ni vratiti...

Ali nije dugo mogao da se zadržava na proplanku. Išao je dalje, kroz šumetinu...

Šta se dešava s Njemačkom? pitao se u samoći, okružen tminom i smradom, sve nesenijim. Zašto moja otadžbina vjekovima srlja u ratove, započinje sukobe i trpi poraze? Zar se većina Nijemaca rađa zato da bi umrla na bojnim poljima? Moraju li da padnu u boju, ostavljajući svoje kosti i grobove po tuđim zemljama?

Uvjeravao se sve jasnije da kuknjava o njemačkom životnom prostoru predstavlja samo koprenu iza koje se kriju druge namjere. U prvim godinama rata, kad je sa zanosom odlazio u okršaje, nije mu bilo teško da shvati kako Hitlerova vojska pokušava da ostvari častan zadatak: ona se bori za opstanak njemačkog naroda i vraća mu pokrajine koje su i ranije bile njegove. Kao i toliki drugi, išao je u boj radosno, sa pjesmom.

Prvi znak sumnje iskrasao je u Čehoslovačkoj, kad je mladi oficir Jozef Diter izdavao svojim vojnicima zapovijest da uđu u Prag. Zašto u Prag? Zar je Prag njemački? Prag nikad nije bio njemački. Zar osvajanje Praga ima veze sa stvaranjem uslova za opstanak njemačkog naroda?

Nove sumnje rađale su se docnije, kad su vojnici majora Ditera polazili na Poljsku, pa na Francusku. Shvatio je, najzad, da se Njemačka upetljala u vrtlog novog svjetskog

rata i da priče o njemačkom životnom prostoru sakrivaju, u stvari, najobičnije osvajačke ciljeve! Ali još nije očajavao. Hitlerova vojska nizala je pobjedu za pobjedom, pod njom su padala kraljevstva i zemlje, a posmatranje bezbrojnih kolona neprijateljskih zarobljenika bilo je katkad čak i zanimljivo.

Onda je počeo pohod na Istok: nepregledne ravnice Rusije, kao razjapljene čeljusti i nenasita ždrijela, počele su da gutaju diviziju za divizijom njemačkih vojnika, Diterovih vršnjaka, koji su srljali prema Moskvi da bi ih mnoge, na poljima pod kišom, snijegom i ledom, uporedo s ruskim oružjem, počela da bije hladnoća, koja im je odgrizala uši, prste, nokte, parčad kože i mesa. Bilo je to užasno. Izgledalo je, ponekad, da major Diter ne krstari bojištem, već posrće kroz sam pakao. Najstrašniji je bio dan u kome je Diter od preko dvije stotine svojih vojnika izgubio bezmalo sve: ostala su pored njega samo šestorica, ali nijedan bez rana...

Odnijeli su ga sa bojišta onesviješćenog i gotovo smrznutog, ukočenih prstiju i modrih nokata. Probudio se u bolnici, sav u krpama i zavojima. Ali ma kako jadno izgledao, s promrzlim i uvijenim prstima, on se radovao što je ostao živ. Vratio se, živ, iz strašnog boja; vratio se, živ, iz pakla koji je progutao gotovo sve njegove vojnike.

Iz bolnice je upućen kući, na oporavak i odmor. Povjervovao je da je rat, bar za njega, dokrajčen i završen. Oženio se. Noći je provodio u zagrljaju sa Izabelom ljubeći je sa strahom, kao da je otima i kao da će je izgubiti. Poslije nekoliko mjeseci rekla mu je da čeka dijete. On se beskrajno obradovao, ali njegova radost nije dugo trajala. Dobio je poziv da se ponovo javi na front...

Uskoro je krenuo u Jugoslaviju, protiv novog neprijatelja, sasvim nepoznatog, o kome je samo slušao. Znao je da jugoslovenski front ne postoji, ali baš zato će ga smrt vrebati odasvud, kao u Ukrajini, kad su njemačke armije otišle ka Moskvi, a ukrajinski partizani počeli da niču na sve strane, postavljajući zasjede...

Stigao je u Zagreb, odmorio se i ubrzo krenuo na Baniju pa u Banju Luku, odakle je pošao na Kozaru. Ma koliko mu izgledao jalov, besmislen i nepotreban pohod na predjele toliko udaljene od Bavorske i tako beznačajne po

sudbinu Njemačke, još se nije opirao, niti mu se činilo da srlja u propast, jer mu je povratak na Istočni front izgledao daleko strašnji i pogibelniji. Da su ga pozvali na Istok, mislio je, ne bi to mogao da podnese, već bi sebe prosvirao kuršumom. Bio je uvjeren da mu se sreća ipak namiješila, mada ga je čekala neizvjesnost. Nadao se da ga je od dva zla zapalo manje zlo, u kome može da pogine od kuršuma ili od noža, ali gdje je barem nebo toplije i gdje mu ne prijete smrt od smrzavanja.

Tješio se i time da ide u zemlju u kojoj nije počinio nijedan zločin, u zemlju koju će vidjeti prvi put i u koju ne ide da bi harao, već obrnuto: pokušaće da djeluje pomirljivo, dobrim primjerom; kud bude prolazio, razdvajaće seljake od odmetnika, civile od naoružanih, nedužne od krivaca. Tako će pobunjenike osamiti, slomiti i natjerati na predaju.

Ja nisam zločinac, mislio je; ja sam Nijemac, ali nisam zločinac; želim da pokažem da svi Nijemci nisu zločinci i da svi ne odobravaju Hitlerove svinjarije, mada mu se slijepo pokoravaju, u skladu s prastarim osjećanjem poslušnosti. Ja nisam ubijao, ja nisam palio, ja nisam razarao. Ja mrzim rat, mada učestvujem u njemu. Ja sam čovjek, iako nosim uniformu njemačkog oficira koji je pregazio Evropu i koga s pravom nazivaju osvajačem. Ja bih htio da ostanem samo čovjek; baš to, samo čovjek. Mislim da to mogu ostati, jer svoje ruke nisam uprljao, koliko znam, nijednom kapljom...

Govoriš li istinu, Diter?

Ili govoriš ono što bi, u stvari, želio da čuješ?

Ne čini li ti se, Diter, da nešto prećutkuješ?

Često je razmišljao o tome kako će se, na kraju, kad Njemačka sklopi primirje (to mora učiniti jer je pohod na Istok zaustavljen i gotovo propao), najzad dočepati platna, kičice i boje; vратиće se u Bavarsku, svome domu, da život počne iznova, na čvršćim i ljudskijim temeljima.

Ali umjesto primirja, umjesto završetka rata...

Opet se vraćao istim stazama, jarcima i mračinama, u kojima je, minulih dana, izgledao izgubljen, sićušan i prevaren: ponovo je morao da obavlja posao koji je, kako mu se činilo, već bio završio. Išao je kroz šumu, natrag, prema zapadu, kao što je ranije išao ka istoku, kroz ovu istu šu-

mu. Opet ga je vrebala smrt. Opet je morao da se upita šta ga drži, ima li nade... To je čovjek, loman i trošan, suočen s proticanjem i osuđen na propast: jadno tapkanje ukrug, besmisleno nestajanje, gorka trka bez cilja, čudno srljanje bez razloga, *rađanje-život-smrt*, svirepo prisustvo ništavila, koje je dosuđeno svakom stvoru i koje ga sigurno čeka, bez obzira na sva opiranja. Čovjek uzaludno pokušava da se odbrani. Nema mu spasa, pa bilo šta pokušao. Nema mu spasa...

I možda je samo umjetnost kadra da nešto otme od te prolaznosti, da sačuva ono što ne može trošno ljudsko tijelo: jer umjetnost sjedinjuje sadašnjost i budućnost, prolazno s trajnim, trenutke s vječnošću. Umjetnost je, možda, jedina kadra da od čovjeka nešto sačuva za pokoljenja koja dolaze, da im ostavi zavjet i poruku: da je čovjek razumno biće baš stoga što uviđa svoju smrtnost; i ako to shvati na vrijeme, možda će postati bolji, plemenitiji, čovječniji, jer će lakše uvidjeti koliko su jalova, glupa i sramna sva pretjerivanja, trvenja, otimačine, sukobi, obračuni, pohlepa, proždrljivost. Shvatiće, možda, i to da su svi ljudi braća, iz iste ljudske porodice, u kojoj životare, pate i odlazu čas odlaska u ništavilo...

To je ona svjetlost na mračnom zidu, u daljini, što prodiere sa istoka, pomisli. To je ona zvijezda sićušna, i sjajna i rumeno treperava, ispod koje u tmuni ostaje blisav trag kao zlatno sječivo. Zbog te zvijezde i zbog te svjetlosti, mislio je, zbog tog zlata u daljini, zbog blistavog zvjezdanog sječiva, koje će nekome možda ipak pokazati put, i vrijedi živjeti, vrijedi se zalagati i žrtvovati. Radi toga vrijedi i biti umjetnik i slikati, vraćati ljudima njihovu dušu, od njih samih spasavati ljudsku suštinu, ukazivati im na prapočetke dobra i zla, na neizbježan kraj koji čeka svakoga: cara i prosjaka, vojnika i maršala, slugu i gospodara, sužnja i silnika. U tome je, izgleda, svrha umjetnosti. To je, dakle, jedini zadatak koji bi, po svom uvjerenju, mogao da postavi pred umjetnika i njegovo djelo: da spasava čovjeka od njega samoga...

Razmahnuo je kičicom nad platnom, povukao krug i ispresijecao ga krstovima, želeći što vjernije da izrazi osjećanje koje ga je obuzelo: rađanje, život, smrt, ništavilo; u magnovenju, kao na dlanu, nad zidom tmine treperi svjet-

lost daleke zvijezde koja pokazuje put, kao baklja, u mraku. Je li to svrha, je li to smisao? Ima li čovjek, dakle, čime da se bori protiv uzaludnosti? Može li ta mala zvijezda da se odupre tmuni koja teži da nas sahrani i proguta? Šta kažeš ti, zlatna zvijezdo?

Biću srećan kad to ostvarim; miješao je i slagao boje, raspoređivao ih, pojačavao, dopunjavao, skidao i zamjenjivao, tražeći onu pravu, jedinu, nezamjenljivu ...

Onda je zapucalo.

Nije imao vremena ni da se okrene, kamoli da pojmi šta se dešava. Ugledao je čopor došljaka u vojničkim odijelima i s crnim puškama. U trenu je povjerovao da su to njegovi (jer, drugih nema), da mu priređuju grubu šalu: vode vezanog Hansa. Pošao im je u susret, želeći da im kaže da će odgovarati. Nije bježao. Htio je da vikne, da ih prekori što se bave neukusnostima u nevrijeme, i tek tada je shvatio da ljudi koji mu prilaze i vode vezanog Hansa ne nose samo zelene uniforme njemačkih vojnika, nego i seljačka odijela, crne čakšire i još crnje gunjeve, pa čak i šešire i šubare.

Nešto su mu dovikivali, ali on nije razumio. Samo što se nije onesvijestio. Pritrčali su i šćepali ga. Neko ga je rinuo u leđa. Primio je udarac u rebra. Onda opet u leđa. Čuo je grube glasove, nije razumio, ali je osjećao da psuju i da žele da ga ubiju.

Ja sam njemački oficir i tražim da prema meni postupate u skladu s međunarodnim odredbama o zarobljenicima — htio je da kaže, ali je shvatio da je to uzaludno. Šta je ovo, za ime božje? Ja mrzim rat, ja nisam zločinac, ja sam pokušavao da pomognem vašim ljudima — zaustio je da kaže, ali se uzdržao.

Skidoše mu opasač, pa bluzu i cipele. Uzeše mu čak i čakšire: prosto ih zguliše, kao s mrtvaca. Ostade u gaćama i košulji. Začudo, kapu sa štitom nisu dirali. Ona je ostala gore, na njegovoj glavi. On pomisli da je namjerno ostavljaju da bi mu se podsmjehnuli. Ali jedan brkajlija zgrabi i tu kapu, baci je na zemlju, šutnu je cokulom i nešto reče, vjerovatno opsova. Kapa se otkotrlja, a oni počеше da se smiju.

Diter tada opazi da smijeh dolazi i od vezanog Hansa. Opkolili su ga i zadirkivali, dok je on pokušavao da drmu-

sanjem zbací s glave partizansku kapu, s petokrakom zvi-
jezdom, koju su mu natukli, želeći da ga ponize i uvrijede.

— Partizan, partizan! — vikali su.

— Najn partizan! — vikao je Hans, pokušavajući da
zbaci kapu. To mu pođe za rukom. Kapa pade, ali je br-
kajlija podiže i opet natuče na Hansovu glavu. On iznova
poče da se batrga, kako bi kapu zbacio. Poskakivao je, dr-
musao tijelom i ramenima, klimao glavom. Savijao se go-
tovo do zemlje i mlatarao glavom, kao konj kad se brani
od muva.

— Partizan, partizan...

— Najn partizan... Najn...

Igra se nastavljala. Čim bi kapa pala, neko bi je podi-
gao i ponovo nabio na Hansovu glavu, a on je iznova poku-
šavao da je zbací, sve ogorčeniji i bješnji. Najzad mu je
prekipjelo. Pošto je nekoliko puta zbacio s glave partizan-
sku kapu, on stade nogom na nju i poče da je gazi, poska-
kujući, kao da igra. Onda viknu, iz svega glasa:

— Hajl Hitler...

— Hajl Hitler! — viknu Hans nad kapom, koju je ga-
zio, poskakujući kao da igra.

Odjeknu pucanj.

Hans pade, ali se nije predavao. Još je batrgao noga-
ma, kao da traži kapu koju je htio da uništi, kako bi par-
tizanima pokazao koliko ih mrzi i prezire.

Diter uzdahnu, ali se ne pokrenu.

Vezaše ga.

Slutio je da ga čekaju poniženja i nevolje, ali je sta-
jao, bez trzaja, pomiren sa sudbinom. Hoće li i njega ubi-
ti? Onaj brkajlija, s gnjevno iskolačenim očima i uperenom
revolverčinom, prilazi majoru Diteru, kao što je maločas
prišao Hansu, opalio i oborio ga.

Oko mrtvog Hansa napadači su se tiskali, vikali, poska-
kivali i smijali se, ali Diter nije razumio ništa osim ove
divlje igre. Ubili su Hansa, ali ga nisu ostavili na miru,
nego su i mrtvom pokušavali da nabiju partizansku kapu
na glavu.

Takvu kapu nabiše i na glavu majora Ditera. Ali on se
nije bunio. On je stajao bez glasa. Počeše da ga udaraju.
On jauknu i gotovo se iznenadi, kao da udarce nije očeki-
vao.

— Zašto me bijete? Ja nisam zločinac, ja mrzim rat, ja želim da budem slikar i da ljudima...

On je najzad progovorio. Dok su ga udarali, on je govorio. Ali je govorio njemački, i oni nisu mogli da ga razumiju.

— Zar među vama doista niko ne zna njemački? Do đavola, zna li iko od vas moj jezik? Hoću da vam kažem, ljudi, da nisam zločinac, da nisam ubica, da nisam... Ja sam umjetnik, ja ne ličim na pravog Nijemca, ja nisam Nijemac koga ste navikli da gledate po Kozari, u ovim strašnim danima — govorio je major Diter.

Ali oni nisu mogli ili nisu htjeli da ga razumiju. Oborili su ga i gazili po njemu čizmama i cokulama.

Začudo, major Diter nije ni kmeknuo. Činilo mu se da oni ne gaze čovjeka, nego drvo. Nije htio da povjeruje da gaze čovjeka.

Oni gaze drvo, prostenjao je. Oni gaze cjepanicu, a ne mene. Oni su ljudi, a ja sam čovjek. Zar ljudi mogu da pregaze po čovjeku? mrmljao je, uvjeren da ga oni neće razumjeti, niti mogu da ga razumiju. Znao je da ga neće razumjeti i kad bi znali njemački. Jezik nije važan, jer se ponekad ne razumiju ni ljudi koje je ista majka rodila. Jezik je sporedan. Važna je osnova, mislio je, dok su gazili po njemu. Među nama nema osnove za razgovor. Rat je uništio sve mostove...

Nekim čudom, glava je ostala čitava. Bila je samo prašnjava i zanečišćena. Osjeti miris balege na obrazu.

Šta da kažem ovim ljudima? Kad bih našao bar jednu riječ koju bi mogli da razumiju? Samo jednu riječ, bilo kakvu, da je razumiju? Jednu riječ...

Dok su ga, vezanog, vodili u dubinu šume, kroz jarak, znao je da ide u smrt, ali nije imao ni snage ni volje da se opire. Koračao je pokorno i nijemo.

Oni me mrze životinjski, mislio je, ne bilježeći udarce u leđa i slabine. Zašto me mrze toliko? Zašto žele da ubiju svakoga od nas, kao da smo svi jednaki? Zar smo, zbilja, porušili mostove koji nas spajaju s ljudima? Postoji li, ljudi, osnova za razgovor među nama? Zar su svi Nijemci zaslužili da ih Evropa ovako dočekuje?

Muti se pogled majora Ditera, leluja šuma, zjapi jarak u koji ga vode, a njegov život, kao u ogledalu, ljeska se odnekud, iz daljina...

Djetinjstvo, osnovna škola... Seoce pored ceste, nad kojom se izdižu bregovi, s tamnim vrhovima u daljini. Glas majke Elze. Otac Franc i brat Paul... Hitler. Njemačka je ustalasana. Nijemci bruje samo o fireru: on je genije, on je vođa, on je izbavitelj... Jozef Diter, poslije srednje škole, odlazi u Fonshofen, gdje ga na mačkama uče da bude surov, vadeći im oči... Godine osvajanja, truba, pucnjeva, zastava, doboša, marševa, pokliča, zapovijesti i vojničkih pjesama, sa kojima se miješaju jauci, zapomaganja, kuknjava i smrzavanja, kad nokti i prsti otpadaju. Jozef Diter jezdi ivicom zločina, ako ne gazi i kroz samu krv, dok njegovi vojnici marširaju drumovima Evrope. Prodiru ka Pragu, u srce Čehoslovačke. Diter je mlad, brz i smion. Može sve. Dovode mu gomilu čeških zarobljenika. To su bijednici, razoružani, pokisli, možda i vašljivi, a jedva se održavaju na nogama. Oči su im mrtve, volja ugašena. Jedan je vezan.

— Zašto je ovaj vezan? — pita Diter.

— Ubio je Karla, našeg narednika...

— Zar ovo ništavilo? Onakvog čovjeka...

Bacio se na zarobljenika i počeo da ga udara pesnicama.

— Du bist Jude! — vikao je. — Ti si Jevrejin, prljavi Jevrejin...

Zarobljenik je trpio i ćutao.

— Strijeljajte ga — rekao je Diter.

Vojnici su zarobljenika strijeljali, a poslije su pričali da se držao drsko, nazivajući ih razbojnicima.

Ipak si, dakle, kriv za smrt jednog čovejka, majore Diter?

Sam je kriv, brani se Diter dok ga vode u jarak, vezanog i bespomoćnog. Sam je skrivio svoju smrt, jer se opirao.

A jesu li krivi i oni Rusi?

Krivi su, kaže Diter.

Ali ono su bili ruski seljaci, bez oružja. Bilo je i žena, takođe bez oružja. Bilo je čak i djece, tršave ruske djece s očima plavim od neba.

Ja nisam kriv što je firer tako naredio, brani se major Diter. Za jednog našeg vojnika strijeljali smo stotinu Rusa. Tako je naređeno. Ja sam izvršio naredbu.

Zašto si strijeljao žene i djecu?

Zato što nije bilo muškaraca. Naredba je glasila da u takvom slučaju strijeljamo i žene i djecu. Stotinu za jednog.

Ubio si, dakle, stotinu ruskih seljaka, seljanki i dječaćića?

Nisam ih ubio, samo sam naredio da budu strijeljani. Oni su prije toga ubili jednog mog vojnika, i ja sam morao da izdam naredbu o protivmjeri, jer to zahtijevaju pravila i moji pretpostavljeni. Bilo mi je žao što nismo mogli da nađemo dovoljan broj muškaraca i što su moji vojnici, izvršavajući zapovijest, postrijeljali i žene i djecu. Ali tako je moralo da bude.

Zar baš tako?

Ja nisam kriv što su ruski ljudi otišli u partizane. Zašto su išli u šume? Zar okupaciju nisu mogli da prime lojalno?

Boriti se za svoju otadžbinu, znači li biti nelojalan?

Ciljevi njemačke politike određivali su naše postupke, kaže major Diter. Oficiri nisu smjeli da se petljaju u politiku. Oficiri su jedino bili dužni da izvršavaju zapovijesti. Lična osjećanja morala su da budu potisnuta.

Ali, majore Diter, zar vas nije zaboljelo kad ste izdali zapovijest da bude strijeljano i petnaestoro ruske djece, tršave ruske dječice sa očima plavljim od neba?

Jeste, mada mi nećete vjerovati, kaže major Diter i osvrće se, kao da traži svjedoka koji je šmugnuo u šumu. Jeste, srce me je zaboljelo. U glavi se zamutilo. Nisam mogao da gledam. Prosto sam pobjegao. Nikad to nisam zaboravio. I sama pomisao na strijeljanu djecu zadavala mi je bol i podsticala patnju. Sad mi je jasno da su moje prve sumnje počele tada.

Kakve sumnje, majore Diter?

Sumnje u pravednost naše borbe. Sve dotle, čini mi se, ja sam vjerovao u neophodnost njemačkih vojnih poduhvata. Bio sam ubijeđen da moj narod ima pravo na život, da se istorija maćehinski ponijela prema nama, dovodeći u pitanje i naš opstanak, da zbog toga imamo pravo na isprav-

ke istorijskih nepravdi i proširenje našeg životnog prostora, pa makar i mačem i topovima. Zato sam u prve bojeve hrlio radosno, kao i toliki drugi Nijemci, uvjeren da ćemo izvojevati pobjedu, da moramo izvojevati i ostvariti pravedne zahtjeve. Ali rat se produžio. Rat se bijesno nastavljao. Rat se nezadrživo širio. Strahoviti požar se rasplamsavao, a kad su njemačke trupe navalile na Ukrajinu, najzad sam shvatio da više nije riječ o pravednim zahtjevima njemačkog naroda, već o nečem drugom...

O čemu drugom, majore Diter?

Shvatio sam da je riječ o svjetskom ratu koji nema ničeg zajedničkog sa pravednim zahtjevima njemačkog naroda, kaže major Diter. Shvatio sam da ulazimo u čudovišne okršaje i krvava razračunavanja, u kojima će pasti milioni ljudi...

Ali si ipak išao naprijed, ka Smolensku, ka Kijevu, ka Moskvi?

Išao sam, jer su to zahtijevale naredbe, kaže major Diter, oborivši glavu, uvjeren ad nema svjedoka koga traži i koji neće doći. Išao sam u Rusiju kao da idem u grob, vlastitom rukom iskopan.

Sve do smrzavanja?

Do smrzavanja, kaže major Diter, zureći u vrhove svojih bosih nogu koje gaze po opalom lišću. Stigao sam pred samu Moskvu, na dvadesetak kilometara od grada, gdje je bio zapaljen jedan naš tenk, iz koga sam iskočio i bacio se u rov, pokriven snijegom i ledom, da me dokrajči ruska zima.

Ona ti je spasla glavu, ta zima?

Možda, kaže major Diter, uvjeren da mu nema spasa.

Ugledao je rječicu kako grgolji niz trulo bilje i oštro kamenje, niz crnu suvad svaljenu u vodu i gotovo oguljenu bujicama. Ovdje će da me ubiju, pomisli. Hoće li moji ikad saznati gdje sam poginuo?

Vikali su i mlatarali, što je razumio kao zapovijest da stane. Riječi nije shvatao, ali je po gnjevnim licima svojih protivnika pretpostavljao šta zahtijevaju i šta ga čeka.

Majko moja, uzdahnu. Zar nikako ne mogu da im kažem da više nisam onaj isti iz mlađih dana, usijane glave, pomućenog razuma, da sam drugi čovjek i da ne ličim na pravog Nijemca, da svoj budući život zamišljam jedino kao

građenje mostova među ljudima; pokušavao je nešto da kaže, ipak nešto...

Nisu ga ni pogledali. Ostaviše ga iznad rječice, na obali, i počеше da se izmiču i namještaju puške. Niko nije govorio.

U nebu jauknu ptica.

Bilo mu je najteže što umire tako glupo (crv pod točkovima). Pogleda u svoje bosc noge: ispod poruba na gacama, žuta koža posuta maljicama izgledala je naježena i kao da se rogušila: strah, jad i golotinja. Otpali nokti...

Sad je tačno znao šta bi mogao da im kaže i šta bi oni sigurno i lako razumjeli: ono što im je rekao i Hans, maločas, prije nego što je bio oboren. Da klikne Hitleru, to bi sigurno razumjeli. Da vikne: „Hajl Hitler!“ to bi njegovi protivnici odmah razumjeli, mada ne znaju njemački. U ovom času, to bi jedino mogao da im kaže, uvjeren da bi ga razumjeli.

Ali može li to da im kaže? Može li sada, ovog časa, u predsmrtnom trenu?

— Matilda! — viknu major Diter, dok su nišani u njega. — Matil... — zausti da kaže još nešto ugledavši djevojkicu, koju je prepoznao.

Ali crne cijevi presjekoše Diterovu riječ. Cijevi presjekoše Diterovu misao, a iznad njegove glave, u granju, jauknu ptica.

(30)

POBJEDA (iz Dnevnika)

Kozara je pala. O tome je Glavni stan Poglavnika izdao svoju obavijest broj šest, na dan 21. srpnja ove godine, u kojoj se kaže između ostaloga:

Protivu pobunjenicima na Kozari, koji se nazivaju partizanima, provedena je bojna djelatnost, što je započela opkoljavanjem dana 10. lipnja, a završena 18. srpnja, s potpunim uništenjem neprijatelja, uz neznatne vlastite gubitke. Neprijatelja u borbi palih nabrojeno je preko tri i po tisuće (3.500), a zarobljeno je oko osam tisuća (8.000) partizanskih pomagača. Plijen je znatan. Osim velikih količina svakovrsnog oružja i strijeljiva, pronađena su i velika skladišta živežnih namirnica, te svakovrsnog inog tvoriva, što su ga partizani bili od pučanstva napljačkali. Ovaj su uspjeh polučile pod njemačkim vodstvom, boreći se hrabro i junački, hrvatske domobranske i ustaške, te njemačke postrojbe, uz sudjelovanje mađarske dunavske mornarice, u vjernom bratstvu oružja...

IZ DNEVNIKA (22. VII 1942)

Poglavnik je danas odlikovao Željeznim trolistom prvog stupnja njemačkog zapovjednika u zapadnoj Bosni general-majora Friedricha von Stahla, dok je glazba druge domobranske pukovnije svirala počasnu koračnicu, u prisustvu njemačkog general-majora Glaise von Horstenau viteza Edmunda i vojskovođe doglavnika Slavka viteza Kvaternika. Poglavnik je izrazio svoje zadovoljstvo da odlikuje general-majora Stahla za njegovo osobito uspješno vođenje djelatnosti u Kozari, protiv zajedničkom neprijatelju, koji ovdje čini nastavak Istočne fronte. Poglavnik je general-majoru

Stahlu zahvalio na spremi i trudu što ga je uložio zapovijedajući hrvatskim i njemačkim prostrojbama u ovim pothvatima, i vlastoručno mu na bluzu prikopčao visoko odličje — Željezni trolist prvoga stupnja, najveće priznanje za vojničke zasluge, koje nosiocu daje naziv Viteza...

Gen. vitez Friedrich von Stahl pripada generacijama njem. ratnika koji su visoko digli slavu i ugled Njemačke. On se borio na mnogim frontovima, na zapadu i na istoku. Ima pedesetak godina, srednjeg je rasta, temeljan, krepak, utegnut. Držanje mu je vojničko, odlučno, samosvijesno i pouzdano. Korača odsječno i lako. Generalska kapa, malko naturena na široko i bijelo čelo, daje mu strog i nepodmitljiv izgled, a u isti mah ulijeva i svijest o pravednosti. Zanimljivo je kako se na izgled surovo i nemilosrdno lice generala Stahla naglo izmijeni, kada ovaj vojskovođa skine kapu i raskopča bluzu. Pred posmatračem se ukaže glava koja djeluje dobroćudno i bezazleno, vjerojatno zbog velike i glatke čele, sa koje je kosa skoro potpunoma opala (ima je tek malo iznad ušiju, ali je i tu visoko podšišana). Kad otkopča okovratnik, ukaže se široki vrat i punačak podvaljak, nad kojim blista čvrsto i pouzdano lice. Ispod mesnatog nosa, oko usta, lebdi sjenka napora i patnje, koju može razbiti samo osmijeh. Iza široko nasmijanih obraza pokaže se general Stahl čovjekom običnim, jednostavnim i prijaznim, kakvi su oduvijek bili ljudi čija je skromnost jedan od dokaza njihove veličine.

IZ DNEVNIKA (u Jasenovcu)

Uzalud sam tražio Maksa Luburića. Posvuda ga nazivam svinjom i kukavicom. On je govno, a ne ustaša. On će mi platiti, jer me je tužio Poglavniku: rekao je kako gunđam protivu Nijemaca i ne priznajem njihova starješinstva. Ja sam to zapravo i govorio, ali sam imao i razloge: jer ako smo stvorili svoju državu, imamo pravo u njoj i gospodari. Mi smo ovdje gospodari, a ne drugi. Mi smo krvarili. Mi smo gladovali, tamnovali, umirali. Mi smo se tukli sa žandarima i čamili po zatvorima. Mi smo djeca ove zemlje, pa je pravo neka budemo i njeni gospodari. To je moja pozicija, i ja sam je rekao Poglavniku prije nego me je ona

svinja opanjkala. Budala i praznotikva! U što li se pouzdao kad me je tužakao? Zar bi netko mogao zauzeti moje mjesto uz Poglavnika? Kao da Poglavnik ne zna tko je pukovnik Franjčević?

Nije lijepo da se hvalim, ali moram zapisati. Ja sam još 1932. u rujnu predvodio ustaški odred na Velebitu. Minirali smo vojarnu u selu Brušanima. Četrnaestog rujna, na Jadovnom, tukli smo se sa žandarima po planini. Bila je paljba sa obje strane, prsa u prsa. Teško je ranjen Stipe Devčić, kojega nosimo. Da nam ne bi smetao, on se ubija bombom i tako se pridružuje ustašama što su ranije pali: Hraniloviću, Soldinu i Rosiću. Prenoćili smo u Rizvanuši, sa četiri ranjena, među seljacima koji su nam govorili: „Hrvatski narod trpi kao Krist na križu. Više vrijedi jedan ustaša, nego cijela srpska satnija.” Za večeru su nam donijeli krumpira, jaja, sira i mlijeka, a kad smo htjeli platiti, gotovo su se naljutili, a potom su krenuli s nama u traganje brzoglasnih žica. Poslije našeg odlaska u Italiju, žandarmi su pohvatali mnoge seljake s Velebita: vezali su ih lancima, tukli, mučili glađu i žeđu, sve u ime nasilnika i ciganina, kralja Aleksandra Karađorđevića, i pokazivali im ustašku kapu i ogrtač, što su ih pronašli na mrtvome Devčiću.

To dobro zna Maks Luburić, ona svinja, kao što zna da sam i godine tisuću devet stotina četrdeset i prve išao na čelu ustaške povorke koja je prešla talijansko-jugoslavensku granicu i uputila se prema Karlovcu i Zagrebu. Tu se nalazio i Poglavnik. Stajao sam u prvome samovozu, držeći ustašku zastavu, dok nas je stanovništvo upozoravalo neka idemo opreznije, jer je Petar Kvaternik poginuo, od izdajničke ruke, proglašavajući Nezavisnu Državu Hrvatsku... Držao sam zastavu i izlagao život opasnosti, kao što sam se borio i docnije, predvođeci crnu legiju, po Bosni i na Kozari, gdje mi je glava visjela o koncu u vrijeme kad je on, Maks Luburić, pio vino po Slavoniji i jurio kurve.

Zato sam ga i tražio čim sam stigao u Jasenovac: da se obračunamo. Ali ga nisam našao. Kad je čuo o mojem dolasku u logor, pobjegao je kao zec, a pred mene je poslao Miloša i Matkovića, svoje rođake (rođene su ih sestre rodile). Rekli su mi kako je Luburić službeno otišao u Zagreb, ali ja sam znao da lažu, jer ne smiju priznati da je

pobjegao. Pitao sam ih koliko u Jasenovcu ima logoraša. Rekli su mi da ih je ranije bilo oko tri tisuće, a da je sada, poslije sloma Kozare, pristiglo u logor preko deset tisuća (tko će ih brojati). Pošto svi nisu mogli stati u barake, pod krov, ostavljeni su vani, pod vedrim nebom. Tamo su i umirali, pod kišom, vašljivi i gladni. Neki su upućeni u Gradinu, bez zadržavanja, ne znajući da idu na gubilište. Tamo su ih pobili. Ubijali su ih ustaše; nakon što bi se umorili, prepuštali su svoj posao Ciganima, koje su potom također pobili i pobacali u Savu, sa Kozarčanima. Bilo je tu najviše staraca i starica, a bilo je i žena i djevojaka, pak i djece. Neke mlađe žene i djevojke, sposobne za rad, upućene su u Njemačku, dok su druge razaslane po slavonskim selima, u naše kuće, kao radna snaga, da pomognu obiteljima čiji su mladići u ustašama. Saznao sam, ovdje, da je preko tri tisuće Kozarčana otišlo u Zemun, u poseban logor što su ga Nijemci podigli na ušću Save. Jedan dio djece zadržan je u Jasenovcu, drugi je upućen u Sisak, a oko osam stotina mališana od sedam do četrnaest godina prebačeno je u Jastrebarsko, u posebno sabiralište, kojim upravlja sestra Merceda, uz pomoć ustaškog satnika Stjepana Fistrovića.

Krenuo sam u obilazak logora. Barake su bile prepunjene, a u nekima su se ljudi prosto gušili. U jednu krletku, ispletenu od žice, smjestili su starca sličnog strašilu. Rekoše mi da se bunio, da je vikao, prijetio i psovao, zahitjevajući neka ga ubiju. Nisu ga ubili, jer bi to prekratilo njegove muke. Bacili su ga u krletku da tu krepa, bez hrane i bez vode, pod kišom. Kad sam mu prišao, ustao je i pogledao me iz kletke kao papagaj. Imao je, vjerojatno, više od sedamdeset godina. Sijed, pečen, gladnih očiju, ispunjenih mržnjom, izgledao je kao smrt...

— Kako se zoveš? — upitao sam.

— Novak Babić — reče on.

— Koliko imaš godina?

— Sedamdeset i sedam — reč on.

— Zašto si bježao u Kozaru?

— Zato što su tamo svi bježali, a moja baba je i ostala u Kozari, pokoj joj duši, umrije tamo...

— Zašto su te strpali u kavez?

— Zato što sam rekao da će ustašama osvanuti crni petak. Osvanuće, časnoga mi krsta, jerbo ničija ne traje vječito, bog je svjedok i sunce na nebesima...

— Znaš li da ćeš umrijeti u mukama?

— Nijesam jedini — reče starac. — Toliki narod je izginuo, pa može i Novak Babić, koji se barem našivio. Ako je bogu drago, neka me uzme, a vama će pokazati moj sin... Pokazaće vam moj Lazar, prokletnici... Osvetiće on i mene i majku svoju, Simeunu, i djecu svoju...

— Ako nam saopćiš tko je od ovih zaroblenika nosio oružje i bio partizan, pustit ćemo te kući, da obrađuješ zemlju.

— Zemlja je naša, daklen, predobra — govorio je starac. — Zemlja je naša, daklen, različita: pjeskulja, ilovača, ogrušica, sionica, prahulja, rosulja, ledenjača, bagruša, buhovica, a ona slabija naziva se zečjom torinom ili zečjim prcalištem, a po zemlji, napriliku, raste divlja djetelina, pa bokvica i slatkovina i slačica, pa lipica i kupina...

— Šta to govoriš, starče?

— Sjetih se krušaka u našem kraju — nastavljao je starac. — Imamo mi krušaka svakojakih: crnica, medvaka, zimnjača, zobnjača, lislica, kolačara, jerbasni, jagodnjača, tikvača, petrovača, ilinjača, prdnjača... A imamo i jabuka: crljenki, zelenki, šibulja, bijelki, zvečarki, trpkulja, a imamo i bunjgura, i osjevina, i splaćina, i petnjaka, i kuzova, i čačuga, i betera, i načava, i zazoraka na ormi, da se konji ne plaše... a top udari u kazan i neko reče: „Ne dajte, braćo, ode mrs“, a kuvar Dušan zakuka: „Ko me nagovori da idem u partizane, majku mu blentavu“, i još reče da je ranjen i da ga nosimo, a kad ga izniješe iz borbe, on priznade da nije ranjen, već da je lagao kako bi ga drugovi nosili, da ne ide pješice jerbo mu je dozlogrdilo... a konji se zaglubiše u blatu, ne mogu dalje, glib osvojio, a naš Đurađ, jadnik, drži gaće u rukama, jer se siromah oneredio, prejeo se premasne ovčetine, pa stalno drži gaće u rukama...

— Šta blebečeš, starče?

— A hajduk Pecija iščupa sablju, pa jurnu na Turke, a turska vojska navali od Gašnice, pa hajduke natjera u Savu...

— On je lud. On je poludio.

— Starče, šta brbljaš?

— Nećeš više — reče Miloš i opali.

Starac klonu, posrnu i skljoka se. Htio je kazati još nešta, otvorio je usta i zamlatarao rukama, ali je ostao bez glasa. Onda se opruži, prekriži ruke i oči podiže k nebu.

— Mrtav je — rekao sam, a potom sam upitao jesu li i ovi ostali sa Kozare.

— Sa Kozare ih je preko deset tisuća — reče Miloš. — Imali smo muke da ih smjestimo. Neke nismo ni dotjerali u logor, već smo ih ubijali uz put, ili smo ih tjerali na Gradinu. Tamo su Cigani s maljevima. Oni ubijaju, a mi seirimo. Za dan ubiju i po dvije tisuće. A ono tamo su djeca — reče Miloš, pokazujući prenatrpanu drvenu baraku. — Ima ih nekoliko stotina, a možda i tisuću. Nismo ih pobili, već ih kanimo prevaspitati i načiniti od njih ustaške janjičare. Učimo ih pjevati naše koračnice.

— Da se ne poguše u tako tijesnoj prostorijsi? — upitao sam.

Posmatrao sam sitne, crne, šćućurene prilike, male glave i raspršene kose, pružene ruke, dronjave haljinice i lica priljubljena uz prozorska okna.

— Djeca su otpornija od odraslih — reče Miloš, udarivši pesnicom o staklo, iza koga su ga posmatrale bezbrojne napaćene i unezvijerene oči. — Šta buljite? Nazad...

— Ima li ovdje ljekara?

— Imamo ih nekoliko, — reče Miloš. — Jučer smo dobili još jednoga. Nekog Židova, sa Kozare.

— Žive li zajedno ili odvojeno?

— Žive zajedno, a rade odvojeno.

Potom smo pošli prema baraci koju mi je Miloš pokazao.

— Hej, lupeži, izađite! — povikao je Miloš pred barakom, udarajući pesnicom u vrata.

Ravnodušni i tupi, logoraši se pojavije na vratima, praznih šaka. Činilo se da izlaze iz groba.

— Kako se zoveš? — upitah najstarijega.

— Samuilo — reče on.

— Ljekar ili bolničar?

— Ljekar... Trideset godina prakse.

— To je ona Židovčina — reče Miloš — Ovdje mu je i žena. Oboje su sa Kozare.

— Je li i ona ljekar?

— Ja sam ljekar, a Rahela nije — reče Samuilo. — Rahela mi je, doduše, u svemu pomagala i mogu da kažem...

— Jeste li i vi ljekari? — upitao sam, obraćajući se gomili ljudi koji su ličili na prikaze.

— Jesmo — reče jedna prikaza.

— Zašto i vi ne odgovorite? — pitao sam ostale. — Zašto ćutite? Trebaju mi ljekari. Neka izađu ljekari. Stajte ovdje, u red... Jedan, dva, tri...

— Brže, lopuže, — zapovijedao je Miloš. — Brže, brže!

— Šestorica — rekao sam.

— Šestorica — potvrdi Miloš.

— Slušajte, smrdljivci, — počeo sam. — Pred vama je zadaća od koje ovisi vaš opstanak. Majka mi je bolesna. Šest mjeseci leži u postelji, na samrti, ali ja se nadam i tražim joj lijek... Spasite li moju majku, pokloniću vam život. Ako umre, pobit ću vas kao pse.

— Od čega boluje vaša majka, gospodine? — upita Samuilo.

— Da znam, ne bih vas pitao — rekao sam. — Od čega boluje, to vi morate utvrditi, ili će vam odletjeti glava. Odvešću vas k njoj da ju pregledate, ali ako joj ne pomognete, pripremite grkljan za klanje.

— Ja ću ih uzeti pod svoje — reče Miloš. — Čujete li, Židovčine? Ne izliječite li majku pukovnika Franjčevića, isjeckaću vas na rezance i pobacati u Savu.

— A gdje se nalazi vaša majka? — upita Samuilo.

— Tko te što pita, vole? — drmnu ga Miloš. — Ne pitaj već slušaj.

— Krećemo na put u zoru. — rekao sam.

— Mogu li i ja s vama? — upita žena slična vrani, jer joj je lice bilo obmotano crnom maramom.

— Pošto nisi ljekar, ti nam ne trebaš — reče Miloš i opali ženu.

— Zlikovče! — kriknu Samuilo. — Zašto si ubio moju Rahelu?

— Ubiću i tebe, Židovčino — nasrnu Miloš na Samuila.

— Čekaj! — viknuo sam. — Lako ćemo ga ubiti ako mi ne izliječi majku... Ovako ćete svi proći ako mi ne izliječite majku — rekao sam logorašima, pokazujući na mrtvu Židovku.

— Nije ovo ništa — reče Miloš. — Isjeckat ću ih na rezance... Jeste li čuli, Židovčine? Ako ne izliječite pukovnikovu majku, sve ću vas na rezance...

VLAK IZ ZEMUNA (*Dnevnik*)

Danas nam je iz Zemuna stigao vlak pun zarobljenika sa Kozare, koje su nam Nijemci uputili iz logora na ušću Save u Dunav. Bilo je u ovome vlaku preko dvije tisuće seljaka (još toliko je ostalo u Zemunu) uglavnom žena i staraca. Prije polaska iz zemunskog logora, saznav da nekamo idu, logoraši su počeli žamoriti, sašaptavati se, pa čak i vikati, što su Nijemci protumačili kao znak nezadovoljstva i dogovora za otpor, te su na licu mjesta pobiĀ motkama preko dvije stotine zarobljenika, dok su ostale potrpali u vlak i poslali prema Jasenovcu. Zatvorili su ih u vagona za stoku. Nisu im dali ni kruha, ni vode. U vagonima je bilo pretijesno. Zarobljenici nisu mogli sjediti, već su stajali, tiskali se, padali jedan preko drugoga, očekujući da se poguše. Od Zemuna do Jasenovca vlak je išao pet dana, pod jakom stražom, dok su vrata na vagonima bila zatvorena. Zarobljenicima nije nitko prilazio, niti im se tko obraćao dok su u zatvorenim vagonima zapomagali, jaukali, kleli, lupali, luđeli i umirali, tražeći vazduha, kruha i vode...

Strašno je smrdjelo.

Kad je vlak stigao i kad smo počeli otvarati vrata na vagonima, otuda su kao vreće ispadali ljudi i žene, onesviješćeni i polumrtvi, jedva pokazujući znake života. Neki su tražili vode i kruha. Neki su urlali. Bilo je i ludih, koji su nas napadali, tako da smo morali pucati.

Ugledav česmu pored postaje, logoraši koji su još imali snage pojurili su tamo. Naprosto su skakali jedan preko drugoga. Opkolili su česmu, počeli se tiskati i gurati, padajući jedan na drugoga i otimajući lonče, koje nikako nisu uspijevali naliti. Neki su vodu zahvatali ustima i isplaženim jezicima, drugi su legli ispod česme i jednostavno

pustili neka im voda lije na glavu, dok su ih drugi napadali, gurali i gazili, želeći zauzeti njihovo mjesto.

Neko je zapucao, ali se gomila pod česmom nije niti pomjerila. Ustaše su pucali u gomilu (Miloš i Matković su vikali), ali su zarobljenici i dalje gurali jedan drugoga, tražeći vodu i ne obazirući se na tanad. Padali su i ostajali oko česme, ali nijesu uzmaknuli. Dok su ovi ginuli, drugi su od vlaka navaljivali, pokušavajući utoliti žeđ i ne obziirući se na pucnjavu. Oni pred vagonima, ispred vlaka, ležali su na zemlji i umirali u mukama.

Htjeli smo ih tjerati u logor, ali gotovo nitko nije mogao hodati. Iznemogli i krepani, kao crkotine, nisu bili ni za šta. Pobili smo ih tu, pred vlakom, a mještanima naredili neka ih zakopaju u zemlju ili odvuku i bace u Savu.

Strašno je smrdjelo ...

IZ DNEVNIKA (7. VIII 1942)

Poglavnik je, burno pozdravljen, stigao u Kostajnicu na Uni, u pratnji njemačkog poslanika, preuzvišenog Siegfrida von Kaschea, njemačkog pukovnika Funka i vojnog atašea grofa von Speea, kao i generala Perčevića, pukovnika Prebega, vojskovođe Kvaternika, te ministara: Sušića, Petrića, Bulića, i Bešlagića. Na željezničkoj postaji, visoke goste dočekala je glazba, muška i ženska ustaška mladež, pjevačko društvo „Tomislav”, vatrogasno društvo, te mnoštvo pučanstva. Prijavak podnosi general von Stahl, njemačka vojna glazba svira hrvatsku državnu i ustašku himnu, a njemački vojnici, domobrani i ustaše, besprijekorno postrojeni, odaju Poglavniku počast. Trenutak je uzhićujući. Poglavnik obilazi postrojbe i pozdravlja vojnike, koji mu gromko otpozdravljaju. Poglavnika pozdravlja načelnik Kostajnice Anđeo Žlicarić. Zahvaljuje mu u ime pučanstva što je oslobodio ovaj kraj od robovanja i tuđeg skrbništva, kao i od zločinaca što su htjeli neometano ovdje haraćiti. U ime pučanstva, obećava Poglavniku potpunu odanost i vjernost do kraja života. Poglavnik zahvaljuje:

„Ovdje, na obalama Une, oduvijek se odlučivala sudbina hrvatskoga naroda, te nije niti čudo što je ovaj kraj i danas u prvim redovima borbe. Sinovi hrvatskoga naroda,

koji su ustrajnom borbom i pomoću naših saveznika uspostavili svoju Nezavisnu Državu Hrvatsku znat će očistiti svaki kutić svoje zemlje, kako bi u njoj zavladao mir i blagostanje.”

Poglavniku prilazi djevojčica Božena Aliuš i predaje mu struk poljskog cvijeća, dok odjekuju riječi pjesme:

*U boj, u boj,
mač iz toka, braćo.*

Djevojke i djeca bacaju prema Poglavniku cvijeće. Lome se redovi. Žene i starci hrle k Poglavniku, pružajući mu raširene ruke...

Oko 19 sati, izašao je Poglavnik u pratnji njemačkoga poslanika, preuzvišenoga gospodina Siegfrida viteza Karschea, njemačkoga zapovjednika podhvatnih jedinica generala Friedricha viteza Stahla, njemačkog generala Borovskog i drugih pratilaca, te je posjetio hrvatske i njemačke vojnike, s kojima je razgovarao, dok su oni bili baš kod večere. Sve je proteklo u uzornome redu, ništa nije zaboravljeno.

Pred lijepom zidanicom iza željezničke postaje koja se nalazi na uzvišenom mjestu, položen je sag okružen zelenilom. Na pročelju kuće su hrvatska i njemačka zastava, a nedaleko odatle već je postrojena njemačka glazba. Sučelice stoji počasni sat njemačke vojske. Cijeli kraj okolo ovoga trga zauzeli su građani, domobrani, ustaše, te ustaška muška i ženska mladež. Tu će večeras biti održana svečanost mirozova. Nešto poslije deset sati dolazi Poglavnik sa svojom pratnjom. Tišinu prekida zapovijed počasnoga pozdrava. Njemački vojnici stoje u pozoru. Čuju se prvi zvuci skladbe, koji predstavljaju uvod u ovu svečanost. Okružen odličnicima, Poglavnik stoji; pogled mu je uprt u daljinu, a zvukovi glazbe, koja u skladbi daje toliko topline i čuvstva, gubi se u tihoj noći. Vojnici skidaju šljemove, glazba svira molitvu. Izvršena je počast mrtvima i živim vojnicima, borcima i stvaraocima novoga, poštenoga i sret-noga života. Tu su njemački vojnici čije grudi rese hrvatska odličja, tu su domobrani i ustaše, svi su oni borci, svjetlo gorućih baklji obasjava njihove obraze, koji su ukočeni, vedra pogleda i blistavih očiju.

Sjutradan, Poglavniku izlazi u susret častnik iz pukovnije „Ante Pavelić“:

— Kako je? — pita ga Poglavnik. — Jesu li ljudi zadovoljni?

— Jesu, Poglavniče... Sami ćete se uvjeriti u to.

Potom Poglavnika pozdravi načelnik općine Adil Kolić, koji mu obećava podršku i odanost cijeloga pučanstva. Na to se začuju riječi Poglavnikove:

„Htjeli su vam uzeti vaš grad, vaše domove, razoriti vaše kuće, pogaziti svetost praga muslimanske kuće i obitelji, htjeli su vam uzeti vjeru i vaš obraz, koji ste vi uvijek čuvali i branili, a to ste učinili i ovaj put. Ali tko nema obraza, nije čovjek, nema vjere, ni duše, ni domovine. Za to ćemo se i dalje svi boriti da očistimo i posljednji kutić naše domovine od partizanskih bandi, jer *ili neće biti nas, ili njih neće biti!* A ja vam kažem da smo ih dosad umjeli nadvladati, i budite sigurni da ćemo ih zauvijek nadvladati. Bosna nije tuđa, nije partizanska. Bosna je hrvatska, i hrvatska će i ostati...”

Poglavnik zastaje kod jedne muslimanke koja drži dvoje nejakke djece. Siromaštvo i nemaština su očiti. Poglavnik određuje da se siromašnoj ženi dade tisuću kuna na ime pomoći. Siromašna žena ostaje iznenađena i pokušava Poglavniku poljubiti ruku.

Poglavnik ulazi u samovoz...

Prolazimo dolinom Une. Desno i lijevo naziremo popaljene kuće. Pastiri ostavljaju stada i trče prama cesti, mašu rukama i pozdravljaju. Desno od nas je željeznička pruga, razrušena na mnogo mjesta. Sada se na njoj vrše ubrzani radovi i popravke, vidimo podignute nove mostove, ali u isto vrijeme i opustjela ognjišta naokolo.

Uskoro ćemo biti u Dobrljinu, porušenom gradu, gdje nije ostao niti kamen na kamenu, gdje su porušeni zidovi i strehe, gdje su slomljeni i izgorjeli krovovi, ugašena ognjišta, srušene kuće i opljačkano sve što se moglo odnijeti. Dolazimo u Dobrljin, a slika koja se ne zaboravlja dokazom je onoga što su od hrvatskoga naroda kanili učiniti njegovi najveći neprijatelji; njih danas stiže zaslužena kazna.

Kod dolaska u Dobrljin, predstavlja se Poglavniku zapovjednik njemačke skupine, satnik Karl Schwartz. On pre-

daje Poglavniku prijavak, a za njim zapovjednik Prve bojne Četvrtе gorske pukovnije, satnik Juraj Bolinac. Izvršena je smotra trupa. Poglavnik predaje odličja časticima i vojnicima: natporučnik Milan Jurić (*Mala srebrna medalja Ante Pavelića za hrabrost*); poručnik Miško Videc i zastavnik Vinko Svatoš (isto); poručnik Marjan Svetec (*Kruna kralja Zvonimira s lovorovim vijencem*); zastavnik Miroslav Balen (*Mala srebrna medalja za hrabrost*) i zastavnik Aleksandar Rukavina (isto); razvodnik Ivan Zadro, razvodnik Stjepan Žugaj, obergefreiter Ervin Wilfan, Hasan Durmišenić, te dočastnici njemačke vojske Heinrich Pauer, Johann Tolxdolf i Schonfeld Mandur i vojnik Gotz (*Poglavnikova brončana kolajna*).

U selu Poljavnicama, kod Bosanskog Novog, Poglavnik je obišao jedinice Drugog gorskog zdruga, pod zapovjedništvom pukovnika Miška Gregorića, kao i jednu njemačku pukovnicu pod zapovjedništvom potpukovnika Henšela. Nakon smotre, Poglavnik je razgovarao s njemačkim časticima. Mnogi od njih nose hrvatska odličja na svojim grudima, koja su polučili za junaštvo u borbi protu partizanskim bandama. Pošto je odlikovao oberstleitnanta Jirickega (*Željeznim trolistom*), Poglavnik prilazi Arthuru Hallicku, njemačkome vojniku, i predaje mu *Kolajnu za hrabrost* rekavši:

„Molim vas da nosite ovaj znak kao uspomenu na borbu njemačkih i hrvatskih vojnika za Njemačku i za Hrvatsku, i za bolju budućnost cijele Europe. Nosite je kao znak priznanja hrvatskoga naroda za bratstvo u oružju.”

Obilazeći hrvatske postrojbe, Poglavnik prilazi naredniku Azizu Šećerbegoviću, čije grudi rese dva odličja što ih je dobio za hrabrost u borbama na Kozari i u Prijedoru, pa mu kaže:

„Kao Hrvat i kao vojnik, izvršio si dužnost prama narodu, prama Hrvatskoj i prama dinu.”

Satniku Zvonimiru Zduniću, koji mu predaje prijavak, Poglavnik kaže:

„Hrabro i junački se borite, jer ćete biti ponos i dika hrvatskog naroda.”

(U BOSANSKOM NOVOM I PRIJEDORU)

U Bosanskom Novom, Poglavnika pozdravljaju, u ime muslimama ovoga mjesta, Ibrahim Muftić i Muharem Abdi-hodžić. Poglavnik odlikuje grupu hrvatskih častnika i do-častnika „za hrabro, vojničko, razumno i osobito držanje pri odbrani Bosanskog Novog” (puk. Tomašića, potp. Vuk-sana, natpor. Demešića, Cestara i Bartovića, poručnika Brki-ća i bojnika Miletića).

U Prijedoru, Poglavnika dočekuje major njemačke voj-ske Putlitz, komandant gradske posade i jedan od junaka u borbi na Kozari, i predaje mu prijavak. Poglavnik se srdač-no rukuje s ovim njemačkim častnikom. U ime ustaške mladeži, Poglavnika pozdravljaju Rudolf Velčovski i Ankica Kardum, sestrična pokojne logornice Anđelke Sarić, koja je na zvjerski način ubijena od partizana prigodom njih-o-va zauzeća Prijedora. Poglavnik zatim obilazi bolnicu u ko-joj leže vojnici ranjeni u borbama na Kozari, te odlikuje za pokazanu hrabrost u borbama ove ranjenike: Mahmuda Alibegovića, Dedu Pivača, Šabana Talića, Đuru Šatovića, Mu-harema Okanovića, Osmana Crnolića i Đuru Madarasa. Na-kon toga se Poglavnik susreće se grupom pružnih radnika, koji ga pozdravljaju u svojim radnim odijelima, držeći na ramenima lopate, rogulje, krampove i poluge za vađenje ka-mena.

PRIČANJA POGlavNIKA (*Dnevnik*)

Poglavnik nam je kod objeda govorio:

O stanju na ratištima:

„Danas velika i slavna njemačka vojska, skupa sa sa-vezničkim vojskama, gdje su i naši domobrani, na širokim i pustim poljima nepregledne Rusije lomi kosti boljševičkoj vojsci, ruskom i moskovskom židovskom boljševizmu, koji je udružen sa engleskim kapitalistima i židovskim slobod-nim zidarstvom. Prije će sunce na nebu stati, i prije će Sa-va uz brijeg poteći, negoli što će boljševička vojska stići ovamo.”

O Anti Starčeviću, Otcu domovine:

„Otac domovine želio je neka bude sahranjen u seljačkim opancima i u seljački grob. Najveći Hrvat vidio je preko Save, vidio je sve do Drine, vidio je našu zemlju, našu Bosnu, našu Hercegovinu...”

O kralju hrvatskome:

„Ja sam uspostavio krunu Zvonimirovu. Ona je danas nosilac hrvatskoga državnoga suvereniteta. Hrvatski narod donio je zakon kojim je uzakonjena nova hrvatska dinastija. Na prijestolje bit će podignut sin slavne Savojske kuće, vojvoda od Aoste, i na Duvanjskome polju bit će obnovljeno veliko i slavno kraljevstvo hrvatsko.”

O borbama na Istoku:

„Osvojen je Sevastopolj, najaća tvrđava svijeta... Zarobljeno je preko pedeset tisuća boljševika. Vojskovođa fon Majnštajn promaknut je za feldmašala.”

U Bosni:

„Rimljani kažu Basante, što znači predjel s onu stranu gorskih kosa. Ime su preuzeli od Ilira. Oko 950. godine pominje se Bosna u djelu bizantijskog cara Konstantina Porfirogeneta: *De administrando imperio*, u kome je nazvana malim predjelom, zemljicom sa svega dva grada. Pominju je potom Kinam i pop Dukljanin. Godine 1058, nakon što se oslobodila Bizanta, Bosna pada pod vlast Petra Krešimira...

Bosanski Hrvat je svjetloplave puti, a ponešto tamne masti, lica opaljenog planinskim suncem, visoka rasta, širokih pleća, mirna ali određena pogleda. Bosna je samo gdje gdje ispresijecana pojedinim gnijezdima srpsko-vlaškog plemena, čiji preci kao martolozi dođoše ovamo s turskom vojskom. Oni strše kao korov u žitnome polju: mrki su,

potajni, himbeni i nepouzdati, kao prije tako i danas, pravi cincarsko-vlaški uljezi. Njih ćemo ili pobiti ili iseliti u Srbiju i Sibiriju..."

O Vojinu Maksimoviću:

„Kao odgovor na demonstracije od prvoga prosinca 1928. godine, kralj Aleksandar šalje u Hrvatsku Vojina Maksimovića, jaku ruku. Srpski pukovnik, Vojin Maksimović, bio je zagrebački župan, jaka ruka. Prije dolaska u Zagreb bio je nastavnik u Vojnoj akademiji, i tamo je sve sile utrošio na dokazivanje kako je Macedonija srpska. On je bio jedan od najzagriženijih velikosrba i kao takav je upućen u Zagreb da ponižava Hrvate, našu braću. Spominjan je i kao jedan od onih koji su godine 1903. s Petrom Živkovićem sudjelovali u krvavome razbojstvu nad poslednjim Obrenovićima.”

O tuči sa žandarima:

Poglavnik me pozvao u neposrednu blizinu. Srce mi je zaigralo. Stao sam uklipljen, a Poglavnik me upitao:

— Koliko si, Franjo, proveo u Mitrovici?

— Pet godina, Poglavniče.

— Kažu da si bio prgav i da si se, svakodnevno, tukao sa žandarima. Jeli to istina?

— Nije zgodno da se hvalim, poglavniče... Gotovo svakoga jutra tukao sam se sa žandarima. Ako ih nisam mogao mlatnuti, pljuvao sam po njima, ali ni oni meni nisu ostajali dužni: obore me na zemlju ili na beton, pak me gaze cokulama odozgo kao konji po snoplju... Bio sam modar gotovo svakog jutra — sve dok nam nisu priznali status političkih zatvorenika.

— To je bilo onda kad ste surađivali s komunistima?

— Nismo surađivali s komunistima, Poglavniče, nego smo na svoju ruku, kao i komunisti, istodobno kad i oni, štrajkovali glađu, neka bi nam se priznao status političkih krivaca i da nas uprava zatvora ne izjednačava s kriminal-

cima. Tako smo se našli zajedno, u zahtjevima, s komunistima u štrajku glađu.

— Tada su vam komunisti preoteli Balena i još neke.

— Da, Poglavniče, — rekao sam. — Tada je Balen prišao komunistima, pored Marušića i još nekih.

— Gdje li je danas taj pokvarenjak i izdajica?

— Čujem da je partizan, u Slavoniji...

— Kakvoj Slavoniji! — namrgodio se Poglavnik. — U Slavoniji nema partizana!

SUSRET S LÖHROM (31. VIII 1942)

Danas je u Zagreb prispjeo komandant XII njemačke armije i njemački komandant jugoistočne Europe, general-pukovnik von Lühr. To je čovjek pedesetih godina, onizak, oštra nosa, crne kose.

Dočeka ga je vojskovođa Slavko Kvaternik, koji je, u ime Poglavnikovo, desetog travnja 1941, na Markovu trgu u Zagrebu proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku, nakon što je dva dana ranije od Mačeka dobio izjavu lojalnosti u kojoj je prvak Hrvatske seljačke stranke naglasio da Hrvati ne trebaju pružati otpor Nijemcima, nego neka prime novu vlast i s njom surađuju. Hrvatska građanska i seljačka zaštita odmah je počela razoružavati jugoslavensku vojsku, plijeniti oružje, odjeću, živežne namirnice, spasavati magacine, čuvati mostove i pruge od razaranja, dok su njemačke trupe prodirale ka jugu, prema Grčkoj; u selu Gudovcu, mačekovci su poklali 194 Srbina, nakon čega ih je, iz počasti, vojskovođa Kvaternika nazvao *Hrvatskih zaštitnim lovcima*. Pored vojskovođe Kvaternika, dočeku gen. puk. Löhra prisustvovali su generali Edmund Glaise i Friedrich von Stahl, zatim njemački poslanik u Zagrebu, Siegfried von Kasche, i talijanski vojni atasche, pukovnik Re, kao i talijanski posl. Rafaelo Casertano...

Gen. pukovnika Löhra odmah je primio Poglavnik, koji je tom prigodom rekao:

„Radostan sam što mogu pozdraviti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj general-pukovnika viteza Lera kojemu je Firer povjerio veliku vojnu zadaću u jugoistočnoj Europi. Ovom zгодom zahvaljujem general-pukovniku Leru, što je kao za-

povjednik Firerovog zrakoplovstva u ratu protiv Jugoslavije toliko doprinio za oslobođenje Hrvatske, kao i na svemu što je učinio za naše zrakoplovstvo i naše zrakoplovce, koji su se pod njegovim zapovjedništvom borili na Istoku i polučili preko stotinu pobjeda na ratištima boljševičke Rusije. Skupine hrvatskih zrakoplovaca, koje predvodi potpukovnik Džal, juče su polučile stotinu i prvu pobjedu u zraku, o čemu nas je Džal brzojavno izvjestio . . .”

Pošto je general-pukovnik Löhru predao Velered krunu kralja Zvonimira, što nosiocu daje pravo na zvanje Viteza, Poglavnik je u Dvorima na Markovu trgu priredio prijem. U jednom trenutku, dok je razgovarao s gen. pukovnikom Löhrom, Poglavnik mi je dao znak neka se približim. Pošto me je predstavio, zatražio je da pričam o borbama na Kozari. Ja sam govorio potpunoma otvoreno. Rekao sam da je bitka na Kozari najstrašniji doživljaj u mojem životu.

Kao da mu nije bilo pravo, Poglavnik je počeo pričati da uskoro putuje na Istok, u posjet Hitlerovu Glavnom stanu, a potom, preko Ukrajine, na front pred Staljingradom, u mjesto u kome boravi von Paulus, komandant VI njemačke armije. U sastavu ove armije, u diviziji Frica Najdholda, nalazi se i 369. pukovnija hrvatskih legionara. Pored njih su na Istoku i vojnici naše Doknadne pukovnije, te hrvatski zrakoplovci i mornari, koji su ovamo stigli u svome pobjedonosnome pohodu od Harkova do Donjeca i Dona. Poglavnik je istakao da se ovi pukovi hrabro bore, a u području koje očiste Hrvati nema više niti jednog boljševika.

— I vojska koja se borila na Kozari trebala je ići na Istok — rekao je Poglavnik i pokazao knjižicu pod simboličnim naslovom: *Kozara — grob partizana*. Potom je, zagonetno osmijehnut, donio kotaricu, u kojoj sam ugledao limenu posudu s poklopcem. Iz te posude izvadio je Poglavnik vijenac sličan vijencu šljiva ili oskoruša.

— Znete li što je ovo? — upitao je.

— Ne — rekli smo.

— Ovo je vijenac djevojačkih očiju sa Kozare — reče Poglavnik. — Dobio sam ovaj vijenac na dar od fra-Avgustina, kao znak da je Kozara poražena i da je razoreno to boljševičko gnijezdo . . .

Jedno mjesto usred kozaračke šume naziva se Živoderom. Drugo mjesto, blizu ovoga, prozvano je Gropčićima.

Odakle ova imena?

Uz bosansko-hercegovačku bunu (1875), pođe paša s vojskom prema Moštanici da zapali manastir, jer je čuo da je tamo zborište ustaničko. Idući kroz Kozaru, gustom šumom, naiđe paša na jednog čobanina, uhvati ga i naredi mu da turskoj vojsci pokaže put do manastira.

Saznavši da Turci žele da zapale manastir jer je imao tri prstena oko zida (uz bunu su zulumčari palili sve takve manastire), čobanin počne da zamajava tursku vojsku, vodeći je okolo-naokolo po šumi, sve pogrešnim stazama. Istovremeno javi moštaničkim kaluđerima da jedan prsten sa zida uklone kako Turci manastir ne bi zapalili.

Dok su kaluđeri skidali sa zida treći prsten (onaj srednji ili onaj ispod krova), čobanin je Turke vodio po šumi, okolo-naokolo, tamo i ovamo, tako da su uzalud vrijeme gubili i uveče se vraćali na mjesto sa koga bi jutrom krenuli.

Otkrivši da ih čobanin obmanjuje, paša se razljuti i vojnicima naredi da hrišćanina živog oderu i na drvetu razapnu. Turci to urade. Mjesto na kome je ovaj čobanin živ oderan prozvan je Živoderom...

Provalivši u Moštanicu, Turci manastir poharaju i zapale, a zatim krenu po selima potkozarskim i pohvataju gomile djece od sedam do petnaest godina. Ovu djecu dotjeraju u šumu, iznad manastira, pa ih pokolju. Mjesto na kome su ova djeca zakopana nazvano je Gropčićima.

(Priča jednog šumara)

Uz Mlječanicu, pored vode, polagano, nogu za nogom: dočeka ih gomila mrtvaca na nosilima, na trulim, iskrzanim šatorskim krilima. Bili su to leševi u raspadanju.

On ih je opazio po smradu. Dok je išao pred kolonom, povjetarac je iz šume, s vremena na vrijeme, donosio kužne talase, od kojih bi na trenutak cijela šuma zasmrdjela. Tada su svi stavljali dlanove na usta i prestajali da dišu, a neki su počinjali i da trče, želeći da pobjegnu od smrada. Ali nisu mogli da pobjegnu; niti im je dozvoljavao da bježe, jer je mrtvace trebalo sahraniti. Bili su to bivši borci, ranjeni u odbrani planine, što se moglo zaključiti i po njihovim kapama, na kojima su još stajale petokrake zvijezde, crne od kiše, blata ili krvi, prekrivene trunjem i lišćem.

Zamišljao je i sebe na nosilima, bez pomoći, pred razgnjevljenim protivnicima. Lako sam mogao doživjeti njihovu sudbinu, mislio je, dok je borcima zapovijedao da leševe sakupe i zakopaju, makar i ne utvrdili imena poginulih.

Sahranjivali su ih u jame iskopane na brzinu, posljednjom snagom, uz glasno gundanje. Trpali su u zemlju i nosila na kojima su mrtvaci ležali, a nisu ni pokušavali da ih odlijepe od njih. Neki nisu mogli da izdrže zadah i smrad, već su bježali i, iz daljine, preklinjali drugove da obave sahranu bez njih. Najteže je bilo gledati gomile crva i mrava po leševima.

Tada je primijetio i jata vrana, svraka i gavranova. U visinama, iznad krošanja, u plavetnilu neba, jata su savijala krugove oko mrtvaca, prateći kako ih odnose i zatrpavaju. Ni poslije sahrane nisu jata prestajala da kruže iznad humki: vrane su kreštale, svrake su vješto bježale pred gavranovima koji su ih salijetali i pokušavali da od njih dobiju ono što im je izmaklo na poljanicama.

Krešteća crna jata, u plavetnilu, kružila su nad njegovom glavom, kao da samo čekaju da padne, pa da ga iskljuju i raznesu. Uzalud je podizao glavu i provjeravao: crna jata čak su se umnožavala, izbijajući iz šume i leteći nisko, nekad iznad krošanja, nekad između stabala; vjesnici zla, nesreće i pogibija...

A smrad je dolazio i dolazio. Smrad je presretao kolonu kao razbojnik putnika na drumu. Sačekivao ih je, u busiji, širio se i nagovještavao da je i ovdje, u blizini, možda mrtvac ili gomila leševa.

Trebalo je provjeriti, ali niko nije imao ni snage ni volje da se pokrene. Zastajali bi, zaklanjali dlanom usta, prestajali da dišu; neki su uzimali ili bježali natrag, udesno ili ulijevo, nadajući se da će izbjeći smrad. Ali sve je bilo uzaludno. Smrad je nadolazio i širio se, osvajao šumu i pritiskivao granje. Činilo se da nije odasvud: iz jarka, iz rijeke, sa plećina, iz šume...

Zakopavši još nekoliko leševa, kolona je produžavala, a on je shvatio da više ne može izdržati. Smrad je tjerao na povraćanje. Čim bi ga osjetili, zastajali bi i brzo okretali udesno, ulijevo, ili su bježali trkom, kroz šumu, sa dlanom na ustima. Nisu se zaustavljali, niti su otvarali usta, sve dok su mogli da izdrže bez vazduha, a po licima im je pogađao da li su izbili na mjesto bez leševa, na prozračan i čist proplančić, u vječno zelenilo. Ali samo korak-dva, i muke bi počinjale iznova, jer bi smrad pokuljao.

Bilo je to strašnije od pogibije: odvratno, nesnosno, grozno. Nisu mogli da dišu. Povraćali su, u pokretu, posrtali i hvatali se za stomak, kao da im se kidaju crijeva. Nisu znali šta više smrdi: ljudi ili životinje. Činilo im se da mrtvog čovjeka prepoznaju po otužnom, kiselkastom, čudnom vonju koji prosto guši i pokušava da im prodre u utrobu i u kosti...

Na sreću, poslije nekoliko kilometara, kad se dokopaše plećine, smrad se izgubi. Nije ga više bilo. Vjetar ga nije donosio, niti su ga crna jata slutila. Ostao je u dolini s crnim jatima. Ali ga je zadržao i u nozdrvama i u plućima i u mislima. Ako se opet vrati, neće moći da ga podnesu, nego će se povaljati, leći i izdahnuti u mukama. Ali smrad se nije vratio, a svjež vazduh u hladovini, pod gustim krošnjama

ma, kao da je nagovještavao da smrada više neće biti, da je iščezao i da se može vratiti samo u ružnim snovima.

— Deset minuta odmora — reče Lazar.

Evo ih, po rudinici, padaju i odmah hrču ili beru jagode i čupaju zečji kupus. Jedan je našao struk crijemuše, koja liči na luk-porjak: crijemušu je smotao, ubacio u usta i počeo da guta daveći se; dugačak list zapao je u grlo, a on nije mogao da ga pregrize...

Eto šta su dočekali. Nekad brojni, vileni, nezadrživi, spali su na šaćicu šumskih razbojnika. Odred se rasturio. Nema Štaba, nema Obrada, nema Šoše, nema Okružnog komiteta, ni druga Slovenca. Od silne vojske Mladenove, od blizu četiri hiljade boraca, ostalo je samo nekoliko četica, ali ni one nisu čitave, niti su zajedno: lutaju po šumama, desetkovane, osakaćene, izmrcvarene i nesposobne za borbu. Čak su i podijeljene. Jedna grupa se prebacila preko ceste, u Kozaru, a druga nestala, bez traga...

Šta je sad ono u paprati?

Ugledao je bijelu košulju i crnu pregaču. Mrtva žena? Ali ne zaudara. Ako ne smrdi, onda je živa, pomisli i potrča ka jelici pod kojom je žena ležala. Ali ga smrad zapahnu i on stade, dlanom zatvori usta i stuknu nazad, pritiskujući prstima nozdrve.

Kad se dovoljno odmakao, pobjegavši u gusti šuma, sjeti se da žena leži u rasporenom volu, u truhu mrtve životinje: glava joj je zarivena u utrobu, iz koje vire noge i dio košulje s crnom pregačom.

Žena u volovskoj utrobi? Otkud tu? Možda su je ubili i bacili? Ili su je na taj način ugušili? Nije li, prije smrti, pokušala da ovdje nađe utočište, da se možda sakrije? Ili je, gladna, u posljednjem času pokušavala da utoli glad prijesnim mesom, koje je možda već počinjalo da trune?

Idući stazom, ugleda kolijevku u paprati. Bila je prazna, malko naherena. Naviljčić slame, na kojoj je nekad dijete ležalo, rasuo se po daskama i zemlji, uvaljen, žut, natrunjen i mokar. Oko slame prostiralo se perje, bjelje od snježnih pahulja: rasuto ukruć, pored kolijevke i dalje, oko stabla, gdje ga je razvijao vjetar. Vidio se i jastučić, ulegnut na mjestu gdje je nekad ležala dječja glavica. Kolijevka i perje, bjelje od pahulja: suze i grč u grlu...

Šta uradiše, krvnici!

Nije mogao da gleda u kolijevku. Okrenu glavu i ubrza korak, s čudnim osjećanjem da će odnekud, iz paprati, čuti i dječji glasić, plač ili cviljenje: „Čiko, čiko... Zašto me ostavljaš? Gdje je moja majka? Čiko, kud je otišla moja majka?”

To je Kozara: pustinja s crnim jatima vrana i gavranova što presiti i gadni kruže nad leševima! To je Kozara: smrad iz šume, iz jarkova, iz zemlje...

Bilo bi bolje da smo izginuli nego što smo dočekali da ovo gledamo. Ustajte, ljudi! Posmatrao je borce koji su ležali u paprati, po travi, na lišću i žilama: potrbuške, porebarke, na leđima. Neki su spavali, neki drijemali, uza stablo, s puškom u krilu, otromboljene glave i otvorenih usta...

Morali smo krenuti ovamo, pomisli. Da nijesmo krenuli u Kozaru, neprijatelj bi nas podavio. Stigli smo ovamo da tražimo svoje (ako ih bude), da pronađemo i prikupimo ostatke lotalica i usamljenika, koji će izmiliti iz svojih rupčaga. A došli smo ovamo i da tražimo ukućane: roditelje, djecu, žene i braću, ukoliko ih dušmani nijesu pomlitali; gledao je u šumu, između stabala rio po gustišu, po lišću i granju, uvjeren da će nekoga sresti, da nekoga mora naći...

— Pokret, pokret...

— Hej, diži se... Čuješ li?

— Pokret, pokret...

— Šta me budiš, majku ti...

— Pokret, pokret...

Ustajali su, kao iz groba, s mrtvim pogledom, a on je znao da je u Kozaru ponovo krenuo zbog porodice: da provjeri je li ko ostao. Ratnici će se lako iskupiti i bez njega, ako ih bude; ali ako ostane bez roditelja i bez djece, crna muko...

— Kolona po jedan... Za mnom...

Opet je išao na čelu, teškim korakom, uz plećinu prema vrhu brijega, ostavljajući jarak i dolinu, crna jata i neizdrživ smrad leševa. Glad ga je lomila, umor ga satirao; ali on nije ratnik od juče: savladaće umor, i glad, i vaške, i prljavštinu (otkad se nijesam obrijao, majko moja), ali će Kozaru prokrstariti uzduž i poprijeko da pretrese uvale i klance, ne bi li našao bar jedno svoje čeljade.

— Šta ćemo jesti, komandire? Gdje ćemo spavati?

— Čekaj! Vidjećemo...

Možda idemo u zasjedu? Da gore, na bairu, nije busija? Neka je! Savladaćemo i busiju.

Ako cikne jedna puška, četa će se rasuti i svi će nagnuti u bjezanje kao pred Pekijinim Gajem. Strah vas je poljuljao. Idete zajedno, ali kao da ne stojite na nogama. Jedan pucanj iz busije, natjeraće vas u rasulo.

Ne melji! Ako četa pobjegne, idem sam tražiti svoje. Moram ih naći, makar poginuo. Moram pronaći barem jedno: Boška, Novaka, Danicu. Ja nijesam krenuo u borbu da ih izgubim, već da ih sačuvam. Ja ne znam šta je revolucija. To što govore komesari, ja najčešće i ne razumijem. Ali znam zašto se borim i zašto pušku nosim. Ja sam ustao protiv dušmana, da im jebem majku ili da poginem. Ako ne nađem nikoga svoga, neka znaju da drugo vrijeme počinje: Lazar neće više nikome praštati, niti će puštati živog zarobljenika. Klačemo se do sudnjega dana...

Da ne misliš u četnike, Lazare?

U materinu! Klaču i četnike, a već sam ih i kokao, za Mladena i za proletere koje pobiše u Jošavci.

Onda obrij bradu, Lazarčino! Ako nijesi četnik, obrij bradu!

Ne seri, čuješ li! Kako da se obrijem kad nemam britve, ni odgledalca, ni sapuna, ni vode. Obrijaću se, ako bude zdravlja, čim pored izvora zakonačimo.

Obrijaće te mitraljez iz busije!

Imam i ja deset mitraljeza.

Stvarno, kuda mi idemo? Zar nije svejedno kuda ćemo okrenuti, gdje ćemo stati i koliko ćemo se zadržati?

Pretražićemo planinu, mislio je: uzduž i poprijeko, cijelu Kozaru, od Maslin-Bajira do Mrakovice, od Mednjaka do Lisine i Vojskove i još dalje, do Podgradaca. Sakupljaćemo braću svoju: borce, ranjenike, nevoljnike, i gološakoviće, koji ostadoše živi možda u zemlji, u špiljama, ili na drveću, u granju, ili u kupinjaru, u hrpama lišća ili u šupljim kladama...

Idemo gore, prema vrhu. Gore manje smrdi. Gore sigurno nema leševa, jer se zbjeg povlačio dolinama, pored vode, uz Mlječanicu, Moštanicu i Gračanicu. Idemo gore, prema vrhovima; podiže glavu i, kroz granje, iznad krošanja, ugleda jato ptičurina u visinama; bezvoljno su kružile i plovi-

le u dolinu (za plijenom). Lete odozgo, jer gore nema leševa; on opusti opasač, zavuče ruku pod koporan i poče da češe kožu, da goni vaške koje su bezočno krstarile, ostavljajući po tijelu tragove, plikove i masnice.

Gore ćemo logorovati i prenoćiti, ne možemo dalje, spadosmo s nogu, umrijev gladan, majko moja... Pokušavao je da odgonetne gdje se nalazi, šta radi i čije glasove sluša. Najzad razabra da ga opominju:

— Uzmi, uzmi, komandire...

— Otkuda vam šljive?

— Ubrali, u selu...

— Što su lijepe, braćo moja!

— Biće još... Poslali smo dvije desetine u sela.

— Ko vam je kazao da šaljete vojsku bez pitanja?

— Ti, komandire! Zar se ne sjećaš?

— Ja? Šta bulazniš! Takvo naređenje nijesam izdao.

— Jesi, komandire! Samo se ne sjećaš. Možda si spavao.

— Ja spavao?

— Dosta je za danas, komandire. Ovdje ćemo prenoćiti.

Razgovarao je sa Bajalicom, komesarom, koga bi mogao da ponese u jednoj ruci. Ali začudo, ovog trena, mada je bio i tanji i niži i neugledniji, Bajalica mu se motao pred očima kao priviđenje od koga zazire i strahuje. Otkuda mu, žgoljavom, tolika snaga? Kao da nije pješačio, kao da nije gladovao, kao da nije strahovao, kao da je cijele noći spavao u postelji od mekog sijena i čistih čaršava! Ili umije da se pretvara, ili je stvarno izdržljiviji od njega, Lazara, o čijoj su snazi po odredu priče kružile...

Godine, pomisli. Dvapat sam stariji od njega i mogao bih mu otac biti. Slomilo me nespavanje. Moram spavati, spavati; odredio je straže, izabrao stražarska mjesta, uputio patrole i tek tada shvatio da četa nije odmakla ni stotina metara od Mlječanice, da se nalazi u padini, na zaravni pod borovima, odakle čuje grgoljenje vode po kamenju.

Ne možemo dalje, i nećemo dalje: pao je na postelju od granja koju mu je mali pripremio. Pao je i zahrkao, u tren; čuo je glasove, ali nije mogao da se probudi, niti je želio da ustane, sve do jutra, makar i pokušavali da ga dignu. Nisu ga budili, a i glasovi su utihnuli, i on je mrtvački zaspao, kao da nikad i ne želi da se probudi.

Ustao je sutradan, pojeo pregršt šljiva, ali glad time nije utolio: sad je tek osjetio koliko je gladan, sastruganih crijeva, i kako bi uslast smazao komadinu hljeba, ili mesa, ili pite, uz to i toplu čorbuljinu. Ali nije bilo ni hljeba, ni mesa, ni pite. Čak ni šljiva. Ovu pregršt mu je mali saču- vao, štrpkajući jednu po jednu šljivu tokom noći, u snu i naglom buđenju, da bi se sutradan pohvalio kako je mislio na komandira, na svog tetka, dok su drugi gledali da ugrabe za se što više.

— Tetak, tetak, lakše malo... — čuo je maloga.

Išli su nizbrdicom, razgrćući lišće, lomeći bujad i gr- nje: Lazar naprijed, kao vodič, a mali za njim. Borci su ih gledali ravnodušno: neki su sjedjeli, sklapajući oči i tonu- ci u san, drugi su hrkali na travi, treći trijebili vaške, a La- zar je želio da ih što prije digne.

Opazi kolibu od granja, spljeskanu kišama, s nahere- nim kočićima i ispreturanim granjem: odozgo krov od uve- log lišća, mjestimično provaljen i slubljen; neke grane vi- se o krovu i dodiruju zemlju. Kod ulaza u kolibu crni se ognjište sa ugaslim ugljevljem, pregorjelim panjevima i kla- dama. Sudeći po pepelu, razvijanom naokolo i slijepjenom za ognjište, vatra je davno bila ugašena. Opazi i dva koca oborena pored ognjišta, sa izvrnutim kotličem, čije se oga- ravnjeno dno isticalo u zelenilu granja i lišća.

— Hajdemo, pokret! naredi Lazar, i oni pođoše uz plećinu, jedan za drugim, mučnim, sporim i gladnim ko- rakom.

Išli su dugo uz brijeg, od stabla do stabla: prihvatili se za granje, za žile, za šumsku travuljinu. Išli su sporo, pogrebno, zgureni i skočanjani: od umora, straha, gladi. Ne- izvjesnost ih je satirala, ali oni su nastavljali da koračaju, makar teško, makar skrhanu, makar i bolno i gladno i bez- nadežno. Išli su, tako, uz padinu pokrivenu mrkozelenim stablima i krošnjama, i bili su srećni što se bar onaj smrad izgubio. Nema smrada. Pojela ga šuma. Zato su i mogli da nastave jadan i mučan i neizvjestan put, stežući kaiše, umirujući crijeva, uzdišući za hljebom, za snom, za vodom, za porodicama, za onim što su imali i izgubili, možda ne- povratno.

Ali oni su nastavljali svoj put, grobarski uporno, kao da nose mrtvaca u raku i ne smiju se vratiti pa ma šta se

dogodilo! Pa i išli su gore, prema groblju, ka vrhovima Vitlovske, vjerovatno ka gustoj šumi uz proplančić, na kome se zaista nalazilo groblje: prvo groblje na ovom brijegu, partizansko groblje, u kome su ostavili na desetine sahranjenih, među njima i Georga Šendelera, bečkog radnika, koji je poginuo pucajući u njemački avion. Išli su gore, ka groblju. Nije li prekopano? Nisu li, dušmani, otkrili sahranjene, otvorili im rake i kosti ispreturali? Išli su, zaista, gore ka groblju, uz strminu, s dušom u nosu, ali ne misleći da zastanu niti da se vrate, kao da nose mrtvacu koga moraju sahraniti (prije zalaska sunca). Koračali su, tako, uz strminu, s dušom u nosu, ali ne misleći da zastanu, niti da se vrate...

Na Vitlovsku, na Vitlovsku! Do brijega! Što prije do vrha, što prije do brijega, do onog proplančića, do groblja u kome su ostavili desetine sahranjenih. Što prije do vrha, do brijega! Što prije...

Posrtali su: padali, zastajali, uzdisali, stenjali, okretali se i nemoćno gledali u stabla, u ravnodušno i neosjetljivo granje, u tupo nebo. Išli su, ipak, ne misleći da zastanu, niti da se vrate.

Išli su polako, i sve sporije, uz strminu, uvjereni da će gore na Vitlovskoj naći magacine žita u zemlji: da će možda naći i Šošu s ranjenicima; a možda i cio mali odred, koji se sprema za nove bojeve, ne priznajući poraz...

Ali ih smrad opet dočeka, uskoleba i zaustavi. Smrad i odozgo, s brijega, iz šume: težak i oštar smrad s leševa. Više nisu mogli da idu gore, već okrenuše ulijevo, bez komande, s rukom na ustima: najprije suljnu jedan, za njim drugi i treći, pa redom, cijela kolona, bez naređenja. Tako izmijeniše pravac i pođoše ulijevo umjesto da idu gore, prema vrhu brijega. Počeše da trče, ali nisu imali snage da trče dugo. Padali su, stenjali, ustajali i nastavljali kretanje, to jest bježanje, od smrada (mada se samo činilo da bježe, jer nisu imali snage za hod, kamoli za bježanje). Prosto su okrenuli ulijevo da bi pobjegli od smrada, a umjesto da potrče, padali su i stenjali, ustajali, stezali kaiše i crijeva...

Onaj smrad, na sreću, prestade da ih davi. Izbiše na čist i zračan proplanak. Zapahnu ih svježina šumske hladovine, miris prezrelih jagoda i trulih gljiva, miris rastopljene smole što u mlazevima natapa borovu koru i curi niz

stabla, ka žilama i zemlji. Umjesto smrada, osvježi ih miris prijesne borovine i vječno zelenog granja i lišća, koje im povratu snagu i okrijepi dušu. Nisu morali da bježe, niti da stenju i dlanom zatvaraju usta. Koračali su ulijevo, sredinom padine, gledajući u dolinu, nad kojom su, u visinama, kružila crna jata.

Onda neko reče da je za danas dosta. Bio je to Lazar, vjerovatno on, ako ne i Bajalica, ili možda Žarko, koji je odnekud izbasao i naredio im da stanu, da se razmjestite po šumi i sprema konačište, da isture patrole i straže. Bio je to zaista Žarko, komandant bataljona.

— Pošalji patrolu na Vitlovsku — reče Žarko. — Blizu bolnice nalazi se magacin. Neka natrpaju torbe i donesu žita, ako nije zapaljeno, da kuvamo varicu.

— Koliko ćemo ostati ovdje? — upita Lazar.

— Vidjećemo — reče komandant bataljona.

Razmjestili su straže, razaslali patrole i počeli da spremaju ležaje od lišća i granja. Dan je bio čist, avgustovski, nebo bez ijednog obalčka. Sunce je ležalo na krošnjama, zanijemjelo, ogluvjelo i zaspalo.

Poslije nekoliko časova vratile su se patrole s vrećama i torbama napunjenim kukuruznim zrnjem. Na Vitlovskoj pored žita, nađoše i gomilu partizana. Doniješe glas da je i Šoša živ i da je već mnoge okupio. Založiše vatre, pristaviše kotlove.

Voda sa izvora, prikrivenog u paprati, povratu im dušu i razdraži crijeva, pojačavajući glad. Ali ih je tješila nada: kotlovi su do vrha napunjeni kukuruznim zrnjem; ono je već ključalo! Čekali su varicu i počinjali vjerovati da je ovo posljednja žrtva koju čine: neće proći ni dva dana, a odred će opet da se okupi i da grune.

Za večeru podijeliše svakome po šaku kivanog kukuruznog zrnja. Pošto je imao najmanju ruku i šaku, malome dadoše dva puta, koliko je mogao da zahvati ručicom.

Večeraše brzo i popadaše po lišću i granju, uvjereni da je patnjama došao kraj. Ali sutradan, u rano jutro, počеше da grme puške i bombe po bregovima. Patrole javiše o nadržanju Nijemaca s Maslin-Bajira. Ima ih mnogo, a idu ovamo, prema Vitlovskoj, Mlječanici i Mednjaku. Da ih dočekaju, pođoše im u susret preko plećine; ali neko primijeti da bi to bilo i glupo i uzaludno, jer čete nisu sposobne

za borbu: živi ne mogu da vuku ni sebe, a kamoli ranjenike poslije boja.

Odlučiše da ne idu pred Nijemce, već da okrenu dolje prema Mlječanici, da pregaze rijeku i da se dočepaju Mednjaka. Nije im bilo teško da se spuste niz brdo, pa ni preko rijeke, mada je u jarku odvratno smrdjelo, kao u otvorenom grobu. Ali kad počoše uz brdo, ka Mednjaku, uskom i strmom stazom kojom je omladina ranije pronijela tolike ranjenike, zahvati ih očajanje, gnjev i jad, jer su sve teže mogli da pokreću noge. Ipak su morali da idu, bez oklijevanja.

Nijemci su im bili za petama i spuštali su se u rijeku, kao da su im otkrili trag. Da ih neko nije izdao? Ili su Nijemci, bez stvarnog razloga, pošli u izviđanje?

Tek što su odahnuli na Mednjaku, primijetiše Nijemce i s druge strane, sa sjevera, od Dubice. Išli su u nekoliko kolona prema Mednjaku, kao da im je rečeno da se tu skrivaju preostale četice.

— Pokret, pokret...

— Hej, ljudi, kuda ćemo?

— Prema Paležu... Ka Vojskovi...

— Ako nas napadnu i otud? Šta ćemo onda?

— Ne seri!... Vidjećemo! U Vojskovi ima hljeba i mesa, a možda ima i soli.

— Ko ti kaže, budalo?

— Ti si budala ako ne vjeruješ...

— Ljudi, znate li da je danas Sveti Ilija?

— Drugi avgust? Časti mi, drugi avgust... Ilindan...

— Neka ide u materinu i drugi avgust i Sveti Ilija! Baš nam je zacrnilo na Svetog Iliju, kao i prošle godine kad smo pošli u ustanak.

— Tebi je uvijek crno jer se bojiš! Ti si kukavica...

Odstupali su, pa i bježali, cijelog dana, držeći se visova i tvrdih staza; a kad su morali da zađu u plećinu, ostavljali su u vlažnoj zemlji dubok trag, sličan brazdama. Posljednji borci u koloni morali su ovaj trag da pokrivaju granjem da ga Nijemci ne bi primijetili i po njemu ih pristigli.

Cijelog dana su odstupali, pa i bježali, bez hljeba, vode i bez zastajanja, jer su Nijemci nadirali kao da se utrkuju. Od jutra do večeri pregaziše gotovo cijelu Kozaru.

Noć ih zateče na brdu iznad Vojskove. Dočepaše se šljiva i jagnjadi u selu: pusto selo (puno mrtvih ranjenika), prezrele šljive, prazni domovi, jagnjad po njivama! Svaka desetina mogla je da zakolje i podijeli po jagnje. Vatre plauše, ražnjevi počeše da se vrte, jagnjetina zamirisa.

Sve oči bile su netremice uperene u oganj i ražnjeve. Ali kad ispekoše jagnjad i počeše da kusaju komade mesa, opaziše da nemaju ni soli ni hljeba. Meso bez soli i bez hljeba! Pojedoše po komadić-dva, i brzo se zasitiše te bljutave hrane. Stajali su tako, s komadićima pečenog mesa u rukama oklijevajući: da li da bace neslano meso, ili da pojedu barem još zalogaj.

Uveče su krenuli natrag, kroz šumu, uz briježje; i dugo su išli bez glasa, gundajući što već ne stanu i ne zakonače. Kuda idu i zašto se vraćaju? Zar su cio dan uzalud pješaćili i prevalili toliki put bez razloga da bi opet činili isto, samo u suprotnom smjeru? Je li poludio taj na čelu što ih vodi i što im zapovijeda? Ko je to? Žarko ili Šoša, ili neki luđak potpuno sišao s uma?

— Hej, kuda idemo, majku vam blentavu?

— Čuti... ne prekidaj vezu...

— Ovi su, časti mi, izgubili pamet.

— Ko te je tjerao u partizane? Sad slušaj i kušuj!

Oko ponoći, a možda i kasnije, narediše im da stanu (ko da zna koliko je sati). Neki su zapovijest slušali na nogama, a neki popadaše i čim se dočepaše zemlje i lišća, počeše da hrču i da buncaju. Oni budni postaviše straže, odrediše patrole. Uskoro san i njih povalja.

Sunce ih je probudilo, a sigurno su spavali i izvidnici, doduše, u hodu: koraknu pa stanu, prislone se uz drvo i drijemaju koji tren, a onda se trgnu i, preplašeni, krenu naprijed ili nazad, sjetivši se zadatka.

Tri dana tako: gore-dolje, tamo-amo. Čas naprijed, čas nazad. Bez razloga. Sva sreća, bilo je mesa, makar i neslanog i bez hljeba. Bilo je i variva: kukuruznog zrnja i kuvanog pasulja. To im povrati snagu i nadu. Počeše i da pjevaju, doduše tiho i usamljeno, kao da se stide i kao da je pjesma sada nešto najsramoćnije.

Još nekoliko dana tako: tamo-amo, bez razloga. Onda rekoše da će na Paležu biti smotra. Kakva smotra?

Spremite se! Očistite odijelo i uniformu! Istrijebite vaške da se ne bi u stroju drapunjali i češali, vaške vadili i bacali dok komesar ili komandant bude govorio.

Koji komesar? Koji komandant?

Stizali su na Palež od ranog jutra. Velika zaravan, sa debelim stablima i širokim krošnjama, primala ih je osunčana kao da se raduje. Izbijali su sa svih strana: iz dolina, iz paprati, iz granja. Neki i sa pjesmom, mada je pjesma bila zabranjena da se glas ne bi raširio preko briježja i otišao do Nijemaca, koji bi mogli da ih otkriju (ako su negdje u planini). Ali pjesma se otimala, i negdje pred podne, kad je sunce nad planinom zaplamsalo, na Paležu se iskupilo sedam ili osam, a možda i devet stotina partizana.

Ko da ih prebroji? Ko da im pogodi broj?

Pristizala je četa za četom i svrstavala se na proplanku pod krošnjama. Neko je birao sunce, neko hladovinu, ali veza nije prekidana i broj četa se umnožavao. Borci su prepoznavali jedan drugog, trčali u zagrljaj, ljubili se, rukovali, plakali... Opet su mogli da vide Šošu, Boška, Čočeta, Petra Mećavu...

Čete počеше da se postrojavaju. U svrstavanju, pored zdravih, mogli su da se opaze i ranjenici: sa zavojem preko čela ili preko ruke; neki su se oslanjali o štake ili ih je drug pridržavao. Dvojica zagrljena: jedan sa zavojem preko očiju, drugi bez nogu, oslonjen na druga; on mu je pozajmio oči, ovaj njemu noge. (Tako su danima bauljali po šumi, pred vojskom, dok nisu nabasali na svoje). Bilo je u stroju i ljudi na nosilima: poželjeli su da se vrate među drugove, makar i za tren, dok traje smotra.

Ljeposava je stajala sa djetetom u naručju. Čije je to dijete? Taj švrca s raščupanom grivom kao u jareta? Gdje ga je našla i zašto ga je u stroj donijela?

— Sunce moje, moj živote, — govorila je i jecala.

— Majo, majoo — privijao se mališan uz nju.

Bila je to smotra živih i ranjenih Kozarčana poslije bitke. Niko nije pitao iz koje su jedinice. Bilo ih je iz Prvog, iz Drugog, iz Trećeg, iz Četvrtog i Udarnog bataljona.

Zvonko je odjekivao glas Petra Mećave. Poznavali su taj glas i voljeli ga, jer im je izgledao ljepši od glasa djevojačkog. Neizmjerno su ga poštovali, a on je govorio da ih

neće ostaviti do posljednjeg daha, makar se živ u ranama raspadao.

Bila je to smotra preživjelih, ali i smotra svih mrtvih, svih poginulih i nestalih u bojevima. Izgledalo je da u stroju ne stoje samo oni što nose oružje nego i oni što su im pomagali i što su, zajedno s njima, stradali u zbjegovima, pod kišom, vjetrom, kuršumima i bombama. Činilo se da se ovoga časa na Palež, na prostranu visoravan, preselila cijela Kozara, svako njeno selo, svaka kuća, svako drvo i svaki kamen.

— Odred, mirno! — komandovao je Miloš Šiljegović, Šošin zamjenik. — Odred, nadesno ravnajs! ... Odred, mirno ... Odred, na mjestu voljno ...

— Drugovi moji, braćo moja — počeo je da govori Boško, član Okružnog komiteta. — Vidite li ove kolijevke? Vidite li perje koje vjetar nosi? U ovim kolijevkama ležala su naša djeca. Gdje su danas ta djeca?

Plakali su, bez stida i ustručavanja, brisali suze i slušali druga, bivšeg učitelja, jednog od najboljih govornika u Bosni. Slušali su ga i plakali ne stideći se ...

— Tu djecu je neprijatelj pobio ili otjerao u logore. Tom neprijatelju objavljujemo rat do istrebljenja ... Odred je ostao, Kozara nije uništena ... Svetićemo se neprijatelju za sve rane, za patnje, za našu djecu, za pustoš koju gledamo ... Kozara je partizanska ...

Slušali su Boška i plakali; onda se pred strojem pojavio visok, vitak i dostojanstven partizan u dolamici, utegnut opasačem, revolverom o bedru. Nisu znali šta će da im kaže. On je nijemo izvadio iz torbice smotuljak hartije i počeo da čita ili da govori:

STOJANKA MAJKA KNEŽOPOLJKA

Zove na osvetu, tražeći sinove Srđana, Mrđana i Mladena što poginuše u fašističkoj ofanzivi ...

Nisu znali da li on čita, ili govori ili nekog doziva:

*Joooj, tri goda srpska u mom vijeku,
tri Obilića u mom mlijeku ...
Jo, tri vuka moja i tri ljute mećave,
hoće majka da vas izljubi ledene ...*

Dok su slušali visokog i dostojanstvenog partizana, ko-
ga su prepoznali (Skender, iz Štaba odreda), nisu znali da
li on pjesmu čita ili prijeti ili kune:

*Je li ovo jučerašnje Knešpolje,
Je li ovo, djeco, pred jesen?
Sve je gluvo, bezuvo ...
Ni ptice, ni pčele.
Samo u praznu sobu,
ubasa samotno tele,
pa glavom o zatvorena vrata tuče
i beuče
ko u grobu ...*

Dok je Skender govorio svoju poemu, nisu znali šta slu-
šaju: pjesmu ili kletvu ili poziv na osvetu:

*Osvetu, seko, osvetu ...
Okaj mi sina Srđana,
Okaj mi sina Mrđana,
Okaj mi sina Mlađena ...*

Slušali su, plakali i pitali se šta je to: pjesma ili krik,
kletva ili poziv na osvetu?

Šta je to, Lazare? Zašto ćutiš? Kad je zanijemio tvoj glas gorolomni? Gdje si pao, gdje oružje ispustio? Otkad ležiš na krvavim nosilima? Je li ovo rastajanje?

Prva slika: susret s bratom.

— Zdravo, Đurđu, zdravo, jade ...

— Odakle si izbasao?

Poče priča o grabljama. Šta su *grablje*? Redovi neprijateljskih vojnika tako gusti da ih je narod prozvao grabljama. Od Kozare do Une ponovo je pregažen svaki sokak, svaki voćar, svaki grm. Grablje su čistile, hvatale, pročešljavale, tukle, odvodile u ropstvo. Nekoga spapulaše pred kućom, u bašči ili u sijenu; druge nađoše na tavanu, u podrumu, u kaci, pod poklopcem; ili u skloništu pod zemljom, gdje su ih psi nanjušili. Vojnici su njive prekopavali, u kupine bombe bacali, oranje prevrtali, špilje otvarali, šupije klade probijali, lišće razgrtali ...

— Pričaj mi, Đurđu, još o tome ...

— Kad su grablje naišle — nastavi Đurađ — ja sam kosio. Udariše od Marina, po brdima. Vojnik do vojnika: crne ljese preko njiva. Idu polako, a mi čekamo i muku mučimo. Šta da radim, gdje da se sakrijem? Ako se zavučem u sijeno, zapaliće ga; ako se popnem na drvo, opaziće me; ako pobjegnem u gaj, otkriće me; ako li nastavim bježati prema Uni, utušiće me u vodi kad dođem do obale. Krenem prema jarku tražiti špilju. Dođem dolje, nigdje špilje. A crna ljesa izbija u selo. Krenem ti natrag, kućama našim. Šta da radim, majko mila? Skolila vojska, ne znam kuda ću. Nemam vremena ni pameti. Zavučem se u živicu, u trnje pored puta, a vojska grlja i tutnji, prašinu diže. PrilijePIO sam se za zemlju, u zericu se pretvorio: opustio ruke, savio noge, uvukao glavu u ramena, a kopriva žari po nogama. Idu pored mene, eto tuda. Ima ih ko mrava. Vuku topove, a ja se u mrvicu pretvorio. Ne bih progovorio

da me na ražanj nabiju. Ali vojska se zaustavi. Jedni posjedaše na tratinu, drugi se razletiše po vočaru, treći otrčaše sokakom. Nekoliko ih upade u kuću. Viču i galame. Jedan potrča za pjevčićem, onim sa crvenom krijestom što nas je uvijek budio. Juri vojnik za oroščićem, a on siromah bježi ovamo, pravo u živicu, na mene: prepoznade me, uleti mi u krilo i poče kreštati. „Iš, iš” — vičem ja, ali oroščić krešti li krešti. A onaj vojnik ide na živicu, traži pjevčića. Vidim ti ja da je đavo odnio šalu, pa mog oroščića zašiju, ritnem ga tamo pred vojnika, moleći boga da ga spapula i ponese, a mene da ne vidi. I onaj ga bogme dograbi za krilo, ali se oroščić otrže i pobježe, a u dušmaninovoj ruci ostade pregršt perja. Poleti siromah opet ovamo, prema meni, drhtureći i otresajući perje, kao da me moli da ga zaštitim. A ja ti njega zubima za krijestu: ko velim, ako ga ugrizem, neće više nasrtati na me! Ujedoh ti ja njega za krijestu, ali oroščić i ne trepnu, samo sagnu glavu i malo se ko začudi, ali ne ustuknu, nego se još i privi uza me. A onaj vojnik: bup, preda me! Poče da razgrće živicu, razgrnu je i...

— Ajme, ugleda li te?

— Ugleda, brate. Uhvatio je i mene i pjetlića. Pjetliču je odvrnuo šiju, a mene potjerao dolje na štreku, pa u vagon, pa dalje, prema Kostajnici. Tijesno u vagonima, braćo moja, a nas mnogo. Umiru ljudi od žeđi i vrućine. Jedan poludio, djecu svoju doziva i plače, udara glavom u daske. Cijelu bogovetnu noć su nas vozali, a u samo svanuće stigismo u nekakvu ravnicu pored pruge. Puno naroda, braćo moja: leže ljudi po zemlji, goveda riču, žene leleču. Vojska naokolo: udara i satjeruje u gomilu. Tu smo dreždali cijeli bogovetni dan na suncu, gladni i žedni. Jezik se osušio, nema hlada, nema vode. Čovjek do čovjeka na poljani. Odvajaju muškarce od žena i djecu od roditelja (djecu će, vele, u Sisak, u logor). Vrište djeca, majke kukaju, ali ih rastaviše, žalosti moja... Nas dotjeraše pred nekakvu jametinu i počeše tući odreda. Cijeli dan su pucali u ljude, a mene i još neke natjeraše da mrtvace zakopavamo. Kad se jama napuni, mi zemlju po mrtvacima. Nema više mjesta u jami, a nas mnogo. Satjeraše nas u crkvicu i počeše tući u njoj. Neke pobiše puškama, neke maljevima. Pribili se mi uza zid, ne mičemo se, a dušmani pucaju. Kako za-

pucaju, padne ljesa pobijenih. Vuku Cigani mrtvace, a mi gledamo, pribijeni uza zid. Gledamo i ne dišemo. Čekamo na red, umiremo. Na svu sreću, pade mrak, a nas ne pobiše. Pucaju vojnici, osvijetle baterijom ljesu pored zida i tuku preostale, a Cigani nose mrtve i trpaju ih u kamione: čuju se motori vani, a čuje se i kad lešinu bace na daske. Vojnici viču, smiju se i galame. Dok su Cigani vukli mrtve, ja ti iskoristim pomrčinu, padnem među pobijene i legnem, pa se primirim ko da sam mrtav. Cigani i mene zgrabiše, odvukoše me napolje i baciše u kamion.

— Šta pričaš, pobogu Đurđu?

— Baciše me u kamion među mrtvace, a kad su kamion natrpali, potjeraše nas nekuda. Sjede na nama odozgo, a jedan pali cigaru, a sjedi na meni, a ja mislim: ako mi vatra padne na tijelo, moraću se mrdnuti, a ako mrdnem, opaziće da sam živ, a onda sam posve nagrabusio. Pa se primirim, ne dišem, a onaj puši i opet pali cigaru, a sjedi na meni ko na jastuku. Sva sveća, ne baci vatru na me. I tako me dovezoše, i opet me sreća posluži: jama u koju su pobijene bacali već je bila napunjena pa je Cigani zatrpaše, a nas ostaviše na ledini. Onda jedan ustaša reče: „Hej, Cigani, sad ćemo i vas pobiti.“ Plaču Cigani, mole milost, ali pobiše i njih, pa ti mene s njima...

— Kako si izbasao?

— Ljudi moji što ti je čovjek: dva dana ništa okusio, ni kruva ni vode; gledao sam ubijanje i činilo mi se da sam krepao i da sam odavno ubijen. Ali kad me ostaviše među onim Ciganima (dušmani odoše da se odmoreda, a rekoše da će doći sutradan), učini mi se da sam se iznova rodio i da sam dobio krila: skočim i počnem bježati, a onda se sjetim da bih mogao nabasati na patrolu, pa legnem i počnem puziti po zemlji ko pijavica. Ni gladi, ni žeđi, ni umora. Cijelu noć sam ti bauljao, puzio, osluškivao, zastajkivao, zvjerao, vukao se kroz šipražje, kukuruze i žito, sve dok nijesam stigao do nekakve šume. Tu sam se zavukao u grm i zaspao ko zaklan, a drugog dana izbio sam u pusto i spaljeno selo i sreo jednog čovjeka i njegovu ženu, te mi oni dadoše kruva i vode...

— Je li još iko ostao?

— Niko... Samo ja...

— Ču li za naše?

— Izgleda da je živa samo Danica. To mi rekoše žene koje su bile sa njom. Upućena je u Slavoniju, u jedno selo, da služi kod ustaških roditelja...

— Znaš li koje je to selo?

— Ne znam, zdravlja mi, ni približno...

Druga slika: mutno klupko pred očima, a nebesa tonu, u mrak padaju, u crnu provaliju nestaju. Je li to Đurađ pred bratom, nagnut nad njim, nad krvavim nosilima? Šta se zbiva naokolo, po brdima? Nešto tutnji? Opet bitka...

— Evo ih, drugovi... Vojska...

— Idu ovamo, a ne znaju za nas...

— Hoćemo li ih ručati umjesto ovog pasulja? — zgrabio je karabin i potrčao niz jarak, ka cesti, stavivši metak u cijev i vjerujući da su ga čuli i da će pohrliti za njim. Ali kad se osvrnuo, za njim je kaskao samo mali, poguren i neugledan, pored vodnika Mijića i mitraljesca Bosančića. Drugih nije bilo. Gdje su? Zašto zaostaju? Zar se još nisu oslobodili straha i oklijevanja? Osvrtao se, nadu nije gubio. Moraju doći, sigurno će da stignu kad pokušaju onaj pasulj; trčao je niz jarak da bi se dočepao padine i brežuljka iznad ceste i da bi tu postavio zasjedu. Vikao je po imenu vodnike i desetare, mitraljesce i omladince, automatičare i bombaše; penjao se uz strminu koja ga je odvajala od ceste. Ali njegove vojske nije bilo, i on se u čudu pitao što se to zbiva. Je li to strah koji ih je ranije, poslije pucnja, natjerivao u bjekstvo i rasulo? Zašto ih tako malo ide uz strminu? Da se ne kriju u vrežama šiblja, bujadare i kupina? Hej, majku vam, zašto zaostajete? Za mnom, za mnom; koraćao je, krakat i težak, uz strminu, prema vrhu brežuljka, koji se izdizao nad njivama i cestom kao džinovska kapa ostavljena pored puta. Boje se pucnjave, misle da ih ima mnogo, strepe da ne budu ranjeni i ostavljeni kao oni u Grabovačkom jarku; osmatrao je dogledom kolonu automobila i već ih je izbrojao: na kratkom rastojanju, s vojnicima čije su glave strčale i na čijim se šljemovima ljeskalo sunce, automobili su tutnjali i podizali prašinu, dok su vojnici, nasumce, ispaljivali rafale prema bregovima. On ih nije slušao, ili se pretvarao da ih ne sluša: dozivao je borce po imenu, pozivao ih da dođu, da dotrče što prije, na brijeg iznad ceste; tu je postavio zasjedu. Nema ih mnogo, četiri automobila, ni tridesetak vojnika, a on ima bli-

zu šezdeset karabina i šest puškomitraljeza, nekoliko torbica ručnih granata i jedan minobacač (zaplijenjen na Pogledu). Ima da ih smaže, makar ih čekao sâm, sa dvojicom-trojicom odabranika, a onima će poslije da pokaže; vukao se, pognut, od grma do grma, postavljao mitraljeze i raspoređivao bombaše, dok su uz padinu, prema brežuljku, gaveljali sve novi i novi borci, unezvijerani i zgranuti, kao da čekaju zapovijest da bježe a ne da se biju.

— Naprijed, naprijed! — zapovijedao je, razgrćući bujad i gazeći travuljinu. — Ovamo, ovamo! — mahao je rukom iza panjine, iznad ceste, od koje nije bio udaljen ni tri koraka.

— Ovamo, ovamo! — dozivao je mali.

— Ovamo, majku vam! — škripao je zubima Mijić.

— Ovamo, ovamo, nema ih mnogo — zvao je Lazar, uvjeren da dušmane ne smije propustiti, da ih mora dočekati makar mu niko ne pomogao, makar ostao sam i makar poginuo. Mora im se osvetiti za sve što su učinili u Kozari, i po selima i u kući njegovoj, iz koje su otjerali sve živo, i pobili. Izgleda, sve osim Danice i Đurađa. Mora im se osvetiti, već danas, ovoga časa, makar i sam poginuo.

Planu puška, grunu bomba.

Odjeknu glas Lazara Babića (ili pade hrast). Planu puška, grunu bomba, a za glasom Lazara Babića pohrli osakaćena i izmrcvarena četa, koja je nekad, poslije prvog pucnja bježala bez daha, kao da za njom grljaju pukovi vojske. Sjetiše se toga glasa, toliko slušanog u minulim bojevima, kad su nizali pobjedu za pobjedom, i učini im se da to i nije glas crnog Lazara, već glas njihov, sopstveni, glas njihove djece i braće, glas njihovih majki i sestara, koje iz grobova zovu na osvetu. I pođoše, zaista, za tim glasom.

Preskakali su panjeve i, postišeni, trčali ludo i gnjevno da stignu i prestignu crnog Lazara, čiji je glas ličio na stro-poštavanje hrašća. Htjeli su da ga stignu i uporedo s njim, ili pred njim, kao i ranije, u višemjesečnim okršajima, ulete u neprijateljske redove, da ih obaraju, razgone, hvataju i uništavaju.

On je bio nad cestom, pred automobilom koji je tutnjao, zaustavljen eksplozijom ručne granate. U automobilu je neko jaukao. Jedan čovjek je vikao i pucao automatom kao da izaziva: opali rafal pa podvikne, galami i začikava:

— Znete li vi koga ste dočekali, mater li vam vašu...
— Hej, Lazare, lezi... Natrag, u zaklon... Lazare, jesi li poludio?

— Ovdje je pukovnik Franjčević, majku vam ušljivu...
— Dolijao si, skotino ustaška...
— Udrite, braćo... Ne dajte im bježati...
— Opkoli, hvataj... Zasjedu prema Dubici...
— Dolijao si, mrcino ustaška...
— Upamtićeš pukovnika Franjčevića, gnjido ušljiva —
čuo se glas sa ceste, ispod automobila.

A onda je zagrmjelo.

Lazar se stropoštao (presječeno stablo). Glavom je udario u zemlju, karabin ispustio, zgrabio kamen. Krv je linula. Pokušavao je da se digne, podigao je ruke i trznuo glavu, ali je ona klonula i pala na kamen, zaliven krvlju.

— Ubiše komandira, mater im ustašku...
— Udri gamadiju, bacaj bombe...
— Predajte se, zlikovci, sve ćemo vas poklati...
— Braćo, mi smo vaši... Ovdje Samuilo, ljekar... Braćo, ne pucajte... Ovdje partizanski ljekari... Poveo nas je u selo da mu majku liječimo... Ovdje Samuilo, Samuilo iz vašeg odreda... Poznajem Šošu, i druga Slovenca...

— Samuilo, Gospoda mi boga...
— Bježite od auta, jer ćete izginuti... Odmaknite se od auta, moramo bacati bombe...

— Bacajte, majku vam ušljivu, smrdljivci... Ovdje je pukovnik Franjčević... Pukovnik Franjčević se ne predaje...

— Ja ću ti suditi, mrcino ustaška! — viknula je žena sa sjekirom visoko podignutom. Bila je to Ljeposava (gdje li je ostavila dijete). Preskočila je panj i jurnula ka automobilu, ispod koga se krio pukovnik Franjčević izazivajući protivnike. Pošla je na njega sa zamahnutom sjekirom.

Navališe i s drugih strana, tako da Franjčević nije mogao da se odbrani. Pucao je grozničavo, čas desno čas lijevo. Prestao je da viče, nije izazivao, nije začikavao. Samo je pucao. Ali i pucnjava utihnu. Izgleda da je ostao bez municije, ili je htio da se pritaji i da posljednjim rafalom ubije još nekoga.

Rafal zabubnja. Neko jauknu. Onda muk. Nekoliko trenutaka nije se niko pomjerio. Čekali su da se pukovnik

Franjčević oglasi još jednom pa da navale. Već su bili sigurni da on nema municije, možda ni pet metaka. Nije imao ni toliko. Nije se oglasio. Iskočio je ispod automobila, zgrabio mašinku i jurnuo među napadače. Ljeposava mu je bila najbliža. Zamahnuo je, gađajući je u glavu, ali se ona izmakla, a on je posrnuo i pao.

Neko je skočio na njega. Počelo je rvanje, nastalo gušanje. Dva protivnika su se dograbila i porvala, valjajući se po cesti i podižući se katkad na koljena, pa čak i ustajući i ponovo padajući, ali ne ispuštajući jedan drugoga. A onda je neko, sa strane, zamahnuo sjekirom i pukovnika Franjčevića udario po glavi.

- Eto ti, pašče ustaško ...
- Udri još, Ljeposava ...
- Mrcino ustaška, razbojniče ...
- Udri još, udri još ...

Pogađali su ga, od glave do nogu, oštricama sjekira. Bilo ih je mnogo i svak je htio da ga dotakne bar jednom, da se svi osvete. Udarali su, sjekirama, oborenog pukovnika Franjčevića, koji se više nije branio, niti je vikao, niti ih je izazivao i začikavao. Prosto se po cesti, iskasapljen, kao komad mesa što ga je u ljetu ispustio gavran ...

Kad sasjekoše Franjčevića i ostale (osim ljekara, među kojima su prepoznali srećnog i nasmijanog Samuila), potrčaše Lazaru, podignutom na nosila i ruke svojih drugova. Okupiše se oko komandira, pipajući ga, plačući, jecajući i moleći Samuila da mu pomogne ako ima spasa. Ali nade na spas nije bilo, i Samuilo reče da se crni Lazar rastaje sa životom ...

Komandir je ležao na nosilima, zavaljene glave, oborenih brkova, zamršene i okrvavljene kose. Bio je nepomičan, ali se činilo da se sa smrću još nije pomirio: kad posrne neko od onih što ga nose, on kao da pomjeri glavu i trzne ruku, želeći da ih opomene da budu pažljiviji i da mu ne pozljeđuju rane. Život se gasio, a snage nije bilo, ali se Lazar još nije predavao.

Ko ga to salijeće, ko ga pominje, ko ga doziva?

Lazice, Lazarčiću!

Je li to glas majke Simeune, glas gugutav i brižan, pun ljubavi, strepnje i tepanja?

Lazice, Lazarčiću, Lazekanjice ...

Zove ga baš ona, majka Simeuna, odnekud s njiva ili otud iz gajića (nosi naramak suvadi); zove ga da joj pomogne i da je zamijeni (teška suvad, stare kosti). Ili nosi motiku, ili sjekiru, ili srp, ili kosu? Ili vodi konje iz livade, ili goni krave s paše, ili tjera ovce s plandišta, ili svinje s pojila?

Lazarčiću, Lazo, Lazekanjo ...

Ili je to Vojni okrug u Petrinji (tamo idu svi muškarci iz zapadne Bosne)? Lazar Babić, prašnjav i oznojen, prilazi kasarni, prima vojničko odijelo, uzima pamučne gaće i bijelu košulju, oblači uniformu, opasuje se, prima oružje. Ode u vojsku Lazar Babić, ode u regrute crni Lazekanja, a kažu da je primljen u Kraljevu gardu ...

Lazekanjo, Lazdrče, Lazarčino ...

Oženio se Lazo Babić, a doveo, ljudi, ljepotu djevojku, s Marinskog Brda, nema joj ravne u devet sela. Da mi je naći, ljudi, takvu ženu i samo jednu noć sa njom krevet prodrmati, ne bih žalio umrijeti, krsne mi slave.

Lazare, Lazarčino ...

Šta radiš u državnoj šumi? Zašto siječeš najbolju bukvu? Znaš li ti da ćeš zbog ovoga u rešt? U zatvor, u haps ... A moraš i globu platiti. Zapisaću te i buletati panj da znamo ko je bukvu posjekao; govori šumar sa zelenom kapom i lovačkom puškom, a Lazar stoji i ćuti, gleda ga i misli kako bi ga maznuo sjekirom da više nikad ne progovori i nikog ne zapiše. (On u zemlju, a ja na robiju. A šta će Darinka sa djecom, jadna im majka.) Stoji poguren i mrk, trpi muklo, stiska vilice i zube, prevrće držalicu sjekire. Lugar iščekičava panj posječenog stabla, zapisuje i odlazi, a Lazar dugo gleda za njim kao da se skanjiva: hoće li ili neće potrčati i grnuti ga u leđa? Poslije nekoliko dana, pred kuću stižu žandari, podnarednik Pavić i narednik Prenka: najprije pitaju je li ovo kuća Lazara Babića, a kad to potvrdi, i kad im na ovo pitanje kaže da je on Lazar Babić, domaćin ove kuće, zapovijedaju mu da ruke stavi *po zakonu*, to jest da ih prekrsti: vežu ga lancem i gone džombastim putem, povrh brijega, dok svijet istrčava iz kućeraka, proteže šije, zazijava i šapuće, a djeca trče pored pasa, koji se okupljaju u čoporima i laju, laju ...

Lazarče, Lazarčino, šta si uradio?

Lazar Babić ukrao slaninu sa tavana Jove Turudije. Jeste, zdravlja mi. Popeo se na tavan, skinuo slaninu (presjekao gužve), a onda proturio ruke kroz rupe na slanini (gdje su bile svinjeće noge), obukao slaninu kao kaput i pošao, čovo, kao da ide na vašar. Jeste, zdravlja mi. Ali ga je Jovo Turudija opazio, legao u zasjedu i sačekao ga s punom dvocijevkom; iz nje mu je dva patrona sačme sasuo u guzicu. Sva sreća što je na Lazaru bila slanina, inače bi mu sačma otišla u prkno...

Lazare, Lazarčino, Lazekanjo...

Šta ćeš ti u rudniku? Nema posla, prijane, ni za nas, a kamoli za druge. Stotinu rudara je otpušteno, a oni drugi štrajkuju, i traže inženjera Pernata, i hoće da ga ubiju; galame i prijete, i psuju i tuku se sa žandarima. Džabe čekaš, Lazo. Idi kući! Bolje ti je da kosiš bujad nego da gubiš dane...

— Šta da radim? Od čega da živim?

— Ori carevinu... Ori carsku šumu...

Ušao Lazar Babić u carevinu s plugovima. Ore carevinu. Jeste, zdravlja mi. Sedam plugova: tri s volovima, a četiri s konjima. Oru carevinu... zdravlja mi...

— Hej, ljudi, ko vam je dozvolio da orete carevinu? Ko je ove plugove dotjerao u carevinu?

— Lazar Babić, gospodine naredniče.

— Zar ne znate da je to zabranjeno? Zar ne znate da se za ovo ide u rešt i na robiju? Prekidaj oranje! Ruke po zakonu! U kasarnu...

— Pipneš li me. naredničke, zagrišćeš ledinu.

— Vidjećeš ti svoje u zatvoru — kaže narednik.

— Pipneš li me i u zatvoru, pričuvaj se ako ostanem živ.

— Jeste li vidjeli, ljudi? Otjeraše u zatvor Lazara Babića. I njega i orače, zbog carevine. Dva žandara ih gone, ali ih nijesu ni dirnuli, jerbo im je Lazar Babić zaprijetio. Jeste, zdravlja mi. Ja se čudim da je on i pošao samo s dvojicom žandara. Neće on da ide s dvojicom, nego čeka da po njega dođu četvorica. Jeste, sreće mi. Kad je ukrao slaninu Jove Turudije, došla su po njega dvojica, a on ih je počastio i onda im lijepo kazao da idu u kasarnu i da dovedu još barem dvojicu, jerbo on polazi samo sa četvoricom...

Lazekinjo, Lazarčino, Lazaresnico...

Jesi li čuo da je poginuo Salko Dućanlija, brat Muja-
gin? Jeste, zdravlja mi. Ubila ga duplonka, iz zasjede, dok
je cestom hodio. Duplonka, iza panja, s brine. Gru, gru.
Nije ni kmeknuo.

— Znali se ko ga je ubio?

— Ja bih dao život da ga je ubio Lazar Babić. Na mo-
ju dušu, on je Salkana ubio. Ko bi drugi mogao pucati iz
zasjede? On s puškom i spava i ustaje, a jednom je, u ra-
kiji, i na rođenog brata opalio...

— Ako ga je ubio, i pravo je, jerbo nam je Salkan svi-
ma posve dozlogrdio. Posvetila mu se mišica i ruka kojom
ga je ubio.

Lazare, vojniče, branitelju otadžbine...

Znaš li da je Hitler udario na Jugoslaviju? Lako mu je
bilo dosad sa Česima, Poljacima i Francuzima. Ali neka sad,
majci, kaže šta je rat i vojevanje! Jebaćemo mu majku.
Dolijao je. Nije ovo Austrija. Ovo je zemlja hajdučka i tvr-
đa od kamena... Ovo je zemlja puške i noža, nadžaka, ku-
bure, sablje i topuza, a ako išta znamo, onda najbolje zna-
mo kako se ratuje i gine u bojevima...

— Šta se to desilo, Lazare, brate?

— Propade Jugoslavija... Izdadoše nas generali, mater
im kukavičku... Izdade nas kralj...

— Šta će biti s jadnim narodom, Lazare, brate?

— Branićemo se, braćo, dok nas bude.

Lazekanjo, vojniče, odakle ti oružje?

Ljudi, je li ono Lazar Babić? Na njemu vojničko odije-
lo, uprtio karabin, bajonet na cijev nabio, pripasao bom-
be i nožinu. Ide u ustanak, na Lješljane, u po bijela dana,
pred gomilom. Izgleda da je on vođa ustanka. Ako je on
vođa, teško ustašama. Ako je on komandant, crni dani če-
kaju poganu Turčadiju...

Lazare, komandire, družo, druškane... Otvori usta, pro-
govori... Podigni očne kapke, raširi trepavice, pogledaj
nas... Okupila se pored tebe cijela četa, i nema čovjeka
koji nije pustio suzu ovog časa... Nemoj umrijeti, koman-
dire, nemoj, druškane...

— Tetak, tetak, — zove mali. — To sam ja, tetak, po-
gledaj... Ja sam to, tetak — mali ne krije suze i bespomoć-

nim glasom zalud doziva oborenog komandira, koji leži na krvavim nosilima.

— On umire — tiho reče neko.

— Umire — potvrdi Bajalica.

— Tetak, tetak — mali čupa riječ iz mrtvih usta.

— Umrije, Gospoda mi boga ...

— Tetak, tetak ...

— Umrijeh neobrijan — reče tetak i izdahnu.

Izdahnu komandir Lazar Babić na rukama svojih drugova: pred malim, pred Bajalicom, pred Ljeposavom. Umrije neobrijan ...

— Ponijećemo ga u selo i sahraniti — reče Bajalica.

Oko njega su plakali i brisali suze. Neko je zajecao. Neko je zaridao.

Bio je to mali. Bila je to Ljeposava.

Poniješe ga u selo na krvavom platnu. Hrašće ga je posmatralo, nebo nad njim tugovalo, a on je ležao na rukama svojih drugova, nepomičan i zanijemio. Nosili su ga u malo groblje, na vrhu brijega ...

Donesoše ga na groblje, iskopaše jamu u bujadari, pod starim hrastom. Iskopaše mu raku pod stoljetnim hrastom i u nju spustiše sanduk s mrtvim tijelom, zamotanim u bijeli čaršav. Dugačak i širok bijaše sanduk u kome je ležalo mrtvo tijelo Lazara Babića: s mukom su ga ugurali u raku, plitku i tijesnu, a načičkanu patrljcima presječenog korijenja, polomljenog kamenja, sitnog pijeska, žute ilovače i podzemnih žila, iz kojih je curila neka čudna tečnost, bje-lja od mlijeka.

Komesar je održao govor. Plotun je odjeknuo. Mali je zaplakao, a Ljeposava zakukala. Ljeposava je zajaukala kao da oplakuje brata ili sina. (Kukala je tako ojađeno i glasno da je cijelo selo odjekivalo.) Kad je sanduk spušten u raku i kad je po njemu počelo bobonjati busenje zemlje, zaplakaše i muškarci: brat Đurađ, vodnik Mijić, vodnik Savić, komesar Bajalica ...

Dok su ga zakopavali, opaziše da mu se grob nalazi uz visok kamen-tesanik, koji se ističe među krstovima. Bio je to spomenik-grdosija. Po slovima isklesanim u kamenu i zaraslim mahovinom utvrdiše da tu počiva Boško Babić, djed Lazarov, otac Novakov, o kome je na nadgrobnom kamenu zapisano:

ЊЕГОВА СВЕТЛОСТ ПРЕМИЛОСТИВИ ГОСПОДАР
И КЊАЗ НАШ
МИЛАН М. ОБРЕНОВИЋ
И ВРХОВНИ ЗАПОВЕДНИК ВОЈСКЕ
БЛАГОВОЛЕЛО ЈЕ ПРЕВИСОКОМ НАРЕДБОМ
СВОЈОМ
ДАРОВАТИ ВАМ СРЕБРНУ КОЛАЈНУ ЗА
ХРАБРОСТ
И ОДЛИКОВАЊЕ У РАТУ СА ТУРЦИМА 1876.

(21. 1877. у Београду)

Neki saznadoše prvi put ovdje ko je bio taj Boško Babić, djed Lazarov: da je rođen 1831, a umro 1901, da je četovao na Čorkovači pored kralja Petra, zvanog Petar Mrkonjić, u ustanku protiv Turaka, godine hiljadu osam stotina sedamdeset i pete; da je čak bio i četovođa i veliki prijatelj i drug hajduka Pecije Popovića, kao i Ostoje Janjatovića, zvanog Kormanoš, te Ilije Ševića, popa Samoila Ostoića i Goluba Babića, iz Crnog Potoka, a da se naročito istakao u borbi kod Bužima, kad su Turci poraženi i u bjekstvo natjerani...

Lazare, Lazo, Lazarčino...

Sad znamo čija si krv i od kakvog si korijena; zavirivali su u grdosiju od kamena, čitali zapis pokriven mahovinom i divili se onima što su ih, davno, učili hrabrosti, žrtvama i vojevanju.

Kad se mala humka zaokružila, oni pođoše, a pored širokog stabla ostadoše dva groba pod rumenilom sunca na zalasku. Ostadoše dva groba pod stoljetnim hrastom, dva bedema, jedan do drugog, dva znamenja, pod nebesima.

Odlazili su i mislili kako će, vjekovima, na ove grobove kiše da liju i snjegovi da padaju, kako će oko njih vjetrovi da huje i, u olujnim noćima, urlikanjem zvijeri da se progone, a ptice pjesmom da se dozivaju. Odlazili su i osvrtali se, zastajkiivali i uzdisali, šmrkali i suze krili, dok su dvije humke, pod hrastom, padale u tminu i nestajale u mraku, izjednačavajući se sa džbunjem, stablima, žilama i korijenjem, pod crnim nebesima bez zvijezda i mjesečine. Oni odoše, a u mraku, pod nebesima, ostadoše dva groba poistovećena s brijegom, sa granjem, vriježama i žilama: dva nova dokaza da nema baš velike razlike između onih koji trunu u zemlji i onih što pod suncem koračaju.

Ide Šoša, na vranu konju, a za njim vojska pod rume-
nim zastavama; za njim čete, vaskrsnule iz pustoši i pepela;
nisu pale, već ustaju i množe se. Josip Mažar jaše vrana
konja po briježju potkozarskom, vodi vojsku, a za njim
planina, u maglama, kao mati koja u boj ispraća sina.

Ide Šoša, na vranu konju...

Sjeća se trenutka kad je, pod zemljom, osjetio kako mu
se približavaju. Čuo je glasove i korake. Stigli su pred go-
milu cjepanica, pod kojima je bio sakriven. Galamili su.
Činilo mu se da čuje pse a ne ljude. Među njima je, zaista,
bilo i pasa. Čuo je lavež, kevtanje, režanje i skiku, ali dale-
ko. Na sreću, lavež se udaljavao, psi su odlazili, a on je
ćutao pod zemljom, s revolverom na sljepoočnici.

Oni gore nagađaju:

— Kladim se, željko, da je pod drvima neko sakriven!

— Budala si, Stjepane! Nema tu niš...

— Ima. Sumnjiv je natpis na cjepanicama. Pogledaj što
piše: DRVA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE. Ko li je
to napisao? I zašto?

— Da sakrije trag?

— Naravski. Hoćemo li razgrnuti?

— Kozara je puna ovakvih cjepanica. Ako ih želimo
sve ispreturati i presložiti, trebat će nam deset divizija.

— Ja ću ipak pokušati...

Slušao je kako onaj gore razgrće cjepanice; kako ih
skida i baca jednu preko druge, a one tupo odzvanjaju. Či-
nilo mu se da ga drva udaraju po glavi, po tjemenu. Dr-
žao je cijev na sljepoočnici i čekao da se gore, iznad gla-
ve, na tavanici ukaže svjetlost, što će biti znak da je otkri-
ven i da ne smije oklijevati.

Ali svjetlosti nije bilo.

— Dečki, zakaj stojite? Čujete li zapovijed?

— Hajdemo, Stjepane! Nema tu niš...

— Nisam vjerovao, Željko, da si takova kukavica.

— Budi pametan, Stjepane! Nadaš li se da će onaj dolje, ako je dolje, čekati prekrštenih ruku? Zviznut će nam bombu pod nas, a to baš ne bi prijalo. Neka ga love drugi...

— Kukavica si, Željko, kak da te je zečica okotila.

— Usrcanci, kaj brbljate? Naprijed...

Otišli su, a on je čekao. Bio je u mraku, kao u grobu. Vojska je prolazila. Čuo je glasove, galamu i dozivanje, konjsko rzanje i pseći lavež, ali daleko i sve dalje, na sjeveru, u šumama.

Onda je utihnulo. U zemlji i nad njim, u planini, ostala je samo tišina. Ostalo je gluvalo i samoća, pod cjepanicama, koje ga umalo nisu izdale.

Kakav su to natpis stavili na drva i zašto ga nisu obavijestili o tome? Kome je pala na pamet takva misao? Čočetu, ili Skenderu, ili nekom drugom? Zaželjeli su, izgleda, da se našale sa njim, a umalo što mu ne odsjekoše glavu.

Morao je da čeka u zemlji. Čekao je, čekao, čekao.

Činilo mu se da nikad neće izići iz jame, da će zaspati i udaviti se, bez vazduha, u tmuni, pod zemljom.

A ipak je izišao.

Drugovi su stigli, odgrnuli cjepanice, otvorili vratanca, kroz koja je grunulo sunce zasljepljujući ga. Od radosti je zaplakao. Krenuli su, planinom, prema Vitlovskoj, na zbornom mjesto.

Danima su bauljali po briježju i pored vode, po jarcima, kupinjarima i jagodištima, po plećinama i proplancima: gulili mezgru ispod kore, čupali crijemušu i zečji kupus. Pustoš ih je satirala (i smrad, na sve srane), ali oni su išli dalje, sretajući usamljene očajnike, bez oružja, koji su im se pridruživali i nastavljali put zajedno: do Vitlovske, do pošumljenog brijega na kome su ostavili magacine žita, skrivene u zemlji. Za ove magacine znalo je samo nekoliko ljudi i Šoša.

Okupljala se vojska na Vitlovskoj, na brijegu, pod borovima: pravila kolibe, zagrađivala humke, podizala piramide sa imenima poginulih (u malom groblju, na proplanku). Mrtvi su sahranjivani na sve strane po planini, tamo gdje su izdahnuli.

Jednog jutra naiđoše na dva leša pod drvetom, u plećini iznad jarka; prepoznali su ih i sahranili, a na kori stabla urezali nožem imena: EMIRA I RAJKO, PRVI BATALJON. Nisu umjeli da objasne odakle Emira i Rajko zajedno, pored stabla, gotovo zagrljeni a mrtvi. Jesu li ih dušmani zatekli na spavanju, iznurene i bez snage, u bunilu? Ili su ih slučajno zakačili mitraljeski rafali, ili možda bacači koji su pročešljali šumu? A možda su oni, Emira i Rajko, u posljednjem času sami odlučili da se ubiju, pošto dalje nisu mogli da odstupaju? Emira i Rajko, u smrti, zajedno: dva imena na kori stabla stoljetnog bora...

Podigoše im humku i pođoše dalje.

Idući tako po briježu, sve brojniji, susreli su grupicu koja je banula sa one strane ceste, od Bosanskog Novog. Čuli su da ih ima više od pet stotina; da logoruju u šumi pored Mlječanice; da je s njima Žarko, komandant bataljona; da su ubili jednog njemačkog majora, koji je na samrtnom času pomenuo ime djevojke Matilde iz Zagreba (došla je, kobajagi, da traži Ivana komesara, ali pošto je Nijemac prije pogibije izgovorio njeno ime, posumnjali su da je Matilda ustašica i špijunka i da je priču o Ivanu izmislila kako bi ih obmanula). Odlučili su da je strijeljaju. Ali Ljeposava, torokuša, nije mogla da otpri, već se izlanula i Matildi saopštila šta je čeka (ako smjesta ne pobjegne). Iste noći, pošto se iskukala za Ivanom, Matilda je pobjegla bez traga. Možda i ne bi klisnula da ranije nije čula da je Ivan poginuo.

Dolazili su i pričali kako su spasli glavu: jedni pod zemljom, u jamama i špiljama; drugi na drveću, u granju; treći u živicama i kupinjaru; četvrti u vodi, s nozdrvama iznad površine; neki su bježali čak do Save, do obale, pa se zavlačili u mulj i travuljinu; bilo je i takvih koji su preplivali Unu, otišli u Hrvatsku i krili se tamo, po banijskim šumama, slušajući tutanj oko Kozare i misleći s bolom kako se ustaške horde obračunavaju s bespomoćnim narodom...

Petar Bundeva izvukao se na najčudniji način. Opkoljen sa svih strana, ne znajući kuda bi, a i bez ikakve volje da se dalje lomata, zavukao se u hrpu suvog lišća, ostavivši otvor za nos. Vojska je prolazila pored njega, možda pet koraka. Čuo je komandu iz pozadine: „Prevrći klade...

Razgledaj krošnje... Pretresaj špilje... Razbijaj šuplja stabla... U nepristupačna mjesta bacaj bombe." Bio je zadovoljan, jer mu se činilo da hrpe lišća ne padaju u oči i da će, ne opazivši ga, proći pored njega. Ali se zapovjednik, na kraju, sjetio i toga: „Razgrči lišće”, rekao je, a Pero se okamenio. Ležao je nauznak, s puškom pored desne noge. Bio je uvjeren da će izdahnuti. Zanimemio je kad je vojnik razgrnuo lišće s njega. „Ustaj”, rekao je vojnik, a Peri se činilo da sanja. „Ustaj”, sagnuo se vojnik, zgrabio ga za koporan i podigao. Petar je samo zinuo. Drhtao je. Nije mogao da stoji i činilo mu se da je teško ranjen. „Odakle ti ovo”, upitao je vojnik skidajući sat s Petrove ruke. „Starješina! Sat ti treba kad polaziš u napad. Pazi, pazi: njemački sat.” Uzeo ga je i stavio na svoju ruku, a zatim je pronašao Petrovo naliv-pero: „I ovo si, sigurno, dobio od naših zarobljenika. Znaš li pisati? Šta će ti ovo?” Uzeo je i naliv-pero, a onda je iz Petrovog novčanika izvadio britvu, kukasti nožić za brijanje (drugi vojnici su posmatrali). „Uzeo bih i britvu”, rekao je, „ali britva će ti trebati. Prije odlaska na zbornu mjesto morat ćeš se obrijati, jer vi ne nosite brade kao četnici.” Petar je slušao i gledao, ali nije mogao da vjeruje ni svojim ušima ni očima. Stajao je, bez riječi, uklipljen kao spomenik. „Lezi i ne mrdaj”, rekao je vojnik. „Ja ću te pokriti lišćem. Ne smiješ ustajati, jer će ovuda ubrzo naići ustaše. Ako te opaze, bit ćeš zaklan.” Petar je legao, uvjeren da je gotov i da će biti ubijen (pored njega je puška, koju je vojnik sigurno primijetio). Vojnik ga je zatrpao, a pušku nije uzeo. Očekivao je pucanj, ali vojnik nije opalio. Otišao je pjevušeći... Zatim je naišla druga vojska (vjerovatno ustaše). Čuli su se glasovi, povici i psovke, lupa kazana i tutanj konjskih kopita. Neko je pjevao:

*Ustaška je država golema,
Partizani, poješće vas zemlja.*

Petar se pritajio i u makovo zrno pretvorio. Otišli su, ali on se nije pomjerio cijeloga dana, sve do mraka: tada je ustao i pošao da traži svoje, razmišljajući o čudnom vojniku koji mu je spasao život. Ko li je taj čovjek? Neki domobran? Možda su ga partizani, ranije, zarobili i lijepo

postupali prema njemu, a on im sada vraća istom mjerom? Ili možda ima brata u partizanima? pitao se Petar, u čudu, sve dok nije nabasao na Šošu.

Izbijali su iz šume, svakoga dana, čak i ćoravi i bez nogu, čvrsto zagrljeni, pozajmljujući jedan od drugoga ono što su u bitkama izgubili (oči ili noge). Ali su stizali na zbornu mjesto, a čudan sjaj raspaljivao im je lica, razgario vjeru i okrepaljivao dušu: znali su da će uskoro, kad prođe tutanj, pod Šošinom komandom ponovo krenuti u okršaje, s rumenim zastavama na plećima.

Dok su se postrojavali na Paležu, on ih je posmatrao, srećan i uvjeren da im nikakakva sila neće doskočiti. Jer to nisu obični vojnici. To su Kozarčani. Krv hajdučka, duša djevojačka (kako je zapisano u knjigama starostavnim). Vole pušku, boj slobodu; kao i ženu, i pjesmu, i rakiju. Odvjkada, kako znaju za se, radije su išli u bitke nego na njive. Nisu vezani za zemlju kao drugi. Ne vole posao. Ne pretržu se za plugom, niti trče za srpom, za kosom, za motikom. U njih je sve graničarsko: hitra ruka, oštar nož, ljuta kubura. Vazda su spremni da zapodjenu kavgu, a od života samo zlo očekuju (pet stotina godina na granici, oko Une, vojske su sijale samo nemir, pokolj, smrt, paljevine). Prgavi su, vole tuču i lako ginu. Izgleda da u svemu liče na svoje stare, pradjedove i čukundjedove, koji su ovamo stizali izdaleka; koji su skakali u maglu, misleći da je pamuk; sijali igle i so, očekujući da niknu ćuskije; natezali badanj, želeći da ga produže; poprijeko nosili stožinu kroz šumu, i sasijecali je da ne zapinje za stabla, sve dok od zmije nisu vidjeli kako stožinu valja nositi između drveća; vilama izgonili mrak iz kuće; vidjeli čizmu i povjerovali da je to kalup za trnokop; preoblačili se u žensko ruho i Turke navlačili u postelju, a onda im, umjesto poljubaca, zarijali nož u grudi, kao hajduci Mijata harambaše koji su, tako prurušeni, odbranili od napasnika kćer jednog krajiškog kneza . . .

Gledao ih je na smotri, i poslije, u krstarenju po briježju kozaračkom. Strah je iščezavao. Doduše, još nisu prihvatili borbu, ali su je priželjkivali (kao i osvetu). Bojao se njihovog gnjeva: da ne upadnu u muslimansko ili hrvatsko selo, popale i pokolju sve redom. Zbog toga ih je neko vrijeme zadržavao na Mednjaku, dok je mlinčić u Mlječanici

mljeo brašno, a mala pekara na brijegu izbacivala dnevno i pet stotina hljepčica. Ipak učiniše i dvá-tri izgreda: ubiše jednog Muslimana i zapališe mu kuću, nazivajući ga ustašom, mada ih je on dočekaó nasmijan, na pragu, što je morao biti znak da im ne želi zlo. Kaznio je izgrednike, kao što je strijeljao i one vucibatine, ženu i muškarca, što u odred donesoše zaraznu bolest. Poslije tog slučaja, naredio je pregled, i svi su morali da stanu regrutski goli pred ljekara. Zatim naredi da se okupaju i obriju, i opazi koliko su neki zadržgli i uhranjeni, s vratinama širim od košulje: čeznuli su za okršajima i preklinjali ga da ih povede. Ustajali su i pjevali, trijebili vaške, snivali žene. Pjesma ih je podizala. Počeše i da igraju, u kolu, kao prije bitke (obično poslije ručka ili pred večé, u zalazak sunčev). Nestrpljivo su čekali da ih povede u boj...

I jednoga dana, on ih povede na cestu. Dočekaše nekakve automobile (kad je Lazar poginuo). Ponovo se uvjeriše da je neprijatelj ranjiv, kao i sve živo na zemlji. Oslobodiše doktora Samuila, starog poznanika i šaljivdžiju. Pukovnika Franjčevića sasjekoše i baciše u jarugu da trune (poslije su ipak morali da ga zakopaju, jer su ga napadali čopori pasa, a ptice se iznad njegovog leša u jatima rojile). U jednoj čarci uhvatiše Asima Podvornika, koljača, koji pred smrt počé da ih izaziva. Kad mu rekoše da će biti ubijen, on odgovori da ga mogu ubiti, ali samo jedanput, pošto jedan život ima; a on je, reče, ubio deset kozaračkih djevojaka (prije toga su silovane), oči im povadio i u vijenac nanizao. Htjedoše da ga muče, počéše da ga bockaju pa grudima i mišicama, ali Šoša priskoči i naredi im da pucaju i da zločinca dokrajče. Tako nestade Asima Podvornika, ovijanog koljača, dok je Mate Nosalica, bangav, umakao prema Dubici, zajedno sa fra-Avgustinom, kome se nije ukazala prilika da bude presječen nadvoje (secti sunt, kako je govorio, priželjkujući da ga anđeli ponesu na nebo). Uteče fra Avgustin, ali će ga ščepati drugi put, jer mu je crno zapisano.

Krstarili su, naokolo, po šumama i selima, gledali u poznata mjesta i govorili:

- Ovdje smo zapalili niemački tenk...
- Ovdje je poginuo Milisa Šurlan...
- Ovdje smo zarobili njemačkog majora...

- Ovdje je, trećeg jula, počeo proboj...
- Ovdje smo smazali ustašku bojnu...
- Ovdje su ostavljeni ranjenici...

Jednog septembarskog dana, poslije smotre, osnovaše PETU KOZARSKU UDARNU BRIGADU (Šoša komandant). Hiljadu i pet stotina boraca. Šoša ih je izbrojao. Sve bolji od boljega. Jednim bataljonom komanduje Žarko, rudar; drugim Ranko Šipka; trećim Petar Mečava. On im pokaza knjižicu koju je dobio iz Zagreba: *Kozara — grob partizana*. Prelistavali su usranu hartiju, punu laži i smiješno hvalisavu, a Šoša napisa pismo i posla ga u Zagreb, moleći pisca, Franju Rubina da za potrebe PETE POZARSKE BRIGADE pošalje u Kozaru hiljadu i pet stotina primjera-ka (da se ne muči s tiražom i da vidi koliko je daleko od istine, jer samo u PETOJ KOZARSKOJ BRIGADI ima preko hiljadu i pet stotina vojnika). Pismo Josipa Mažara ode u Zagreb...

Potom krenuše pustim selima. Sokaci gluvi. Gole zidine. Nema krovova (sve spaljeno). *Grablje* sve opustošile. Samo pogdjedje, u kraj šumarka, izviri crven crepuljak ili proku-lja dim sa ognjišta, davno ugašenog. Ili bane zblanuto tele, zabatrga ovca, zalaje pas, ili mačka strugne preko puta. Ugledavši vojsku, izbije iz kućerka i nečija glava, bojažljivo krene pa stane i dugo gleda, a možda i plače, kao da svoju braću ispraća na put sa koga nikad neće da se vrate...

Prolažahu kroz pusta sela kao kroz groblja (tifus navalio). Iđahu na zapad, ka Uni, s jasnim ciljem. Baš tamo ih je vuklo srce, naročito Šošu, koji se u ovim selima skrivao prije ustanka, sakupljao roguljaše i s njima udario na neprijatelja. Iđahu tamo, na zapad, s jasnim ciljem.

Sretale su ih šume. Pričale im njive (rov do rova, a žito povaljeno i zgaženo). Tužno su šašoljili kukuruzi polomljenih klipova. Šumorilo je lišće, nad glavama se osmje-hivalo sunce...

Iđahu ka Uni, na zapad.

Jahao je na vranu konju i pokušavao da odgovori na pitanja koja su ga razdirala. Šta se desilo na Kozari ovog ljeta? Ko je pobijedio u strašnoj borbi? Ko je dobio bitku: partizani ili neprijatelj? Je li ovo pobjeda ili poraz?

Hajdemo redom:

Neprijateljski pukovi, sastavljeni od desetina hiljada probranih i vrsnih vojnika, pripremanih za Istočni front, pokušavaju da pregame Kozaru. Odred satjeraju u obruč i dave ga, do rasula i izdisaja. Ubijaju hiljadu i sedam stotina partizana. Osvajaju četne i bataljonske logore, pale bajte i magacine, uništavaju skloništa i bolnice, ubijaju ranjenike. Najzad, odred pokušava da se probije iz okruženja. Neke čete izlaze iz obruča i prekidaju vezu s Kozarom, druge ostaju u šumi, bez snage za otpor: odlažu oružje i kriju se po špiljama, rupčagama, drveću, džbunju i kupinjarima. Odred prestaje da postoji, a neprijatelj prodire u planinu i počinje obračun sa življem u zbjegovima.

Grob do groba ...

Partizani nisu ostvarili gotovo nijednu od svojih namjera. Planinu nisu odbranili, ni narod u zbjegovima. Nisu sačuvali odred, nisu spasili ranjenike. Neprijatelj ih je nasamario: prihvatili su frontalan način borbe, što je general Štal upravo priželjkivao, jer je ovaj način više odgovarao njemu nego partizanima.

Šta je, dakle, postignuto?

Nije li strašna bitka uništila i odred i živu silu, od koje bi mogle da se stvaraju nove čete, novi bataljoni i novi odredi, možda veći i silniji od Mladenovog?

Zar nije zarobljeno desetak hiljada muškaraca, seoskih momaka, koji bi sutra mogli da ponesu karabin, otet od neprijatelja? Zar po selima, šumarcima i zbjegovima nije pobijeno na hiljade ljudi? Zar u logore nije otjerano tri-desetak hiljada staraca, žena i djece?

Zar oni što su ostali, po skloništima, neće sutra krenuti s četnicima, koji sigurno vršljaju po selima i pokušavaju da u Potkozarju stvore svoje uporište?

Nije li Kozara pretvorena u zgarište? Zar nisu popaljene bezmalo sve kuće od Une do Prijedora, od Save do Vrbaša, od Dubice do Banje Luke?

Zar Kozara ne liči na grobnicu?

Kako da se nazove vojskovođa koji stoji nad humkom tolikih četa i bataljona, kojima je nekad zapovijedao?

Je li to pobjeda ili poraz?

Ne seri, reče tuđim glasom. Pričaš gluposti. Govoriš dozlaboga uproščeno. Budi dijalektičar. Pokušaj da prodreš u skrivenu i zamršenu suštinu ...

Govorio si o jednoj strani bitke. A druga?

Ispričao si šta je postigao neprijatelj. A šta smo postigli mi?

Odred nije uništen, mada je prepolovljen i desetkovan. Zar može da bude uništen odred partizanski? Živa sila je ostala. Sačuvano je jezgro: oko njega okuplja se nova vojska.

Kozara nije poražena. Po njoj gruvaju puške i topovi. Niču čete partizanske iz grobova. Strašna sila...

Nema četnika. Nisu smjeli ni da prismođe (oni s Manjače). Nisu prešli Gomjenicu. Nisu čak ni pokušali da zađu u sela potkozarska, jer znaju šta ih čeka...

Zbilja, otkud to?

Poslije ovakvih bitaka, brojnih žrtava i pogibija, ljude obično spopadne strah, zahvati ih klonulost i malodušnost, a misao o predaji sve je prisutnija, kao i želja da se otpor okonča, da se viša sila dočeka pognute glave kao jedini izlaz. Tada četnici krenu u lov na duše, zovu na pokornost i predaju, zahtijevaju mir i neprotivljenje, sklapaju sporazume sa ustašama i Nijemcima. Tako su od partizana otkinuli gotovo cijelu srednju Bosnu (Rade Radić) i Manjaču (Vukašin Marčetić), pošli na drugu stranu i ponijeli znamenje izdajničko...

Ali na Kozari se desilo čudo.

Poslije svega, nijednog četnika.

Poslije svega, ni ciglog izdajnika.

U strašnoj pustoši, kad si u tri sela mogao sresti samo jedno ljudsko stvorenje (obično starca ili ženu, u crnini), ne nađe se niko da okrivi partizane za nevolju. Bilo im je jasno da je u odbrani učinjeno sve što se moglo. Znali su da se odred odupirao do posljednjeg daha, i da je najprije pao on, odred. pa onda zbjeg...

Kozara se, dakle, branila, dok je imala snage. Bila je partizanska i ostala je partizanska. U krvi, ali partizanska...

A neprijatelj? Kako je prošao neprijatelj?

Mogu li ustaše da se nazovu pobjednicima?

Može li general Štal da kaže da je svoje ciljeve ostvario?

Pričaj, generale!

Koliko je napadačkih vojnika izbačeno iz stroja? Koliko ih je u borbama ubijeno, zarobljeno i postrijeljeno?

Sedam tisuća! Pretežno mrtvih, jer su i zarobljenici ubijani. (Šoša ih je, uglavnom, osuđivao na smrt. U srpskom kraju, on kao da se bojao da mu Kozarčani neće povjerovati — kao i Ivica Marušić i Vladimir Nemet, koji su sa zarobljenicima najradije razgovarali kroz pušчанu cijev, čak i onda kad su partizani željeli da ih puste.)

Od trećeg juna 1942, kad je kod Orahove smlavljena crna legija i kad su u partizanske ruke pala dva tenka (koja doduše nisu mogla dugo da služe, jer je nestalo benzina), napadači su razgonjeni i gaženi, hvatani i ubijani, dok su im partizani uzimali topove, bacače, mitraljeze, municiju, cipele, čizme, odijelo. Pohod je otvorio džinovsko skladište, iz koga su partizani grabili kapom i šakom. Smlavljena je gotovo cijela Gorska divizija, koja nikad nije stigla na Istočni front da se bori protiv Rusa (za to se mjesecima pripremala). Uništen je cio 734. njemački puk, i tolike druge skupine generala Štala, Hojtnera i Borovskog. Odložen je njemački napad na Grmeč i druge ustaničke krajeve, u kojima se rasplamsavala borba (Nijemci su računali da će Kozaru pregaziti za deset dana, a ostali su na njoj cijelo ljeto). Zar se ovo može nazvati pobjedom?

Pa čak i da su pobijedili, pitanje je šta se krije iza tolikih grobova. Jer i dosad, u ratovima, pa i revolucijama, čovjek je bivao samo poražavan, čak i u trenucima kad se zanosio vjerom da je ostvario najuzviženije ciljeve. U bitkama istorije, čini se, nije bilo pravih pobjednika, mada je istorija mnoge ljude nazvala tim imenom. Jer na gomilama ljudskih kostiju, po kojima je čovjek gazio, samo budala može smatrati sebe za pobjednika. Ako ne želi da ostane životinja, čovjek nikad neće moći da mirno posmatra ni humke svojih protivnika, pod kojima se kriju takođe ljudske kosti, slične njegovim kostima, i pod kojima leže ljudski životi, nestali u besmislenim obračunavanjima. Čovjek će sebe moći da proglasi za pobjednika samo kad prestane da ubija i samo kad bude saznao da je svoju pobjedu izvojevao bez ubijanja drugih ljudi, koji su njegova braća, njegova ljudska braća, nesrećno podijeljena zastavama, parolama, značkama i predrasudama...

Ide Šoša na vranu konju, a za njim vojska. Josip Mažar ide na zapad, prema Uni, vodi PETU KOZARSKU BRIGADU. Gleda ga šuma, ptice ga dočekuju pjesmom, osmjehuje mu se sunce.

Josip Mažar vodi vojsku na zapad, u nove okršaje. Jesen je, sa sjevera bije vjetar (voda hladna), ali Šošina vojska ne zastaje, već grlja za svojim komandantom, koji razmišlja o čudnim putevima sudbine. On zna zašto se bori, a to zna i svaki Kozarčanin. Ali zašto se bori vojska generala Štala, majora Ditera i pukovnika Franjčevića? Šoša brani Kozaru, kao što i Kozarčani brane rodnu grud: svoje domove, svoju djecu, svoja groblja. Ali šta na Kozari traže ovi došljaci: general Štal, major Diter i pukovnik Franjčević? Koji đavo njih tjera u ovu šumu, u smrtonosne jaruge, mračne provalije i gluve klance? Zašto li je njihova vojska, u mrklim noćima na Kozari ginula tako ludo?

Ginula je da bi nas užasnula i ogorčila. Ginula je da bi nas ujedinila. Zar se na Kozari, u odredu, nisu našli najrazličitiji ljudi gotovo iz svih pokrajina naše zemlje: Obrad iz Srbije, Čoče iz Crne Gore, Slovenac iz Istre, Ivica iz Zagreba, Šoša iz Banje Luke. I drugi, pored njih, ranije i sada (Mladen, Osman, Ivan, Samuilo, Vladimir Nemet Braco). Nije li to putokaz za sve ljude? Neće li ovo združivanje, ispreplitanje i prožimanje uništiti mržnju, vjekovima taloženu oko Drine i Une, po Bosni i Hrvatskoj? Neće li jedinstvo, stvarano u borbi i zaliveno krvlju, postati temelj čovječjeg društva i srećnije zajednice, o kojoj snivaju hiljade ratnika po Jugoslaviji?

Ide Šoša na hitrom vrancu, a za njim PETA KOZARSKA UDARNA BRIGADA. Nije to više vojska koja bježi, sa dušom u nosu, bez želje za okršajima. Ovi borci traže susret sa protivnikom. Možda idu na prugu ili na Bosanski Novi, a možda i na Krupu ili Bihać? Izgleda da će daleko, jer okreću prema jugozapadu. Gaze rijeku Sanu. Jesen je, voda hladna (konji njište), ali Šošini borci ne zastaju: prebacuju se na drugu obalu i trče uz briježje, ka Podgrmeču...

Josip Mažar vodi vojsku po bregovima, a za njim šuma, i žito, i trava. Jaše Josip Mažar na hitrom vrancu, vodi PETU KOZARSKU UDARNU BRIGADU, a za njim planina, u magli, kao mati koja u boj ispraća sina (strahuje, uzdiše, i tiho, tiho plače, krijući suze). Jaše Šoša na vranu konju,

a za njim hiljadu i pet stotina Kozarčana, pod oružjem ote-
tim od neprijatelja: puške, bombe, mitraljezi, bacači, topovi
(tenkove ostaviše u šumi, a avione izgubiše u Podgrmeču,
kad Franjo Kluz i Rudi Čajavec odletješe iz Knežpolja).
Vodi Šoša vojsku na jugozapad, možda na Suhaču, ili na
Krupu, ili čak na Bihać, da pokaže kako se bori PETA KO-
ZARSKA UDARNA BRIGADA. Šume sretaju Šošu, ptice ga
dočekuju pjesmom, a sunce mu se osmjehuje, dok iza nje-
ga, u daljini, čuti Kozara, kao mati koja u boj ispraća
sina

(U Beogradu, 1962—1966)

*Ide Mladen, vodi partizane,
razveo ih na četiri strane,
Koliko je u Kozari grana,
još je više mladih partizana.
Oj, Kozaro, ne treba ti kiše,
heroji te krvlju natopiše.
Poznaju se braća Kozarčani,
po pjevanju i po ratovanju.
Mi smo braća ispod Kozarice,
gdje ne rađa majka izdajice.
Nas dva brata, oba ratujemo,
ne plač', majko, ako poginemo.
Moj mitraljez i moja granata,
koga bije, sunce ga ne grije.
Nemoj, mala, da te ljube djeca,
već ti čekaj svoga mitraljesca.
Sinoć mi se kobila oždrjebi,
paripčiča, Antu Pavelića.
Kud prolaze Crvene armije,
ravnaju se brda i doline.
Oj, Hitleru, jebem li ti nanu,
ostaće ti kosti na Balkanu.*

(Narodna pjesma sa Kozare)

Mladen Oijača
KOZARA

Tehnički urednik:
Hilmo Hadžić

Zaštitni ovitak
Željko Marjanović

Korektor:
Emira Tanović

Izdavač:
IGKRO „Svjetlost“, OUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo

Za izdavača:
Mario Vukić

Štampa:
Štamparsko preduzeće „Budućnost“, Novi Sad
Štampano u 5.000 primjeraka, 1978.